ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XXI — VOLUME

Серія мемуарів, книга 4. — Serja pamiętników, zeszyt 4. —
Série de memoires, livraison 4.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

A. ŁOTOCKI

STRONICE PRZESZŁOŚCI

CZĘŚĆ TRZECIA

A. LOTOCKI

NOTES ET SOUVENIRS

III-ME PARTIE

ВАРШАВА 1934 WARSZAWA

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenka. Cena zł. 6.

Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.

Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt 1. E Głowiński, K. Macijewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.

Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 6.

Tom V. Serja prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.

Tom VI Serja pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 8.

Tom VII. Serja ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 6.

Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Hałyn, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 6.

Tom IX. Serja podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.

Tom X. Serja filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkar. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 5.

Tom XI. Serja ekonomi zna, zeszyt 3. I. Iwasiuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena 5 zł.

Tom XII. Serja pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II Cena 15 zł.

Tom XIII. Serja historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. (w druku).

Tom XIV. Serja filologiczna, zeszyt 3. Iwan Ziłyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2·50.

Tom XV. Serja historyczna, zeszyt 2. Wojna Ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armji Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zestawił generał P. Szandruk Cena zł. 15.

Tom XVI. Serja prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalja (w druku).

Tom XVII. Serja historyczna, zeszyt 3. Djarjusz hetmana Orłyka. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (w druku).

Tom XVIII. Serja podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena 12 zł.

Tom XIX. Serja prawnicza. zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII – XVIII st. (w druku).

Tom XX. Serja ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena 4 zł.

Tom XXI. Serja pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena 15 zł.

Tom XXII. Serja pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropołko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena 10 zł.

Tom XXIII. Serja ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. W. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.

Tom XXIV. Serja filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofja H. S. Skoworody. Cena zł. 8.

Tom XXV. Serja historji literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje (w druku).

Tom XXVI. Serja ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnem Ukrainy (w druku).

Tom XXVII. Serja ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom I (w druku).

Warszawa, Służewska 7, m. 4

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XXI — VOLUME

Серія мемуарів, книга 4. — Serja pamiętników, zeszyt 4. —
Série de memoires, livraison 4.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВАРШАВА 1934 WARSZAWA

Редаґує: Секретар,

Проф. Роман Смаль-Стоцький

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького ч. 26.

СВІТЛІЙ ПАМЯТІ ДРУЖИНИ

ДЕРЖАВНА ДУМА.

Перша Дума.

Державна Дума в колишній Росії була найвищим осягненням її визвольних сил. Дума — се максимум тої перемоги, яку здобуло громадянство над самодержавієм. Хоч та перемога й непевна була в своїх основах і тривала дуже недовго, та все ж був се дуже важливий переломовий момент, коли громадянство вперше відчуло, що виросло воно в справжню силу, яка може видержати бій з непереможною досі силою царської деспотії та бюрократії. Російський парламент, самої назви якого здебільшого уживано в лапках, існував яких десять літ — од квітня 1906 р. Проте мав він таке значіння в життю громадянському Росії, що датою 27 квітня 1906 р. історію того життя можна поділити на дві, зовсім неоднакові своєю природою, доби.

Було се певною гранню і в громадянському життю українському. В добу так звану перед-конституційну український громадянський рух не міг виявлятися в тих зовнішніх формах, в яких виявлявся аналоґічний рух російський, — у пресі та громадських орґанізаціях. Для українців ті форми було заказано з відомого гасла: не было, нѣтъ и быть не можетъ. Ті парості правного порядку, що ввійшли в життя з р. 1906, дали право горожанства й для певного вияву українського національного життя. Українське громадянство приймало активну участь, поруч із російськими елементами, в боротьбі за лад парламентарний та виявило чималу акцію і в установах парламентарних, — поки ту акцію не було ґільотиновано річевою реформою сих установ. Найяскравішим виявом української політичної активности було повстання українських парламентарних фракцій у першій та другій Державних Думах.

Доки настали вибори до першої Думи, стихійний порив політичного піднесення було вже зовнішньо здавлено, й вибори проходили під знаком мовчазного зовнішнього спокою, — без передвиборчих зборів, без промов, за відсутности найбільш опозиційних та популярних в масі елементів, що або видалені були на той час штучним способом через арешт, заслання, неправне

виключення з виборчих списків, або й самі ухилилися — через бойкот виборів (на сьому останньому ґрунті стали ліві російські партії, а з українських РУП — Революційна Українська Партія).

І. Л. Шраг

Проте тимчасовий зовнішній спокій не означав зниження політичних настроїв чи політичної байдужности в народній масі. Гніт режиму, що позначався в найбільш пророчистих для тої маси умовах матеріяльних, відчувалося тяжко й боляче, і хоч як повільно доходила до зросту горожанська свідомість у тих суворих обставинах, то таки сталось те, що неминуче з самих глибин життя висувалося: безмовний сфінкс почув себе горожанином і рішуче оголосив війну за свої права матеріяльні та горожанські.

Свою дозрілість політичну селянство виявило насамперед у виборах до Думи. За певними винятками, що спричинені були виборчими махінаціями урядових та громадських чорносотенних чинників, селянство оддало свої голоси справді тим обранцям,

що розуміли та обороняли його інтереси. Звучали тут гасла позапартійної природи — оборона інтересів селянської малоземельної бідноти. При тому далися в знаки, в спосіб неґативний, наслідки многовікової зрадницької позиції верхів української нації, — ясно виявилася тактика не вибірати »панів« — з побоювання їх зради інтересів народніх. Така тактика найвиразніше позначилася на Поділлю, де обрано 12 селян, із них 2 неписьменних, і лише одного інтеліґента та й то — селянського походження. Винятки щодо вибору інтеліґентів траплялися не часто, — і такий виняток зроблено, напр., на Полтавщині для деяких популярних серед селянської маси українців — П. Чижевського, В. Шемета, І. Присецького.

Склад селянських депутатів із України взагалі був опозиційний, поступово-демократичний. За найменш удатні вважалися вибори на Волині, де селян-виборців осаджено було в манастирі під доглядом чорносотенних ченців, та на Поділлю, де селянство майже не мало проводу з боку місцевої інтеліґенції; але й депутати Волині та Поділля, хоч інтелєктуально темні, неосвічені, деякі навіть неписьменні, в більшості таки були речниками народніх інтересів; про політичний та соціяльний їх світогляд, як він виявися в Думі, вже досить свідчило те, що більшість їх вступила до трудової ґрупи, до української парламентарної фракції та до союзу автономістів. Без проводу, без попередньої підготовчої політичної школи сі політично так придушувані гречкосії виявили просто якусь інтуїцію політичного чину в часі виборів. »Чтобы оцѣнить всю громадность предвыборной работы« »неписьменнаго« подольскаго выборщика, — писалося свого часу в »Рѣчи«, — надо усчитать ее многими сотнями верстъ, которыя сдѣлала по глинистой весенней грязи мухортенькая украинская »коняка«, и другія сотни верстъ, которыя отмѣряли мужицкіе »постолы«, въ которыхъ частенько щеголяютъ подолянцы, въ ожиданіи, пока ихъ выборные »пристараются« имъ въ Думѣ чоботы. Не политической неподоготовленности можно бояться со стороны мужика-украинца, а другой противоположной бѣды: глубоко вкоренившагося недовѣрія къ пану и запаснаго лукавства. Это недовѣріе воспитано въ украинцѣ вѣковыми политическими обманами, обступившими его со всѣхъ сторонъ«. Політичні настрої селянських депутатів були міцні. »Безпартійні« селяне, за політичне обличчя яких можна було боятися, або прибули вже з ясним політичним світоглядом, або скоро ним перейнялися в Думі. Селянські посли держалися гідно, і побоювання щодо їх політичних позицій були зайві. Навіть під час коронної промови, що мала на цілі можливо більше вплинути якраз на просту селянську душу, селяне держалися гідно, дивуючи тим чиновних гостей, які сподівалися бачити самі роззявлені роти.

Настрої депутатів-селян вищі були за ті, що їх взято було на останньому, який саме перед тим одбувся, кадетському зїзді,— і низький рівень кадетської лінії мусів переходити все до вищого ступіня, аж поки не піднісся до виборзької відозви.

З погляду національного серед селянських депутатів із України ясно позначилася течія, яка виходила з засади, що український народ, помимо потреб, спільних з іншими народами Росії, має ще свої власні потреби — національні, політичні та соціяльно-економічні, що вимагають належного задоволення. Такі настрої утворювали ґрунт для обєднання всіх депутатів із цілої України.

Орґанізовано переведено виборчу кампанію до першої Думи власне тільки по містах, де вибори провадилися на ґрунті порозумінь партійних та національних. Участь українського партійного чинника у виборах до першої Думи не була значна. Р. У. П., як згадувалося, додержувала найменш корисної, з погляду політичного, системи бойкоту виборів, разом із лівими російськими партіями. Українські партії демократична та радикальна, що лише незадовго перед тим утворилися, не мали ще твердого ґрунту, тому залишалося їм блокувати з російськими партіями або кандидатам їх виступати під прапорм партій російських. З сих останніх найвідповіднішою була партія народньої свободи чи конституційно-демократична (к.-д.), що завела до своєї проґрами деякі пункти з елементарними вимогами в напрямі українських інтересів (заведення української мови в початковій школі, українські дисципліни в середніх школах та в університетах, певні натяки на місцеву автономію). Виборчий блок українських партій із к.-д. партією складено було в таких значних осередках України, як Київ,Одеса, Полтава, Чернігів, де українські депутати пройшли як члени партії народньої свободи; за таких виборчих комбінацій пройшли в Думу видатні українці, як І. Л. Шраг, П. І. Чижевський, А. В. Вязлов, М. Ф. Біляшевський. Де не прийшло до порозуміння між російськими поступовими та українськими партіями (напр., у Катеринославі), там проходили в Думу праві.

Настрої депутатів із України були взагалі тверді щодо обстоювання народніх прав, які найстисліше формулувалися в словах—»землі і волі«. Селяне думські перейняті були якимсь святобливим почуттям щодо виконання свого відповідального обовязку. Здавалося, що близький уже час, коли тяжкі і болючі проблєми життя таки буде розвязано, не вважаючи на всі труднощі, і за божевілля видавалося саме припущення, що хтось може перешкодити осягненню такого завдання, розігнати Думу, — бо се значило б укинути край знову у той самий вир крівавої потворности, з якого була надія вийти саме через Думу. І ще напередодні розгону Думи такий близький до міродайних кол

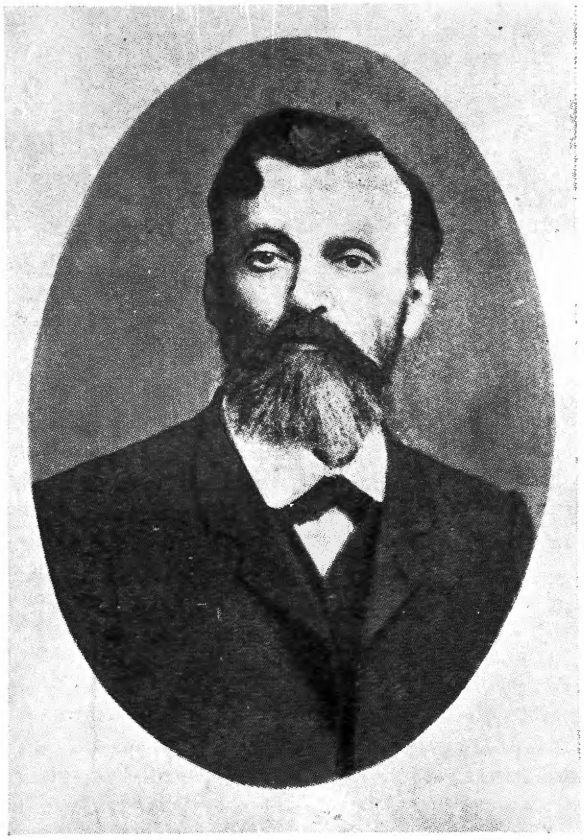

П. І. Чижевський

та освідомлений видавець »Гражданина« князь Мещерський висловлювався з приводу чутки про роспуск Думи: а не дай, Боже, щоб та чутка справдилася.

Але царським указом 8 липня Думу роспущено[1]).

---

[1]) Ось текст маніфесту про роспуск першої Думи:

»Божіею Милостію Мы, Николай вторый, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій, и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ Нашимъ вѣрнымъ подданнымъ: волею Нашей призваны были къ строительству законодательному люди избранные отъ населенія.

Твердо уповая на милость Божію, вѣря въ свѣтлое и великое будущее Нашего народа, Мы ожидали отъ трудовъ ихъ блага и пользы для страны.

Во всѣхъ отрасляхъ народной жизни намѣчены были Нами крупныя преобразованія и на первомъ мѣстѣ всегда стояла главнѣйшая забота Наша разсѣять темноту народную свѣтомъ просвѣщенія и тяготы народныя облегченіемъ условій земельнаго труда. Ожиданіямъ Нашимъ ниспослано тяжкое

Не буду широко оповідати про всім знані подробиці щодо наслідків розгону Думи. Повстала думка зареаґувати на розгін відозвою од членів поґвалтованої Думи. Бувші посли виїхали в Фінляндію, до Виборгу, і тут у залі історичного з того часу готелю »Бельведер« відбувся остаточний формальний акт першої Думи, — акти річеві, життьові переживали затим бувші депутати кожний окремо, чи певними ґрупами, одсиджуючи по вяз-

---

испытаніе. Выборные отъ населенія, вмѣсто работы строительства законодательнаго, уклонились въ непринадлежащую имъ область и обратились къ разслѣдованію дѣйствій поставленныхъ отъ Насъ мѣстныхъ властей, къ указаніямъ Намъ на несовершенства Законовъ Основныхъ, измѣненія которыхъ могутъ быть предприняты лишь Нашею Монаршею волею, и къ дѣйствіямъ явно незаконнымъ, какъ обращеніе отъ лица Думы къ населенію.

Смущенное же таковыми непорядками крестьянство, не ожидая законнаго улучшенія своего положенія, перешло въ цѣломъ рядѣ губерній къ открытому грабежу, хищенію чужого имущества, неповиновенію закону и законнымъ властямъ.

Но пусть помнятъ Наши подданные, что только при полномъ порядкѣ и спокойствіи возможно прочное улучшеніе народнаго быта. Да будетъ же вѣдомо, что Мы не допустимъ никакого своеволія или беззаконія и всею силою государственной мощи приведемъ ослушниковъ закона къ подчиненію Нашей Царской волѣ. Призываемъ всѣхъ благомыслящихъ русскихъ людей объедниться для поддержанія законной власти и возстановленія мира въ Нашемъ дорогомъ Отечествѣ.

Да возстановится же спокойствіе въ землѣ Русской и да поможетъ Намъ Всевышній осуществить главнѣйшій изъ Царственныхъ трудовъ Нашихъ — поднятіе благосостоянія крестьянства. Воля Наша къ сему непреклонна, и пахарь русскій, безъ ущерба чужому владѣнію, получитъ тамъ, гдѣ существуетъ тѣснота земельная, законный и честный способъ расширить свое землевладѣніе. Лица другихъ сословій приложатъ, по призыву Нашему, всѣ усилія къ осуществленію этой великой задачи, окончательное разрѣшеніе которой въ закондательномъ порядкѣ будетъ принадлежать будущему составу Думы.

Мы же, распуская нынѣшній составъ Государственной Думы, подтверждаемъ вмѣстѣ съ тѣмъ неизмѣнное намѣреніе Наше сохранить въ силѣ самый законъ объ учрежденіи этого установленія и соотвѣтственно съ этимъ, указомъ Нашимъ Правительствующему Сенату 8 сего іюля даннымъ, назначили время новаго ея созыва на 20 февраля 1907 года.

Съ непоколебимою вѣрою въ милость Божію и въ разумъ русскаго народа Мы будемъ ждать отъ новаго состава Государственной Думы осуществленія ожиданій Нашихъ и внесенія въ законодательство страны соотвѣтствія съ потребностями обновленной Россіи.

Вѣрные сыны Россіи!

Царь вашъ призываетъ васъ, какъ Отецъ своихъ дѣтей, сплотиться съ Нимъ въ дѣлѣ обновленія и возрожденія нашей святой Родины.

Вѣримъ, что появятся богатыри мысли и дѣла и что самоотверженнымъ трудомъ ихъ возсіяетъ слава земли Русской«.

ницях за свій, може, безоглядний, навіть легковажний, але мужній горожанський вчинок. Нарада над питанням, чи видати відозву до народу, закінчилася о 5 годині ранку — рішенням позитивним. Зараз по тому комісія взялася виробляти проєкт відозви, о 8-й рано було скликано остаточні збори. Дебати затяглися, але з огляду, що од виборзького губернатора прийшов наказ припинити збори, нараду прискорено, і о 4-й годині по полудні відозву було підписано, — було там 187 підписів, у тім числі й українських.

Політичну дозрілість та активність маси населення російської держави було переоцінено. Навіть така розважлива політична катеґорія, як кадети, зійшла з своєї рівноваги (опісля кадети пояснювали, що вони виборзькою відозвою не закликали народ до революції, а лише ставили йому під розвагу його положення). Та й трудно було тодішню ситуацію не переоцінити. Настрої були підвищені та напружені, й обидві, що боролися між собою, сторони однаково допускалися чинів, недопустимих в умовах нормального парламентарного життя.

Скликання нової Думи призначено на 20 лютого 1907 р.

Після напружених сподіванок оновлення та рятунку розгін Думи був болячим ударом по настроях усієї людности. Лише реакційні, чорносотенні орґанізації підняли голову, решта відчула втому, як реакцію на все так інтенсивно пережите. Вибори до другої Думи, до яких царський маніфест закликав »богатирів діла і слова«, відбувалися в тих настроях утоми та апатії, і склад другої Думи був уже сіріший.

Українська парламентська фракція.

Скликання першого парламенту, на який покладалося стільки надій, ставило перед українським громадянством поважне завдання — винести на широкий прилюдний кон та поставити на твердий ґрунт ті справи, що їх перед тим український рух провадив у підпільній праці. Певні осягнення в тому напрямі вже було здобуто за поки-що недовгою діяльністю українських партій, послідовним освітленням українських потреб у пресі та врешті орґанізовано працею громадських сил на Україні, в значній мірі завдяки заснованню ТУП-а. Тепер уся та праця мала втілитися в одному осередку — в парламентській орґанізації, утворення якої стало одною з найістотніших потреб усього визвольного руху українського.

Справу утворення в Думі такої орґанізації передрішено було ще на Україні. Тою справою зайнявся ТУП — його Рада та місцеві відділи, і в тому напрямі дано було депутатам і формальні уповажнення від виборців. З директив ТУП-а ще до по-

чатку думської сесії в середині квітня улаштовано було зїзд українських депутатів, і на сьому зїзді вироблено основи майбутньої їх діяльности в Думі. В наказі учасникам зїзду були вимоги утворити парламентський клуб, увійти в контакт з іншими національними ґрупами, провести певні постанови в інтересах українського народу, а для виконання сих завдань увійти в звязок із представниками української колонії в Петербурзі.

Прибувши до столиці, українські депутати знайшли тут сприятливі умови для виконання тих директив. Правда, уряд старався уловити їх, як і взагалі селянських депутатів, у свої сіти. Міністр внутрішніх справ (міністром був тоді П. М. Дурново) доручив членові Думи Єроґіну найняти помешкання для селянських депутатів та заохочувати їх, аби в тому помешканню жили, — розуміється, »під добрим доглядом«. Досить дядьків спокусилося на ту даровизну та, звикши взагалі до ощадности, зберігали гроші на помешканні й їжі (живилися переважно оселедцями) в надії, повернувшись додому, докупити на заощаджені гроші земельки. Хитріші з них сполучали перебування в сій т. зв. »живопирні« на Кирочній вулиці з участю в українській фракції, а деякі, ідейно-послідовніші вийшли з »живопирні«, оголосивши в газетах (»Наша Жизнь«) протест проти заходів зґвалтувати їх посольське сумління. Настрій у селян був взагалі такий, що престиж і найвищого начальства важив у їх очах небагато.

Орґанізацією парламентської фракції занялися ті посли, що були членами ТУП-а, за близькою допомогою тупівської громади в Петербурзі. З сеї останньої активну участь у тій справі довелося взяти П. Я. Стебницькому, О. О. Русову та мені. Знаючи місцеві умови, ми, найперше, взяли на себе сторону технічну справи — помешкання, урядження, бюрових обовязків і т. п., а також разом із депутатськими провідниками виробляли проґрами, плани, в більшості виголошували доповіді та проєкти думських внесків, резолюцій, орґанізували звязок послів із виборцями на місцях та ін. Се було конче потрібно, бо інтеліґентних сил серед послів було мало. Велику ще ролю в орґанізації української фракції одіграв В. О. Піснячевський, тоді — студент воєнно-медичної академії. Увесь свій час та свою надзвичайну енерґію оддав він сій справі, увесь час був із депутатами, ставши для них просто необхідним.

Крім небагатьох, решта селянських послів про українську справу чула небагато або й нічого, — вперше з нею знайомилася вже в столиці, на зборах фракції. Українське успособлення їх було здебільшого підсвідоме. Але стихійна сила національного почуття остільки жива була, що небагатьом свідомим послам-селянам не трудно було викресати з того стихійного почуття таки справжній вогонь патріотичного захоплення. Зростові

національної течії серед послів сприяли найперше, розуміється, настрої на Україні, що виявилися і за урочистих проводів послів, і в тих наказах, що діставали посли вже в столиці. В сій останній українські селяне зразу почули себе на чужині, горнулися »свій до свого« і в Думі, і поза Думою — в українській колонії, члени якої запрошували до себе послів, гостили їх та при тому провадили з ними відповідні розмови, що для малосвідомих селюків були зовсім не зайві. В самій Думі українські селяне, поруч сердечного відношення з боку своїх свідоміших земляків, зустрічали характеристичне в стосунках до »хохловъ« погордливо насмішкувате відношення з боку депутатів московських. Кадети в Думі, маючи тут перевагу з огляду на бойкот виборів з боку лівіших партій, держалися взагалі задеркувато, а в національній справі — то й особливо. Ще з проґрами свого партійного зїзду (3-го) усунули справу національної автономії, хоч перед тим у сій справі плановано було доповіді Ф. Кокошкіна та В. Набокова. Додала масла до вогню сутичка з видатним кадетським лідером Петрункевичем, який на зауваження з приводу такої тактики сказав з обуренням: »Не мінять же задля вас проґрами свого зїзду«! Отже селяне зрозуміли, що покладати надії на »панів становища«, якими були кадети, не можна, що здобути можна лише те, що самі здобудуть. Все се сприяло рішенню зорґанізуватися в окрему українську ґрупу.

В. О. Піснячевський

Конечність такого уґрупування так ясно була освідомлена, що не могла перешкодити сьому неґативна аґітація і з боку певних кругів українських, а саме — соціял-демократичних. У попередній частині спогадів вже згадувалося про ролю сього елєменту, провадженго К. Арабажиним, у тодішньому українському життю, — ту саму ролю виконували с.-деки і щодо утворення української фракції. Провадячи »класове усвідомлення« селян, де-які с.-деки підбурювали селян проти »панів« — тих інтеліґентних людей, що брали участь у фракції, доводячи, що мужикові годі зійтися з паном в одному інтересі, тому ліпше, щоб селяне приставали до трудової ґрупи, бо поміч та зрозуміння можуть

знайти вони лише у своїх братів-робітників, а не серед панів, що йдуть за »панською автономією« польських членів Думи. Л. Л. Бич радив взагалі почекати з автономією України до установчих зборів, бо буржуазна Дума не може видумати нічого доброго. Такі арґументи висловлювалися і в с.-д. пресі. Орґан українських с.-деків, що друкувався в часі Думи в Петербурзі, »Вільна Україна«, писав, що український парламентський клуб »чимало послужив пансько-буржуазним цілям, щоб під гаслом національного єднання затемнити почуття класове і спинити хоч на який час українським депутатам селянам можливість прилучитись до такої партії в парламенті, котра більш відповідає трудовим інтересам сільського люду, себто до трудової партії або робітничої«. Українські с.-деки провадили сю акцію в контакті з с.-д. російськими, які їх у тім піддержували (напр., член Думи Кузьмин). Се була демаґоґія, розрахована єдино на селянську несвідомість політичну. Демаґоґію ту найбільше провадив типовий демаґоґ — селянський адвокат із Поділля Заболотний, часто пересипаючи свої промови виразами »пани«, »буржуї« та спрямовуючи ті вирази проти провідників фракції; пани, — казав він, — для того утворюють фракцію, щоб питанням національним одхилити увагу од земельної справи. Всі такі арґументи в більшості знаходили відповідну одсіч з боку членів фракції, самих же селян, — але настрої так були напружені, підозрілість щодо »панів« так легко було розбурхати, що частину членів фракції таки удалося спантеличити, — вони вийшли з фракції, надрукувавши заяву в »Нашей Жизни«.

Усі ті перешкоди не могли спинити справи утворення української фракції, якої конечність так глибоко відчувалася. 1 травня відбулися установчі збори фракції, до якої за короткий час вступило 44 члени. На голову обрано чернігівського депутата І. Шрага, до фракційного бюра — П. Чижевського, В. Шемета та кількох селян — Г. Зубченка, Н. Онацького, І. Тарасенка, С. Тарана, А. Грабовецького. Тоді ж ухвалено, щоб членам української колонії в Петербурзі дозволено було брати участь у зборах та в технічній праці фракції.

На сих зборах утворено дві комісії. Одна — »комісія для оборони й наступу« — мала через друковане слово ширити засади автономії та обороняти сі засади. До комісії запрошено: од українців П. Чижевського та М. Ковалевського, од поляків О. Лєдницького, од великоросів — В. Обнінського та професорів Новгородцева й Котляревського.

На пропозицію Шрага обрано й другу комісію — з участю в ній кількох членів поза фракцією, — доручивши тій комісії скласти проєкт закону про мову; до тої комісії запрошено було П. Стебницького, О. Русова та мене.

Крім депутатів, що пройшли од українських партій чи тими партіями були спомагані, ще досить депутатів і з інших партій визнавали конечність задоволення тих ріжнородних потреб, що виникають із особливих умов життя України; сі члени Думи, не ви-

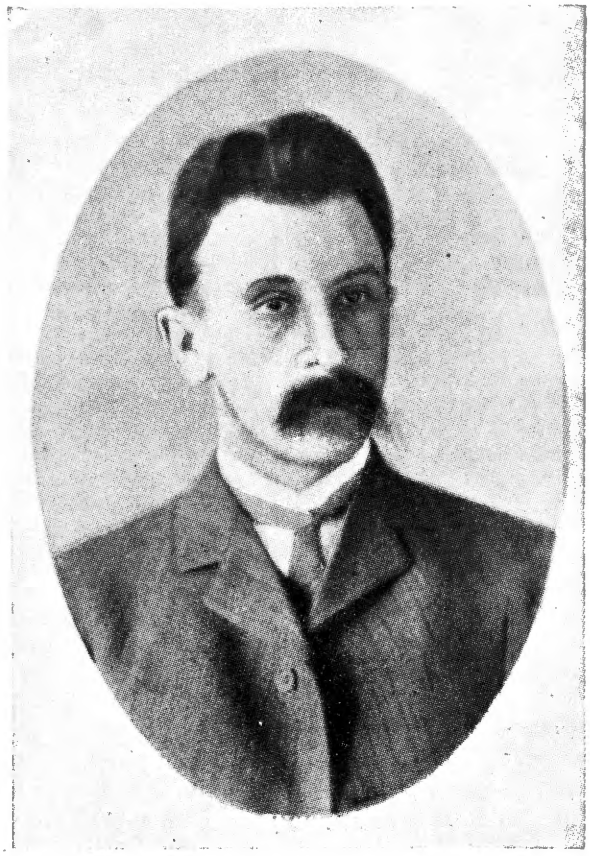

В. М. Шемет

ходячи з загальних рямців тих партій, до яких належали, вступали одночасно і до української фракції для спільного вияснення та оборони українських інтересів; у фракції, напр., числилися М. Ковалевський, А. Вязлов, М. Біляшевський, Є. Шольп, Ф. Штейнгель, О. Свєчин, К. Бардіж та ін.

Окремі депутати ріжних партій, переважно кадетської, приймали участь у засіданнях фракції як гості. Такі члени здебільшого одбірали досить часу розмовами на теми в українській справі, але й такі розмови були корисні, бо дебатами з приводу їх висвітлювалося певні сторони тої справи для малосвідомих депутатів селянських. На перших, установчих, зборах такі розмови

роспочав харківський депутат кадет Іваницький, піддаючи під сумнів, чи потрібна для України автономія, бо ж між Україною та Московщиною такої ріжниці нема, щоб їм аж до взаємного автономічного поділу росходитись, та чи потрібна навіть україн-

К. Л. Бардіж

О. О. Свєчин

ська мова в школі і в суді. Зробила на селянських депутатів враження та одповідь, яку почув Іваницький од свого ж товариша по партії О. Свєчина, що висловив певні національні труїзми, які, видимо, не були зайві не лише для селян, але й для національно несвідомих інтеліґентів з України; зазначивши, що український народ має свою осібну психолоґію національну, Свєчин доводив, що мусить він мати і своє окреме місце серед інших народів у державі, а представники його в Думі повинні виразно додержувати його інтересів поруч із представниками інших народів[1]). Ті самі думки розвивав і другий кадет — із Полтавщини — І. Присецький. Найбільш доходила до свідомости депутатів-селян та арґументація, до якої вдавалися депутати селяне ж. З сього погляду незрівняні були та викликали бурю оплесків виступи Н. Онацького, А. Грабовецького — в тоні звичайно насмішкувато-жартівливому, Г. Зубченка — в тоні завше поважному.

[1]) Члени к.-д. партії, голова чернігівської земської управи О. О. Свєчин, як рівнож чернігівський губерніяльний маршалок О. О. Муханов, за своє опозиційне поступовання позбавлені були придворних гідностей.

Напр., на закиди Іваницького, що автономії для України не треба, Онацький, гумористично, вживаючи порівняння, казав, що видавати всі закони з одного петербурзького осередку — то все одно, як би всю одежу в Петербурзі на всіх шили, а ми мали б її носити. Грабовецький і з думської трибуни говорив лише по українськи, пересипаючи свої промови дотепами, що ґарантували уважливість цілої Думи.

Діяльність фракції провадилася в подвійному напрямі: перше, законопроєкти, що поступали в Думу поза фракцією, погоджувано з потребами українськими; друге, у фракції обмірковувалися та складалися законопроєкти, що безпосередньо мали на цілі задоволення потреб українських. З таких потреб фракція найбільше спинялася на справі аґрарній, — по докладному її обмірковуванню на фракції, в наслідок директив, що на фракційних зборах постановлялися, деякі члени фракції виступали з промовами в Думі (Шраг, Шемет, Онацький, Зубченко, Грабовецький). Особливу увагу присвятила фракція аґрарному законопроєктові, що його внесла в Думу кадетська партія, — законопроєкт сей містив у собі неприємливі з українського погляду риси централістичного розвязання справи. В звязку з сим доручено було О. О. Русову та мені виготовити для фракції доповіді в аґрарній справі. Русов подав історичний огляд форм землеволодіння на Україні та зазначив ті сторони, що ними земельна справа на Україні відріжняється від аґрарного положення по інших країнах. Моя доповідь була про земельний фонд, з якого можна черпати, щоб довести хліборобський земельний наділ бодай до норми продовольчої[1]). Одночасно земельній справі присвячено було низку статтей у журналі »Украинскій Вѣстникъ«, що фактично був орґаном української фракції першої Думи (між іншими, статтю М. І. Туган-Барановського — »Націоналізація земли и выкупъ«).

На мою пропозицію фракція взяла на себе ініціятиву щодо скасування закону 15 квітня 1906 р., спрямованого проти страйків хліборобських робітників, та щодо внесення власного законопроєкту про сільських робітників. Справа забезпечення прав сільсько-господарських робітників, поруч із земельною, була

[1]) Я спеціяльно студіював аґрарну справу, в значній мірі до того спонуканий своїми службовими обовязками (контролював операції земельних банків — селянського та дворянського і при тому виготовляв для державної ради опінії державного контрольора щодо діяльности сих банків з погляду загальної економії державного господарства). В час, про який згадую, видруковано низку моїх праць у даній справі: »Аграрный пластырь«, »Шаблонъ и жизнь« (»Украинскій Вѣстникъ«), »Крестьянскій Банкъ« (»Полярная Звѣзда«), »Дворянскій Банкъ« (»Свобода и Культура«), »Мобилизація земельной собственности« (»Южныя Записки«), »Нові аґрарні закони« (»Нова Громада«) і низку статтей у земельній справі в »Громадській Думці« та в »Раді«.

найактуальнішою для селянства в тодішніх обставинах. Саме напередодні Думи опубліковано закон 15 квітня 1906 р. про хліборобські страйки. Закон сей підсумовував всі попередні законодатні репресії щодо хліборобського робітника та посилював їх до міри, що вже всякий терпець уривала. Страйк се — взагалі єдина форма леґальна протесту проти надужиття та ріжних форм економічної несправедливости з боку роботодавця, і той спосіб мирної оборони своїх прав з боку безправного та беззахистного сільського робітника — законом 15 квітня формально усунуто. Хоч які були б ненормальні стосунки між сими двома сторонами, у сільського робітника було одібрано єдиний спосіб оборони своїх прав, бо не можна ж поважно говорити про правну оборону його інтересів. Які значні були кадри сього обездоленого люду, можна вже бачити з того, що майже четверта частина селянства не мала власної землі, хоч і не поривала з сільсько-господарським промислом, та й решта селянської маси, за деякими винятками, також не могла жити з своєї землі й змушена була шукати заробітку з хліборобської праці. Одні наймалися за сотки верстов — »на херсонські заробітки«. »Пливе щука з Кременчука, куди гляне — трава вяне«, — ся народня приказка-загадка вказувала на те головне річище, яким вирушали заробітчане: Дніпром з Київщини та з Полтавщини. А більша частина розсипалася іншими шляхами: сільськими доріжками, берегом річки, по шпалах залізниці з деревляним »кондухтором« у руках. Сю голодну живу силу використовували та експлуатували й дрібні землевласники, й власники земельних латифундій, і закон, що стояв на сторожі інтересів землевласника, не даючи найменшої ґарантії для інтересів робітника. Така тенденція закону, диктована впливами заінтересованого »помѣстнаго дворянства«, виявляється ще з часу »доби великих реформ« по знищенні кріпацтва, посилюється за реакційного часу царя Олександра III, коли видано було репресивний для сільських робітників закон 12 червня 1886 р., а через два десятки літ занепокоєні аґрарії подбали закріпити та посилити той закон новим, виданим у самому обличчу Думи, актом 15 квітня — »правилами противъ возникновенія стачекъ среди сельскихъ рабочихъ«. Усім, хто завинив »участіемъ въ публичномъ скопищѣ, которое, дѣйствуя соединенными силами участниковъ вслѣдствіе побужденій, проистекшихъ... изъ экономическихъ отношеній,... учинилъ... принужденіе посредствомъ угрозъ къ выполненію или допущенію чего либо, нарушающаго право или обязанность принуждаемого или къ отказу отъ осуществленія права«, закон 15 квітня обіцяв позбавлення прав та арештанські роти. Се кара ще порівнюючи мягка — так би мовити лише за прелюдію до страйку; за активну участь у страйках скаля кар, із варіяціями щодо ріжних ступінів вини,

І. М. Присецький

підвищується до »заключенія въ крѣпости на время отъ одного года и четырехъ мѣсяцевъ до четырехъ лѣтъ« — з позбавленням прав. Для многоміліонової робітничої маси утворилося становище безвихідне. Поліпшення сього господарського становища — шляхом додаткового земельного наділу чи шляхом інтенсифікації господарства треба було, за найоптимістичніших обставин, ждати так довго, що не в силах людських того діждатися; законного забезпечення умов праці для заробітку на чужій землі не було; леґальну форму оборони свого права — шляхом страйку — сільському робітникові заказано. Натуральне їх стремління — забезпечити ліпші умови своєї праці на чужій землі — кваліфікувалося як злочин, що потягає за собою тяжку кару. Становище сірих невільників було поза законом, воно перевищувало картини невільницького життя, змальовані свого часу в класичному творі Бічер-Стоу. Все се автоматично штовхало обезправнений люд на аґрарні ексцеси, що ту кару фактично збільшували до нелюдської міри. По економіях поміщицьких удержувано цілі відділи салдатів, стражників та спеціяльно найнятих інґушів, що під охороною закону та здебільшого поза всяким законом переводили кріваву росправу з непокірними. Кров лилася по цілому краю, як у часі війни, і в думській фракції стогін стояв од тих скарг та благань оборони, що надходили з України.

Момент для видання закону проти страйку сільських робітників вибрано було дуже вдатно. Громадська думка та преса, зосередивши свою увагу на скликанні Думи та на звязаних із нею подіях, не звернули на сей законодатний акт тої уваги, на яку він заслуговував; під гук тогочасних подій проскочив він непомітно. Але чинність його скоро далася в знаки, і шпалти газет перевантажені були повідомленнями про кріваву роспаношеність селянських усмирителів, — як їх тоді називали — »вахмистровъ и городовыхъ по воспитанію и погромщиковъ по убѣжденію«.

Справа хліборобських страйків, помимо свого громадського значіння, звертала на себе мою увагу ще й звязком із тим комплєксом справ аґрарного порядку, що я тоді працював над

ними. Про становище сільських робітників умістив я кілька статтей в »Укр. Вѣстн.« (»Илоты XX-го вѣка«, »На Украинѣ«) та в кількох газетах. Приймаючи участь у праці української фракції, я склав для неї два законопроєкти. Перший — про скасування

Є. Ю. Шольп

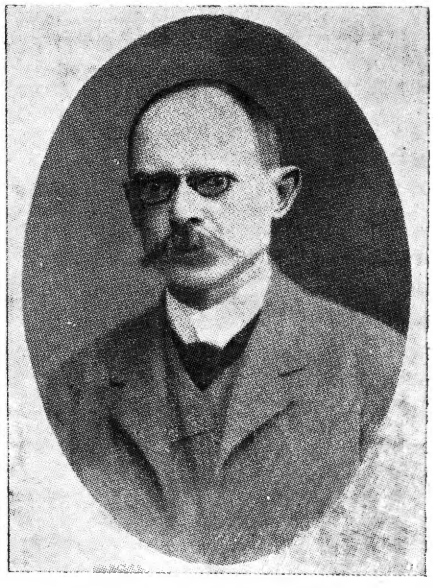

М. Ф. Біляшевський

закону 26 квітня проти страйків сільських робітників; сей проєкт фракція, ухваливши, передала трудовій ґрупі, яка, з ініціятиви фракції, внесла ту заяву в Державну Думу[1]). Другий законопро-

---

[1]) Ось текст тої заяви:

»Югъ Россіи, преимущественно Украина, въ самое послѣднее время охватывается массовыми стачками сельскихъ рабочихъ, вызванными невыразимо тяжелыми условіями, въ которыхъ поставлены эти рабочіе. Стачки сельскихъ рабочихъ, какъ доподлинно извѣстно, возникаютъ исключительно на экономической почвѣ. Тяжелая лѣтняя работа нерѣдко оплачивается для мужчинъ 30—40 коп., а для женщинъ — 20—25 к., за 16—18 рабочихъ часовъ. Жилыя помѣщенія для сельскихъ рабочихъ часто хуже скотныхъ хлѣвовъ. Пища нездоровая, недоброкачественная. Медицинская помощь отсутствуетъ. Обращеніе съ рабочими жестокое, вплоть до побоевъ. Надъ рабочими глумятся и издѣваются, въ особенности надъ женщинами и дѣвушками. Сельскій рабочій у насъ находится почти въ рабскомъ положеніи. Всѣмъ извѣстенъ обошедшій всю прессу чудовищный фактъ работы людей съ намордниками въ помѣстьѣ одного изъ именитыхъ русскихъ князей. Наканунѣ перваго засѣданія Государственной Думы, 26 апрѣля, былъ опубликованъ новый законъ подъ наименованіемъ: »По проекту правилъ противъ возникновенія стачекъ

єкт — про хліборобські страйки — фракція вже не встигла обміркувати і він перейшов у спадщину до української фракції другої Думи. В звязку з справою хліборобських страйків фракція внесла в Думу наглу заяву про посилку депутатів на Київщину, Полтавщину та Чернігівщину для розсліду розстрілів хліборобських робітників.

Рівночасно фракція виробляла загальний законопроєкт про національні права. З членів Думи над ним працювали головно

среди сельскихъ рабочихъ«. Законъ этотъ изданъ вопреки торжественному обѣщанію манифеста 17 октября, чтобы »никакой законъ не могъ воспріять силу безъ одобренія Государственной Думы«, и имѣетъ своею цѣлью отнять у сельскихъ рабочихъ единственно дѣйствительное мирное средство борьбы противъ невѣроятнаго угнетенія и ничѣмъ неограниченной эксплоатаціи труда со стороны работодателей — сельскихъ хозяевъ. Законъ о стачкахъ устанавливаетъ чрезвычайно тяжелыя наказанія для рабочихъ за участіе въ стачкахъ и въ тѣхъ случаяхъ, когда прекращеніе работы происходитъ безъ какихъ-либо съ ихъ стороны насильственныхъ актовъ, а когда имѣетъ мѣсто простое нарушеніе гражданскаго договора. Не только принужденіе къ прекращенію работы наказуется по новому закону тюрьмой до 1 года, но и отлученіе отъ общенія, т. е. достаточно перестать разговаривать съ кѣмъ-либо изъ рабочихъ, кто стоитъ противъ стачекъ, чтобы виновнику отлученія попасть на годъ въ тюрьму. »Вторженіе« въ огороженное мѣсто, хотя бы оно не сопровождалось насиліемъ надъ личностью, наказуется заключеніемъ въ тюрьмѣ на время отъ 4 мѣсяцевъ до 1 года и 4 мѣсяцевъ. При дѣйствіи новаго закона, для администраціи и особенно для полиціи, стоявшихъ естественно на стражѣ интересовъ работодателей и готовыхъ во всемъ видѣть »бунтъ« и неповинованіе, является полная возможность всякую мирную попытку сельскихъ рабочихъ, направленную къ улучшенію своего положенія, или къ повышенію заработной платы, превратить въ преступленія съ угрозами и подстрекательствомъ, переводя все это на политическую почву. Если принять во вниманіе, что крестьянство въ огромной своей массѣ является и временными сельскими рабочими, что во многихъ мѣстахъ Россіи, особенно на югѣ и на западѣ, существуетъ многочисленный классъ сельскихъ рабочихъ батраковъ, совсѣмъ не ведущихъ своего хозяйства, то необходимо признать, что новымъ закономъ нарушены интересы не тысячъ, а милліоновъ людей; эти люди закономъ отданы въ полное распоряженіе крупнымъ и среднимъ помѣщикамъ-хозяевамъ и мѣстной полиціи. Принимая во вниманіе, что теперь наступаетъ найболѣе тяжелое, страдное время для сельскихъ рабочихъ, а, слѣдовательно, найболѣе благодарная почва для примѣненія новаго закона во всей его жестокости, члены трудовой группы предлагаютъ Государственной Думѣ въ порядкѣ неотложности разсмотрѣть вопросъ объ отмѣнѣ закона: »По проекту правилъ противъ возникновенія стачекъ среди сельскихъ рабочихъ«, причемъ члены трудовой группы полагаютъ, что отмѣна закона противъ стачекъ сельскихъ рабочихъ можетъ послѣдовать независимо отъ того, когда будетъ выработанъ и войдетъ въ дѣйствіе законъ о свободѣ стачекъ, такъ какъ всѣмъ извѣстно, что и безъ особаго закона противъ стачекъ существующіе законы вполнѣ достаточно ограждаютъ интерессы сельскихъ хозяевъ-работодателей«.

правники — Шраг, Вязлов, Шольп, — як звичайно, з допомогою петербурзьких громадян; і самий законопроєкт, як рівно ж вироблений тою комісією проєкт декларації в справі автономії, фракція внести в Думу не встигла. Вироблялося й законопроєкт про рідну мову в школі. Сей проєкт, складений мною, не вспіли формально перевести українські фракції і першої, і другої Думи, — внесла його вже ґрупа депутатів третьої Думи. Обмірковувала фракція справу жидівських погромів, виробила наглу заяву з приводу сих погромів, а деякі члени й з промовами виступали при запитах у сій справі (Шрага потягнуто опісля до судової відповідальности за думську його промову з сього приводу). В розгоні тої жвавої праці, що тривала менш двох місяців з часу повстання фракції, Думу роспущено. Всього віку мала перша Дума — 72 дні.

В другій Думі українська фракція зорґанізувалася негайно ж по скликанню Думи, і 4 березня відбулися вже перші її збори. Питання про конечність створення такої орґанізації не викликало жадного сумніву, — один із селянських послів мотивував необхідність її в такій виразній формі: »не можна бить по морді, розставивши пальці, а треба скласти в кулак«. До фракції ввійшло 47 членів, а до бюра були обрані: Н. Рубіс, священик А. Гриневич, І. Лось-Колендзян, Н. Долгополов[1]), С. Нечитайло[2]), В. Хвіст[3]). Переважна більшість членів фракції, як і в першій Думі, була селянська, інтеліґенцію становили два лікарі, один священик, народній учитель та ще зо двоє інтеліґентів. У праці фракції приймав близьку участь член першої Думи П. Чижевський. Деякі селяне, як Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло, А. Тесля, С. Таран, були досить освічені та зовсім політично свідомі. Для решти, щоб піднести їх освітній та політичний рівень, петербурзькі українці читали виклади з окремих питань фінансів, земської справи, з справи освітньої, самоврядування.

Фракція другої Думи дістала в спадщину од попередниці кілька розроблених чи роспочатих законопроєктів у справах земельній, робітничій та освітній. Фракція продовжувала працю

---

[1]) Долгополов — лікар, колишній засланець на Сибір. На лікарському зїзді у Москві, в дні свобод, вийшовши на кафедру, сказав лише одно слово: »бомби!« та й зійшов під гучні оплески.

[2]) Семен Вас. Нечитайло, фершал із Київщини (Дусанівка, Звениг. повіту). За участь у маніфестаціях в дні свобод був арештований, але випущений на загрозу, що все село піде його визволяти. Розумна, ідейна людина.

[3]) Василь Хвіст, із Ніженщини, скінчив сільську школу, був волосним старшиною. За першої Думи посилали його селяне »ходоком« до Думи, а до другої був уже обраний як депутат. Інтеліґентний, енерґійний, він був дуже небезпечний для адміністрації, тому був засланий до Мінусінського, де й помер 11 жовтня 1912 р., маючи всього тридцять літ.

над сими законопроєктами. І знов оддано багато уваги справі земельній, з приводу якої члени фракції промовляли в Думі (Сайко, Нечитайло, Семенів, Сахно, Мороз, Чигирик, Хвіст та ін.), подаючи до того, що дебатувався, законопроєкту поправки, які

А. Ю. Тесля

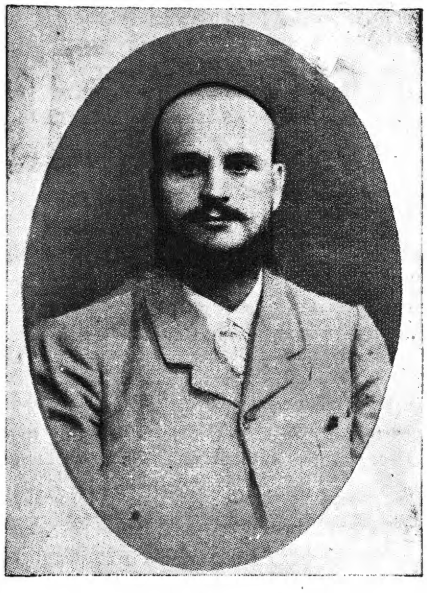

С. Т. Таран

мали на увазі ближчі інтереси української людности. Законопроєкт про хліборобських робітників зредаґовано було остаточно. З приводу одного з тяжких конфліктів із сільськими робітниками у Гайсинському повіті на Поділлю внесла була фракція запит у Думу. При обміркуванню справи амнестії фракція внесла поправку в напрямі поширення амнестії на тих, що понесли кару за релігійні переконання. До законопроєкту про місцевий суд фракція внесла поправку про обовязкове для суддів знання місцевої мови. Багато уваги присвятила фракція справі освітній.

Фракція не мала партійної платформи. Се була позапартійна орґанізація поступово-демократичної природи в певному національному — українському — напрямі. Належність до української фракції не перешкоджала тому чи іншому членові фракції в питаннях загально-політичних чи соціяльно-економічних іти в лавах якоїбудь іншої поступової партії, але в кожному разі обовязувала в справах національних чи таких, що національних інтересів торкалися, чинність провадити в дусі української парламентської ґрупи. Але через неясність партійних проґрам як-раз щодо точки національної часто виникали на ділі конфлікти, які

все більше переконували в конечності обєднання членів фракції на одній спільній політичній проґрамі з виходом їх із інших думських партій. У тім самім напрямі надходило до фракції багато наказів од виборців. Був план витворити міцну національну партію з проґрамою, близькою до популярної серед селян трудової ґрупи, але з пристосованням до умов українських.

В результаті фракція другої Думи, після поважного обміркування справи, прийшла до висновку — виділитися в самостійну політичну українську ґрупу парламентарну з виходом її членів з інших політичних ґруп, до яких вони належали, і в тім сенсі оголосила спеціяльну відозву. У відозві сій між іншим сказано:

»Рѣшившись выдѣлиться въ самосостоятельную парламентскую украинскую группу съ выходомъ для этой цѣли изъ другихъ фракцій, къ составу которыхъ мы принадлежали раньше, мы вполнѣ сознавали всю важность этого шага и считаемъ необходимымъ, во избѣжаніе всякихъ возможныхъ недоразумѣній, объявить публично руководившіе нами мотивы.

Россійская имперія возникла, какъ извѣстно, изъ Московскаго государства, образовавшагося путемъ болѣе или менѣе насильственнаго захвата сосѣднихъ политическихъ единицъ и территорій. Расширившись и укрѣпившись путемъ подобныхъ же захватовъ какъ въ Европѣ, такъ и въ Азіи, она въ настоящее время состоитъ изъ многихъ разнородныхъ элементовъ, удерживаемыхъ вмѣстѣ иногда только вооруженной силой и очень живо чувствующихъ свое подчиненіе господствующей великорусской народности и ея центральному правительству. Сказанное подчиненіе тѣмъ болѣе чувствительно, что малѣйшая попытка каждаго изъ этихъ не-великорусскихъ элементовъ даже къ простому сохраненію своихъ національныхъ особенностей разсматривается центральнымъ правительствомъ какъ стремленіе къ политическому сепаратизму, угрожающему цѣлости и единству русскаго государства. Съ превращеніемъ въ настоящее время Россійской Имперіи въ конституціонное государство, основные законы котораго (стт. 72—81) обезпечиваютъ всѣмъ русскимъ гражданамъ, безъ различія національности и вѣры, свободное развитіе, — мы не только не видимъ въ законодательной дѣятельности правительства какого нибудь измѣненія взглядовъ на права не-великорусскихъ народностей, но въ близкой къ нему печати слышимъ прежнія обвиненія въ политическомъ сепаратизмѣ, раздѣляемыя, повидимому, и нѣкоторыми изъ образовавшихся уже въ Думѣ политическихъ партій. Между тѣмъ политическое отдѣленіе отъ Россіи которой-нибудь изъ ея безправныхъ народностей и Украины въ частности для образованія независимаго государства не можетъ быть признано нами ни удобоисполнимымъ, ни желательнымъ... Не къ образованію новыхъ государствъ по старому типу должны теперь стремиться угнетенныя народности Россіи, а къ такой реорганизаціи уже такъ или иначе сложившагося русскаго государства, при которой каждой народности была бы вполнѣ обезпечена свобода ея самостоятельнаго развитія и жизни на ея територіи.

Но прочность этой цѣлости и единства русскаго государства достижима и возможна только въ томъ случаѣ, если составляющія Россію народности

будутъ связаны между собой не военной силой и централизаціей управленія, а дѣйствительной и сознаваемой всѣми общностью интересовъ. Употребленіе всѣхъ почти экономическихъ и политическихъ силъ государства на удержаніе въ повиновеніи разнородныхъ его элементовъ и для поддержки административной централизаціи привело уже къ тому, что благосостояніе населенія и даже внѣшняя безопасность страны подвергаются въ настоящее время очень серьезнымъ и опаснымъ колебаніямъ. Единственнымъ исходомъ изъ этого положенія, по нашему глубокому убѣжденію, можетъ быть только рѣшительная и безповоротная реорганизація управленія въ смыслѣ національной и территоріальной автономіи всѣхъ областей Россійской имперіи, населенію которыхъ должны быть предоставлены права самоопредѣленія и самоуправленія.

Въ виду этого и принимая во вниманіе, что ни одна изъ обозначившихся уже политическихъ партій Государственной Думы не поставила до сихъ поръ вопроса объ областной автономіи съ достаточной полнотой и по отношенію ко всѣмъ народностямъ Россіи, а въ частности къ нашей родной странѣ — Украинѣ, и ставя своей спеціальной цѣлью достиженіе этого не въ видѣ платонической резолюціи или соотвѣтственныхъ параграфовъ программъ политическихъ партій, а въ видѣ прочныхъ государственныхъ установленій, а также и для защиты всѣхъ спеціальныхъ интересовъ Украины въ общемъ законодательствѣ, мы и рѣшились соединиться въ одну украинскую парламентскую группу, выйдя для этого изъ партій, къ которымъ мы до сихъ поръ принадлежали. Объединяясь, такимъ образомъ, для достиженія общихъ автономныхъ и нашихъ частно-національныхъ цѣлей и оставаясь вѣрными основной украинской національной идеѣ, неуклонно шедшей всегда паралельно съ идеей демократизма и прогресса, мы рѣшительно не имѣемъ въ виду сколько-нибудь изолировать себя отъ общихъ политическихъ и экономическихъ стремленій прочихъ оппозиціонныхъ партій. Рядомъ съ этими партіями въ Думѣ и въ возможно полномъ согласіи съ ними мы будемъ добиваться политическихъ и гражданскихъ правъ для каждаго изъ жителей россійскаго государства на основаніи ихъ полнаго равенства безъ различія вѣры, націи и пола, расширенія правъ народнаго представительства въ области законодательной иниціативы, въ отношеніи бюджета и контроля надъ дѣятельностью отвѣтственнаго передъ Думою министерства.

В области экономической на первомъ планѣ мы выставляемъ требованіе для народа земли, которою пользовались бы только тѣ, что прилагаютъ къ ней трудъ свой. Для этого мы считаемъ необходимымъ проведеніе въ законодательномъ порядкѣ черезъ Государственную Думу принудительнаго отчужденія въ краевой фондъ казенныхъ, удѣльныхъ, кабинетскихъ, монастырскихъ, церковныхъ и всѣхъ превышающихъ трудовую норму частновладѣльческихъ земель для предоставленія ихъ въ уравнительное пользованіе трудового народа.

Въ рабочемъ вопросѣ мы будемъ требовать 8-часового рабочаго дня, охраны труда женщинъ и дѣтей, страхованія на случай старости и потери трудоспособности. Стремясь къ экономическому раскрѣпощенію народа, мы не видимъ существенной разницы ни въ принципіальномъ, ни въ практическомъ смыслѣ между принудительнымъ отчужденіемъ земельныхъ и заводскихъ имуществъ. Въ этомъ отношеніи на первомъ планѣ должны быть поставлены

тѣ фабрично-заводскія предпріятія, которыя связаны съ земледѣліемъ (сахарные, винокуренные, крахмальные и т. п. заводы).

Не расходясь, такимъ образомъ, въ основныхъ цѣляхъ своей парламентской дѣятельности съ прочими оппозиціонными группами, мы рѣшительно и энергически отклоняемъ отъ себя всѣ возможные упреки въ дробленіи или ослабленіи силъ демократіи, или въ забвеніи общихъ интересовъ государства въ виду нашихъ національныхъ стремленій. По нашему глубокому убѣжденію, сдѣланный нами шагъ является логическимъ слѣдствіемъ изъ современнаго положенія государства и насущнѣйшихъ, ожидающихъ удовлетворенія, его нуждъ«.

Після сеї заяви члени української фракції вийшли з інших думських партійних фракцій. Се найбільше одбилося на складі трудової ґрупи, до якої належала більша частина селян-членів української фракції і яка від того стала знесилена кількісно й якісно. Центр ваги оборони інтересів трудових класів перейшов до української фракції. Значіння її все більше зростало, і на чолі її мав стати популярний депутат катеринославський Караваєв, — але Думу нагло розвязано й інтенсивну її працю перервано — знов таки на точці найбільшого її піднесення.

Існування української фракції в перших двох російських парламентах мало велике значіння для пропаґанди української ідеї. Справу українську ставилося в промовах депутатів широко, і ціла Росія та й заграниця прислухалися до їх слів. Особливо живий відгук викликала фракція на Україні. Звідти виборці засипали її членів привітаннями, наказами та побажаннями, щоб старалися про скасування національних обмежень та про заведення автономії, про націоналізацію школи та установ адміністративних і судових, а найбільше — про раціональне вирішення земельної справи. Деякі з тих побажань мали характер проґрамових декларацій[1]).

---

[1]) Зразком таких декларацій може бути прислана центральним комітетом української радикально-демократичної партії:

»Центральна Рада Української демократично-радикальної партії, з доручення зїзду її членів, вітає Українську Громаду Державної Думи на її шляху до праці на користь українського народу.

Надаючи велику вагу такому напрямкові діяльности Української Думської Громади, який цілком відповідав би інтересам трудового люду, що живе на великім обширі України й здебільшого працює »на нашій — не своїй землі«, Українська демократично-радикальна партія бажає, щоб усі посли з України, а найпаче члени Української Думської Громади, працюючи по змозі спільно з іншими демократичними поступовими фракціями коло збудовання нового державного ладу в Російській державі взагалі і домагаючися землі для хліборобів і волі для всіх громадян, ні на одну хвилину не забували, що вони — посли од українського народу і що через се саме на їх лежить обовязок насамперед і більш над усе піклуватися про те, щоб той новий державний лад, який має бути заведений в Російській державі, був такий, щоб

Для освідомлення про свою діяльність думські фракції українські мали свої друковані орґани: фракція першої Думи — тижневий журнал в російській мові »Украинскій Вѣстникъ«, фракція другої — українську газету — »Рідна справа — Думські Вісти«. Про сі видання скажу в іншому місці.

справді визволив український народ з політичної, економічної і національної неволі.

З прикладу інших країн ми бачимо, що не кожний навіть конституційний лад, за якого права людини і громадянина ніби забезпечено законом, дає справжню волю для кожного народу, кожної нації, не завжди захищає його від економічного визискування, не завжди дає йому спроможність вільно розвивати свої духові сили, щоб визволитися зпід тягару духової темряви й економічного занепаду. Бажалося б, щоб посли з України твердо памятали, що Російська держава складається з великого числа країн і народів, які мають свої одміни, свою мову, свої звичаї, свої потреби, і що через се саме, який би не було заведено в Росії державний лад, хоч-би той лад був найдемократичніший, але коли вона правитиметься з одного центру і однаковими для всіх тих країн і народів законами, то часто-густо траплятиметься, що якийсь закон, корисний для одної країни, буде шкідливий для другої, відповідатиме інтересам одного й нарушатиме інтереси другого народу.

Запобігти сьому лихові можна буде тільки тоді, коли в Російській державі буде заведено державний лад, збудований на федеративно-автономних підвалинах, себто коли народ кожної окремої країни матиме право сам складати відповідні своїм інтересам закони і правуватися ними.

Послам з України добре відомо, скільки лиха натерпілись та ще й досі терплять усі народи, з яких складається людність Російської держави, від централістичного державного ладу. Відомо їм так само й те, що найбільшого лиха з усіх інших поневолених народів Росії зазнав від того шкідливого централізму український народ. Яку велику шкоду нашому народові робило й робить централістичне правування нашою країною, видко, наприклад, із того, що з дванадцяти українських губерній і Кубанської области державна казна щороку має не менш, як 520 міліонів карбованців прибутку, а витрачає на всякі потреби в сих губерніях тільки 280 міліонів. Виходить, що через те, що гроші на державні й громадські потреби збірає і витрачає центральний уряд, цілих 240 міліонів, здобутих працею і потом українського народу, гинуть марно задля його, бо уряд витрачає їх на речі, які не тільки нічого спільного з інтересами нашої країни не мають, але здебільшого шкідливі для всіх країн і народів держави, не виключаючи й народу московського.

Другий яскравий приклад надзвичайно шкідливих наслідків централістичного панування маємо в сумному становищі народньої освіти на Україні. Ми знаємо, що 200—250 літ назад, коли школи на Україні заводив і керував ними сам народ, народня освіта на Україні стояла куди вище й краще, ніж у Московщині. А тепер, через те, що централістичний уряд московський на протязі 200 літ не тільки не дбав про просвіту народу, а ще й ставив усякі перешкоди громадянству в його роботі для просвіти, забороняв заводити свої школи, а на Україні в тих школах, які існували й існують з дозволу уряду, звелів навчати наших дітей чужою, незрозумілою їм московською мовою, — тепер на Вкраїні народня освіта стоїть ще гірше, ніж у Московщині.

Союз Автономістів.

В першій Думі утворено орґанізацію, що фактично стала першою спробою національного поділу Росії, — Союз Автономістів.

Думка про утворення такого союзу повстала ще на початку 1905 р. На зїзді журналістів, у березні, представники інородчеської преси прийшли до думки про створення союзу народів, що прагнуть автономії та федералізму. Обрано було бюро, що мало підготовити та скликати зїзд для переведення сієї справи. Такий зїзд відбувся у другій половині листопада 1905 р. в Петербурзі в приміщенні курсів проф. П. Лєсґафта (на Анґлійському проспекті) під головуванням проф. І. О. Бодуена де Куртене. Взяли в нім участь 115 членів — представників ріжних націй: азейберджанців, білорусів, вірменів, грузинів, естонців, жидів, киргизів, латишів, литовців, поляків, татар, українців. Повстало питання про участь представників московського народу в майбутній орґанізації, що мала обійняти в собі всі народи Росії, але вирішено поки-що не запрошувати представників того народу, що попліч з урядом гнобив права інших народів.

Представники окремих народів прочитали низку доповідей з накресленням їх історії, окремої од історії Московщини, їх пригноблення національного та разом і визвольного руху. Об-

---

Ось через що бажано було б, щоб Українська Думська Громада насамперед і більш над усе піклувалася про інтереси своєї країни, своєї людности; бажано було б, щоб члени її, замість того, щоб гаяти час і витрачати працю на роботу по чужих партіях та фракціях, де й без них є кому працювати, подбали про те, щоб як-найшвидче скласти й подати на розгляд Державної Думи законопроєкти про заведення на Україні такого політичного й соціяльного ладу, який відповідав би потребам і інтересам українського народу, бо дивно було б, якби за нас дбали інші люде, коли самі про себе не дбатимемо.

На думку української демократично-радикальної партії треба, щоб Українська Думська Громада:

1. Склала і внесла в Державну Думу законопроєкт про автономію України.

2. Законопроєкт місцевого самоврядування, збудований на щиро-демократичних основах.

3. При розгляді Державною Думою роспису державних прибутків і видатків подбала про те, щоб сума видатків на утримання корисних для української людности інституцій культурних і громадських відповідала сумі тих прибутків, що йдуть до державної казни з України.

4. Щоб Дума внесла в той роспис суму, яка потрібна на заведення українських кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах.

5. Вимагала, щоб у народніх школах на Україні зараз-же була заведена наука рідною мовою, а в учительських семінаріях, інститутах і середніх школах щоб була заведена наука української мови, історії української літератури й історії України«.

мірковано засади майбутнього устрою Росії з захованням державної її єдности та з забезпеченням прав окремих націй. Дуже характеристичними та, як показалося, пророчими були слова голови зїзду — проф. Бодуена: »Хто знає, — казав він, — чи не

О. Р. Лєдницький

присутні ми на аґонії російської держави од повільного паралічу. Коли се так, то наші зусилля не врятують її. Не врятують »матушки Росіи« зусилля її пасербів, а зусилля її улюблених, упривілейованих синів — і поготів, тим менше. Тоді Росія загине од всеросійського патріотизму, од національного еґоїзму обрусителів та загально-державних бандитів«.

В резолюціях зїзду зазначено засади діяльности майбутнього союзу. Устрій державний має кожному з народів забезпечити свободу й повноту національного розвитку; державна влада та орґанізація народоправства на місцях мають бути децентралізовані на основах федеративних. У загально-державній конструк-

ції має бути установлено норми, що кожній меншості забезпечували б недоторканість її національних прав та інтересів; одним із способів до того зїзд визнав систему пропорціонального представництва як у загально-державному парламенті, так і в крайових соймах[1]).

Для переведення дальшої орґанізаційної праці по утворенню союзу зїзд обрав комітет із 20 членів під головуванням проф. Бодуена де Куртене. Комітет закінчив підготовчу роботу ще до скликання Думи; коли зїхалися члени Думи, то почались засідання в складі тих із них, що сприяли створенню даної орґанізації. В часі першої революції ідея автономізму почала вже входити в свідомість громадянську. Виразно було поставлено ту ідею в тодішній пресі. Крім голосів сторони — так би мовити — зацікавленої, що їх подавали представники національних рухів[2]),

---

[1]) Трохи раніше, у вересні 1905 р., резолюцію — в змісті позитивному — про автономію народів Росії прийнято було на зїзді земських і міських діячів у Москві. Справу автономії дебатовано там дуже гаряче. Депутат Катеринославу А. М. Александров говорив, що до децентралізації треба змагати з погляду реальних інтересів держави. М. М. Ковалевський вказував на історичні основи автономії окремих країв, в тім числі — України. І. В. Лучицький доводив, що федерація — найпевніша ґарантія свободи й конституції, — коли кожний край матиме свою конституцію, в згоді з конституцією загальною, та боронитиме її всіма силами, то й взагалі трудніше буде конституційний лад зламати; без автономії ж кожний край схилятиметься до сепаратизму. Ф. Ф. Кокошкін нагадував, що з того часу, як почали в Росії повставати проєкти конституції, — всі вони базувалися на засаді крайової автономії; навіть славянофіли стояли на сій засаді; тож не можна під психолоґічним впливом бюрократичного режиму одмовлятися од того, що говорили кращі люде Росії на протязі XIX ст. Найгарячіше обороняв засаду автономії О. М. Колюбакин (делеґат новгородського земства). Щодо автономії, — завважив він, — зїзд стоїть у тій самій позиції, як і до конституції; завважалося, що коли буде конституція, то держава роспадеться, а вона мусить бути сильною; але ж зїзд визнав право особи, не побоявшися, що 150 міліонів осіб, які становлять населення Росії, допровадять до ослаблення Росії; ту саму засаду треба визнати й щодо окремих націй; і на випадок реакції, що може наступити, її легше можна буде подолати, коли буде ціла низка автономних одиниць, бо окремі місцевості, діставши права політичні, будуть їх енерґійно обороняти; Росія й одстала од Европи найголовніше тому, що трудно управляти механізмом із центру; сепаратизм розвивається з централізму, з гніту місцевих орґанізмів; велика держава може утворитися там, де панують свобода і право, а без крайової федерації се неможливо.

Польський депутат Врублєвський заявив, що поляки зявились на зїзді, аби добитись прав не лише в своїх інтересах, але також в інтересах інших шости народів, що живуть поруч із ними.

Проти автономії голосував делеґат Москви — О. І. Гучков.

[2]) Між іншим М. Грушевський писав у першому числі »Украинскаго Вѣстника«: »Принципъ территоріальной автономіи долженъ быть принятъ въ ряду

А. М.-Б. Топчибаши

чулися вже голоси й з таких джерел, що їм не можна було закинути яких будь націоналістичних тенденцій[1]). Національна справа

другихъ основаній новаго государственнаго строя... Въ интересахъ претворенія механическаго конгломерата, сдерживаемаго единственно внѣшнею силою, въ настоящій государственный организмъ, связанный общностью интересовъ своихъ составныхъ частей, нужно съ самаго начала стать на вѣрный путь, не тратя драгоцѣнной энергіи на національное треніе, не заставляя интеллигентное сознательное меньшинство народностей тратить время и энергію на усилія къ достиженію возможности національнаго развитія, на организацію для національной борьбы народныхъ массъ и неизбѣжное съ этой дѣятельностью развитіе національнаго шовинизма, никому нежелательнаго. Эта энергія нужна для обновленія общественныхъ отношеній, для культурнаго и экономическаго развитія, и грѣшно направлять ее на національную борьбу, тратить на національную пропаганду«.

[1]) Проф. Н. Лазаревський писав про автономістичні стремління окремих країв:

»Отказъ отъ автономіи какой-либо народности, требующей ея, — есть насиліе, несправедливость, влекущая за собою рядъ нежелательныхъ для

знайшла собі місце у відповіді Думи на тронну промову. В комісії, що виробляла ту відповідь, ґрупа недержавних депутатів внесла заяву в напрямі резолюцій зїзду недержавних народів, а саме — що всі народи, які становлять російську державу, зацікавлені в тому, щоб майбутній демократичний лад забезпечував кожному з них волю розвиватися матеріяльно й духово; тому централізм законодавства та влади в такій великій та ріжноплеменній державі, як Росія, має уступити місце автономії, а се дасть розумне та справедливе розвязання найболючішої справи та забезпечить справжню єдність держави. Дуже гаряче виступав із сього приводу український депутат В. Шемет, зазначивши ті особливості України, що вимагають заведення автономного тут ладу. Більшість комісії, погодившися в засаді з усіма тими арґументами та домаганнями представників недержавних націй, фактично відмовилась включити у відповідь згадку про автономію — на тій штучній підставі, що більшість неосвічених селян розуміють автономію як поділ держави; але як у Думі буде вже уґрунтовано національну справу, то селяне зясують собі сю термінолоґію та будуть свідомо голосувати за справедливі права й вимоги поневолених націй. Тому у відповіді на тронну промову досить глухо схарактеризовано Росію, як державу, »населенную многоразличными племенами и народностями«, та обіцювано »озаботиться широкимъ удовлетвореніемъ« потреб її народів. Промовцем до сеї точки виступав з уповаження представників окремих народностей польський депутат О. Р. Лєдницький, який підкреслив актуальність національної справи, сказавши, що »ми переживаємо момент, коли торгуються за свої права«.

обѣихъ сторонъ послѣдствій. Чѣмъ раньше положить конецъ такому положенію вещей, тѣмъ лучше. Всякая отсрочка въ дѣлѣ введенія автономіи, коль скоро требованіе ея назрѣло, крайне нежелательна еще и потому, что съ каждымъ днемъ неудовлетворяемыя требованія растутъ въ своей напряженности, и та степень автономіи, которая вполнѣ удовлетворяла бы сегодня, черезъ годъ можетъ уже для данной мѣстности оказаться недостаточной... Есть одно условіе, заставляющее желать осуществленія автономіи не вообще когда-либо въ непродолжительномъ времени, а именно въ первую очередь органическихъ реформъ. Автономическія стремленія и ихъ проявленія такъ или иначе могли подавляться въ эпоху подавленія всѣхъ вообще запросовъ общества... Положеніе дѣлъ существенно мѣняется въ то время, когда происходитъ ликвидація самодержавного строя, когда отмѣняются сросшіяся съ нимъ несправедливости, даются основныя права гражданской свободы... Поэтому напряженность автономическихъ стремленій неминуемо страшно возрастетъ, какъ только совершится переходъ къ правовому строю. Не удовлетворить этихъ стремленій немедленно, въ самомъ началѣ неизбѣжнаго подъема ихъ волны, значитъ искусственно вызвать взрывъ, который для всего государства можетъ представить величайшую опасность« (»Право«, 1906 г. № 2).

Тактика думської більшости в національній справі ще більш доводила конечність створення національного союзу. Окремі національні ґрупи обрали своїх делеґатів, яким доручено було виробити проґраму парламентської фракції Союзу. Тут придалася праця комісії, яку створив зїзд недержавних народів в осени 1905 р., — тою працею скористувався Союз для своєї орґанізації. Але щодо характеру даної установи показалися й деякі росходження між ініціяторами справи та її фактичними виконавцями.

Зїзд недержавних народів скликаний був на засаді національній, а до Союзу парламентського мали входити й представники територій, незалежно од їх національности. Представники козачих земель оренбурзьких та уральських, виявивши бажання вступити до Союзу, ставили умовою свого вступу, щоб із назви установи — »Союз автономістів-федералістів« — викреслено було слово »федералізм«; дехто з них завважав навіть, що й »автономія« може зражати, тому пропонували замінити її терміном »земське самоврядування«. Але гаряче повстали проти сього Шраг та Обнінський, доводячи, що більшість представників недержавних народів не захоче приймати участь в орґанізації, що маритиме лише про земське самоврядування. Од терміну »федералізм« усеж довелося одмовитись.

На засіданню 11 травня проґраму Союзу Автономістів прийнято в такій редакції:

1. Парламентська фракція Союзу Автономістів обєднується на крайових чи на територіяльно-національних основах для взаємної допомоги й оборони, а також для здійснення автономної ідеї на засадах демократичних.

2. Парламентська фракція Союзу Автономістів стоїть на засаді неподільности російської держави, як єдиного цілого.

3. Парламентська фракція Союзу Автономістів уважає за необхідну можливо повну децентралізацію державного управління. Децентралізацію сю має бути переведено на демократичних засадах та на засаді широкої автономії окремих країв, установленої основними законами російської держави.

4. Ґеоґрафічні межі та правна міра автономії кожної окремої крайової чи територіяльно-національної одиниці мають означатися згідно з бажанням її населення, оскільки не перечать вони засадам Союзу Автономістів. Парламентська фракція Союзу Автономістів цілком також піддержувати буде бажання крайових одиниць і в межах широкого крайового самоуправління.

5. Основними законами російської імперії, в краях мішаної людности, має бути забезпечено права меншости, не лише горожанські та культурні, але й національні, передовсім щодо

вживання рідної місцевої мови в школі, в суді, в громадських та урядових установах.

6. Необхідно негайно шляхом законодатним забезпечити всім горожанам право на культурне та національне самовизначення, скасувавши всі привілеґії та обмеження, звязані з приналежністю до тої чи іншої національности, до того чи іншого ісповідання.

До Союзу вступило 120 членів, число їх опісля збільшувалося в міру того, як прибували депутати з далеких окраїн — Сибіру, Туркестану й Кавказу. Вибори в тих краях відбувалися з великим запізненням, — напр., депутат од семипалатинського краю прибув до Петербургу лише 9 червня, коли Думу було вже зліквідовано. До президії Союзу обрано було на голову О. Р. Лєдницького, знаного польського діяча в Москві; він, бувши членом російської партії (к.-д.), приймав гарячу участь у польських справах, містив статті в тих справах у пресі польській та російській, виступав із публичними промовами, за свою діяльність мав судові справи; в Думі належав він, крім к.-д., до »Фракціи членовъ Думы Сѣверо- и Юго-Западнаго Края«. На заступників голови обрано українця І. Шрага та азербейджанця А. Топчибаши[1]), на секретаря — грузина В. Геловані.

Збори Союзу Автономістів відбувалися в думському Таврійському палаці, куди можна було входити й не членам Думи.

[1]) Дуже характерна постать Алі-Мардан-Бека Топчибаши, азербейджанця. До першої революції був адвокатом у Баку й одночасно редаґував та видавав першу азербейджанську газету »Геят«, що багато сприяла національному усвідомленню його земляків. Р. 1905 улаштовує перший мусульманський зїзд у Нижньому Новгороді, де винесено резолюцію про утворення єдиного політичного орґану для оборони прав мусульман на політичну, національну та релігійну свободу. Свідомість мусульман розворушено, А. Топчибаши орґанізує другий і третій зїзди. Губернатор, бачучи наслідки порозуміння мусульман, другого зїзду не дозволяє, але мусульмани наймають великий пароплав та улаштовують збори на Волзі за межами новгородської сатрапії. В першій Державній Думі А. Топчибаши стає на чолі мусульманської фракції, що налічує 26 членів, бере діяльну участь у Союзі Автономістів, де був обраний на заступника голови. Між першою та другою Думами скликає третій зїзд, на якому прийнято проґраму партії »іттіфаґ«, якої стає головою. Кермує мусульманськими фракціями в другій та в третій Думах. З утворенням азербейджанської республіки — голова ради міністрів та міністр закордонних справ, голова парламенту, голова азербейджанської делеґації на паризькій конференції. Фактичне визнання р. 1920 азербейджанської республіки було в значній мірі результатом праці А. Топчибаши, що яко представник тої республіки приймав участь у засіданнях Conseil suprême та на мировій конференції. На еміґраційному становищі провадить енерґічну акцію політичну в Парижі, і за його участю відбувається порозуміння та складається договір між кавказькими республіками та Українською Народньою Республікою.

В. Л. Геловані

Тому можливе було й ближче співробітництво петербурзьких українців із Союзом. Між іншим до складу комісії, що мала виробити проєкт закону про права рідної мови, обрано з петербурзьких громадян О. О. Русова, П. Я. Стебницького та мене. Обрання те сталося в другій половині травня, і до розгону Думи комісія виконати свого завдання не встигла — головним чином тому, що депутати, саме тоді зайняті дуже гарячими справами в »Думі народнього гніву«, не легко знаходили час, щоб розглянути проєкт, складений петербурзькими громадянами. Утворено було також аґрарну комісію, що мала освітлювати земельну справу відповідно до потреб місцевих.

Короткий час існування Союзу Автономістів — менш місяця — не дав можливости розвинути його діяльність. Справу, напр., автономії активізовано було якраз напередодні смерти Думи: засідання в сій спарві перервано було 8-го червня о 3-й годині, аби продовжити його другого дня зрана, — а ввечері оголошено указ про роспуск Думи. Проте існування Союзу Автономістів мало велике значіння, передовсім — засадниче. Він перше так широко та прилюдно, на цілий світ, поставив справу основної децентралізації держави — аж до тих автономічних меж, що раніше викликали якесь забобонне побоювання (напр., цар Олександер II казав: »Я дав би конституцію, але вона повела б до автономізму«). Створення Союзу Автономістів в державному парламенті, з участю в тому Союзі такого значного числа представників недержавних народів, свідчило, що державновизвольна ідея глибоко корінилася в свідомості тих народів. Зокрема, участь українців у складі недержавних народів, т. зв. »інородців«, мала значіння виховавче не лише для малосвідомих кругів українських, але й для росіян — російської інтеліґенції та бюрократії, що вперше наочно впевнилася, в якій мірі можна отих »хохловъ« за »русскихъ« уважати. Столипін так добре ту лекцію засвоїв, що опісля в свойому обіжнику міністерському так і назвав українців »инородцами«. Можна уважати, що Союз Автономістів був початком того »расчлененія« Росії, що наступило по другій революції, на раніш підготовленому ґрунті. Затим, існування Союзу мало й ближче практичне значіння в життю та в праці Думи. Справи, що проходили перед нею, вже освітлювалися з фокусу платформи Союзу. Багато думських про-

мов через те набрало такого забарвлення, з погляду національного, якого вони напевне не мали б, коли б не було створено орґанізації, що те освітлення вважала за своє безпосереднє завдання[1]).

Зроблено було спробу відновити Союз Автономістів і в другій Думі. Досить уже пізно, наприкінці життя сеї Думи видано було оголошення про утворення фракції Союзу Автономістів. Сю відозву, що, за незначними змінами, повторює пять перших точок статуту такої ж фракції в першій Думі, підписало тимчасове бюро Союзу: П. Богуславський (українець), А. Булат (литовець), Ф. Гудович (литовець), П. Лєонас (литовець), О. Пергамент (жид), Н. Рубіс (українець), В. Сташинський (литовець). За розгоном Думи справу сю спіткала доля всіх інших аналоґічних планів.

Після другої думи Союз Автономістів не відновлявся, але думка, що в його основі корінилася, видимо, не завмірала. Розмови про відновлення орґанізації, що провадила б визвольний рух недержавних народів, не припинялася. Року 1910 відновила сю справу людина, що здавна віддано посвятила себе визволенню народів Росії, — В. П. Обнінський. В тій цілі він обїхав ріжні національні осередки, почавши з Київа. Через два роки скликано у Москві зїзд, що прийняв проґраму Союзу — на засадах колишнього думського Союзу. Обрано центральний комітет та видавано журнал »Народы и Области«. Обставини, що настали з початком війни, не сприяли діяльності нового Союзу, але праця його і в тих обставинах не припинялася. Р. 1916, перед революцією, відбулася нарада представників ріжних народів. Доручення тої наради мав виконати Обнінський, але несподівано помер. Виконала їх уже революція.

Надзвичайна, виняткова се людина — отой Віктор Петрович Обнінський. З якимись давніми домішками в своїй крові, був він мешканцем Москви, патріотом російським, але захопився ідеєю національного визволення недержавних народів Росії й ціле життя своє працював для тої ідеї з надзвичайною щирістю та відданістю. »Я интересуюсь украинскимъ вопросомъ съ тѣхъ поръ, какъ сталъ вообще интересоваться національными проблемами, — писав він у відповіді на анкету »Украинской Жизни«. Мнѣ трудно прослѣдить начало этого интереса, и какого-либо рѣзкаго повода къ его пробужденію я не припоминаю, ибо вся жизнь русскихъ областей есть одинъ длительный, безъ передышки, поводъ къ пробужденію вниманія во всякомъ неслѣпомъ

---

[1]) Щоб заховати відомості про Союз Автономістів, А. М. Топчибаши, як безпосередній свідок та учасник його діяльности, на моє прохання, написав свої спомини про Союз. Спомини ті надруковано в т. VIII »Праць Українського Наукового Інституту«.

и неглухомъ великороссѣ; впрочемъ, присходя изъ польсько-литовскаго рода, я, быть можетъ, сохранилъ, через рядъ осѣвшихъ на Руси поколѣній предковъ своихъ, вмѣстѣ съ кровью и повышенный интересъ къ судьбамъ такъ называемаго »неко-

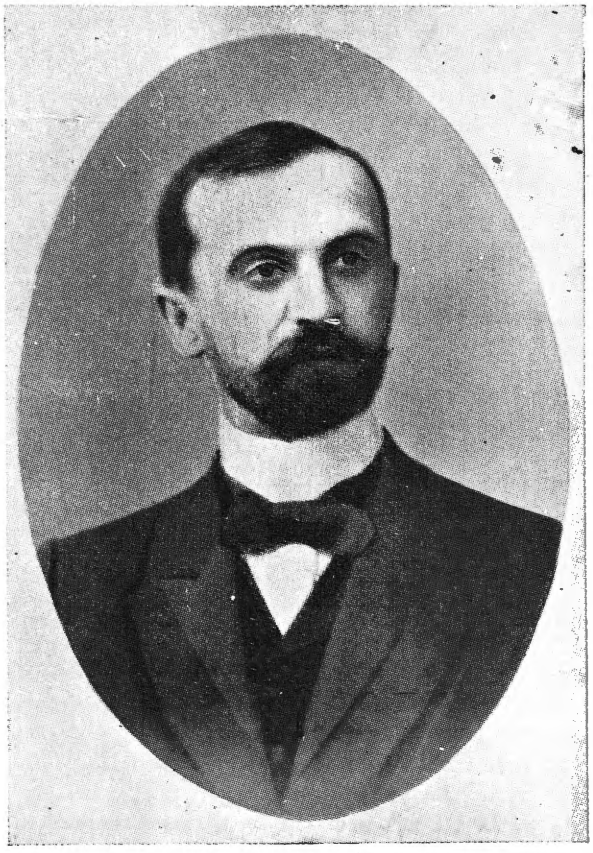

В. П. Обнінський

ренного« русскаго населенія. Примкнувъ въ первой Государственной Думѣ къ союзу автономистовъ, я ближе сталъ къ украинскому вопросу, благодаря живому обмѣну мыслей между украинскими депутатами и великороссами«. Внутрішні мотиви його в тій праці були, приблизно, ті самі, що й у акад. О. О. Шахматова: в інтересах російської держави та самого московського народу лежить полагодити ту кривду, яку заподіяно недержавним народам через репресії політичні та національні, особливо сі останні, — полагодити, бо — »бо розкуються незабаром заковані люде«... В тих своїх завданнях чимало праці поклав Обнін-

ський на орґанізацію Союзу Автономістів. Інтересні ті засади, якими він кермувався в своїй діяльності, — він про те говорить у статті »Первые шаги русскаго автономизма«, надрукованій в »Украинской Жизни« перед війною:

...»Почему же, спрашивается, члены первой Думы так горячо отозвались на это слово (заклик до створення Союзу Автономістів)? Почему, къ концу ея недолгой жизни образовалась, конституировалась и готова была выступить группа въ 155 человѣкъ, состоявшая изъ представителей всѣхъ наличныхъ фракцій?...

»Пока каждый изъ будущихъ депутатовъ работалъ у себя дома, принималъ участіе въ мѣстномъ движеніи и въ избирательной кампаніи, естественно было ограничивать свой кругозоръ болѣе или менѣе мѣстными интересами; при необъятности русской земли поневолѣ приходится лишь по газетамъ слѣдить за событіями, разыгрывающимися хотя на родинѣ, но подчасъ куда дальше, чѣмъ отъ васъ до Вѣны или Берлина... Но, съѣхавшись, въ числѣ пятисотъ почти человѣкъ, въ Петербургъ, размѣстившись на скамьяхъ Таврическаго дворца, по инстинктивному побужденію, группами сообразно сродству языка, племени или вѣры, депутаты должны были въ первый же день замѣтить, что вотъ тамъ сидитъ »польское коло«, рядомъ съ нимъ литовскіе депутаты; украинцы тѣснятся къ южанамъ, тюбетейки татаръ виднѣются рядомъ съ характерными профилями представителей восточной окраины, чернокудрые кавказцы плотно засѣли на крайней лѣвой, и, наконецъ, обширный центръ Россіи, съ ея двумя столицами, занялъ и здѣсъ всю середину залы. Настоящая живая этнографическая карта Россіи! Проходя вдоль этихъ скамей, вы на разстояніи ста шаговъ и двухъ минутъ времени видѣли типы всѣхъ населяющихъ имперію народовъ, слышали десятокъ разныхъ языковъ. Потомъ, когда размѣстились по партіямъ, эта группировка совершенно нарушилась, но первое впечатлѣніе уже не могло изгладиться. Это былъ видъ имперскаго парламента автономно конституированнаго государства; здѣсъ, кромѣ общегосударственнаго дѣла и даже доминируя надъ нимъ, хотя пока — и въ скрытой формѣ, владѣли умами интересы мѣстные, областные, національные. Вотъ, мнѣ кажется, почему образованіе союза автономистовъ не вызвало въ то время особаго вниманія ни въ Думѣ, ни въ прессѣ; оно было естественнымъ продолженіемъ конституированія самого парламента; тамъ рядомъ съ большимъ работалъ маленькій парламентъ, такъ же съ представительствомъ всѣхъ

Члени Союзу Автономістів

(із збірки О. Р. Лєдницького).

(до стор. 39).

1-ий ряд (вдолі, зправа наліво): 1. Фльорковський Ю. В., 2. Ярулайтис В. П., 3. Парчевський А. І., 4. єп. Ропп Е. Ю., 5. Шраг І. Л., 6. Лєдницький О. Р., 7. Гарусєвич І. С., 8. Ахтямов Абуссугуд-Абдель Холікович, 9. Топчибаши А. М.-Б., 10. Джантюрин С.-Г. С.

2-ий ряд: 1. Сонгайло А. М., 2. Чаксте І. Х., 3. (?), 4. Сиртланов Ш. Ш., 5. Вязлов А. Г., 6. Грохольський В. М., 7. Сєдєльников Т. І., 8. Петросіян К. М., 9. Падеревський З. З., 10. Массоніус П. П., 11. Шельгорн Г. Х.

3-ий ряд: 1. (?), 2. Віткаускас П. (?), 3. Егіазаров (?), 4. Янчевський Ч. К., 5. (?), 6. (?), 7. Баратов Й. О., 8. Геловані В. Л., 9. Зіатханов І. О.. 10. Кальменєв А. К.

Члени Союзу Автономістів

фракцій. Представители всѣхъ окраинъ вошли сюда почти цѣликомъ, но и центръ Россіи былъ представленъ тоже основательно. Далекій отъ саморекламированія, не имѣвшій еще своего печатного органа, союзъ насчитывалъ въ своихъ рядахъ треть состава Гос. Думы. Засѣданія были часты и отличались чисто дѣловымъ характеромъ. Благодаря единодушію въ оцѣнкѣ политическаго момента были откинуты всѣ спорныя стороны вопроса объ автономизмѣ, и союзъ выразилъ свою программу въ нѣсколькихъ краткихъ параграфахъ.

»Національные интересы остаются пока въ пренебреженіи; но если уже и сторонники историческаго матеріализма признаютъ за націонализмомъ характеръ матеріальнаго условія, управляющаго общественнымъ развитіемъ, то тѣмъ болѣе слѣдуетъ итти навстрѣчу умѣреннымъ желаніямъ населяющихъ Россію національностей. Если столѣтія совмѣстной жизни не могли искоренить ни языка, ни вѣры, ни обычаевъ, — всего уклада національной жизни, то едва ли можно разсчитывать на лучшую ассимиляцію при правовомъ строѣ, когда будутъ предъявлены къ оплатѣ всѣ старые счеты, когда національный вопросъ, очистившійся отъ націонализма въ томъ смыслѣ, который придавалъ ему Соловьевъ, станетъ въ первую очередь работъ всякаго русскаго парламента, не зараженнаго реакціей. Конечно, національности не потеряютъ этого времени даромъ. Рѣдкая объединяющая сила національной идеи дѣлаетъ и теперь ту же работу, что позволила имъ устоять подъ напоромъ всѣмъ извѣстныхъ русскихъ историческихъ условій. Жизнь не скупится на уроки, а въ ближайшемъ сосѣдствѣ происходятъ событія, которыя превзойдутъ своей поучительностью все ранѣе бывшее. Пусть настоящее соотношеніе силъ не благопріятствуетъ движенію національной проблемы къ концу, — исторія не измѣнитъ отъ того своего хода«.

Зокрема, В. П. Обнінський був гарячим приклонником автономії України. »Это движеніе (автономічне. О. Л.) на Украинѣ, — писав він, — не поверхностное, не интеллигентское, но народное, глубокое. Украинцевъ 32 милліона, и они давно заявляютъ свои права на самостоятельное существованіе. Я возмущаюсь клеветой, будто это политическое движеніе ведется на нѣмецкія деньги, и считаю нужнымъ противодѣйствовать и опровергать это. Надо протестовать также противъ того гоненія, которому подвергаются въ настоящее время украинцы. Русское общество должно поднять свой голосъ въ защиту украинцевъ. Наша сила и спасеніе въ единеніи, а не въ розни. Но и между братьями бываютъ такія обстоятельства, которыя сѣютъ рознь. Эта рознь сѣется теперь между русскимъ и украинскимъ народомъ«.

Припускаю, що широко-гуманна ідеологія національна В. П. Обнінського видержала б іспит і в скрутних обставинах революційних настроїв, коли поступова російська думка скрахувала найбільше саме в справі національній, — ся оригінальна та незломна натура давала всі підстави думати, що вона до самого кінця була би виломом з усталеного напряму московської національної думки. Може саме тому, що В. П. Обнінський, — як казав він сам, — »быть можетъ, сохранилъ, черезъ рядъ осѣвшихъ на Руси

поколѣній предковъ своихъ, вмѣстѣ съ кровью и повышенный интересъ къ судьбамъ такъ называемаго »некоренного« русскаго населенія«.

Члени першої Думи.

Пригадую собі типові збори української фракції першої Державної Думи. Серед усього складу фракції, що налічує біля пятидесяти чоловік, видно лише трьох інтеліґентів — І. Шрага, В. Шемета та П. Чижевського; решта — селяне, серед яких визначаються постаті Г. Зубченка, М. Онацького, І. Тарасенка, С. Тарана, А. Грабовецького, — все імена колись популярні, навіть гучні. В цілому настрою фракції конкретно відчувається, як пробуджується приспаний рух народу, як повстають — покищо неясно — мрійні плани його визволення. Свіжі, гарні, незабутні настрої, але ще не тверді, не певні себе. Люде, свіжо взяті од самої землі, з щойно пробудженою думкою шукають підпори, проводу. Очі їх з вірою, з пієтетом звертаються на двох людей, що стали близькими, рідними, — на кремезного Іллю Шрага та на протилежного з вигляду, скромного Павла Чижевського. Се дві історичні постаті народніх провідників у першому російському парламенті, справді народньому, справді демократичному...

Найвидатнішою постаттю серед українських депутатів першої Думи був Ілля Людвигович Шраг — одна з визначніших осіб в історії українського руху взагалі. В історії духового його зросту бачимо, як у свідомості українських душ другої половини XIX-го ст. перехрещувалися та боролися між собою найріжнорідніші впливи, поки українська стихія, звідусюди поборювана, таки не перемагала єдино силою свого внутрішнього змісту.

Був син німця та українки. Виховувався в родині Лизогубів у Седневі на Чернігівщині, де збігалися течії — російська літературна (сусідами були російські поети Олексій Толстой та Л. Жемчужников), російська революційна (товариш Шрага — Дмитро Андрієвич Лизогуб — був видатним членом партії »Земля і Воля«, оддав на її потреби увесь свій маєток і загинув на шибениці; рівнож Шрагів брат у перших Микола Колодкевич, засуджений на довічню тюрму, помер у Петропавловській фортеці) та українська (стихія села, впливи матері, традиції та культ Шевченка, що був приятелем Андрія Лизогуба й гостював у нього в Седневі, в дальшому — впливи українського байкаря Л. Глібова, що був учителем Шрага в ґімназії). Під тими перехресними впливами І. Л. Шраг у молодих літах стає революціонером російського типу. За участь у студенських розрухах у Петербурзі висланий був додому під догляд поліції, лише на три місяці дозволено йому поїхати до Київа, де він склав університетські іспити.

Більшість тих, що почали плисти по російській революційній течії, в тій течії і потопали остаточно, одірвавшися од інтересів своєї батьківщини. В Шрагу національна стихія, очевидно, мала глибше коріння, й треба було лише випадку, щоб її розбудити й довести до цілковитої свідомости. Першою спонукою до того була та сила, що багато українських людей урятувала од національної загибелі, — сила українського театрального мистецтва. Ґастролі в Чернігові української трупи з участю Заньковецької, Затиркевичевої, Садовського якраз зачепили в душі ті струни, що, як видно, лише ждали стороннього дотику, — картини українського народнього життя, національні типи народні, переживання української душі в зразковому артистичному представленні — все се вперше з повною ясністю поставило перед Шрагом проблєму його національного самоозначення. Маючи одночасно, яко провінціяльний адвокат, постійні звязки з місцевим селянством, вже тоді вирішив він ту проблєму в напрямі українському. Буваючи в справах у Київі, він уже сам шукає тут звязків з українцями, знайомиться з Лисенком, Кониським, Антоновичем, Грушевським. Його національне усвідомлення припало щодо часу з моїми студенськими роками в Київі, і ми, разом із ним досить часто зустрічаючись у тих самих людей, близько спізналися та ввійшли в близькі стосунки. Се не були відносини особистого приятельства, — ми для того, перш за все, не так часто бачились; але мало знав я людей, до яких у такій високій мірі почув я глибоку повагу, що переходила в правдивий подив перед величністю сеї посвятної української душі. В попередньому томі своїх спогадів я оповідав, як я їздив до Чернігова делєґатом од київської української громади на юбілей його — з приводу 25-ліття громадської його діяльности. Там я наочно побачив, якою пошаною користувався Шраг серед найріжнородніших кол чернігівського населення — од міської інтеліґенції до селянства. Тут він займав ріжні становища в міській думі, в повітовому та губерніяльному земствах, виконував делєґатські обовязки на ріжних зїздах загально-громадського порядку, а заразом був провідником місцевої громади таємної всеукраїнської орґанізації (в дальшому — ТУП-а). Маючи всі зовнішні дані для публичних виступів — талант промовця, чарівний баритоновий голос, імпозантну постать, він із великим успіхом виступає в обороні ріжних українських справ, головно в земстві, в міській думі, на ріжних зїздах. Серед тих справ були — доклади в губерніяльному земстві про заведення української мови в школі, про конечність приняття земством музею Тарнавського, про скасування обмежень з українського театру — на зїзді сценічних діячів у Москві, а найголовніше — поставлення справи української автономії на зїзді земських діячів у Москві 1905 р. Обраний у першу

Державну Думу од Чернігівщини, І. Л. Шраг приймає найактивнішу участь в орґанізації тут українських елементів і стає на чолі української фракції в Думі, як голова фракції, та одночасно обраний був на становище заступника голови Союзу Автономі-

А. Г. Вязлов

стів. За підписання виборзької відозви відсидів три місяці у вязниці та був позбавлений адвокатської практики. Доля судила йому на схилку віку бути свідком державного усамостійнення України. Для його здібностей та життьового досвіду повставали широкі перспективи, — але похилий вік — понад 70 літ — не дозволив йому взяти активнішої участи в державному будівництві, — на гаряче прохання його родини тодішні провідники української справи обмежились дорученням йому проводу в судових справах на рідній Чернігівщині.

Тут я в останнє з ним бачився, незадовго до його смерти, коли, з доручення генерального секретаріяту, їхав разом з Д. І.

Дорошенком до ставки російського главковерха ген. Духоніна в справі переговорів про українізацію війська на Україні. Немощний фізично, вражав свіжістю своїх духових сил. Мимоволі відчувалося ремство на той закон природи, що діяльність тих сил ставить у залежність від процесів матеріяльного порядку...

Другою видатнішою особою серед членів першої Думи був Павло Іванович Чижевський. Европеєць по освіті[1]), він свої неабиякі здібності духові не розвіяв на чужині, а приніс на службу рідній землі. Заслання на Сибір не зломило його натури. І повернувшися на рідну Полтавщину, продовжує він свою національно-громадську працю та у визнання за неї дістає мандат до першої Думи. І в самій Думі, і в українській фракції провадить він непомітну й невдячну працю позакулісового приготування ріжних записок, проєктів і т. п. чорного, так необхідного матеріялу. По розгоні першої Думи, фактично продовжував він оту »чорну« працю вже яко співробітник і в другій Думі, а опісля перейшов звичайний хресний шлях упослідження за підписання виборзької відозви.

Постать П. І. Чижевського займе в історії українського громадського життя почесне місце. Людина глибокого переконання й енерґії, він завше оживлював ті ділянки життя, в яких брав участь. Натура рухлива, активна, він творив рух та акцію в тих справах, за які брався. Зломити його енерґію не змогла ніяка сила, навіть тяжкий, гнітючий, безнадійний недуг. Для характеристики його незломної натури досить навести уривок з одного його листа. »Один наш український, чи напівукраїнський вояка, старий Драгоміров, визначний військовий психолоґ, — писав до мене П. І., — в тактичних та стратеґічних своїх скоромовках висловлювався між іншим так: »як би там тобі погано не було, але памятай, що й ворогові не мед«. І скільки разів, — продовжує П. І., — мені доводилося переконуватись у великій мудрості сієї філософії самого життя, починаючи з дрібниць ріжного роду до справ найбільшої державної ваги... Не робиться так, як бажалося б, робиться багато непотрібного, навіть гидкого, але робиться щось і доброго... І треба тільки до останнього моменту, до останньої краплини всіх сил, до вичерпання всіх моральних та матеріяльних засобів прямувати до мети, памятаючи, що вона може й не так далеко од нас та що й »ворогові не мед«. У жорстокій затяжній боротьбі найчастіше доводиться потопати на березі — в той самий момент, як і ворог, зовсім знесилений, готовий уже був скласти зброю«. Се »філософія« всього життя

[1]) По скінченню кадетського корпусу та інженерної школи П. І. вступив на київський університет, але з »непорозумінь« порядку адміністративного (був арештований, одсидів у вязниці та засланий до Березова Тобольської губ.) виїхав до Швайцарії, де здобув ступінь доктора фізичних наук.

П. І., і з неї черпав він свою невичерпану життьову енерґію у найтяжчих обставинах.

По виїзді П. І. Чижевського з Петербургу, з кінцем і другої Думи, довго я з ним не бачився, лише зрідка листувався — здебільшого у справах, що вимагали інтервенції в урядових установах. Жив він на своїй Полтавщині, позбавлений прав тюрмою, але непримиримий і невтомний, як раніше. Віддаючись громадській праці в земстві, в кооперативній справі, він виявляє особливу діяльність в ТУП-і та в партії р.-д., якої він був завше гарячим членом. Як із акумулятора енерґії, виходять од його все нові та нові плани, проєкти, ідеї, ними захоплює він і ближче оточення і своїх кореспондентів, спонукує їх до нової акції.

Настає революція. Бачу Павла Івановича у Київі, куди приїздить він на засідання Центрального Комітету партії с.-ф., на короткий час, бо цілою істотою своєю звязаний він із рідною Полтавщиною.

На довший час звела нас доля вже на еміґрації. Звела в сумних обставинах. Хвороба, тяжка, невмолима хвороба, що день за днем точить здоровля, підриває сили. »Плоть немощна«, але дух завше бадьорий, — піддержує настрої, витворює плани акції. Ся активність у немощному тілі, в якому дух ледве держався, дає себе з якоюсь особливою експресією знати у Відні, куди П. І. переїхав 1921 р. з Швайцарії. Хворість, матеріяльні нестатки не підкопують тої енерґії. Як голова закордонного Бюра партії с.-ф., напружено працює він над скликанням партійної конференції. Бере участь у діяльності Українського Національного Союзу, як заступник голови його, так само діяльну участь приймає в Т-ві Ліґи Націй. Але найбільше праці віддає він орґанізації Конґресу Парламентарів, який і відбувається у березні 1922 року.

Знеможений до краю, не одмовляється він од участи в уряді УНР. і з товаришами по праці мужньо поділяє в Тарнові тяжку долю страждань моральних та матеріяльного бідування.

1923 року я в останнє бачив його, коли він переїздом до Швайцарії був у Празі. Фізично се був уже ходячий труп, але дух був так само свіжий і бадьорий, як і тоді, коли з молодими силами провадив він революційну роботу, що завела його на сибірське заслання. Та сама енерґія, ініціятива думки й акції, навіть той самий незмінний »ундервуд« на столі для широкого невтомного листування. Дні його було вже пораховано, а всі свої ідеї закроював він у таких маштабах, наче ще десятки літ мав би їх переводити.

Невимовно тяжко було дивитися на аґонію немощної оболоки міцного духа. А прощатися з ним було ще тяжче. Коли потяг із П. І. зник у темній пащі тунелю, то вже тоді здавалося, що се прийняла його навіки могила...

Та й невмолимий недуг не так легко зміг подолати сю непоборну натуру, — ще більш року прожив П. І. на здивування усіх, хто його бачив, і самих лікарів.

Володимир Михайлович Шемет належав до тих елементів українського громадянства з часу перед першою революцією, що, виховані в нових ідеях українського світогляду та громадської тактики, були постійним бродильним ферментом в українському життю та своїми виступами назовні будили приспану українську думку, завдаючи сим багато клопоту російському начальству. Се був той »неблагонадійний« в очах адміністрації елемент, що використовував кожний привід, аби поставити на кон громадської уваги українську справу, та, додержуючись при тому цілком леґальних, з формального погляду, рямців, вводив адміністративні чинники в становище просто безвідрадне. Як гласний Лубенської міської думи, він, коли піднято було питання про асиґновку на памятник Гоголеві в Сорочинцях, запропонував такий на памятнику напис: »Жертвѣ психической раздвоенности«. Тогочасний грізний міністр внутрішніх справ В. К. Плєве викликав його, з того приводу, до Петербургу »для объясненій«, — він і в Петербурзі подав відповідні пояснення. Другого разу покликав його »для объясненій«, за прикладом міністра, і полтавський губернатор, — з того приводу Шемет подав скаргу до сенату за незаконний вчинок адміністрації та прохав дозволити йому вчинить позов про втрати на подорож до Полтави. Навіть уже р. 1916, коли було всяку українську ініціятиву придушено, В. М. Шемет робить подання про заснування української ґімназії в Лубнях. Не змігши перешкодити сим леґальним виступам, адміністрація допікала його ріжними способами: робила труси, звільняла з земської служби, забороняла приїзди до інших місцевостей, — був се ориґінальний двобій, в якому перемога формальна й моральна була не на стороні адміністрації, і ся остання в результаті того двобою здебільшого попадала у смішне становище. В кінці 1905 р. брати Шемети (Володимир, Сергій, Микола) випускають у Лубнях »явочним порядком« перший український періодичний орґан »Хлібороб«. В. М. Шемет виконував ті функції зовнішнього маніфестування українства, що були так потрібні, коли сили урядові змагали стерти всі ознаки його з громадянської уваги. Се був герой безчасся, і коли обставини українські трохи унормувалися, Шемет у значній мірі тратить ґрунт під ногами. Вже в Думі виступи його (промовляв у аґрарній справі) не звертали на себе великої уваги.

З помсти до нього, як до члена першої Думи — виборжця, місцева адміністрація вчинила до Шемета політичний процес, обвинувативши сю поміркованих поглядів людину в підпалах панських маєтків. Продержали його кілька місяців у тюрьмі, звіль-

нили лише на поруки, а суд його виправдав, бо не було за що судити. Усі сі тяжкі переживання вельми вплинули на нервову психіку Шемета. До кінця життя залишався він якийсь сумний та

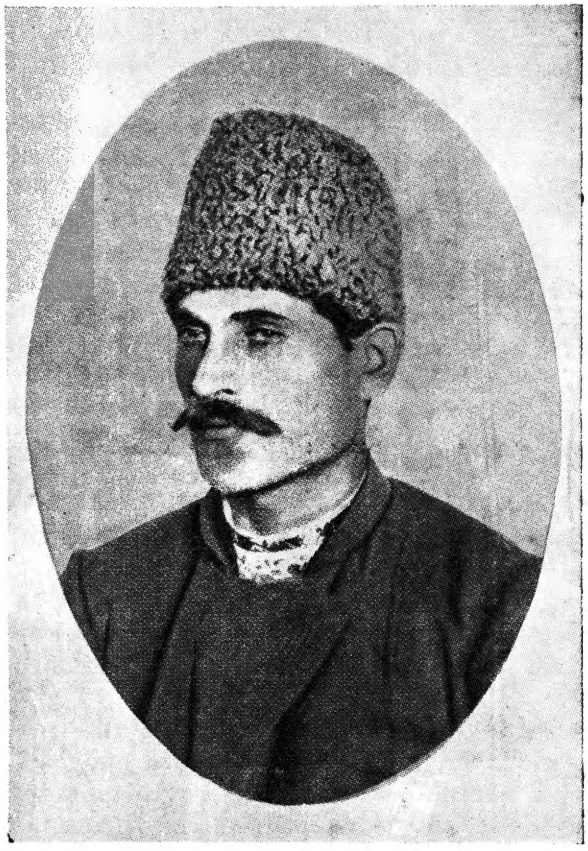

М. С. Онацький

похмурий, — називали його »людиною, що ніколи не усміхається« — в pendant до знаного речення Віктора Гюґо.

Вол. Мих. Шемета знав я ще з часів студенських. Се була мила, щира, чиста й порядна людина, що увесь час жила емоціями порядку ідейного. З часів студенських до кінця заховав він надзвичайну відданість свойому другові Миколі Ів. Міхновському, який був для нього високим авторитетом. Враження, що дістав В. М. од смерти Міхновського (останній, доведений до роспуки переслідуваннями че-ка, повісився у його садку), дуже боляче вплинули на нервову систему В. М., довершивши наслідки усіх попередніх тяжких переживань.

За большевицької влади В. М. був співробітником академії наук. Для словника української мови доручено йому зібрати технічні народні терміни столярства, теслярства, будівництва і т. ін., і він за три роки виконав се доручення. А тим часом повіяло в академії новим духом, і Шеметові зауважено, що він повинен був збірати матеріял не в селі з його буржуазними традиціями, а в місті — в зосередженню справжнього пролєтаріяту. Обвинувачено його з того приводу в ухилах націоналістичних та навіть правлено з нього гроші, які він дістав авансом на роботу.

У великій нужді, без ліків під час хвороби, В. М. упокоївся 14 травня 1933 року.

Згодом оповім докладніше про Андрія Григоровича Вязлова, який ширше розвинув свою українську діяльність уже в часі по першій Думі, головно за гетьманату та директорії (сенатор, міністр справедливости). Належав формально до партії к.-д. та одночасно був членом ТУП-а, займав посаду мирового судді на Звенігородщині. В Думі зразуж вступив до української фракції та до Союзу автономістів. Особа ділового успособлення, мав посилений нахил до формалізму в ділових справах, за се не звідусюди користувався симпатіями. Але в тодішніх обставинах, коли українські справи начеб з засади провадились методами »революційними«, що означало нехтування формальною стороною, се була надзвичайно цінна людина в кожній орґанізації та в кожній справі, в якій брав він участь. Великою втратою була його дочасна смерть 16 жовтня 1919 р. од тифу в Камянці — на становищі голови українського Червоного Хреста.

Микола Федотович Біляшевський, знаний археолоґ та антрополоґ, директор київського »Музею древностей и искусствъ«, власне не мав що в Думі з свого фаху робити, — до впорядкування справи українського мистецтва Дума не встигла дійти за свій вік, надто короткий. Але як людина високої інтеліґенції, був він дуже користний у фракції, де переважав континґент селянський, що потрібував інтеліґентного проводу.

Іван Миколаєвич Присецький був один із тих, що національно знайшли себе в українській фракції після того, як »по юних днях весни« одійшли були од української справи. В молоді літа, р. 1883, разом із В. Мальованим, Є. Борисовим та іншими, заснував федералістичну партію »Вольный Союзъ«. Разом із Мальованим їздив на пораду до Драгоманова в Женеву. Драгоманов, розробивши проґраму партії, видав її брошурою — »Вільна Спілка«. Коли ініціятори партії повернулися до Росії, їх заарештовано та заслано на Сибір.

Дуже характеристичним фактом був вступ до української фракції Євгена Юрієвича Шольпа. Належав до партії

к.-д., держався поглядів централістичних, але, перебуваючи в Київі та уважливо обсервуючи українське життя, змінив свої погляди. Головним чином за його участи вироблено київськими членами партії платформу її в національній справі, — платформу сю прийнято було центральним комітетом партії. З сього повстала в лоні київських кадетів ґрупа українського успособлення (Біляшевський, Вязлов пройшли в Думу по списку к.-д. партії)[1]).

Надзвичайно показною, як факт політично-громадського значіння, була участь у фракції депутатів селянських. Одні з них в Думі вперше свідомо зіткнулися з національним моментом народнього життя, — до того часу сей момент, усіма способами затушовуваний од свідомости народньої маси, ся остання несвідомо прпиймала як факт, не входячи в розуміння його значіння та тих консеквенцій, що з нього випливають. Але були серед членів перших двох Дум і селянські сили, вже зачеплені українським рухом, а деякі прийшли вже цілком готовими українськими громадянами, що в Думі лише продовжували ту національну працю, яку провадили у себе вдома.

Серед них на першому місці треба поставити Миколу Степановича Онацького. Молода се людина (28 літ), козак із Полтавщини, був людиною цілком інтеліґентною, самостійно розвинувши свій розум по скінченню сільської школи, належав до української демократичної партії. Мав невеликий наділ (5 дес.) у свойому селі, провадив тут громадську роботу, між іншим заснував сільсько-господарське товариство. І в фракції, і в Думі виступав часто, — до його голосу там і там уважливо прислухувалися. Говорив по українськи навіть на плєнарних засіданнях Думи[2]).

---

[1]) В. К. Прокопович так характеризував Є. Г. Шольпа, з приводу його смерти (9. І. 1916), в »Русскихъ Вѣдомостяхъ«:

»Когда онъ, чужой и далекій мѣстнымъ интересамъ, незнакомый съ нашими отношеніями, пришелъ въ Кіевъ и увидѣлъ, какое мѣсто занимаетъ у насъ національная проблема, то сразу понялъ, что только въ ея атмосферѣ и возможна практическая работа; понялъ, что стремленія мѣстнаго населенія, реальныя потребности его — единственная почва, на которой можна сгруппировать областныя силы; понялъ, что работа можетъ быть продуктивной лишь вмѣстѣ съ тѣми элементами, которые крѣпкими нитями связаны съ прошлымъ и настоящимъ края, выросли на немъ«.

[2]) »Може хто й не зрозуміє мене, як я буду говорити просто і своєю рідною, українською мовою. Я полтавець, землі у нас, на Полтавщині, досить, і земля гарна. Але не у селян... Я чую тут думки про те, що треба змістити всю землю в одних руках держави. Для сього пропонують одібрать її у всіх власників. Я б казав не одбірати тільки у тих селян, які мають не більше 8—10 десятин. Бо одібрать зовсім у них для того, аби потім передати у чужі руки, — се значить позбавити їх уже власної праці. Бо не один із них багато

Дуже поважною особистістю був Гаврило Леонтович Зубченко, колишній волосний старшина. Людина розважлива, цілком інтеліґентна, користувався впливом серед селян.

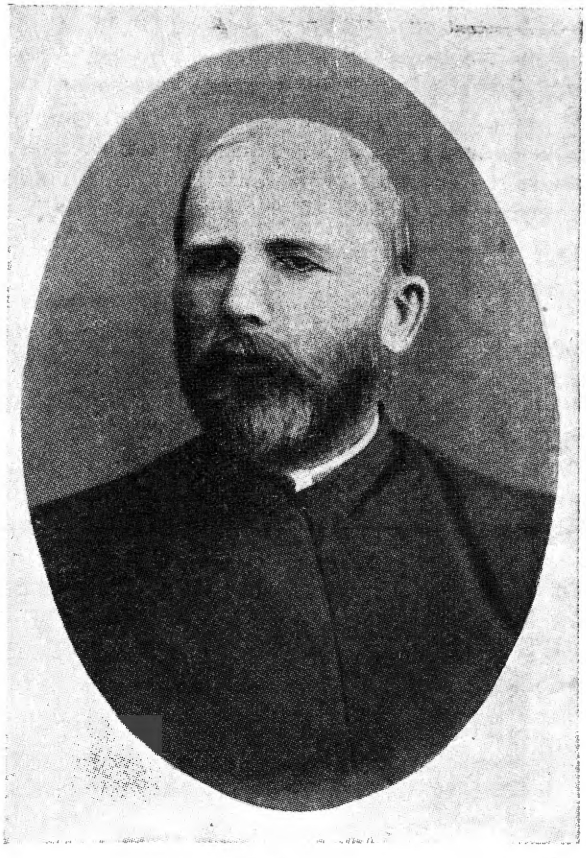

Г. Л. Зубченко

Інтеліґентною людиною був і Іван Тарасенко, писар із Чернігівщини, з м. Вороніжа, Глухівського повіту, дописувач до »Громадської Думки«.

Аркадій Федорович Грабовецький, із Київщини, звертав на себе увагу своїми дотепними промовами думськими, виголошуваними по-українськи.

потрудився над тим клаптем, обробляв, як міг, найкраще, унавожував. Землю одібрати треба у тих, хто більш од сього має. Роздавать її не безплатно, а сплачувати по 100 чи по скільки карб. Селяни згодяться заплатити. Де вже наше не пропадало...«

Друга Дума.

Оптимістичні настрої, з якими населення, найбільше селянство, ждало наслідків праці першої Думи, з розгоном її розвіювалися, уступаючи місце більш похмурим та озлобленим настроям. Проте скликання другої Думи викликало деякий антракт в аґресивному поступованні селянства. Промінь надії, що знову

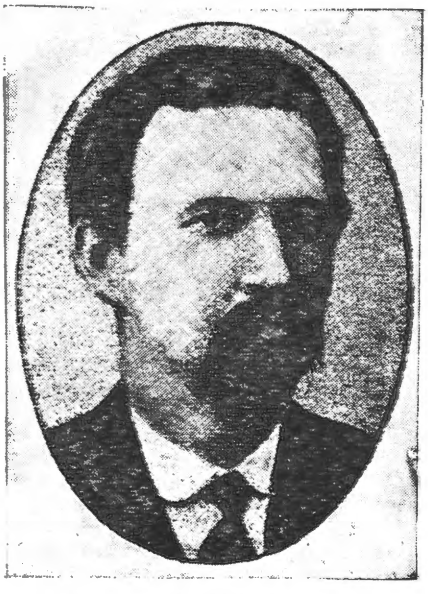

Микола Константинович Рубіс

Антоній Юстинович Гриневич

блиснув масам народнім, затримав стихійні вияви недовіря та озлоблення, що так накипіли в душі. Але правительство вступило на шлях репресій без виглядів зійти з сього шляху для справдешніх реформ. Сотні тисяч людей томилися в тюрмах та на вигнанню. Діяли воєнно-польові безсудні суди. Проводи депутатів, накази та привітання їм — усе се було наче громозводом для електричности, що набралася в повітрі. Се на перший погляд могло робити ілюзію заспокоєння села, могло давати привід думати, що небезпека народнього вибуху вже минулася та що тому можна знову за старе братися. Такими поглядами й перейнялося правительство.

Саму Думу вирішено було взяти в тісні шори. Найперше — ізолювати її від зовнішнього світу. Посилено охрану думського палацу, при чому компетенція внутрішньої тут влади з рук голови Думи перейшла до коменданта палацу. Між депутатськими кріслами та трибунами для публики поставлено глуху стіну. Публики в кулуари не пускалося, — не можна й марити було про

вільне відвідування думських приміщень, як се було за першої Думи. Могли сюди просочуватися лише дуже »спритні« особи, що були близькі до найлівіших кол думських та тією своєю спритністю викликали серед сих кол правдиве зачаровання; найбільше тут товкся та користувався такою опінією Азеф — найогидливіший провокатор, що втягав с.-д. фракцію Думи в сіти провокаційного замаху та підготовлював тим способом офіціяльний привід для розгону Думи.

Ізоляцію Думи од зовнішнього світу доведено до такої міри, що думські комісії навіть не могли користуватись допомогою експертів. Одна з комісій зверталася до міністра освіти, щоб він запропонував участь у комісії проф. Л. Й. Петражицькому, — міністр одмовив. Комісія звернулася до премієра Столипіна, а той у відповідь запропонував, щоб члени Думи ходили на засідання комісії в міністерство. З того приводу докладчик комісії з обуренням пояснював у Думі: »Несомнѣнно, эти отвѣты обнаруживаютъ большую находчивость со стороны нашей бюрократіи, но я, съ своей стороны, недостаточно находчивъ, чтобы найти парламентскія выраженія для того, чтобы въ соотвѣтствующей мѣрѣ оцѣнить эту находчивость«. Коли врешті, по довгих формальних короводах, один з експертів — кн. Ю. Львов — уже й дістав дозвіл прибути на засідання комісії, то охорона палацу, — очевидно, з наказу згори, — просто його не впустила.

На початку існування другої Думи стався випадок, що мав наче б якесь символічне значіння, — чи власне в такому значінню публика охоче його прийняла. В залі засідань завалилася стеля — якраз над лівим сектором думської залі — випадково не під час засідання. З того приводу кружляло багато дотепів. Між іншим, з огляду, що палацова інструкція наказувала залишати »головные уборы« в передпокою, кпили, що за те депутатські голови поступали під опіку урядового архитектора. Факт завалення стелі в кожному разі свідчив про надмірне недбальство з боку урядових чинників.

Друга Дума теж не виправдала надії правительства, тож існування її з самого початку не мало певности, особливо з огляду на прецедент з долею її попередниці. Ясно було, що взагалі Дума була дуже немилою дитиною для бюрократії, яка ще до народження її постаралася значно її обмежити — в порівнянню з тими засадами, що подано їх у маніфесті 17 жовтня. Маніфест сей, між іншим, обіцював, що »ни одинъ законъ не можетъ воспріять силу безъ согласія Государственной Думы«, а тим часом за кілька день до скликання першої Думи оголошено цілу низку нових законів і в тім числі навіть текст основних законів, що ними запроваджено новий державний устрій, який бюрократія, уникаючи терміну »конституція«, означала таємничим терміном

»обновленный государственный строй«. Своїм фактичним поступованням бюрократія роскривала характер того »нового« устрою в значінню незмінности устрою попереднього; Столипін, напр., без вагання декларував у Думі, що »Государственной Думѣ не

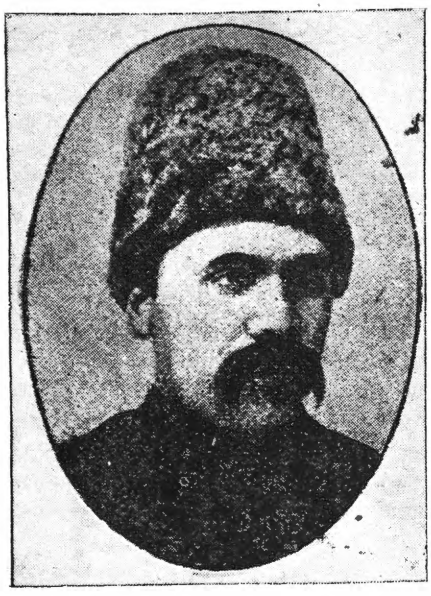

Юхим Антонович Сайкс

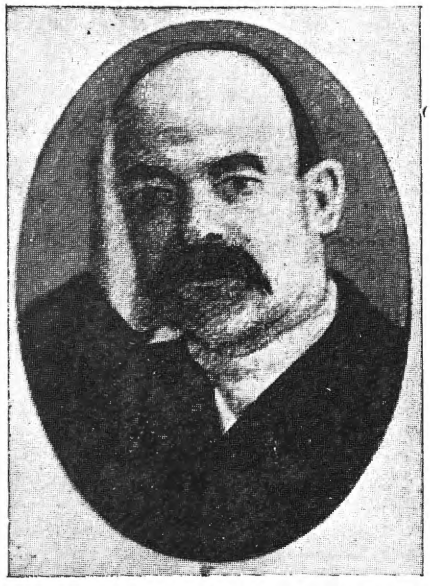

Семен Васильович Нечитайло

дано права выражать правительству неодобреніе, порицаніе или недовѣріе«.

Тому не дивно, що з першої ж хвилі по скликанню другої Думи почали в повітрі кружляти чутки про її роспуск. Формальний привід до того підготовив надто голосною справою провокатор Азеф[1]).

[1]) Азеф — відомий провокатор, що був дуже впливовим членом центрального комітету партії с.-р., головою її бойової орґанізації та одночасно — аґентом департаменту поліції. Під час першої та другої Дум головним його завданням було інформувати російську охранку про настрої та наміри лівих фракцій Думи. На підставі тих інформацій тодішній начальник охранки генерав Герасимов складав свої доклади Столипінові, а сей останній часом навіть спеціяльно доручав Герасимову засягнути думки Азефа про настрої лівих фракцій щодо тої чи іншої справи. Провокаторська рука Азефа замішана була в багатьох терористичних актах. Коли подвійну ролю його було викрито, скандал для правительства був надзвичайний. Пізніше, за четвертої Думи, правительство провело провокатора вже навіть у самий склад Думи, яко думського депутата, — таким був член с.-д. фракції Маліновський. Провокація взагалі пустила таке глибоке коріння в лівих російських партіях, що один із с.-рів висловився: „кожний член партії — потенціяльний провокатор«.

По двох місяцях існування Думи правительство поставило їй вимогу тимчасово виключити від участи в думських засіданнях усіх членів партії с.-д. та видати для арешту 16 членів тої партії. Коли Дума визнала за конечне наперед ознайомитися з сею справою хоча б протягом 48 годин, — її роспущено. Характерно, що одночасно з роспуском Думи видано новий виборчий закон, проєкт якого вже знаний був за місяць до роспуску Думи; се свідчить, що роспуск Думи був передрішений, до нього готувалися та штучно підготовлювали формальний ґрунт для того.

Ось характерний текст маніфесту про роспуск другої Думи:

»...По повелѣнію и указаніямъ Нашимъ со времени роспуска Госуд. Думы перваго созыва, Правительство Наше принимало послѣдовательный рядъ мѣръ къ успокоенію страны и установленію правильнаго теченія дѣлъ государственныхъ. Созванная Нами вторая Гос. Дума призвана была содѣйствовать, согласно Державной Волѣ Нашей, успокоенію Россіи: первѣе всего работою законодательной, безъ которой невозможны жизнь Государства и усовершенствованіе его строя, затѣмъ разсмотрѣніемъ росписи доходовъ и расходовъ, опредѣляющей правильность государственнаго хозяйства, и, наконецъ, разумнымъ осуществленіемъ права запросовъ Правительству, въ цѣляхъ укрѣпленія правды и справедливости... Къ прискорбію Нашему, значительная часть состава второй Гос. Думы не оправдала ожиданій нашихъ. Не съ чистымъ сердцемъ, не съ желаніемъ укрѣпить Россію и улучшить ея строй, приступили многія изъ присланныхъ отъ населенія лицъ къ работѣ, а съ явнымъ стремленіемъ увеличить смуту и способствовать разложенію Государства. Дѣятельность этихъ лицъ въ Гос. Думѣ послужила непреодолимымъ препятствіемъ къ плодотворной работѣ. Въ среду самой Думы внесенъ былъ духъ вражды, помѣшавшій сплотиться достаточному числу членовъ ея, желавшихъ работать на пользу родной земли. По этой причинѣ выработанныя Правительствомъ Нашимъ обширныя мѣропріятія Гос. Дума или не подвергала вовсе разсмотрѣнію, или замедляла обсужденіемъ, или отвергала, не остановившись даже передъ отклоненіемъ законовъ, каравшихъ открытое восхваленіе преступленій и сугубо наказывавшихъ сѣятелей смуты въ войскахъ. Уклонившись отъ осужденія убійствъ и насилій, Гос. Дума не оказала въ дѣлѣ водворенія порядка нравственнаго содѣйствія Правительству, и Россія продолжаетъ переживать позоръ преступнаго лихолѣтія. Медлительное разсмотрѣніе Гос. Думою росписи государственной вызвало затрудненіе въ своевременномъ удовлетвореніи многихъ насущныхъ потребностей народныхъ. Право запросовъ Правительству значительная часть Думы превратила въ способъ борьбы съ Правительствомъ и возбужденія недовѣрія къ нему въ широкихъ слояхъ населенія. Наконецъ, свершилось дѣяніе, неслыханное въ лѣтописяхъ исторіи. Судебною властью былъ раскрытъ заговоръ цѣлой части Гос. Думы противъ Государства и Царской Власти. Когда же Правительство Наше потребовало временнаго, до окончанія суда, устраненія обвиняемыхъ въ преступленіи этомъ пятидесяти пяти членовъ Думы и заключенія наиболѣе уличаемыхъ изъ нихъ подъ стражу, то Гос. Дума не исполнила немедленно за-

коннаго требованія властей, не допускавшаго никакого отлагательства. Все это побудило Насъ указомъ, даннымъ Правительствующему Сенату 3-го сего іюня, Гос. Думу второго созыва распустить, опредѣливъ срокъ созыва новой Думы на 1-е ноября сего 1907 года. Но, вѣря въ любовь къ Родинѣ и государ-

Василь Іванович Хвіст

Нифонт Іванович Довгополов

ственный разумъ народа Нашего, Мы усматриваемъ причину двукратнаго неуспѣха дѣятельности Гос. Думы въ томъ, что по новизнѣ дѣла и несовершенству избирательнаго закона, законодательное учрежденіе это пополнялось членами, не явившимися настоящими выразителями нуждъ и желаній народныхъ. Посему, оставляя въ силѣ всѣ дарованныя подданнымъ Нашимъ Манифестомъ 17-го октября 1905 г. и Основными Законами права, воспріяли Мы рѣшеніе измѣнить лишь самый способъ призыва выборныхъ отъ народа въ Гос. Думу, дабы каждая часть народа имѣла въ ней своихъ избранниковъ.

»Созданная для укрѣпленія Государства Россійскаго Госуд. Дума должна быть русской и по духу. Иныя народности, входящія въ составъ Державы Нашей, должны имѣть въ Гос. Думѣ представителей нуждъ своихъ, но не должны и не будутъ являться въ числѣ, дающемъ имъ возможность быть вершителями вопросовъ чисто русскихъ. Въ тѣхъ же окраинахъ Государства, гдѣ населеніе не достигло достаточнаго развитія гражданственности, выборы въ Гос. Думу должны быть временно пріостановлены. Всѣ эти измѣненія въ порядкѣ выборовъ не могутъ быть проведены обычнымъ законодательнымъ путемъ черезъ Гос. Думу, составъ коей признанъ нами неудовлетворительнымъ, вслѣдствіе несовершенства самаго способа избранія. Только Власти, дарсвавшей первый избирательный законъ, исторической Власти Русскаго Царя, довлѣетъ право отмѣнить оный и замѣнить новымъ. Отъ Господа Бога вручена Намъ власть Царская надъ народомъ Нашимъ. Передъ Престоломъ

Его Мы дадимъ отвѣтъ за судьбы Державы Россійской. Въ сознаніи этомъ черпаемъ Мы твердую рѣшимость довести до конца начатое Нами великое дѣло преобразованія Россіи и даруемъ ей новый избирательный законъ, обнародовать который повелѣваемъ Правит. Сенату.«

Пригадую останнє — сумне, але перейняте урочистим настроєм — засідання української фракції другої Думи. Слова не йшли з уст, — так було боляче, що гине справа, в яку вкладено стільки мислі й праці, од якої сподівалося таких корисних наслідків. Серед того пригніченого настрою почулося надійне, бадьоре слово члена фракції священика Герштанського (з Волині). Він говорив, що не може загинути справа народня, що мусять перемогти ті змагання, в основі яких лежать інтереси народу. Звертаючись до нас, кількох співробітників фракції, він сказав:

— Ми, члени Думи, виконували обовязок, що нам був повірений, а ми взяли на себе. А ви з нами працювали з доброї волі, з свідомости добра народнього. Тож прийміть нашу щиру подяку за вашу працю.

Памятаю, ми дуже були зворушені таким глибоким зрозумінням депутатського обовязку.

І друга Дума, так само як і перша, була недовговічна, — життя її було всього 71 день.

Третя Дума.

Як видно з поданого вгорі тексту маніфесту, другу Думу не просто було роспущено. Щоб забезпечитись надалій од такого, з погляду самодержавного режиму, невідповідного складу народніх обранців, актом 3 червня доконано державний coup d'état — зміною виборчого закону. Новий виборчий закон справу виборів оддав цілком у руки великих землевласників і тим вирішив долю демократичного представництва взагалі та од України — зокрема й особливо.

Із зміною виборчого закону річево змінявся й характер представництва в Думі од України. На хлібородній українській території з значним поміщицьким класом перевагу дістав сей останній. Од трудового населення та од професій інтеліґентських могли попасти в Думу лише ті елєменти, яких світогляд політичний відповідав вимогам переможної ґрупи, що могла з доброї волі уділити їм певну кількість мандатів, аби створити показну ріжнобарвність представництва — про людське око. Лише в деяких більших осередках міських, що користувались безпосереднім виборчим правом, могли пройти й депутати демократичні та в більшості й проходили там за солідарности українських виборців із іншими поступовими ґрупами; де ж такого погодження не було, там вибори мали сумні для демократичного

представництва наслідки. Але міські обранці взагалі були краплею в морі депутатів губерніяльних, які в більшості виявлялися представниками інтересів великоземельних власників, бо ж сі останні, розуміється, лише таким могли уступати мандати, на які

В. І. Дзюбинський

С. О. Іванов

самі мали формальне право. Соціяльне забарвлення губерніяльних обранців покривало разом і політично-національний їх характер: се — елєменти консервативні з тенденціями московсько-націоналістичними. Для поступово-демократичних елєментів думські мандати були недосяжні. Тим самим позбавлено було представництва українство, як явище поступово-демократичне, що опіралося в своїх стремліннях на народні і взагалі на трудові елєменти краю. По українських фракціях у перших двох Думах, у Думі третій не було вже не тільки фракції української, але й ніякого українського представництва, бо зникло взагалі представництво демократичне. Були тут аґрарії та промисловці з української території, духовенство та селяне, що їх допускав переможний клас, рахуючи на відповідну їх вдячність у Думі. Фактично Україну представляли реакційні Шульґіни та великоземельні Балашови, — то ж власне справедливо вказували думські українофоби, що українці не мають своїх представників у Думі, — фактично справедливо, але скромно промовчуючи, що після закону 3 червня українці щодо представництва поділяли спільну долю з іншими демократичними силами цілої державної території. Завдяки тому інтереси українства в третій Думі вже обстоюють депутати не з України, а з інших місцевостей Росії, саме тих, що, бувши в сприятливіших виборчих умовах, могли обрати представників демократичних; сі останні й обстоювали тут усе те, що ідейно було їм близьке та, з погляду їх проґрам, становило позитивну цінність політичну й соціяльну.

В перших двох Думах переважала партія кадетська — або численно (в першій Думі), або своїми фактичними впливами (в другій). В третій Думі членів партії к.-д. було біля пів-сотні, трудовиків та с.-д. по півтора десятка, ґруп національних (польське коло, мусульманське) — біля 25. Головну думську масу становили октябристи (більш 150) та, нарівні з ними, т. зв. поміркованi — праві, найвиразнішим представником яких був гр. В. Бобринський. Октябристи, протеґовані урядом на виборах, уже навіть через те зобовязані були до слухняности. Октябрист се — взагалі був політично убогий тип »хозяйственнаго мужичка« в дворянстві, що своє поступовання політичне підпорядковував виключно своїм господарським інтересам; зокрема на Україні се ті »самоотверженные малороссіяне«, що для них, як казав автор »Исторіи Русовъ«, — »охота къ чинамъ, паче же къ жалованью« перемагала всі інші почуття громадянські. Часом, щоб не остаточно свій престиж згубити, октябристи навіть опозицію показували; одного разу найсмілівіший із них заявляв, що правительство, поборовши »крамолу«, сіє нову »смуту« та що адміністрація се — »перший революціонер«. Але то були лише слова, що правительство ані мало не хвилювали, бо врешті слухняні октябристські овечки йшли в одному гурті з поміркованими правими, оддаючи оплески їх галасливим націоналістичним гаслам.

Поставивши собі на початку за завдання демонстративно одмежуватися од двох своїх попередниць, третя Дума в дальшому дійсно одмежувалася од них усім напрямом своєї діяльности. Основний той напрям визначався крайнім імперіялістичним націоналізмом, войовничим, нетерпимим, диким у своїх зовнішніх виявах. Проводячи закони, що гнітили »інородців« — українців, поляків, фінів, жидів, роспалюючи в масах ненависть до них, третя Дума, так нерозумно виконуючи, з надмірного сервілізму, задання правительства, тим самим не лише розбивала лоба престижові думського представництва, а й справді сама фактично була тим »революціонером«, що сіяв у масах »смуту«[1]). Провоковане послушливим сервілізмом народнього представництва, правительство спокійно собі плило по гладенькій по-

[1]) Ось як, напр., свого часу характеризував третю Думу лідер к.-д. партії П. М. Мілюков: »Наивная и слѣпая политика, постепенно наталкивающаяся на препятствія, которыя сама же создаетъ, связывающая, а не освобождающая живыя силы страны, отвлекающая искусственными задачами отъ главной и очередной, отъ естественнаго роста производительныхъ силъ страны, — политика націонализма есть, дѣйствительно, политика »антинаціональная« и »антигосударственная«. Великая заслуга нашего думскаго націонализма заключается въ томъ, что онъ широко популяризировалъ въ странѣ свою собственную никчемность, свою выдуманность, недальновидность и предвзятость« (»Ежегодникъ газеты Рѣчь« на 1912 г.).

верхні життя — без гадки про майбутню росплату, у певності, що все, що єсть, — то найкраще. В інтервю, друкованому в чорносотенній газеті »Волга«, премієр Столипін констатував, що наявний державний устрій Росії се — »чисто русское государственное

М. І. Сендерко

В. Д. Солуха

устройство, отвѣчающее историческимъ преданіямъ и народному духу«. Пізніше другий премієр Коковцев жартовливо у Думі посмішкувався з Думи ж: »У насъ, слава Богу, нѣтъ парламента«... То чи ж дивно, що третя Дума не вирішила ні одної справи, що мала б значіння кардинальне, що справді уторувала б шлях для дальшого поступу краю. То чи ж можна дивуватися, що й така благодушна та поблажлива людина, як голова Думи октябрист М. О. Хомяков, не міг видержати на свойому становищі та, »полівівши«, зрікся головування. На зміну йому пішла людина з міцнішими нервами та відповіднішим ідейним успособленням — О. І. Гучков, кинувшись безоглядно в обійми думських націоналістів.

Трудно говорити про український елємент у третій Думі. Попали в Думу від України й деякі люде з певним українським успособленням, але в »міністропослушливій« Думі поводились вони тихо, сиділи на правих лавах та мовчали, коли знімалася мова про українські потреби. На початку пішла навіть поголоска, що депутати з України збіраються закласти »праву« українську фракцію, се навіть викликало неспокій, і М. С. Грушевський з того приводу хвилювався в листах до мене та бив трівогу у пресі. Але та чутка була простою »качкою«, — думські українці й на се не одважувалися.

Українці з певним ідейним забарвленням таки були тут — здебільшого священики, — люде, що близько стояли до народнього життя й тому ближче розуміли й відчували народні потреби. Священик з Київщини Конст. Конст. Волков ко-

лись був навіть членом української семінарської громади, людиною національно-свідомою, але натуру мав надто неактивну та полохливу, і на якусь чинність з його боку рахувати було не можна. Я з ним близько був знайомий іще з Київа, коли він, по скінченню семінарії, учителював у школі на Соломенці, — та школа у святочні дні, вільні од науки, — була місцем для зборів української громади. Тому міг я з Волковим говорити цілком отверто в тих українських справах, що належали до Думи, та без довгих арґументів усвідомлювати його в конечності того чи іншого поступовання. Людина спокійної, лагідної вдачи, він кожну справу провадив спроквола, на своїх думських колеґ впливав розмовами з попередньою дипломатичною підготовкою, часто — за чаркою або по чарці, тож, залишаючись сам у стороні, накручував справу через других.

Цілковитою протилежністю йому по вдачі був другий священик з с. Македонів на Київщині — Віктор Петрович Солуха. Огрядний, із чорною кучерявою кучмою, з енерґійним виразом обличчя, він міг би бути добрим тараном для ушкодження байдужности інших членів Думи, коли б не надмірна рішучість його вдачі, що таки часто псувала усю дипломатію його колеґи Волкова. Проста козакувата вдача не раз доводила його до конфліктів принципіяльних у Думі. Належав він, здається, до поміркованих правих, але, розсварившися з ними, засів десь дуже наліво.

Священик Олександер Лавр. Трегубов, також із Київщини, був октябрист. Розумний, діловитий, тактовний, він користувався авторитетом та повагою не лише в колі своїх октябристів, але й ширше в Думі. Зумів він налагодити стосунки й з чинниками урядовими, звертаючись до адміністративних установ із ріжними дорученнями од виборців. Провадити з ним справи було б найліпше, коли б не той надмірний карієризм його, орієнтуючись на який, він часто затягав, а то й просто морив справи, з побоювання, як би те чи інше йому не пошкодило. Але як завше міг він рахувати на мої звязки, безпосередні чи посередні, в колах бюрократичних чи духовних, то здебільшого сумлінно виконував те, за що брався. А були то справи, що або належали до праці в Думі (інсценізація якоїсь поправки до законопроєкту, аґітація в справі якогось думського запиту, і т. ін.), або мали заанґажувати певного члена Думи для участи в справі поза Думою, в інтервенції перед адміністрацією з приводу чергової, громадської чи особистої, адміністративної репресії.

Було ще кілька священиків, що, в якості таємних Никодимів, мачали пальці в українські справи. Люде то були надто звичайні, без ознак горожанської мужности, але й невідразливі так, як на зовнішнє око виглядало, уважаючи на їх політичну думську ком-

панію, до якої вони фракційно належали. Тому не можу погодитися з тою характеристикою, яку у свойому щоденнику дав сим людям Є. Х. Чикаленко, сказавши, що його злякала сама думка говорити з сею чорносотенною публикою, коли я порадив йому

І. В. Лучицький

К. К. Волков

вдатися до них в його особистій справі (треба було рятувати його сина з адміністративної халепи). Були се, розуміється, не герої, але люде здебільшого непогані.

Єдиним власне свідомим українцем-горожанином у третій Думі був проф. Іван Вас. Лучицький. Людина великої громадської енерґії, видатний учений (займався головно французькою історією, переважно питаннями економічного життя), мав він дуже експансивну вдачу, що легко на все реаґувала та легко ж до охолодження доходила. В Київі належав він до Старої Громади й мав тут репутацію амбітної та еґоцентричної людини, з якою тяжко було діло мати. Вибраний до Думи од Київа (згідно з порозумінням між партією к.-д., до якої належав, та українцями), проф. Лучицький із 1908 р., на час думської каденції, оселився в Петербурзі і тут, поруч із депутатськими обовязками, викладав на університеті й на жіночих вищих курсах. З огляду на численні та складні його обовязки — думські, партійні, професорські, літературні та широкі товариські, не легко його було зловити та умовитися щодо певної акції в Думі, але ловити його конче було треба, бо се була людина з авторитетом та з звязками, і через нього можна було таки й осягти дещо.

Та з огляду на знану роскиданість сього типового професора, несподіванки од співробітництва з ним траплялися часом прикрі. Ось такий, напр., випадок. Було між нами умовлено, що виступить він у Думі з поправкою до законопроєкту про орґанізацію народньої освіти, який внесли октябристи, — поправка мала містити пункт про вживання української мови, як мови на-

вчання, на протязі перших двох років початкової школи. Напередодні того виступу вдалося мені залучити І. В. Лучицького до себе, і тут ми докладно простудіювали всю арґументацію за і проти, посиділи допізна, не одну пляшку вина осушивши, і я вже спокійний був, що професор вивчив свою лекцію на найліпшу нотатку. І який же був мій жаль, коли прочитавши звіт, а опісля — й стеноґраму, переконався я, що він заімпровізував свою промову так, що там і сліду од нашого плану та матеріялу не залишилося. Ті загальники, що він ними в своїй промові сипав, найменшого переконуючого значіння не мали. До всього ж допустився він тактичного ляпсусу, що попсував усю справу. Серед кол октябристських і навіть право-думських, після деякої попередньої підготовки, вирисовувалися настрої, щоб для »малороссовъ« впровадити перший рік навчання в рідній мові, але ніяким чином не згоджувалися ті кола поширити те право на білорусів. Хоч як було прикро, але обставини вимагали, щоб у тій самій промові не сполучати сих двох вимог, а поділити їх між ріжними промовцями. А в стеноґрамі читаю, що професор великодушно притулив до свого українського серця й покривджених білорусів та й завалився з обома разом. Трудно, розуміється, сказати, які були б наслідки голосування і за найвідповіднішого, в тих обставинах, трактування справи, — навіть більше сподіватися можна було, що поправку щодо української мови все одно було б одкинуто; але з кол октябристських, трудно сказати — чи щиро, запевняли мене, що коли б Лучицький не пішов так осліп наперекір думським настроям, то поправка що-до української мови пройшла б.

Розуміється, не було се з боку професора свідомим наміром справі пошкодити, — навпаки, щиро бажав він помогти справі та дуже вболівав опісля, що так недобре сталося. Просто вдачу таку мав, що, захопившися в часі промови, не він володів словами, а слово ним володіло. За ту рису своєї вдачі, що привела до такого невдатного виступу, довелося бідолашному професорові понести од земляків тяжку покуту. В пресі появилися на його прикрі нагінки. Найбільш уїдливо одчитала його в »Рідному Краю« Олена Пчілка (О. П. Косач). »Де ж це були наші депутати з України? Чи ж їм заціпило? — запитувала вона делікатненько. — Чи ж їм уже так байдужісінько, по якому вчать в наших школах? Але ж проміж депутатами з України були й не дуже »соромливі« люде, а такі, як д. І. Лучицький... Пригадуємо д. Лучицькому, що й вибірався він у Державну Думу під маркою »українця«... Однак зрадив тепер сподіванки своїх виборців і помічників — самим безсоромним способом. Після такої зради люде побачили зовсім виразно, що Лучицький не який »українець«, — а самий звичайний з »російських лібералів«... На жаль,

в Державній Думі такого слова, щоб залунало чулим, розбуджуючим голосом, в оборону української школи, — не почув ніхто. І за це належить д. Лучицькому, найвидатнішому послові з українців, — найбільша неслава. Він зрадив земляків і своїх виборців та прихильників українців, одурив їх сподіванки ганебним способом. Отже тепер люде знатимуть, яку вартість мають такі перевертні, як Лучицькі, і як їм можна вірити«. Гостра була на язик небіжчиця та занадто ущіпливо одчитала професора, але такі напади на І. В. Лучицького — черезмірна пересада що-до неґативної його оцінки — й характерні більше з того боку, як болюче реаґувало тодішнє українське громадянство на ту кривду, що її зазнавали національні його інтереси. Проф. Лучицький, людина тоді вже старшого віку (народився р. 1845, † 1918), належав до доби »українофільства«. Його участь у київській Старій Громаді ніколи не була активною під оглядом українським, з справою українською не був він звязаний орґанічно, але українські інтереси не були чужі для нього. Розумом досвідченого історика він спинявся на українській справі, і проґнози його щодо майбутности її були глибокі. Памятаю яскраву його промову на Шевченкових роковинах, що справлялися на приватному помешканню М. В. Лисенка десь у 1894—5 роках, — тоді, з приводу участи дітей в урочистості, він немов би пророкував про ті події українського руху, яких свідками мали бути оті діти[1]).

Четверта Дума.

Четверта Дума була остання в Росії. Почалася вона 1912 р., натурально мала закінчити свій вік 1917-го, — отже обличчя своє мала можливість виявити вповні.

Закон 3 червня забезпечував згори ту саму націоналістичну більшість, що панувала в попередній Думі, — се вже само по собі створювало байдужність до виборів. Але наслідки поступо-

[1]) Передбачення майбутньої революції було у нього справді якимсь інтуїтивним. От як описував О. Х. Саліковський свою розмову з ним скоро по 1905 р.: »Запевняю Вас, — казав І. В. Лучицький, — що все те, що ми бачили та чого ми натерпілися під час революції (розуміється — перша революція 1905 р. О. Л.), є дурничкою і жартами в порівнанню з тою революцією, що має ще відбутися в Росії. Ми пережили лише легку прелюдію до страшної й неминучої траґедії, що насувається на нас. Це буде нечувано дика, надзвичайно жорстока, просто звіряча бійня, що заллє країну ріками крови й принесе з собою страшну руїну. Дійсним жахом охоплена буде людськість... Може 20, а може ще 25 літ доведетья чекати цеї майбутньої революції, і ви, людина молода, напевно її дочекаєтеся, але я вам не заздрю. Ви можете мені не вірити,... але... не даремне ж я стільки часу цікавився революційними рухами та студіював їх історію« (»Діло«, 19. IV. 1925).

вання третьої Думи промовляли за конечність бодай обмеженого представництва в Думі елементів поступових. Ставлячи собі завданням осягти бодай мінімум національних прав, українці вирішили прийняти активну участь в виборах до четвертої Думи. ТУП виробив виборчу платформу та оголосив її в імені українських поступовців. Українці ставили домагання: 1) заведення вселюдної освіти українською мовою та взагалі навчання рідною мовою в початкових школах у місцевостях з українською людністю; 2) заведення в тих самих місцевостях викладів української мови, письменства, історії та українознавства, як обовязкових предметів навчання, по середніх та вищих школах; 3) допущення вільного користування українською мовою в церкві, суді та по всіх громадських установах на Україні, а також у зносинах аґентів урядових та громадських установ з українською людністю; 4) скасування заборонного мита на закордонні видання російською й українською мовами, що особливо тяжко одбивалося на виданнях українських. Платформа, як бачиться, надто скромна, але ж і вона в тих умовах була максимумом українських жадань, реально здійснимих.

Участь у виборах мала відбутися в порозумінню з російськими поступовими партіями, а де не було б осягнуто блоку, — малося виступати самостійно. І в дійсності таке порозуміння та солідарність між українськими та демократичними ґрупами російськими знайшлися. Російські партії у свої виборчі платформи включили точки українські. Зробили се в першу чергу київські кадети (українську платформу умістив столичний орґан к.-д. партії »Рѣчь«). Трудовики також висловили в своїй виборчій платформі конечність представництва національних інтересів[1]). Трудова ґрупа пішла навіть далій, — оголосила в національній справі анкету, що мала річево та в самих основах зясувати національну справу. В цілях переведення анкети відбулася весною 1913 р. нарада з представників недержавних націй, — наслідком тої наради й була анкета[2]). Анкета трудовиків мала бути першим кро-

---

[1]) »Признавая, что всѣ граждане, безъ различія ихъ національности, должны пользоваться равными для всѣхъ правами и что трудящіеся классы всѣхъ національностей Россіи имѣютъ одни и тѣже экономическіе и политическіе интересы, трудовая группа считаетъ необходимымъ немедленную отмѣну всѣхъ стѣсненій и ограниченій гражданъ, обусловленныхъ ихъ національностью и вѣроисповѣданіемъ, и будетъ защищать право каждой народности на свободное употребленіе своего языка въ богослуженіи, школѣ, судѣ и мѣстномъ самоуправленіи, а равно поддерживать ихъ стремленіе къ мѣстному самоуправленію на началахъ широкой автономіи, при сохраненіи единства и цѣлости государства«.

[2]) Ось текст тої анкети:

»1. Недостатки дѣйствующаго законодательства съ точки зрѣнія инте-

ком щодо дальшої тактики в національній справі. Зібравши потрібні матеріяли, ґрупа мала на увазі скликати конференцію представників недержавних народів, видавати періодичний орґан, книги, брошури й т. ін., а затим утворити орґанізацію на взір Союзу Автономістів у першій Думі.

Передвиборне порозуміння не було пустим словом. Не лише ті члени Думи, що їх обрано було по спільній згоді, але й взагалі депутати од партій, з якими українці блокували на виборах, виявили в Думі більшу, ніж се було раніше, увагу до українських інтересів. Се дуже полегчило й моє положення, як штовхача чергових справ українських в Думі. І в кадетів, і в трудовиків тепер значно легше було знайти зрозуміння та піддержку. Само

ресовъ и свободнаго развитія данной національности. Желательны подробныя указанія на всѣ существующіе законы, которые спеціально направлены противъ данной національности или въ своемъ примѣненіи фактически стѣсняютъ ея права и отражаются на свободѣ ея развитія.

2. Какіе интересы данной національности нарушаются установившейся административной практикой и новыми административными распоряженіями? Желательны точныя указанія всѣхъ изданныхъ административныхъ распоряженій и другихъ проявленій административнаго произвола за послѣднія 8 лѣтъ.

3. Какія основныя національныя требованія выдвигаются вашей партіей (группой) въ областяхъ общекультурной, соціально экономической, граждански правовой и политической?

4. Каковы національно-политическія программы другихъ партій (группъ) и общественныхъ теченій, существующихъ въ настоящее время въ средѣ данной національности?

5. Какова тактика вашей партіи (группы) и другихъ національно-политическихъ организацій данной національности? Въ частности: 1) какіе пути намѣчаются каждой изъ этихъ организацій для достиженія своей національной программы и 2) какіе ближайшіе тактическіе шаги въ этомъ направленіи намѣчаются каждой изъ нихъ?

6. Взаимоотношенія между данной національностью и другими, живущими съ нею вмѣстѣ или смежно. Если существуетъ антагонизмъ между національностями данной мѣстности, то въ чемъ онъ проявляется? Какія основныя причины создаютъ этотъ антагонизмъ? Были ли обстоятельства, способствовавшія за послѣднее время усиленію или ослабленію существующаго антагонизма? Какими способами представляется возможнымъ, по мнѣнію вашей партіи (группы), устранить или ослабить этотъ антагонизмъ?

7. Въ какомъ видѣ могутъ и должны быть выдвинуты въ Госуд. Думѣ національные вопросы, — въ формѣ ли общаго запроса или отдѣльныхъ запросовъ; въ формѣ ли одного общаго законопроекта или ряда законодательныхъ предположеній?

8. Въ какихъ конкретныхъ формахъ представляется наиболѣе цѣлесообразнымъ въ настоящее время возбужденіе и освѣщеніе національной проблемы въ широкихъ кругахъ общества внѣ дѣятельности Государственной Думы«?

собою, чужа сорочка завше не така близька, як своя, — і багато зусиль пропадало даремно; матеріял, що його з такими труднощами збіралося та опісля оброблялося, часто не використовувано, і він пропадав безпослідно, обіцянки зареаґувати на той чи інший факт часто-густо не виконувалися, — та все ж у четвертій Думі акція українська стояла без порівняння вище, ніж у попередній. З особливою вдячністю згадую трудовика Вол. Ів. Дзюбинського. Се був властиво мій земляк із Поділля, але, засланий за участь у »Народній Волі« на Сибір, одсидів там свій термін та й був звідти обраний у Думу. Людина щира, енерґійна, з певним почуттям українським, він найбільше тішив своїм спочуттям та правдивою послугою. Досить докучав я йому та багато одбірав часу, бо кожну справу старався перейти по документах із ним разом, добре знаючи, що у депутата часу бракує і сам він не спроможеться знайти хвилі для студіювання матеріялу. Так само констатувати мушу, що найменше пропадав матеріял у П. М. Мілюкова, — як не зараз, то згодом він той матеріял використовував. Одним із найбільш переконаних та гарячих оборонців української справи був Олександер Мих. Колюбакин[1]).

Взагалі, в четвертій Думі українську справу поставлено було коли не у всій її постаті, то в кожному разі — широко. Не з самої лише доброї волі тих чи інших чинників се виходило, а з реального, річевого становища. Не вважаючи на всі репресивні заходи правительства, рух український зростав і вшир, і вглиб. Поруч із тим входила у свідомість та аксіома, що Україна, її громадянство, широкі круги населення, її сили економічні, се — чинник, що як досі пасивно, так надалій активно має одігравати чималу ролю в життю держави. Се врешті мали зрозуміти елєменти поступові. Звідси — спільний фронт виборчий, а в дальшому — визнання національних прав українських мало запобігти стремлінням характеру сепаратистичного.

Зрозуміли се й відповідно до свойого успособлення зареа-

---

[1]) О. М. Колюбакин, бувши офіцером, не захотів скористуватись своїм становищем члена парламенту, яке увільняло його од виконання військового обовязку, подався на фронт і був забитий. П. І. Чижевський з приводу його смерти писав у »Рѣчи«: »Могущество Россіи А. М. видѣлъ не въ сосредоточеніи всѣхъ силъ и средствъ государства и законодательной инициативы его гражданъ въ одномъ центрѣ, а въ самомъ широкомъ развитіи мѣстнаго самоуправленія, начиная съ наименьшей ячейки — сельскаго волостнаго земства — и кончая автономными частями... А. М. былъ убѣжденъ, что сильнѣшая спайка государства вытекаетъ не изъ единообразія обычаевъ, языка, культуры, а изъ полной свободы всякой группы гражданъ жить и устраиваться по своему, лишь бы только не нарушались при этомъ права другихъ гражданъ. Но особенно близокъ и дорогъ былъ намъ А. М. своимъ отношеніемъ къ украинскому вопросу«.

ґували на се й елєменти реакційні. Своїм звичайним, традиційним способом думання гадали просто задушити український рух, репресіями знову привести українську націю до того несвідомого

П. М. Мілюков

О. М. Колюбакин

та пасивного становища, в якому перебувала вона сто літ перед тим[1]).

На сім ґрунті й повстала в Думі засаднича боротьба двох течій, — боротьба, в якій висвітлювалася й сама справа в її річевих основах, і питома вага її в реальному життю як зокрема українського народу, так і цілої держави. Приводом, з якого роспочиналася та боротьба, були звичайно запити опозиції, викликані черговими надужиттями адміністративними щодо тих чи інших виявів українського національного життя. З таких часткових приводів знайшла в думських промовах належне освітлення і взагалі вся система правительственних репресій щодо україн-

[1]) Говорячи про те політичне значіння, якого набрала українська справа в четвертій Думі, С. О. Єфремов завважав у »Раді«: »українство непомітно виросло під градом доносів і цькування, під тиском репресій і зробилося вже політичною силою, і з нею мусять рахуватися тепер і зправа і зліва, і добрі і лихі до нас люде. Власне кажучи, почали рахуватися не в Думі оце тепер тільки, а далеко раніше. Під час виборів мені доводилося докладно говорити про те, що вони на Україні відбуваються під знаком українства: з гаслом боротьби проти українства йшли до Думи праві партії; спілки з українцями та допомоги шукали ліві. Розколене політичними лозунґами, громадянство на Україні ще раз розкололось дуже знаменним способом. Вороги демократичного ладу разом стали ворогами й національних домаганнів українських; прихильники демократизму мусіли приняти й українські домагання. Українське питання зробилося тут клином, що ще дужче загнався між ворожими напрямами. Це було тим знаменне зявище, що воно показало, де власне лежить центр ваги українства, як політичної сили, і який звязок між національним питанням українським та оновленням усієї Росії«.

ства. З широкого державного погляду трактував сю справу П. М. Мілюков, викриваючи згубні наслідки таких репресій. З приводу тверджень, що чулися в Думі, — »українського народу нема«, — він сказав:

»Гг., это еще въ 1869 г. говорилъ министръ внутреннихъ дѣлъ Валуевъ. Онъ утверждалъ, что »не было и не будетъ малороссійскаго языка«. И вѣдь нельзя сказать, чтобы мѣры для этого не были приняты. Въ слѣдующемъ 1870 году былъ отданъ указъ цензурѣ не пропускать украинскихъ книгъ. Въ 1876 году былъ изданъ знаменитый указъ: вся ввозная литература на украинскомъ языкѣ рѣшительно запрещалась, и запрещено было печатаніе книгъ на этомъ языкѣ въ Россіи, за исключеніемъ исторіи и беллетристики. Тѣмъ же указомъ запрещены были театръ и музыкальные тексты малороссійскіе. И что же, гг., что вышло изъ этихъ попытокъ? Рядомъ, не у насъ, а въ Австріи, создался культурный центръ, который съ каждымъ годомъ пріобрѣтаетъ все болѣе и болѣе могущественное вліяніе на національную жизнь нашей Украины. И я васъ спрашиваю: развѣ здравый, благоразумный политикъ могъ бы стремиться къ этой цѣли? Развѣ могъ бы онъ создать рядомъ по сосѣдству конкурента, который въ тяжелыя времена будетъ грозить намъ создать трудное положеніе на нашей окраинѣ? Вы знаете, какъ самые мирные, самые лояльныя народности начинаютъ ожесточаться и обращать свои взоры во-внѣ. Можетъ быть, пока это только теорія, какъ съ этой кафедры говорилось, — только отвлеченная мечта нѣкоторыхъ отдѣльныхъ личностей, можетъ быть, не совсѣмъ уравновѣшенныхъ; спокойные политики и вся масса этого стремленія не раздѣляютъ. Но развѣ благоразумные политики должны дожидаться, когда эти стремленія проникнутъ во всю массу, когда они сдѣлаются руководящими идеями интеллигенціи этихъ народностей? Нѣтъ, гг., мѣры надо принимать заблаговременно, и уже теперь можно сказать, что съ этими мѣрами мы опоздали, что центробѣжныя силы, которыя способны развить русскія національности, въ настоящее время имѣются на-лицо въ гораздо большемъ размѣрѣ, чѣмъ это было раньше«.

Вказавши затим на дуже ненормальні умови для вирішення національної справи в Росії, лідер к.-д. партії уважав за слушне при тому подати декларативну заяву щодо позиції його партії в тій справі: »Нашъ принципъ установленъ твердо, и во всякую минуту этотъ принципъ даетъ намъ возможность оріентироваться даже въ сложномъ спорѣ. Мы всегда за свободу, всегда противъ принужденія и насилія. Мы не можемъ помагать ни одной національности нарушать чужое право. Въ Россіи, на Балканахъ, въ Царствѣ Польскомъ, мы противъ насильственной ассимиляціи и за охрану права національнаго меньшинства, хотя бы и при помощи государства«.

Позиція поступовіших партій у національній справі така була невиразна, а тим часом так відчувалася відповідальність моменту, що аналоґічні декларації своїми засадничими поглядами в сій справі склали й інші думські партії. Лідер трудової ґрупи Дзюбинський, що взагалі найясніше ставив справу національну, заявив: »Трудовая группа признаетъ, что всѣ граждане безъ ис-

ключенія ихъ національности должны пользоваться равными для всѣхъ правами... Она считаетъ необходимой немедленную отмѣну всѣхъ стѣсненій и ограниченій гражданъ, обусловленныя ихъ національностью и вѣроисповѣданіемъ, и думаетъ защищать права каждой народности на свободное употребленіе своего языка въ богослуженіи, школѣ, судѣ и мѣстномъ самоуправленіи, а равно поддерживать ихъ стремленія къ мѣстному самоуправленію на началахъ широкой автономіи. Подъ словомъ народности понимаются, розумѣется, украинцы и бѣлоруссы«.

Той самий погляд у національній справі поділила й с.-д. партія: депутат Петровський заявив, що вирішення національної справи можливе лише в умовах цілковитого додержання засад демократизму, який забезпечує вільний розвиток народів на основах повного національного самовизначення.

Як бачимо, в часі передвоєнному поступові думські фракції тої Думи, за якої роспочалася війна, загалом визнавали і всю важливість національної, зокрема української, проблєми, як рівно ж і конечність вирішення її на засаді свободи. Але, як показалося в дальших історичних подіях, таке визнання мало характер виключно декларативний. Реальну силу і в Думі, і в громадянстві та й взагалі в цілому життю російському мали тенденції зовсім іншого порядку. Речниками тих течій у Думі були елєменти, що зводили справу до політичного запідозрювання та до інсинуацій. Член Думи Савенко, — сей, як про його висловився другий київський депутат, проф. С. Іванов, »ораторъ извѣстнаго, установленнаго правительствомъ образца«, — фабрикуючи брехливі цитати з »Ради«, заявляє, що українцям »нужны тѣ реформы, которыя могли бы разрушить великую Россію«, що українство »грозитъ смертельной опасностью великому русскому государству«, повторює заялозені наклепи, що українські діячі підкуплені німцями, та ставить дуже, на його думку, лукаве питання: до правительства якої держави звертаються українці та діячі українські за інструкціями[1])? »Потомок гетьмана«, член Думи Скоропадський розглядає думські дебати в українській справі, як »искру того костра, который старательно поддерживается за кордономъ, — отзвуки призыва Малороссіи къ обособленію отъ Россіи и всего русскаго«. Спонуканий, очевидно, сусідами, забірає слово, як правдивий представник українського селянства, член Думи Макогон, щось недоладне лепечучи мало-руським язиком: »Малороссамъ также желательно изучать тотъ языкъ,

[1]) На се останнє, безсумлінно повторюване, питання гідно відповів депутат Дзюбинський: »Не къ правительственной власти обращаются украинцы и украинскіе дѣятели за инструкціями, они обращаются прежде всего къ своей совѣсти, къ своему народу и дѣлаютъ то, что имъ подсказываетъ ихъ совѣсть, ихъ народъ«.

на которомъ основано все наше русское государство. Малороссы такъ же любящіе свое русское государство, такъ же не стремятся къ обособленію отъ русской государственности, такъ же относятся къ государственной власти, какъ и всѣ русскіе граждане«. Таким чином, оборона українцями своїх національних прав і навіть такого елементарного права, як права на рідну мову, — се вже, з погляду думської націоналістичної ідеології, руїнницький вираз ворожнечі та, навіть, просто зрада російської держави. І треба вважати, що все таке говорилося, з піною у рота кричалося та в тому цілий світ переконувано, коли українська політично-державна думка переживала моменти складної й болючої крізи, шукаючи виходу в тих скомплікованих обставинах, в яких опинилося українство в час столипінської та після-столипінської реакції перед війною. Ще не вивітрилися остаточно ті ясні надії, що ними перейняті були ширші українські кола, які після першої революції, коли привернуло собі певні права упосліджене українське слово, лояльно шукали вирішення української справи в межах російської держави. І в тих своїх лояльних шуканнях на кожному кроці напорювались вони на грубіянські, дикі, образливі перешкоди в найсвятіших своїх домаганнях, а самі ті домагання кваліфіковано як злочин та державну зраду. Чи ж у таких умовах можливе було лояльне розвязання української справи? Чи самою силою річи, цілою логікою подій не винищувалося оте почуття лояльности і з найлояльніших до дна душі українських елементів? Самі того не розуміючи чи, в більшості, байдужні бувши до фактичних наслідків своєї галасливої, на ту чи іншу карієру разрахованої, праці, націоналісти російські, найприслужливіші з українських землячків, у дійсності одіграли ролю того реактиву, що допомагав кристалізації української політичної думки. Бо ж справді, — коли українське слово в школі, в суді чи в адміністрації се — вираз державної зради, то яка цінність, який людський сенс тої держави, що так брутально трактує найсвятіше право людини? Як можна лояльно до тої держави ставитись та ще й її любити, своїм добром та ще й самим життям для неї жертвувати? Логіку життьових фактів викривали та підкреслювали якраз оті галасливі націоналістичні вигуки, що день-у-день гатили в довготерпеливу душу українську та пробуджували в ній свідомість національну, приспану тихо-підступною політикою од самих часів »Тишайшого«. На тлі таких скомплікованих переживань та настроїв — і вже не вузьких, а значно поширених — українських кругів похвальба »самоотверженних« землячків, що вони все вже мають та нічого не потрібують, давала привід до зовсім недвозначного реаґування на такі заяви, ставила питання руба та виразніше висвітлювала засадничі позиції ріжних таборів.

Дуже типовим прикладом із сього погляду були в четвертій Думи наслідки виступу згадуваного »потомка гетьмана«. Під час наведених угорі дебатів, в яких викрито найбільшу міру упослідження національних прав українських, член Думи Скоропадський заявив (під вигуки інших землячків: »правильно«), що »въ русскомъ государствѣ, колыбелью котораго былъ нашъ Кіевъ, мы такой же державный народъ, какъ и великороссы, мы такіе же хозяева земли русской, какъ и они«. Навіть найбільш політично-наївні люде не могли такої заяви зрозуміти двозначно, — сенс тих слів надто був очевидний: »ми« стаємо »державним народом« та »хозяєвами земли русской« лише за тої умови та лише в тім випадку, коли перестаємо самі собою бути з погляду національного, коли зовсім одмовляємося од своїх національних прав та навіть од істотних ознак свого національного походження. Слушно коментував сей виступ член Думи Дзюбинський: »Вы говорите, господа, »правильно«; слѣдовательно, вы признаете, что украинцы-державный народъ, что украинцы — хозяева земли русской! Позвольте же васъ спросить: какіе же это хозяева, какой это державний народъ, если онъ не можетъ, прежде всего, удовлетворить своей основной потребности: онъ не имѣетъ ни одной школы съ его роднымъ языкомъ... Когда не только онъ не имѣетъ школы, но его по произволу администраціи лишаютъ возможности слушать на его родномъ языкѣ всякаго рода доклады и чтенія; не разрѣшается ему имѣть украинскихъ клубовъ, обществъ, не разрѣшается разговаривать на его державномъ языкѣ, считаются даже предосудительными украинскія пѣсни. И это, гг., вы называете державнымъ народомъ, вы его называете хозяиномъ земли русской? Нѣтъ, гг., я вамъ скажу, что вы сознательно хотите обмануть украинскій народъ, но это вамъ не удасться. Хозяиномъ русской земли до сихъ поръ являлась безотвѣтственная наша администрація, а вы являетесь только угодливыми помощниками безотвѣтственнаго правительства, а украинскій народъ — это жертва, жертва вашего совмѣстно съ правительствомъ насилія надъ нимъ въ отношеніи прессы, школы и языка въ особенности«.

Блискуче потвердження сих слів подав, несподівано для самого промовця, другий український »потомок« — потомок запорозьких козаків, голова Думи М. В. Родзянко.

Як я вже згадував, з росподілу праці в петербурзькій українській громаді зносини з парламентарними установами покладено було на нас із Стебницьким, а фактично доводилося сю справу провадити мені та переважно з В. І. Дзюбинським, який найчастіше виступав у Думі в українських інтересах. Між іншим дав я Дзюбинському примірник маніфесту 17 жовтня 1905 року в українській мові, — той маніфест видрукувала була свого часу

в Катеринославі губерніяльна земська управа, коли на чолі тої управи стояв М. Родзянко, пізніше — голова четвертої Державної Думи. Використовуючи виступ Скоропадського, який на доказ повноправности українців, як »державного народу«, покликався на те, що на чолі Думи стоїть »потомок запорозьких козаків« — Родзянко, Дзюбинський до своїх попередніх арґументів в оборону лояльности українських змагань приточив і те, що сей »потомок запорозьких козаків« визнає українську мову, як мову більш зрозумілу для населення, і користується тою мовою, коли доводиться опубліковувати найпотрібніші для населення відомості. »У мене в руках, — казав промовець, — височайший маніфест 17 жовтня, який перекладено на мову українську, і се зроблено Катеринославською губерніяльною земською управою та підписано М. Родзянком. Таким чином, бачите, що високе становище не обовязує одрікатися од того, що існує в життю й літературі українська мова, і я думаю, панове, що ніхто з вас за се не запідозрить у сепаратизмі нашого шановного голову Державної Думи«.

Легко собі уявити, який заколот стався в Думі після такої несподіваної »ревеляції«. Під час оголошеної перерви націоналістичні кола так натиснули на »потомка«, що він опинився в становищі гоголівської унтер-офіцерської вдови, яка »сама себя высѣкла«, та оголосив із думської трибуни надзвичайно ефектовну заяву. Беручи слово, аби, — як сам пояснював, — не запідозрили, що він »справді визнає ту українофільську мову« (»этотъ украинскій языкъ, украинофильскій«), пояснює, що дійсно земська управа видруковала українською мовою й розіслала маніфест 17 жовтня, але під час земських зборів »отъ крестьянскихъ гласныхъ-хохловъ, малороссовъ, черезъ земскія управы стали поступать заявленія слѣдующаго содержанія: они просили въ случаѣ, если будутъ вновь еще распространяться столь полезныя и важныя изданія, то не печатать ихъ на томъ языкѣ, котораго они не понимаютъ... Такимъ образомъ, гг., если сторонники и противники идеи существованія украинскаго языка въ томъ смыслѣ, какъ это понимали члены Думы Савенко и Ивановъ, которые вели объ его существованіи пренія, не могутъ представить опредѣленныхъ доводовъ въ защиту своего мнѣнія, и если дѣйствительно подобное существованіе подвергается сомнѣнію, то выслушайте же голосъ того народа, которому вы этотъ языкъ, такъ сказать, навязываете. А мнѣніе это я вамъ доложилъ: они просили на такомъ языкѣ, котораго они не понимаютъ, имъ впредь трудовъ не печатать«.

Ся заява »потомка запорозьких козаків«, розуміється, викликала цілу овацію в націоналістичних секторах думської залі. Для них треба було будь що сказати, аби лише змазати враження

од факту, поданого депутатом Дзюбинським. А сказано було таки справді не будь-що. Самого факту голова Думи таки не міг одкинути, — український друкований плакат із підписом »пана добродія Родзянка« Дзюбинський показував із трибуни наочно; мало того, як повідомлялося опісля в газетах, над головою Думи ще й інші подібні гріхи тяжили, — тою самою рідною для українського населення мовою, якої воно »не розуміло«, видано збірку народніх пісень, брошуру про холеру та пастирський лист місцевого архиєрея, а се робилося, очевидно, тому, що »хохли« не лише »розуміють« свою рідну мову, але й, правдоподібно, розуміють видруковане в тій мові ліпше, ніж у мові російській. Репліка Родзянка залишилася без відповіді, — наказ Думи не дозволяв полємізувати з тим, хто виступає не в особистій справі.

Як виявилося пізніше, заява Родзянка просто не відповідала дійсності. Кореспондент »Русской Молвы«, з доручення редакції сеї газети, переглянув протоколи земських зібрань і ніде не знайшов слідів того, щоб селяне-гласні, на яких покликався голова Думи, вносили подібні заяви, а ті сліди мусіли б бути, бо, як казав Родзянко, заяви поступили через земські управи, — отже мали бути численні та мусіли бути на письмі зафіксовані[1]).

Описаний думський інцидент у тодішніх обставинах мав не самі лише шкідливі для українства наслідки, як того сподівалися інспіратори виступу голови Думи. Український рух розвинувся вже до такої міри, що кожний факт, який української справи торкався, ставав обєктом широкого досліду й обміркування. Виступ »потомка запорозьких козаків« та голови Думи лише зайвий раз доводив, на якому взагалі хисткому ґрунті спіралися всі тоді демонстративні та галасливі виступи проти елементарних, найбезперечніших прав українського народу. Така сумнівна інсценіровка »голосу народу«, як і інші, до того подібні, не могли скомпромітувати українських національних домагань в очах тогочасного, бодай трохи безстороннього, громадянства, — навпаки, такі негідні спроби лише все більше викривали безсумлінність тих темних сил, що діяли проти українства.

---

[1]) Сього мало: як подавалося в часописах (»Южная Заря«, 2093), Родзянко »в дні свобод« першої революції підписав, яко голова катеринославської народньої партії, таку проґраму щодо рівноправности мов: »Основной законъ россійской имперіи долженъ гарантировать всѣмъ населяющимъ имперію народностямъ полную свободу употребленія различныхъ языковъ и нарѣчій въ общественной жизни, свободу основанія и содержанія частныхъ учебныхъ заведеній и всякаго рода учрежденій, имѣющихъ цѣлью сохраненіе и развитіе языка, литературы и культуры каждой народности. Преподаваніе русскаго языка во всѣхъ учебныхъ заведеніяхъ обязательно, но населенію каждой мѣстности предоставляется получать образованіе на своемъ родномъ языкѣ«, — отже й на тому, якого, »хохли« Катеринославщини »не розуміли«.

Думські виступи викликали великий відгомін серед широких кол громадянських. Ще до кінця думської сесії оголошено було, за підписом 118 представників українських діячів літературних, наукових, громадських, лист із протестом проти виступу Скоропадського, який, »зловживаючи своїм іменем, дозволив собі говорити в імені українського громадянства«. Свій висновок автори листа формулували так: »визнаємо конечну необхідність націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу. Уважаємо автономію України, як і других країв і націй, за ґарантію од втручання в сферу національного життя і за конечну умову вільного культурного й громадського розвитку«. Протестували проти безглуздого виступу Родзянка найбільше його близькі земляки-селяне Катеринославщини; таких протестів складено майже од двох тисяч селян, при чому ставилися домагання: на Україні мовою освіти має бути рідна українська мова; українська мова повинна вживатися в усіх установах громадських; лише автономія України створить умови, що забезпечать право українського народу на вільний культурний і громадський розвиток[1]).

Безправне положення українського народу, позбавленого елементарних національних прав, логічно приводило до висновку, якого так жахалися ті, хто тих прав не хотів за ним визнати, — до висновку про цілковиту окремішність нації, що стала обєктом таких утисків та переслідувань. Так виникло в четвертій Думі серед дебатів питання, чи вважати українців за інородців. »Русская государственная власть, — говорив депутат А. І. Шингарьов, маючи на увазі відомий обіжник Столипіна, — считаетъ ближайшее къ намъ и родное племя — украинское — инородцами... Я считаю или несознательными, или, быть можетъ, глубоко сознательными нарушителями интересовъ родины тѣхъ, кто поддерживалъ такое безумное отношеніе къ инородческому населенію«. На ви-

---

[1]) Заслугу Родзянка в дальшому оцінили галицькі москвофіли. Коли під час російської окупації Галичини прибув він до Львова, москвофіли улаштували йому урочисту учту, на якій В. Дудикевич вітав його, як оборонця єдности »русскаго народа и языка«, — тих засад, на яких обєднувалися кращі сини Прикарпатської Русі для борьби не на життя, а на смерть з ворогами »общей русской родины и русскаго народа«. «Потомок запорожців« відповів на се, що слова, які промовив цар у Львові: »Да будетъ єдиная, могучая и нераздѣльная Русь«, — давно живуть у серцях усіх »русскихъ« людей та яскраво відбивають волю »русскаго« монарха та вірного йому »русскаго« народу — здійснити велику ціль війни, коли під могутнім та мудрим берлом »русскаго« царя відбудеться обєднання всієї Росії в єдиному серці та в єдиній мислі. Автор сих слів помер недавно — вже на еміґрації — і мав не одну слушну нагоду переконатися в правдивості не лише своїх слів, але й цілого свого поступовання.

А. І. Шингарьов

гук Бобринського: »Да развѣ малороссы инородцы?« — Шингарьов відповів: »Совѣтую гр. Бобринскому подумать: тотъ, кому не позволяютъ говорить на своемъ языкѣ, кому не позволяютъ говорить въ школахъ, кого преслѣдуютъ, къ кому официіально обращаются съ третированіемъ языка, не позволяютъ чествовать его національныхъ творцовъ, — что это такое, какъ не отношеніе къ преслѣдуемому инородческому населенію?« До сього депутат додає й формальний арґумент: »когда я говорилъ объ инородцахъ-украинцахъ, я говорилъ про циркуляръ Столыпина, который требовалъ... закрытія инородческихъ обществъ и помѣстилъ въ числѣ инородцевъ — украинцевъ«.

Українофобські елєменти Думи відчули не малий конфуз, бо їм словами міністерського циркуляра документально доведено, що така кваліфікація українського племени повстала з надто їм близького джерела. На те саме джерело покликався й член Думи Дзюбинський.

Не в назві, розуміється, була справа. Коли б »інородчество« українців випадало як lapsus linguae, то, хоч як сей ляпсус характерний, його можна було б іґнорувати, якщо б фактичне відношення до українців перейняте було почуттям справдешньої терпеливости. Алеж у дійсності те відношення було глибоко, непримиримо вороже, наче до зовсім чужого племени. Се й підкреслив дуже виразно той самий депутат Дзюбинський. »Украина, — казав він, — эта жемчужина россійскаго государства по красотѣ и багатству своей природы, плодородію почвы, населена свыше 26 мил. свободнаго украинскаго населенія, высоко одареннаго, честнаго, трудолюбиваго, до упрямства стойкаго въ своихъ обычаяхъ, — взята подъ особое подозрѣніе, нелѣпое, ни на чемъ неоснованное, нашимъ злобствующимъ зоологическимъ націонализмомъ и лишена главнаго основного права, — права думать, чувствовать, говорить и учиться на своемъ родномъ, материнскомъ языкѣ... Преслѣдуется украинскій языкъ, преслѣдуется преподаваніе на материнскомъ украинскомъ языкѣ; очевидно, что правительство смотритъ на украинцевъ, какъ на чужой ему народъ«.

Та так у суті речі й дивилися на українців обрусителі ріжних марок. »Хохли« — не були »русскіе« люде, — їх треба було наперед зрусифікувати, »обрусить«, щоб стали вони »русскими«, а поки-що в натуральному стані своєї нації вони були лише по-

гноєм для справдешнього »русскаго« народу. Такі погляди, що з ворожого табору виходили, може, найбільше сприяли поглибленню національного почуття серед етноґрафічної маси українців.

Думські дебати в українській справі в часі війни.

Українська справа в Думі що-далій усе більшої здобувала уваги та набірала більшої активности. Те, що, не зважаючи на всі способи придушення зверху, відчувалося в атмосфері громадянських настроїв, знайшло собі бодай надто неповний вираз у Думі, яка все ж була до певної міри виразом громадської думки, коли не — в своїй цілості — громадської волі. І характеристичним уже й те було, що й Дума 3 червня в більшості своїй осудила політичний курс в українській справі. Бій із реакційними україножерними силами почав провадитись уже на рівних силах. Вирисовувалися вже певні завойовання національного права, що дали б можливість хоч будь якого національного життя чи бодай передишки од скорпіонів, які те життя брутально нищили.

Але почалась війна, що дала ворогам українства всі карти в руки. Не в меншій мірі, як на фронті військовому, провадилася та війна і в запіллі— войовничою владою цивільною, що перемогами над беззбройним народом реваншувала невдачі військові. Правительство взяло твердий курс на знищення українства.

Впливи того курсу зараз відчулися і в міністро-послушній Думі. Навіть опозиція, захоплена ідеєю »перемоги до краю«, забула про ті засади, що лише на них можна перемогу доконати. Лідер кадетів на історичному засіданню 26 липня 1914 р. маніфестував цілковите упокорення перед урядом: »Мы не ставимъ условій и требованій«.

Діставши таке запевнення, правительство вважало себе вільним од зобовязань перед елементарними вимогами права й закону та дало повну волю тим елементам реакції, на яких завше опіралося. А ті зараз рушили на знищення інородця і в першу чергу — мазепинця.

Фатальні наслідки такого чину скоро дали себе знати не лише для його обєктів. Виявилося, що ріжне чорне гайвороння урядове та припущене до справи громадське своїм чином викликає серед населення настрої, в часі війни мало відповідні, і тим провадить безсумнівну руїнницьку роботу. Доглянулись того, розуміється, не самі лицарі запілля, а їх більш видющі сусіди — поступові елементи в Думі. Повстала думка рятувати справу обєднаним, спільним фронтом поступових сил. І от р. 1915 між ґрупами центру та поступовими фракціями обох палат осягнуто згоду, що давала в Думі більшість. В основі тої згоди стояла декларативна заява, »что только сильная, твердая и дѣятель-

ная власть можетъ привести отечество къ побѣдѣ и что такою можетъ быть лишь власть, опирающаяся на народное довѣріе и способная организовать сотрудничество всѣхъ гражданъ«. Найближчі та насущні завдання такої влади уважано за можливе доконати лише з умовою додержання »разумной и послѣдовательной политики, направленной къ устраненію розни между національностями и классами«. Найдоцільніші заходи, які, на думку блока, належало вжити для заспокоєння краю, полягали у зміні політики щодо недержавних народів Росії. Зокрема щодо українців визнано за необхідне: »возстановленіе малорусской печати« (§ 10 платформи блоку) та »немедленный пересмотръ дѣлъ содержащихся подъ стражей и сосланныхъ жителей Галиціи и освобожденіе тѣхъ изъ нихъ, которые подверглись преслѣдованію невинно« (§ 11).

Ф. І. Родичев

Змістом сих точок, розуміється, не вичерпувались ґвалтовно приглушені потреби українського національного життя, що вимагали негайного задоволення; се були лише дві окремі сторони того життя, хоч, може, й остільки тоді насущні, що примушували найболючіше реаґувати настрої українські — і в Росії, і за кордоном. Щоб заховати єдність між досить далекими між собою уґрупованнями, блок промовчував найактуальніші питання, аби лише не викликати тертя між спільниками та не довести до розбиття. Наслідком того замовкли й ті партії, що раніше виступали в інтересах українських рішучіше й ширше. Тому серед українців панував погляд, що од блока ми лише втратили. Я держався іншого погляду та висловлював його в пресі. Певну рішучість свого поступовання кадети та трудовики виявляли властиво до війни, себто — до початку драконівських репресій на українство, а од часу історичного засідання, коли Мілюков із Пуришкевичем обіймалися, вони примовкли. Тож коли блок піднімав бодай окремі сторони української справи, то се, в тих обставинах »потоку й грабіжу« на українство було вже якимсь явищем позитивним. Мало того, у принятті блоком певних точок українських помічався здвиг у настроях щодо української справи —

навіть з боку й тих громадських елєментів блоку, позиція яких у тій справі недавно була рішуче неґативна. Се почасти й виявилося в освітленню з думської трибуни поодиноких сторін української справи, в дружному приняттю Думою запиту про переслідування української преси та в загальному трактуванню української справи в російській пресі, за винятком рептилій певного ґатунку — в особах та орґанах преси, які залишились на своїх нетерпимих позиціях та не таїли, що в проґрамі блоку найбільш вразив їх новий курс в українській справі. Навіть і деякі октябристи змагалися проти заведення до блоку пунктів щодо українців та поляків, а вже правіші елєменти й поготів тому не спочували. Член Думи націоналіст Сафонов казав, напр., з приводу проґрами блоку:

»Съ образованіемъ блока поставлены на наше рѣшеніе, обсужденіе очень серьезныя явленія въ жизни государства. Возбуждены самые острые вопросы политическаго бытія. И пока ихъ себѣ точно не уяснишь, до тѣхъ поръ нельзя отнестись къ нимъ должнымъ образомъ. Вѣдь, ни для кого не секретъ, что одинъ изъ родоначальниковъ разоблаченій о дѣятельности мазепинства есть депутатъ Савенко, сидящій сейчасъ въ національной группѣ. И, конечно, отчасти благодаря и ему политическая борьба въ Галиціи и Малороссіи разрослась до страстной степени. Теперь находятся въ Россіи нѣсколько сотъ тысячъ бѣженцевъ изъ Галиціи. Они пришли къ намъ, спасаясь не отъ австрійцевъ, а отъ мести тѣхъ мазепинцевъ, съ которыми были у нихъ такія злыя политическія отношенія. И теперь, когда они прибыли сюда и ждали защиты, оказывается, что большинство Г. Думы говоритъ о примиреніи и мирѣ именно въ отношеніи той части населенія, отъ которой данные бѣженцы спасались, потому что въ § 7 программы блока говорится о возстановленіи малорусской печати и немедленномъ пересмотрѣ дѣлъ жителей Галиціи, объ освобожденіи ихъ изъ тюремъ и т. д.; все, вѣдь, это рядъ такихъ первостепенной важности вопросовъ, которые разожгутъ страсти, которые совершенно лишатъ возможности спокойно и разсудительно отнестись къ кореннымъ вопросамъ русской государственной жизни«.

А »Союзъ Русскаго Народа« в Петербурзі приняв таку резолюцію з приводу проґрами блоку:

»Подъ видомъ возстановленія малорусской печати и освобожденія арестованныхъ въ Галиціи украиномановъ прогрессивный блокъ требуетъ отъ правительства прекращенія борьбы съ мазепинствомъ, съ политическимъ движеніемъ, крайне опаснымъ для цѣлости русскаго государства, всецѣло созданнымъ, субсидируемымъ и руководимымъ Австро-Германіей«.

Блок усе ж таки утворено, і на обміркування Думи внесено точки, в нім зазначені. Се знову викликало дебату характеру засадничого.

Велику промову такого значіння виголосив катеринославський депутат А. М. Александров, вказавши, що нема більшого злочину, як важитися на мову й національну культуру.

»Если, — казав він, — наша родина пришла къ тому, къ чему она пришла, то это зависѣло не только отъ того, что мы въ прошломъ, когда у насъ

было время, не оборудовали военное снаряженіе, но и потому, что мы систематически въ области внутренней политики громили себя. Не только потому, что народъ нашъ, во всей его совокупности, былъ политически угнетенъ, но еще и потому, что наше правительство въ XX столѣтіи не могло дойти до идеи правового государства. Милліоны гражданъ, милліоны русскихъ подданныхъ оно третировало, какъ изгоевъ. Оно систематически ихъ озлобляло, оно не уважало культурныхъ цѣнностей, которыя пріобрѣтаются не подъ вліяніемъ государства, а подъ вліяніемъ цѣлой сложной совокупности историческихъ и психологическихъ переживаній. Мы увѣрены, что наша родина только тогда можетъ быть могущественна и сильна, когда всѣ права гражданъ будутъ уважаться, и въ этомъ числѣ будутъ уважаться права на культурное и національное самоопредѣленіе. Нѣтъ большаго преступленія, гг., какъ посягать на языкъ и особенности національной культуры. Ни одинъ народъ не испытываетъ того горькаго чувства, какъ великая отрасль русскаго племени — украинскій народъ, за которымъ не признаютъ никакихъ культурныхъ цѣнностей. За нимъ отрицаютъ то, что признаютъ за другими народами. Его бойкотируютъ, его раздражаютъ, его оскорбляютъ. Поэтому мы полагаемъ, что долгъ не только государственной мудрости, но и государственной справедливости признать то, что существуетъ... Если вы хотите быть справедливыми, если вы дѣйствительно любите Россію, вы должны признать за украинскимъ народомъ право на его слово. Это слово должно быть въ народной школѣ, въ мѣстномъ судѣ и во всѣхъ мѣстныхъ учрежденіяхъ. Если вы, дѣйствительно, вѣрите въ необходимость культурнаго возрожденія народныхъ массъ и въ частности русскаго народа, вы должны понять, что культурное возрожденіе немыслимо, если вы будете преслѣдовать родную рѣчь«.

О. М. Александров

Той самий засадничий характер мала й промова В. І. Дзюбинського. Вказавши на низку фальшивих вчинків в українській справі — на посилення переслідувань українців, на адміністративне заслання проф. Грушевського, на той характерний факт, що »даже одинъ изъ корректнѣйшихъ министровъ, министръ иностранныхъ дѣлъ Сазоновъ, позволилъ себѣ съ этой трибуны въ своей рѣчи — 27 января 1915 года — квалифицировать украинское народное движеніе, какъ результатъ германскихъ интригъ«, депутат Дзюбинський закінчує свою промову катеґоричною заявою про необхідність зійти з сього фальшивого шляху: »Врагъ стоитъ у порога многострадальной русской Украйны. Украинцы, принесшіе столько жертвъ во время войны, заслуживаютъ, чтобы къ ихъ насущнымъ запросамъ и нуждамъ правительство и общество отнеслось, наконецъ, безъ заподазриванія, безъ предубѣжденія, съ полнымъ довѣріемъ. Пора прекратить

тяжелую борьбу съ украинской народностью, — борьбу, которая только вноситъ раздраженіе въ массы и позоритъ насъ передъ нашими культурными союзниками. Пора и нашему правительству стать на точку зрѣнія уравненія въ правахъ народностей, признать за живымъ украинскимъ языкомъ всѣ права гражданства, отмѣнить всякія стѣсненія для украинскаго устнаго и печатного слова«.

Найширше освітлено в Думі поставлені в проґрамі блоку дві сторони української справи: становище преси та галицьку політику. З приводу переслідувань преси соц.-демократична фракція та трудова ґрупа внесли запит, що й був Думою прийнятий (28 серпня). В запиті зазначалося, що політика національних переслідувань, яку посилено з початку війни, надзвичайно тяжко відбилася на становищі української культури, і гасло »визволення підяремної Галичини« на ділі виявилося в цілковитій руйнації всіх чинників культурної самодіяльности українського народу. Перші удари спрямовано на українську пресу. Подавши факти з того поля, інтерпелянти пропонували Думі звернутися до міністрів внутрішніх справ та військового з запитом:

»1) Извѣстно ли министрамъ объ изложенныхъ незакономѣрныхъ дѣйствіяхъ подчиненныхъ имъ должностныхъ лицъ и,

2) если извѣстно, то что они намѣрены предпринять для прекращенія этихъ незакономѣрныхъ дѣйствій?«.

Проти запиту про переслідування української преси не почулося ні одного голосу. Очевидно, одним на сей раз прилип язик од сорому, щоб обороняти ті переслідування, інші ж не могли їх похвалювати з мотивів коли не принципіяльних, то в кожному разі — тактичних. Сі останні мотиви — міркування політичного такту — освітлено в думських промовах досить докладно. »Я только спрошу, — сказав П. М. Мілюков, — въ какое время это дѣлается? Тогда, когда часть украинскаго населенія переходитъ во власть нашихъ враговъ, когда за рубежомъ появляется новая, свободная украинская литература, — и, понятно, какія тенденціи она развиваетъ. А наша здѣшняя малорусская печать, выступившая съ заявленіями патріотическаго характера, организовавшая мѣстное населеніе въ духѣ борьбы съ врагомъ, уничтожена и никакого сопротивленія зарубежной литературѣ путемъ идейного общенія съ читателемъ оказать не можетъ«.

»Въ концѣ концовъ, — казав депутат Суханов, — о жизни Украйны, объ ея чаяніяхъ и стермленіяхъ, о печаляхъ и радостяхъ, въ настоящее время можно узнать только изъ заграничной печати. На французскомъ, на англійскомъ, на нѣмецкомъ, на шведскомъ, на сербскомъ, на болгарскомъ, на румынскомъ, даже на турецкомъ языкѣ выходятъ книги, журналы и газеты, такъ или иначе трактующіе украинскій вопросъ. И только въ Рос-

сіи царитъ молчаніе, въ той Россіи, гдѣ живетъ около 30 милліоновъ украинскаго народа«. »Если до войны, — говорив катеринославський депутат А. М. Александров, — украинская печать коекакъ существовала, то во время войны, несмотря на то, что украинская рѣчь и украинская культурная мысль опредѣлили свое отношеніе къ войнѣ въ строго патріотическомъ направленіи, начался полный разгромъ всѣхъ украинскихъ институтовъ и полная ликвидація украинской печати. Какъ депутатъ одной изъ украинскихъ губерній, я долженъ засвидѣтельствовать, что это вызываетъ чувство глубочайшого возмущенія, и не въ однихъ только украинскихъ кругахъ, а у всѣхъ тѣхъ гражданъ Россіи, у которыхъ еще не совсѣмъ убито и не умерло чувство элементарной справедливости«.

Коли вже знято було мову про політичний курс в українській справі, то не могло залишитися без освітлення й переведення того курсу в окупованій Галичині. Розгром національного життя в Галичині, на думку цивільних завойовників її, мав погромити український рух у самому корені та в саме серце, після чого мали зникнути всі прояви його й на російській Україні. Погромники українства так захоплені були своїм планом, що сліпі й глухі стали до всіх промовистих фактів життя давнього й новішого. Сі факти мусіли б довести їм, що джерела українського національного руху шукати треба не на чужоземній периферії українського племени, а серед основного ядра його — в межах російської України, де корінилося воно в тій національній свідомості народу, що ніколи не вмірала, з великою життьовою енерґією виявилося саме тут та вже звідси перекинулося на закордонну Україну, надавши тамошньому невеличкому одламкові українського племени неподолану енерґію національного та всякого іншого розвитку. Але творці галицької політики не утруднювали себе історичними довідками, не ускладняли свого завдання ширшими міркуваннями, а чинили по добре знаному й випробованому рецепту, вживши широкого арсеналу заборон та переслідувань. »Мы присутствовали, — казав П. Мілюков, — при невѣжественной, наивной попыткѣ посягнуть на національность и вѣру населенія только что пріобрѣтенной провинціи... Мало того, что эти новые ташкентцы оттолкнули отъ насъ родственное намъ украинское населеніе, они пытались затемнить лучезарный ликъ великой освободительной войны, они посягнули на одушевляющій насъ и нашихъ союзниковъ идеалъ грядущей самостоятельности малыхъ народностей«.

І коли тих новітніх ташкентців покликано було до відповіді, вони не знайшли іншої відповіді, як умити руки та одріктися од діл своїх. Таке малодушне поступовання було наслідком досадливих запитань, що просто поставив їм член Думи Н. С. Чхеїдзе. Підтверджуючи запит, він сказав: »Я жду — не дождусь, когда,

наконецъ, на эту трибуну взойдутъ тѣ наши коллеги изъ Государственной Думы, которые, главнымъ образомъ, орудовали тамъ на Украинѣ и въ Галиціи въ дѣлѣ проявленія освободительнаго характера происходящей войны. Скромничать имъ незачѣмъ. Я прошу васъ принять нашъ запросъ, чтобъ этимъ героямъ, къ которымъ я отношу графа Бобринскаго и члена Государственной Думы Чихачова, чтобы дать имъ возможность выйти на эту трибуну и сказать, какимъ образомъ они вмѣстѣ съ администраціей приносили освобожденіе братьямъ галичанамъ«. На реплику Чихачова з місця, що він запитання не зрозумів, Чхеїдзе конкретизував своє запитання так: »Мы знаемъ, какъ вы хозяйничали, какъ были въ Галиціи закрыты тысячи начальныхъ школъ, десятки среднихъ учебныхъ заведеній и семинарій, какъ были упразднены кооперативныя общества, какъ были упразднены другія экономическія организаціи. Мало того, вами былъ провозглашенъ тамъ лозунгъ: »Кто не православный, тотъ не русскій«. И мы знаемъ, что во имя этого лозунга по ложному доносу обвинялись уніатскіе священники и выселялись въ отдаленныя и неотдаленныя мѣста Россіи. Засимъ я хотѣлъ бы получить отвѣтъ на одинъ вопросъ: какую память вы оставили тамъ, среди братьевъ-галичанъ, и вѣрно ли, что васъ оттуда сопровождали свистками«.

Чихачов, одповідаючи Чхеїдзе, заявив, що ніякого відношення до закриття українських шкіл та українських газет у Галичині він не мав та, оскільки йому відомо, українські школи й газети там і не закривалися. А В. Бобринський і зовсім не знайшов що відповісти на зроблений йому закид.

Думські дебати були в певній мірі відгуком тих настроїв, що ними перейняте було українське громадянство, примушене мовчати через відсутність власної преси та через спеціяльну увагу цензури, коли доводилось звертатися до преси російської.

Проґресивний блок був спробою, яку починили поступові члени Думи, щоб знайти спільний ґрунт та спільну мову з правительством та з патронованими правительством реакційними колами — в обличчі великої державної небезпеки. Навіть серед членів уряду, міністрів, зявилося зрозуміння ситуації та конечности якогось порозуміння, і більшість міністрів прийшла до думки, що проґраму блоку треба прийняти і склад уряду поновити; деякі окремі члени уряду (Харитонов, Щербатов, Хвостов, Шаховськой) навіть переговорювали з представниками поступового блоку. Але перемогла правительственна меншість на чолі з премієром Горемикиним, найвиразнішим представником російської реакції. І решту розсудливих елементів видалено з складу уряду. Почалася божевільна демаґоґія в реакційно-націоналістичному напрямі. Лояльного виходу, таким чином, не знаходилося; в шуканнях виходу все більше насувалася думка про інші, революційні шляхи виходу.

СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ.

Російський парламент, які б не були хиби в засадах його конституції, витяг на поверх громадянської свідомости деякі справи основного значіння. Серед них руба було поставлено справу освіти. Навіть третя Дума, поза своєю такою нікчемною з погляду громадського ролею, дуже активізувала питання народньої освіти та, хоч вирішила його не ліпше, як се виходило з її соціяльної природи, все ж поставила його на чергу дня, як одну з кардинальніших справ народнього життя.

Одною з ґрунтовніших причин всебічного банкротства Росії — як соціяльно-політичного, так і економічного — була темнота народніх мас. Порівняння Росії з іншими европейськими державами з погляду народньої освіти викривало надто сумні для неї висліди. Народи Росії так безмірно далеко позаду стояли од інших народів, що се конечне мусіло позначитись на всіх проявах духового й матеріяльного життя держави. Державна кооперація України з Московщиною, може, найфатальніше для першої одбилася якраз у справі освітній. Не буду повторяти того, що загально відоме про освітній рівень України в XVII та ще навіть — по тривалій традиції — в XVIII ст. А врешті силою обставин освітній стан її мав принизитись до того рівня, на якому стояла освіта пануючого народу, — того народу, що на його рівнялися всі інші народи многоплеменної держави. І в найбільшій мірі те культурне приниження української людности провадиться з часу уславленої реформи Петра І, — та реформа діткнула нашу людність лише з найтяжчої сторони своєї. »Низшій классъ народа, — каже один дослідник освітнього стану Росії, — настолько тогда принимался, вообще говоря, во вниманіе, насколько, уплачивая подати, онъ доставлялъ матеріяльныя средства государству, насколько въ рекрутской повинности уплачивалъ государству свой долгъ кровью. Для управленія народомъ необходимо было кое-какое просвѣщеніе, но для исправнаго взноса податей, для того, чтобы устоять противъ врага на полѣ брани, не требовалось по тогдашнимъ понятіямъ образованія«. Зокрема впровадження кріпацтва закрило остаточно шлях до просвіти, — траґічна доля Шевченка дає найвиразнішу до того ілюстрацію. До загальних для всієї Росії умов, що притупляли та убивали духове життя народніх мас, для України, як і для інших недержавних народів,

повстало ще одно тяжке лихо, що обмежувало навіть той мінімум, який усе ж могла давати освіта для населення московського. Народи-пасерби мали вчитися не в своїй рідній, а в чужій мові, і таке порушення елементарних вимог навчальної справи, як се викривали дані статистичні, понижувало рівень письменности на Україні до ступня гіршого, ніж по інших краях держави (в деяких повітах Волині відсоток письменности понижувався до 9%). Зусилля українського громадянства паралізувати убійчі наслідки просвітньої системи та зокрема системи »обрусєнія« — заведення недільних шкіл по містах, заснування приватних шкіл із українською мовою навчання, видавання популярно-наукової літератури — зустрічали непереможні перешкоди з боку правительства, а нелеґальне навчання українською мовою по школах могло, розуміється, давати лише мінімальні результати. Офіціяльна просвіта, даючи дуже мало для духового розвитку, фактично духовий зріст задержуючи, разом із тим провадила винародовлення українського населення.

Тож, зваживши всі сі обставини, зрозуміти можна, чому в національних змаганнях свідомого українського громадянства справа освіти, в загальному й національному значінню, займає таке видатне значіння, а часом — і переважає над усіма іншими національними завданнями біжучого моменту. Під впливом цілої суми тодішніх обставин більш реально чи утилітарно настроєні люде свідомо обмежували свою діяльність, як і взагалі завдання несприятливої сучасности, лише певними ділянками культурно-національної праці, що мали основне значіння для справи та лежали в межах бодай часткового осягнення. Тому діяльність українського громадянства, в певні моменти політичного безчасся, переважно в напрямі національно-просвітньому — була безпосереднім завданням національної самоохорони, завданням таким пекучим та разом — за своєї наявної елементарности — таким, у тих обставинах, тяжким до виконання, що воно часто захоплювало всю увагу, забірало всі сили та ставало самодовлієм для даної ґрупи людей чи навіть — ширше — для даного часу, ставало врешті актуальною справою значіння не лише культурного, але й економічного та політичного. Вже в часі війни М. Грушевський писав у »Русскихъ Вѣдомостяхъ«: »Украинскій народъ не русѣетъ, но онъ вырождается въ этихъ условіяхъ, теряетъ энергію, рессурсы борьбы за существованіе, становящейся все болѣе тяжелой съ ускореніемъ пульса экономической и культурной жизни«. Провідні кола українські старалися усвідомити справу національної освіти й серед маси української інтеліґенції, щоб вона активно її впроваджувала в життя, і серед інтеліґенції російської, яка зрозуміла б значіння національної освіти з погляду загально-державного. Свідоме українське громадянство

з усією рішучістю ставить сю справу перед урядом, в установах місцевого самоврядування, що кермували освітньою справою, в пресі — українській, російській та закордонній, і в Державній Думі. Люде, що фактично одійшли од безпосереднього стику з українським життям та обсервували його з закордонного далека,як Драгоманов, могли презирливо посмішкуватися з »малих діл« українських культурників, що для них видання якогось »метелика« українською мовою було вже подією; а хто відчував, як починає хитатися національний ґрунт на Україні за всебічної чинности тої обрусительної машини, що як спрут, своїми ссочками висмоктувала найцінніші соки з національного орґанізму українського народу, — у тих погорджуваних культурників душа здрігалася за національну майбутність українського народу, і для них справа національної освіти та національного виховання набірала значіння, що в даний час покривало завдання інші, з своєї природи ширші в загальних перспективах національної справи. Тому така, напр., — уже ні в якому разі не вузько-націоналістично настроєна, — людина, як Богдан Кістяковський, могла в тяжкому роспачі кричати: »Оставимъ пока въ сторонѣ политическіе, государственно-правовые и юридическіе вопросы. Ограничимся въ данный моментъ только вопросами культуры. Мы должны сказать.... тѣмъ великороссамъ, которые еще не усвоили себѣ точки зрѣнія Герцена на Украину: не гасите нашего духа! Дайте намъ свободу въ нашемъ культурномъ самоопредѣленіи! Дайте намъ пока хоть народную украинскую школу!« (»Укр. Жизнь«, 1912, IV).

——o——

Тож легко уявити, як піднеслися духом народолюбні елементи на Україні, коли в наслідок першої революції до певної міри знято було пута з українського слова. Але й за нових обставин український народ позбавлений був своєї школи. Тому українське громадянство спрямувало свою енерґію головно на позашкільну освіту. Протягом короткого часу Україна вкривається сіткою »Просвіт« не лише в більших осередках, як Київ, Одеса, Чернігів, Камянець, Катеринослав, Катеринодар, Новочеркаськ, Житомир, Миколаїв, але й у невеликих містах, як Ніжин, Могилів, Козелець, Мелітопіль — і навіть по селах — у Мануйлівці, Амурі, Запорожжі Каменському. Українська інтеліґенція гаряче відгукнулася на просвітні потреби народу та пішла їм назустріч з усім зрозумінням важливости справи. Деякі з згаданих »Просвіт« були першими на Україні товариствами, що їх зареґістровано на основі закону 4 березня 1906 р. про товариства. Під прапором народньої просвіти обєдналися всі демократичні елементи українського громадянства без ріжниці напрямків і партій. Обєднуючи роспорошені сили громадянські на культурній праці серед

широких мас, »Просвіти« стали чинником дуже цінним з погляду громадянського взагалі та щодо ширення національної освіти зокрема. Ініціятивою та силами самого громадянства провадилася та складна й нелегка робота, на яку витрачає значні сили моральні та матеріяльні держава, життьово зацікавлена тим, аби населення через освіту доходило того зросту, що в умовах міжнародньої конкуренції стає конечним. З сього погляду здавалося логічним, що правительство мало сприяти діяльності, яка йде в напрямі його безпосередніх завдань, особливо в державі з такими необмеженими та так мало задоволеними потребами в ділянці народньої просвіти.

В дійсності перемогли не засади річевого порядку, а накази націоналістичної російської політики. Товариства, що так бадьоро взялися до просвітньої праці, зразу ж, на перших кроках своєї діяльности, зустріли перешкоди та утиски, що мали одхилити значну частину ідейних сил од їх відданої праці чи й навіть поглинути ті сили та саме джерело їх — людські волю та енерґію. Історія українських »Просвіт« протягом усього їх недовгого існування се — історія справді тернистого шляху, що звичайно завершувався чи примусовою атрофією їх діяльности, чи дочасною ґвалтовною їх смертю. Напр., »Просвіту« київську закрито тому, що адміністрація, як сказано в мотивах її зазішення, »усмотрѣла какъ въ задачахъ, поставленныхъ для общества »Просвіта« ея уставомъ, такъ и въ издательской дѣятельности общества на протяженіи четырехъ лѣтъ его существованія угрозу общественному спокойствію и безопасности«. Товариство закрито за свій статут, який затвердила сама адміністрація, що по чотирьох роках уважає його за небезпечний для громадського спокою. Так саме дивний поклик на нелеґальність видавничої діяльности »Просвіти«, — бо хоч видала вона за чотири роки 36 книжок, але ні разу не було потягнуто її до відповідальности за ті видання.

Справа не в статуті »Просвіт« та не в їх річевій діяльності, а в тих політичних настроях, під яких кутом у ріжні часи та під ріжними впливами освітлювалося той самий факт — національно-просвітню українську працю, себто улаштування бібліотек, читалень, книгарень, лекцій, концертів і т. п. Перешкода такій діяльності прикривалася фіґовим листком штучних мотивів аж до потреби забезпеки громадського спокою. Але гола природа всіх тих адміністративних репресій виступає навіч, коли націоналістично-московський курс за часу націоналістичної третьої Думи зміцнився остільки, що не треба вже було соромливо прикриватися якимись зверхніми мотивами, а можна було говорити цілком отверто, в чому саме полягає справа. В розцвіт націоналістичної політики, р. 1910-го, появляється обіжник Столипіна, що річево

всю справу пояснює: українці се — інородці, а тому розвиток їх національної культури визнається з погляду державної політики за шкідливий. Обіжник Столипіна 20 січня 1910 р. звертає увагу губерніяльних властей »на несоотвѣтствіе русскимъ государственнымъ задачамъ образованія обществъ, преслѣдующихъ узкія національно-политическія цѣли, такъ какъ объединеніе на почвѣ такихъ національныхъ интересовъ ведетъ къ углубленію началъ національной обособленности и розни и можетъ вызвать послѣдсвія, угрожающія общественному спокойствію и безопасности«. З огляду на те наказувалося не дозволяти товариств »инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей«.

Нарешті сформульовано урядову політику з погляду її річевої суті, і така сміливість відважливого премієра багато сприяла проясненню громадської думки. Ті елєменти московського громадянства, що саме так думали, лише не відважувалися сказати, вже тепер знаходять і формальну підставу для цинічної проповіді національних утисків українства, а ті, що проповідували єдність триєдиного русского народу, почули великий конфуз та почали нарікати на голову уряду за таку нетактовну отвертість. Тож скоро по тому сей останній у свойому рапорті до сенату з приводу закриття товариства »Українська Хата« (в Москві) підходить до справи оправдання репресій на українство з іншого, цілком протилежного, погляду. Він згоджується, що заборонене товариство має самі но культурні завдання, ціль освітню, але ся остання, — каже він, — з погляду російської державної влади — зовсім небажана та стоїть на дорозі всім заходам, що їх правительство здавна вживало щодо »бувшої України«. »Хотя, — автентично стояло в тому папері, — ближайшею цѣлью общества и является матеріальная поддержка, но, очевидно, главными являются культурныя цѣли. Между тѣмъ, такая цѣль для украинскаго общества, съ точки зрѣнія русской государственной власти, представляется крайне нежелательною и противорѣчитъ всѣмъ начинаніямъ, которыя правительство проводитъ по отношенію къ бывшей Украинѣ. Исходя изъ того положенія, что три главныхъ отрасли восточнаго славянства и по происхожденію, и по языку не могутъ не составлять одного цѣлаго, наше правительство, начиная съ 17-го столѣтія, постоянно боролось противъ движенія, извѣстнаго въ наше время подъ наименованіемъ украинскаго и олицетворяющаго собою идеи возрожденія прежней Украины и устройство Малорусскаго края на автономныхъ національно-территоріяльныхъ началахъ«.

Урядові афоризми Столипіна в історії репресій на українство стоять поруч та нарівні з Валуївським обіжником 1863 р. та з заборонним актом 1876 р. Столипін лише переважає своїх по-

передників елементарною ясністю означення мотивів і цілей урядової політики. Чого не відважилися висловити виразно його попередники, то висловив зовсім виразно він, — очевидно, в певності, що його перемога вже остаточна та що вже — finis »бывшей Украинѣ«.

Чимале значіння мали згадані вияви державної мудрости й для прояснення української політичної думки. Ясним стало, що не в політичній аґресивності, не лише в протидержавному напрямі українського руху, а навіть і саме — в культурному його напрямі криється причина його небезпеки; саме той характер його може найбільше й загрожує »громадському спокоєві« та потягає за собою урядові репресії. Чи українці чужородці, чи однородці, становище їх з погляду російської державної політики все те саме: національно вони безправні, й послідовно проваджений правительством режим щодо »бывшей(!) Украины« має виправдати згори виповіджену аксіому, що вони »не могутъ (!) не составлять одного цѣлаго« не лише »по языку«, але й »по происхожденію« — (»не могутъ«, хоча б походили від ріжних історичних батьків!), і послідовно проваджений режим має врешті допровадити їх до позбавлення всіх ознак свого національного »я«.

Фальшивий арсенал запідозрювань у політичному сепаратизмі з кожного нікчемного приводу — одкинуто. Справжні мотиви переслідування української національної роботи вказано ясно. Українське громадянство вже знало, — переслідується його за те, що належить воно до певної національности та не хоче відмовитесь од неї. Справу, так би мовити, перенесено на ґрунт принципіяльний, одкрито для цілком обєктивної, безсторонньої оцінки. Грубіянський удар, образливий для кожної з здоровим національним почуттям людини, відчуто не лише інтеліґентними кругами українського громадянства, але й тими низами народу, що вже їх втягнуто було в оборот національного світогляду та й самої національної праці, хоча б і в тих таки »Просвітах«. Для української інтеліґенції, що старалася свої українські стремління конче декорувати в тоґу найбільшої лояльности, Столипінські писання показали, що се — річ даремна, — нелояльність її криється в самій її національній натурі, тож не слід і надсаджуватись виявами своєї політичної благонадійности. Се значно підвищило політичний тон українського руху, особливо в ґенерації молодшій. Навіть і малосвідомі українські елементи дістали добру практичну лекцію національного усвідомлення. І для них елементарний сенс урядових ревеляцій щодо власної політики був без жадних коментарів зрозумілий. Будемо вас переслідувати, — сказало російське правительство устами Столипіна, — за те, що ви — українці і аж доки ними будете та не перестанете бути.

Переслідування ті почалися не сьогодні, і не вчора, а з самого початку спільного життя України з Московщиною, з XVII-го ст. А проте живу національну силу не зломлено, — й тепер ще правительство повторює похвальби й погрози, не здійснені й по двох століттях. Коли національне почуття нації вже досить усвідомилося, зросло й скріпилося, то такі способи впливають як грубіянський удар, що викликає лише більшу реакцію в протилежному напрямі. А національна свідомість українська перед війною, коли саме се діялося, стояла вже на досить високому рівні, все ширше обіймаючи народні маси шляхом, головно, тої ж таки просвітньої праці, на ґрунті якої й провадилися оті замахи щодо »бывшей Украины«.

Такі визерунки загальнішого та ширшого національного значіння виписувано на скромному, суто - культурному тлі народньо-просвітної діяльности дореволюційного часу. Обидві, що боролися, сторони врешті добре розуміли, що національна освіта — то основа та перший твердий крок до національного усвідомлення, а се останнє потягає за собою всі консеквенції національного визволення. От-тому засаднича, найзавзятіша боротьба й провадилася на такому назверх невинному полі народньої освіти. Само собою, що боротьба та мусіла знайти свій відгук і в Державній Думі.

——o——

Перші дві Думи не мали змоги та просто й часу підійти щільно до сеї справи. Для українських фракцій сих Дум я виготовив законопроєкт про українську викладову мову в початковій школі, але ні та, ні друга не встигли внести його в Думу.

Найближчим приводом зачіпати болючі питання були в Думі дебати над бюджетом взагалі, а болячку національної справи найбільше проривало над бюджетом міністерства освіти. Ні про що так довго та з таким азартом не говорилося, як про національний бік народньої школи. Вже так повелося, що кожного року, в дебатах над бюджетом міністерства освіти, депутати всіх народів, які лише мали представництво в Думі, вважали за конечне виголосити з думської трибуни свої скарги на велику національну кривду, що їм заподіює офіціяльна русифікаторська школа. Се був колєктивний крик покривдженої національної душі.

Друга Дума вже підійшла до освітньої справи близько. Коли провадились дебати над бюджетом міністерства освіти, депутат Сайко прочитав в імені фракції записку з домаганням, аби на території України школа була безплатна, щоб науку в ній провадилося в рідній мові, при чому мова російська становила б один із предметів навчання, щоб приступлено було до складання підручників, які відповідали б потребам населення як щодо змі-

сту, так і щодо мови, щоб негайно було зорґанізовано для учительського персоналу курси з викладами української мови, літератури та історії, щоб заведено було сі предмети до проґрам учительських семінарій та інститутів на території України, щоб заведено було в київськім, харківськім та одеськім університетах окремі кафедри з тих дисциплін.

Найбільшого освітлення справа національної освіти дістала в третій Думі. Ся Дума дійшла до зрозуміння, що не все добре в освітній справі та що потрібно сю ділянку життя якось полагодити.

В третій Думі дебати над українським моментом в освітній справі знімалося кілька разів — з приводу чергового розгляду бюджету та з кількох спеціяльних приводів. В обороні українських домагань звичайно виступали ті самі промовці: Дзюбинський, Мілюков, Родічев[1]), Никольський, Покровський, Чхеїдзе, Булат.

Найбільші дебати викликав основний законопроєкт про початкову школу, внесений октябристами. Той законопроєкт визнавав певні, обмежені права деяких недержавних народів, як поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи й грузини. За українцями такого права не визнано, — українську людність трактовано, як »русскую«. Про виступ І. В. Лучицького я згадував раніше. Дуже гаряче в оборону права української мови виступав подільський священик Макарій Сендерко. В тім самім напрямі виступали й деякі селяне, — напр., Гудзь. П. М. Мілюков базував свої арґументи на засадах державного інтересу, що вимагає широкої толєранції до національного права народів, які входять у склад держави, що ж до українського народу — навів факти поважних досягнень в усіх ділянках культурного життя, які доводять конечність визнання за українською мовою права на вживання її в школі як мови викладової. Відповідаючи В. Бобринському (що навіть викрикував: »Они — себто українці — не просятъ« і доводив, що української мови нема та що галичане вживають »языкъ русскій«), Мілюков, під нестриманий сміх усієї Думи відчитав із москвофільських видань зразки того »русскаго языка«, що його граф заходжувався насаджувати в Галичині замість українського (»издательское общество, находящееся подъ покровительствомъ гр. Бобринскаго, задается цѣлью содѣйствовать производству своихъ членовъ«; »управляющему совѣтомъ прислуживаетъ право исключать членовъ«; »ежегодно отновляется треть членовъ«).

---

[1]) Мім іншим правдиво чудернацька була арґументація одного з кадетських лідерів Ф. І. Родичева. Свою оборону української мови доводив він так: української школи не треба, але українці її вимагають; отже дайте їм школу, аби самі вони пересвідчилися, що вимоги їх неслушні.

Поправку Лучицького одкинуто: голосували за неї 132, проти — 171.

З приводу тих самих позицій законопроєкту про початкову школу повстали неменш гарячі дебати і в другій законодатній палаті — Державній Раді. Рішучим противником уживання української мови в школі виступив тут вихований на засоби київської Старої Громади, знаний лицар обрусєнія, редактор »Кіевлянина«, проф. Д. І. Піхно.

До згадуваної точки законопроєкту про рідну мову навчання комісія Державної Ради запропонувала таку примітку: »Въ мѣстностяхъ съ иноязычнымъ населеніемъ дозволяется, съ разрѣшенія уѣзднаго, окружного или городского училищнаго совѣта, преподаваніе мѣстныхъ языковъ для желающихъ«. З приводу сього скромного факультативного права, що могло здійснитись лише за наявности таких двох умов, як виявлене населенням бажання та спеціяльний дозвіл відповідної шкільної інстанції, згаданий вгорі лицар обрусєнія, »съ цѣлою, — як він сказав, — предупредить превращеніе малорусскаго и бѣлорусскаго нарѣчія въ особый иноязычный языкъ« (професорський каламбур!), він радить додати ще таку примітку: »малорусское и бѣлорусское населеніе не считается иноязычнымъ«. Наведену точку законопроєкту прийнято в редакції, що виключала таку примітку, — і от Піхно відновлює свою атаку, коли розглядали іншу точку, формуловану так: »въ мѣстностяхъ, въ коихъ дѣти, поступающія въ училище, не говорятъ по русски, допускается при обученіи пользоваться природнымъ, на которомъ говорятъ учащіеся въ семьѣ, въ первый, а буде это необходимо, то и во второй годъ обученія. Съ начала третьяго года преподаваніе всѣхъ предметовъ, кромѣ закона Божія и родного языка, производятся на русскомъ языкѣ«. І от, щоб оборонити українських та білоруських школярів »отъ безполезнаго и даже вреднаго преподаванія на малорусскомъ и бѣлорусскомъ нарѣчіяхъ, или, какъ выражаются нѣкоторые, отъ преподаванія на украинской мовѣ«, Піхно пропонує доповнити наведену точку такою приміткою: »въ мѣстностяхъ съ малороссійскимъ и бѣлорусскимъ населеніемъ преподаваніе всѣхъ предметовъ производится на русскомъ языкѣ съ перваго года обученія«. Покликаючись на свою компетентність в українських справах та на свій більш, як 30-літній, публіцистичний досвід, наводить проти вживання рідної мови в українській школі такий арсенал доказів:

»Въ малорусскомъ краѣ, а въ особенности въ пограничной Галиціи образовалось теченіе, находящее извѣстную поддержку въ наукѣ и утверждающее, что малорусское нарѣчіе представляетъ собою не нарѣчіе русскаго языка, параллельно съ двумя другими нарѣчіями, а особый самостоятельный языкъ, стоящій на одномъ рангѣ съ другими славянскими языками — поль-

скимъ, чешскимъ, сербскимъ и проч. Исходя изъ этого воззрѣнія, сторонники его стремятся разрабатывать малорусскій языкъ не какъ мѣстное вспомогательное нарѣчіе, а какъ совершенно особый, самостоятельный языкъ, вполнѣ пригодный для науки, литературы и законодательства... Стремленіе къ полному національно-культурному обособленію и самостоятельности малорусскаго языка связано съ политическимъ теченіемъ, по моему мнѣнію, столь же зловреднымъ, какъ и безумнымъ; тѣмъ не менѣе съ этимъ прискорбнымъ явленіемъ должно считаться...

»До настоящаго времени малороссійскій языкъ не могъ занять въ Россіи положенія языка учебнаго, но въ Галиціи дѣло пошло такъ далеко, что тамъ онъ господствуетъ нынѣ въ значительной части народныхъ школъ: существуютъ также среднія учебныя заведенія съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ и на немъ ведется преподаваніе на нѣкоторыхъ кафедрахъ въ львовскомъ университетѣ. Дѣлались частичныя попытки ввести преподаваніе на томъ же языкѣ въ университетахъ кіевскомъ, одесскомъ и харьковскомъ, но эти попытки не имѣли успѣха, такъ какъ противорѣчили существующему уставу университетовъ. Въ виду столь крупной важности такъ называемого украинскаго вопроса намъ не слѣдуетъ успокаиваться на мысли, что нынѣ издаваемый законъ достаточно охраняетъ прерогативы русскаго языка, а полезно ввести то именно дополненіе, которое мы предлагали. Если бы даже это дополненіе при извѣстныхъ условіяхъ осталось мертвымъ и оказалось излишнимъ, то все же слѣдуетъ предвидѣть, что можетъ возникнуть подъ тѣмъ или инымъ вліяніемъ мѣстное теченіе, съ которымъ на мѣстѣ трудно будетъ бороться. Я хорошо знаю малорусскій край, болѣе 30 лѣтъ работалъ тамъ въ качествѣ публициста, мнѣ хорошо извѣстна та борьба, которая уже не разъ возникала, и извѣстны такіе моменты, когда украинофильское или украинское теченіе прібрѣтало особенную силу. Я опасаюсь, что вновь можетъ повториться моментъ, когда земства, которымъ нынѣ ввѣряется по преимуществу школьное дѣло, могутъ оказаться недостаточно сильными противъ этого теченія. Посему я думаю, что законодательная власть должна на всякій случай поставить ясныя границы и дать непоколебимую охрану государственному языку отъ всякихъ притязаній«.

Я навмисне навів сей довгий витяг із промови типового стовпа українофобної течії, щоб виявити увесь баґаж знання та 30-літнього досвіду сього все ж таки видатнішого фахівця-українофоба. І весь той баґаж зводиться до слабенької газетної статті, в якій так багато передбачень та специфічних запідозрінь, а так мало справжніх фактів та переконуючих доказів. Всі такі виступи проти права української мови завше починалися, як невправні танці, »од грубки« — од міркувань філолоґічних — із нехтуванням реального значіння справи в життю практичному. Бо яке ж, справді, значіння могло мати, чи творить українська мова самостійну галузь язикову, чи то — лише наріччя чи навіть піднаріччя, чи дуже або незначно велика його ріжниця од літературної російської мови. Раз та ріжниця фактично існує, раз, володіючи одною з тих мов, не можна вповні, у всіх подробицях, розуміти іншої, то слід рахуватися саме з сим фактом, з цілями практичного вживання мови, а не з філолоґічним її формуляром.

Але ж вороги українства виходили не з річевої сторони справи, не з законів формальної й життьової логіки, а з завзяття політичної боротьби з »безумнымъ« українським рухом. Звідси отой тон нестриманої злоби перед життьовою силою того руху, що навіть знаходив »извѣстную поддержку въ наукѣ«, оті хоробливі галюцинації політичного одділення України од Россії з того приводу, що школярі будуть діставати пояснення в рідній мові, отой конечний поклик, як ultima ratio, до зовнішнього насильства. І власне не те дивно, що знаходилися такі фанатики ідеї насильства, а найбільш вражало те, що вони вели за собою більшість тодішнього російського громадянства, розбуджуючи в ньому свідоме чи несвідоме почуття зоологічного націоналізму. В такій нездоровій атмосфері, очевидно, не сила було обєктивно поставитись до річевих та річево переконуючих арґументів. А на тім самім засіданню, що на ньому Державна Рада прийняла (73-ма голосами проти 51) ганебний lex Pichniana, члени Ради слухали промову проф. Д. І. Багалія, де арґументи щодо конечности рідної мови в українській школі справді були переконуючі:

»Необходимо, — сказав Д. І. Багалій, — пользоваться малорусскою народною рѣчью, какъ средствомъ для усвоенія знаній и какъ могучимъ орудіемъ для сознательного усвоенія русскаго языка. Необходимо пользоваться ею въ виду существеннаго между ними различія: они сходны, но не тождественны между собой. Нельзя сказать, чтобы они были настолько другъ съ другомъ сходны, чтобы не потребовалось вспомогательнаго орудія въ видѣ родной рѣчи учащихся. Въ пользу этого различія свидѣтельствуетъ существованіе цѣлаго ряда словарей малорусской рѣчи, переводовъ съ иностранныхъ и русскаго языковъ на малорусское нарѣчіе и обратно, существованіе оригинальныхъ малорусскихъ произведеній высокаго художественнаго значенія и т. п. Малорусскимъ школьникамъ приходится въ одно и то же время усвоять и новыя знанія, и русскій языкъ, что для нихъ непосильно, ибо имъ приходится это дѣлать въ томъ именно возрастѣ (отъ 8 до 9 лѣтъ), когда подобный процессъ представляется особенно затруднительнымъ. И если мы искренно желаемъ того, чтобы въ школахъ малорусское населеніе получило дѣйствительныя, а не поверхностныя, только призрачныя знанія, то намъ нужно, конечно, считаться съ этимъ важнымъ элементомъ рѣчи народной для объясненія неудобопонятныхъ русскихъ словъ... Необходимо, далѣе, считаться съ тѣмъ, что малосознательное усвоеніе новыхъ понятій, благодаря отсутствію вспомагательныхъ средствъ въ видѣ родного нарѣчія, отражается уже крайне неблагопріятно на культурномъ уровнѣ народа. Въ самомъ дѣлѣ, для всѣхъ болѣе и менѣе безспоренъ тотъ фактъ, что малорусское населеніе въ XIX в. является отсталымъ въ культурномъ отношеніи по сравненію съ великорусскимъ и инородческимъ, и одной изъ главныхъ причинъ этой отсталости являются именно вышеуказанныя затрудненія, съ которыми приходилось и приходится ему считаться въ школахъ, между тѣмъ какъ въ XVII в. малорусы славились своєю образованностью и, какъ извѣстно, переносили ее даже въ Московскую Русь«[1]).

---

[1]) Се прекрасне місце промови проф. Багалія було б невідпірно пере-

Д. І. Багалій

Може й зловживаючи деталями, мав я на увазі зілюструвати фактичними прикладами той процес завзятої боротьби в українській справі, який провадився на ґрунті просвіти. Питання мови і просвіти фактично було головним, наочним фронтом національної боротьби, бо політичні й соціяльні перипетії тої боротьби провадились у невидних підвалах життя. Обидві сторони розуміли, що коли мур буде пробито на сім фронті, то дальші висліди боротьби послідовно потягнуть за собою відповідні наслідки.

—o—

Бувши глибоко переконаний, що українська проблєма здобуде повне та тривке здійснення лише за головної умови — усвідомлення широких мас, а се останнє може наступити лише з поглибленням правдивої освіти в тих масах — освіти в формі національній, я старався те своє переконання справджувати на ділі спробами безпосередньої освітньої праці на селі (як про се я згадував у першій частині своїх спогадів), друкуванням та ширенням популярної літератури, виготовленням українських підручників, а також, бувши у постійних стосунках із членами Думи та почасти — Державної Ради, докладав усіх зусиль, щоб за їх посередництвом те

конуючим, коли б він сам не постарався його попсувати додатковими міркуваннями, в наслідок яких вийшло, що користування рідною мовою потрібно лише в »медвѣжьихъ уголкахъ« і то лише на протязі одного року (незрозуміла великодушна уступка проти двох літ, які означено в формулі комісії), бо населення таких »ведмежих куточків« — »лишено близкаго и непосредственнаго сосѣдства съ населеніемъ русскимъ, и потому дѣти его не знаютъ русскаго языка въ такой мѣрѣ, чтобы усваивать на немъ новыя познанія безъ помощи родной рѣчи«. Міркування дуже дивне, — бо з попереднього ясно виходило, що рідна мова в школі, хоча б як засіб допомоговий, стає вимогою психологічної необхідности при навчанню українських школярів, при чому нехтування сею вимогою веде до прикрих наслідків у культурному відношенні. Характерна »малоросійська« покладливість наших земляків, — риса просто фатальна. То чи ж дивно, що Піхно, після останніх пояснень Багалія, взявши слово, заявив, що коли у його до сього часу могли бути сумніви щодо непотрібности української мови в школі, то після тих пояснень вони зникли.

переконання бодай у якійсь частині втілилося в постановах законодатних палат.

Як уже згадувалося, ще для українських фракцій у перших двох Думах виготовив я законопроєкт про вживання рідної мови в українських школах. Та лише в третій Думі можна було той законопроєкт у рух пустити.

Не легка була ся справа. Багато підготовчих розмов попроваджено з окремими членами Думи, чимало часу та нервів на те потрачено, досить і монополія горілчана на тім заробила. А врешті таки — священики серед правих та поміркованих, В. І. Дзюбинський та І. В. Лучицький серед трудовиків та кадетів зібрали 37 підписів під законопроєктом про вживання української мови в початкових школах місцевостей з українською людністю. Через аґітацію з боку націоналістів кількоро з тих, що підписали, — селяне і священики — свої підписи затерли, але для правности внеску досить було і 30 підписів. Партійний склад тих, що підписали, дуже ріжнородний. — тут і праві, і ліві: 1 крайній правий, 4 правих, 1 націоналіст, 14 октябристів, 12 кадетів, 4 трудовиків, 1 поступовець. 29 березня 1908 р. законопроєкт внесено в Думу, а через рік передано його в комісію народньої освіти для опінії щодо бажаности його чи небажаности. Щодалій чорні настрої третьої Думи зміцнялися, і ті, що підписали законопроєкт, або теж чорнішали, або малодушіли, тож трудно було сподіватись, аби він здобув думську ухвалу. Наведені вгорі дебати з приводу законопроєкту октябристів про початкову школу переконували в тому, що найменшого ґрунту для якихсь оптимістичних надій не може бути. Тож я вже й не налягав, аби витягнуто було законопроєкт з комісії на плєнум Думи, а без спеціяльних коло того заходів так він із комісії і не вийшов, — так було ліпше.

Безпосереднього практичного значіння законопроєкт не мав ніякого, але посереднє, аґітаційне — мав безперечне та чимале. Внесення законопроєкту в Думу знайшло широкий розголос у пресі, писалися статті з того приводу, критикувалося проєкт, висловлювались міркування та пропозиції щодо його поліпшення, — а все се держало увагу на справі національної школи, поглиблювало розуміння її потреби та збільшувало енерґію щодо її здобування.

Критика полягала головно в зауваженнях щодо мінімальности домагань, які проєкт висував. Вимоги критиків були здебільшого максималістичні, — напр., закидалося, чому проєкт не згадує про школу середню й вищу. А тимчасом і сей скромний проєкт не діждався того, щоб його Дума розглянула й приняла, — то чи ж міг діждатись інший, ширший? Кожне слово резолютивної частини законопроєкту було продискутовано з членами Думи, які зважали при тім на дві реальні можливості: збір під-

писів та прийняття Думою, — тож широкі вимоги третій Думі ставити було трудно. Та й критики здебільшого все те добре розуміли, а свою критику наводили — в цілях »педаґоґічних«, для ширшого засадничого освітлення справи.

Законопроєкт єсть до певної міри документом, що одбиває в собі риси даного часу, — межі тих можливостей, про які реально можна було бодай говорити, та характер тих арґументів, що могли — проблєматично — достукатись до свідомости й розуму третьодумських законодавців. Тож уважаю за слушне навести тут сей документ текстуально:

О языкѣ преподаванія въ начальныхъ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ населеніемъ.

(Заявленіе 37 членовъ Г. Д.).

(Внесено 29 марта; стен. отч. II).

Господину Предсѣдателю Государственной Думы.

На основаніи статьи 55 учрежденія Государственной Думы нижеподписавшіеся 37 членовъ Государственной Думы честь имѣютъ представить при семъ для внесенія въ Государственную Думу проектъ основныхъ положеній о языкѣ преподаванія въ начальныхъ школахъ съ малорусскимъ населеніемъ.

1. Въ мѣстностяхъ съ малорусскимъ населеніемъ съ наступленіемъ 190⁸/₀ учебнаго года въ начальной школѣ вводится обученіе на родномъ языкѣ населенія.

2. Русскій языкъ, какъ языкъ государственный, составляетъ обязательный предметъ обученія въ этой школѣ.

3. Въ начальныхъ школахъ малорусскаго района употребляются руководства, приспособленныя къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія.

4. Всѣ узаконенія, несогласныя съ настоящими положеніями, отмѣняются.

1) П. Базилевичъ, 2) Гудзь, 3) С. Коваленко, 4) В. Солуха, 5) Н. Комарецкій, 6) А. Троицкій, 7) Соколовъ 3-й, 8) Пурпуровъ, 9) Г. Удовицкій, 10) А. Маровъ, 11) Рожковъ, 12) С. Липяговъ, 13) Н. Тараненко, 14) М. Барыбинъ, 15) А. Кропотовъ, 16) А. Лунинъ, 17) И. Сторчакъ, 18) Никольський, 19) Н. Панкѣевъ, 20) В. Харламовъ, 21) А. Булатъ, 22) С. Сидоренко, 23) А. Трегубовъ, 24) Свящ. Н. Лебедевъ, 25) Н. Неѣловъ, 26) Свящ. С. Богдановичъ, 27) И. Поповъ, 28) Бергманъ, 29) (не разобрано), 30) Н. Леусъ, 31) Ф. Шевцовъ, 32) И. Лучицкій, 33) А. Колюбакинъ, 34) В. Маклаковъ, 35) О. Пергаментъ, 36) М. Аджемовъ, 37) В. Карауловъ.

Объяснительная записка къ предложенію 37 членовъ Государственной Думы о пользованіи малорусскимъ языкомъ въ начальныхъ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ населеніемъ.

Среди другихъ мѣстностей нашего отечества обращаетъ на себя вниманіе слабымъ развитіемъ просвѣщенія среди населенія районъ малорусскихъ губерній. По даннымъ всеобщей переписи, средній процентъ грамотности среди всего населенія Россіи составляетъ 21,2%, при чемъ въ нѣкоторыхъ

великорусскихъ губерніяхъ процентъ этотъ повышается до 36%, тогда какъ въ малорусскихъ губерніяхъ онъ, наоборотъ, понижается до 9%. Если сравнить, затѣмъ, грамотность среди самихъ малороссовъ, то оказывается, что въ первомъ случаѣ процентъ грамотности несравненно выше, чѣмъ во второмъ. Такъ, въ губерніи Волынской процентъ всего грамотнаго населенія составляетъ 17,2%, а грамотныхъ малороссовъ здѣсь имѣется всего лишь 9,4%; въ Кіевской губерніи соотвѣтствующія числа — 18,1% и 11,8%, въ Подольской — 15,5% и 10,7%, въ Херсонской — 25,9% и 15,3%, въ Екатеринославской — 21,5% и 14,4% и т. д. Цифры эти тѣмъ болѣе поразительны, что когда-то украинскій народъ удивлялъ иностранцевъ своей высокой культурностью. Такъ, архидіаконъ Павелъ Алеппскій, проѣзжавшій черезъ Украйну въ 1652 г., вмѣстѣ съ патріархомъ Макаріемъ Антіохійскимъ, въ слѣдующихъ словахъ высказываетъ удивленіе по поводу замѣченной имъ любви малорусскаго населенія къ образованію: »начиная съ этого города Рашкова — (въ нынѣшней Подоліи), — пишетъ онъ, — и по всей землѣ казаковъ мы замѣтили возбудившую наше удивленіе прекрасную черту: всѣ они, за исключеніемъ немногихъ, даже большинство ихъ женъ и дочерей, умѣютъ читать... Кромѣ того, священники обучаютъ сиротъ и не оставляютъ ихъ шататься по улицамъ невѣждами... Дѣти многочисленнѣе травы, и всѣ умѣютъ читать, даже сироты« (»Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія«, переводъ проф. Муркоса). И въ XVIII вѣкѣ вся Малороссія также была покрыта густою сѣтью народныхъ школъ. Изъ данныхъ переписи 1732 г. видно, что въ Слободской (восточной) Малороссіи былъ такой же процентъ учениковъ, по отношенію ко всему населенію, какой существовалъ въ Харьковской губерніи уже въ 1882 г.; по переписямъ 1740—1748 гг., въ семи полкахъ гетманщины на 1.094 населенныхъ пункта (въ томъ числѣ 792 села и 206 деревень) было 866 школъ; по румянцевской описи въ Черниговскомъ полку на 142 села было 143 школы; такимъ образомъ, каждое село, — хотя села эти были гораздо меньше нынѣшнихъ, — имѣло школу. Какъ бы ни было скромно обученіе во всѣхъ этихъ школахъ XVII—XVIII в. в., но не можетъ не поражать насъ то, что сознаніе пользы науки и склонность къ ней лежали такъ глубоко въ народной натурѣ, что безъ всякой организаціи, безъ всякаго принудительнаго воздѣйствія Правительства школьное дѣло достигло такихъ результатовъ, какъ густая сѣть школъ и почти всеобщая грамотность. Народъ, видимо, сочувствовалъ этимъ школамъ и поддерживалъ ихъ существованіе, такъ какъ онѣ были его самостоятельнымъ созданіемъ среди самыхъ неблагопріятныхъ условій. Но затѣмъ введенное здѣсь въ XVIII вѣкѣ крѣпостное право явилось непреодолимымъ препятствіемъ для народнаго образованія. Послѣднее не только не развивается, но даже наоборотъ приходитъ въ явный упадокъ. Въ этомъ можно убѣдиться хотя бы изъ слѣдующаго краткаго сопоставленія данныхъ румянцевской описи съ болѣе поздними данными: на пространствѣ нынѣшнихъ Черниговскаго, Городнянскаго и Сосницкаго уѣздовъ въ 1768 г. было 134 школы, при чемъ одна школа приходилась на 746 душъ населенія, а въ 1875 г. на этой территоріи числилось уже только 52 школы, изъ которыхъ одна приходилась на 6.730 душъ (»Основа«, V; »Кіевская Старина«, 1904, I; Земскій Сборникъ Черниговской губ., 1897 г., 17).

Главною причиною столь поразительнаго упадка просвѣщенія среди малорусскаго населенія явилась оторванность здѣсь школы отъ народа. Образованіе народа не на томъ языкѣ, на которомъ онъ думаетъ, чувствуетъ и го-

воритъ и на которомъ непосредственно выражается вся его духовная жизнь, не можетъ быть прочно. Родной языкъ — это могущественнѣйшій факторъ народнаго просвѣщенія, и этотъ факторъ долженъ получить примѣненіе къ малорусской школѣ, если дѣйствительно имѣть въ виду просвѣтительные интересы народа. Сама жизнь стремилась разрѣшить вопросъ въ такомъ именно направленіи. Еще съ половины 50-хъ годовъ появляются малорусскіе буквари — Кулиша, Шевченка, Золотова, Шейковскаго, Гатцука, Ященка, Конисскаго и др., были составлены учебники и по другимъ предметамъ школьнаго обученія — Закону Божію, ариѳметикѣ. Фактически обученіе на малорусскомъ языкѣ осуществлялось въ воскресныхъ и ежедневныхъ школахъ, а также во временной педагогической школѣ въ Кіевѣ. Но затѣмъ вскорѣ, въ началѣ же 60-хъ годовъ, по обстоятельствамъ, далекимъ отъ соображеній педагогическаго свойства, всѣ эти народно-просвѣтительныя начинанія были внезапно запрещены, и съ тѣхъ поръ примѣненіе въ малороссійской школѣ народнаго языка въ качествѣ естественнаго орудія обученія стало невозможнымъ. Мотивы, вызвавшіе эти мѣропріятія, въ наше время, конечно, уже не имѣютъ значенія, но тѣмъ не менѣе положеніе дѣла остается неизмѣннымъ и теперь, когда Правительство обнаруживаетъ болѣе терпимые взгляды по отношенію къ національнымъ требованіямъ школьнаго преподаванія. Такъ, допуская польскій и литовскій языки въ число предметовъ преподаванія народной школы въ губерніяхъ съ кореннымъ польскимъ или литовскимъ населеніемъ, вѣдомство Министерства Народнаго Просвѣщенія не распространяетъ этой мѣры на мѣстности съ малорусскимъ населеніемъ. Уже въ самое послѣднее время Министерство Народнаго Просвѣщенія издало правила, которыми допускается родной языкъ для преподаванія въ инородческихъ школахъ; а школа для населенія, говорящаго на малорусскомъ языкѣ, остается въ прежнемъ положеніи. Вопросъ о языкѣ преподаванія должно разрѣшать исключительно съ точки зрѣнія просвѣтительныхъ и вообще культурныхъ интересовъ мѣстнаго населенія, а при этомъ условіи преподаваніе на родномъ языкѣ одинаково желательно и для малорусской школы. Всѣ почти извѣстные педагогическіе авторитеты, дѣятельность которыхъ проходила на территоріи малорусскихъ губерній, съ замѣчательнымъ единодушіемъ высказывались за обученіе въ малорусской школѣ на мѣстномъ народномъ языкѣ. Членъ ученаго комитета Министерства Народнаго Просвѣщенія г. Вессель писалъ, что общее образованіе безъ опоры на мѣстный элементъ невозможно, и находилъ необходимымъ, чтобы была »составлена книга чтенія и на малороссійскомъ языкѣ, которой, хотя бы нѣсколько сносной, до сихъ поръ у насъ не существуетъ, такъ что въ Малороссіи въ приходскихъ и уѣздныхъ училищахъ не по чему и учить дѣтей родному языку. А не обучать народъ родному языку значитъ не дозволять развиваться мысли народной, всѣмъ духовнымъ силамъ народа, значитъ оставлять народъ въ постоянномъ младенчествѣ. Если же мы начнемъ обучать народъ не его языку, то сдѣлаемъ еще хуже; мы извратимъ самостоятельное умственное развитіе народа, мы извратимъ всю духовную природу его« (»Учитель«, 1862 г.). То же самое высказывали и другіе извѣстные педагоги — баронъ Корфъ (въ своемъ руководствѣ для земскихъ гласныхъ и народныхъ учителей: »Русская начальная школа«), В. И. Водовозовъ, К. Д. Ушинскій.

Общественныя учрежденія, такъ или иначе сталкивающіяся съ вопросами народнаго образованія, также настойчиво выдвигали вопросъ о препо-

даваніи въ украинскихъ школахъ на народномъ языкѣ. Въ Черниговскомъ земствѣ вопросъ этотъ ставился нѣсколько разъ, начиная съ 1870 г., при чемъ послѣдній разъ соотвѣтствующее ходатайство возбуждено было въ 1900 г. Такія же ходатайства возбуждались Херсонскимъ и Полтавскимъ губернскими земствами и нѣкоторыми изъ уѣздныхъ земствъ. О томъ же ходатайствовали Полтавская и Одесская городскія думы. Сельско-хозяйственные комитеты о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности — хотинскій, бердянскій, ананьевскій, лубенскій, полтавскій, лохвицкій, черниговскій, конотопскій, воронежскій также находили необходимымъ введеніе, въ той или иной формѣ, въ народную школу украинскаго языка.

Мысль эта является достояніемъ не только интеллигентныхъ слоевъ малорусскаго общества, но глубоко проникла и въ сознаніе народной массы, живо ощущается самимъ народомъ; опросы крестьянъ не оставляютъ въ этомъ случаѣ мѣста сомнѣнію. Одинъ изъ такихъ опросовъ былъ произведенъ еще въ 60-ихъ годахъ въ Полтавѣ; недавно опубликованъ былъ подробный опросъ, сдѣланный въ 1905 г. въ Золотоношскомъ уѣздѣ, Полтавской губ. Спрошенные, поголовно, крестьяне, за исключеніемъ нѣсколькихъ единицъ, — высказывались за необходимость школы и книги на родномъ малорусскомъ языкѣ.

Пренебреженіе живымъ народнымъ языкомъ въ школѣ создаетъ неодолимыя преграды правильному естественному развитію учащихся. Вмѣсто того, чтобы всецѣло сосредоточивать свое вниманіе на трудномъ механизмѣ чтенія и письма, на усвоеніи содержанія изучаемаго, школьникъ главную долю своего вниманія удѣляетъ на изученіе неизвѣстныхъ словъ. Все время, такимъ образомъ, умственныя силы школьника разбиваются въ двухъ направленіяхъ — въ сторону изученія непонятныхъ словъ и въ сторону усвоенія знаній. Такая сложная и трудная работа для рядового школьника непосильна, и въ результатѣ ни одна изъ двухъ указанныхъ цѣлей не можетъ быть достигнута сколько нибудь удовлетворительно.

Прежде всего, не достигается изученіе русскаго языка, къ чему, однако, фактически направляется все обученіе въ украинскихъ школахъ. Русскій языкъ, изучаемый безъ помощи постояннаго разговорнаго языка учащихся, и по окончаніи школы продолжаетъ оставаться для бывшаго школьника собраніемъ болѣе или менѣе непонятныхъ словъ. »Есть у насъ, — говорятъ учителя Полтавской губ., — взрослые, окончившіе, которые читаютъ Пушкина, Лермонтова, Достоевскаго и несутъ о нихъ такую околесную, что странно слушать« (»Очеркъ состоянія народнаго образованія въ Полтавской губ.«). Тоже утверждаютъ учителя Черниговской губ. (»Отношеніе народа къ грамотности«, Земскій сб. Черниговской губ. 1899 г.).

Затѣмъ, обученіе на не родномъ языкѣ затрудняетъ и задерживаетъ общее развитіе учащихся. »Школа (съ чужимъ языкомъ преподаванія) не пользуется языкомъ учениковъ какъ главнымъ образовательнымъ средствомъ, но, обучая ихъ новому языку, тратитъ время на то, чтобы приготовить изъ сознанія учениковъ родъ палимпсестовъ. Очевидно, что воспитанники такой школы, при равенствѣ прочихъ условій, будутъ во всѣхъ отношеніяхъ ниже тѣхъ, которымъ при поступленіи въ нее нужно было не забывать, а лишь учиться, прилагая школьныя крохи къ огромному дошкольному запасу мыслей« (проф. А. Потебня. Языкъ и народность). У малорусскаго школьника прежній запасъ мысли развивается слабо. Новыя слова, относящіяся къ зна-

комымъ понятіямъ, представляютъ ихъ въ какомъ то новомъ неестественномъ видѣ и освѣщеніи и, въ сущности, производятъ путаницу даже въ томъ достояніи эмпирическаго опыта, съ какимъ ребенокъ поступилъ въ школу. Движеніе впередъ совершается медленно, пассивно, апатично и не даетъ вполнѣ устойчивыхъ результатовъ. »Пріобрѣтеніе знаній на языкѣ, мало понятномъ, ведетъ къ чисто механическому ихъ усвоенію съ малымъ участіемъ ума, разсужденія, логики и безъ всякаго участія воображенія, фантазіи, ассоціаціи идей. Отсюда, — говоритъ докладчикъ одного изъ южныхъ сельскохозяйственныхъ комитетовъ, — вытекаютъ неизбѣжныя печальныя послѣдствія: отсутствіе любви къ знаніямъ, слабое развитіе грамотности, рецидивизмъ безграмотности«. Наибольшій процентъ рецидивистовъ безграмотныхъ замѣчается также въ украинскомъ районѣ военныхъ округовъ Харьковскомъ и Кіевскомъ (Докладъ Хотинскаго сельско-хозяйственнаго комитета). Рецидивизмъ безграмотности явленіе среди малорусскаго населенія слишкомъ обычное и наблюдается уже спустя 3—4 года по выходѣ изъ школы. »По условіямъ нашей сельской жизни, грамотность, пріобрѣтаемая обыкновенно въ возрастѣ отъ 8—12 лѣтъ, по выходѣ изъ школы иногда забывается совершенно« (Докладъ школьной комиссіи Черниговскому губернскому земскому собранію сессіи 1880 г.). »При посѣщеніи школъ въ качествѣ члена училищнаго совѣта, — говорилъ предсѣдатель Черниговской земской управы г. Хижняковъ, — я встрѣчалъ въ селахъ примѣры, что 3—4 года по окончаніи школы совсѣмъ забывали читать« (Педагогическіе курсы для учителей Черниговской губерніи).

Вредныя послѣдствія примѣненія стѣсненій по отношенію къ украинскому слову въ народно-просвѣтительной области констатированы также органами самого Правительства. Такъ, Комитетъ Министровъ, обсуждая въ концѣ 1904 г. вопросъ объ отмѣнѣ этихъ стѣсненій, высказалъ, что они »препятствуютъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его (украинскаго населенія) уровня«. Великій русскій педагогъ К. Д. Ушинскій, говоря объ отрицательныхъ сторонахъ украинской школы, пренебрегающей роднымъ языкомъ учащихся, рисуетъ такую поразительно яркую картину. »Мало успѣха будетъ имѣть та школа, — пишетъ онъ, — въ которую дитя переходитъ изъ дому, какъ изъ рая въ адъ, и изъ которой онъ бѣжитъ домой, какъ изъ темнаго ада, въ которомъ все темно, чуждо и непонятно, въ свѣтлый рай, гдѣ все ясно, понятно и близко сердцу; а почти такое впечатлѣніе должна производить школа на дитя малороссіянина, когда оно начинаетъ посѣщать это странное мѣсто, въ которомъ одномъ только въ цѣломъ селѣ и говорятъ на непонятномъ языкѣ. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусскаго слова, начинаетъ въ школѣ съ перваго же дня ломать на великорусскій ладъ, и добро бы еще на чисто великорусскій, а то на тотъ отвратительный жаргонъ, который вырабатывается у малообразованнаго малоросса при стараніи говорить по великорусски. Такая школа съ перваго же дня и весьма неласково напомнитъ ребенку, что онъ не дома, и, безъ сомнѣнія, покажется ему букою. Если такая школа не пуститъ корней въ народную жизнь и не принесетъ для нея полезныхъ плодовъ, то чему же здѣсь удивляться. Иначе и быть не можетъ. Такая школа, во-первыхъ, гораздо ниже народа; что же значитъ она съ своею сотнею плохо заученныхъ словъ предъ тою безконечно-глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработалъ и выстрадалъ себѣ народъ въ продолженіе тысячелѣтія; во-вторыхъ, такая школа безсильна, потому что она не строитъ развитія дитяти на единственно плодотворной душевной почвѣ — на народной

рѣчи и на отразившемся въ ней народномъ чувствѣ; въ третьихъ, наконецъ, такая школа безполезна: ребенокъ не только входитъ въ нее изъ сферы, совершенно ей чуждой, но и выходитъ изъ нея въ ту же чуждую ей сферу. Скоро онъ позабываетъ нѣсколько десятковъ великорусскихъ словъ, которымъ выучился въ школѣ, а вмѣстѣ съ тѣмъ позабываетъ и тѣ понятія, которыя были къ нимъ привязаны. Народный языкъ и народная жизнь снова овладѣваютъ его душою и заливаютъ и изглаживаютъ всякое впечатлѣніе школы, какъ нѣчто совершенно имъ чуждое. Что же сдѣлала школа? Хуже, чѣмъ ничего. Она на нѣсколько лѣтъ задержала естественное развитіе дитяти; остается, правда грамотность, или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и можетъ пригодиться къ тому, чтобы на полурусскомъ нарѣчіи написать какую нибудь ябеду; душу же человѣка такая школа не развиваетъ, а портитъ« (Собраніе педагогическихъ сочиненій К. Д. Ушинскаго).

Задержка поступательнаго хода духовнаго развитія украинскаго населенія, какъ результатъ ненадлежащей постановки народнаго образованія, самымъ неблагопріятнымъ образомъ отражается на всѣхъ сторонахъ жизни народа и въ томъ числѣ — на экономической. Нынѣшнее жалкое экономическое положеніе украинскаго населенія, занимающаго богатѣйшія области Россіи и терпящаго хроническую нужду на своей благословенной землѣ, не будучи въ состояніи вслѣдствіе невѣжества и вытекающей отсюда инертности перейти отъ первобытныхъ способовъ хозяйства къ болѣе раціональнымъ, — въ значительной мѣрѣ имѣетъ въ своемъ основаніи тѣ духовные путы, которыми связано развитіе даровитаго народа вслѣдствіе пренебреженія наиболѣе естественными и правильными путями этого развитія. »Крестьянинъ-украинецъ читаетъ гораздо меньше, чѣмъ великоруссъ, и даже въ большинствѣ случаевъ совсѣмъ отказывается отъ книгъ по сельскому хозяйству и медицинѣ, совершенно ихъ не понимая, и, слѣдовательно, лишается могучаго средства для поднятія своей сельско-хозяйственной культуры и для огражденія своего здоровья отъ бича болѣзней. Не удивительно, что книжки, издаваемыя для народа хотя и украинскими просвѣтительными обществами, но на русскомъ языкѣ (Харьковское и Кіевское), — имѣютъ сбытъ главнымъ образомъ не въ украинскихъ селахъ, а въ отдаленныхъ сѣверныхъ великорусскихъ губерніяхъ. Не удивительно, что при такихъ условіяхъ безпристрастные наблюдатели констатируютъ фактъ слабаго культурнаго роста малоросса, а въ связи съ этимъ стоитъ и низкое развитіе его сельскохозяйственной и промышленной культуры« (Доклады Лохвицкой комиссіи).

Крайне вредныя послѣдствія пренебреженія мѣстнымъ элементомъ въ украинской школѣ слишкомъ очевидны. Принятіе здѣсь малорусскаго языка, какъ наиболѣе удобнаго средства сообщенія знаній, особенно на первыхъ порахъ занятій со вновь поступившими въ школу дѣтьми, и даже какъ средства обученія русскому языку, безусловно необходимо. Лишь въ такомъ только случаѣ будутъ устранены преграды для естественнаго духовнаго развитія малорусскихъ школьниковъ и будетъ дана послѣднимъ возможность стать въ одинаковыя педагогическія условія и на одинаковый духовный уровень съ ихъ великорусскими собратіями. Равнымъ образомъ, при этомъ лишь условіи — при посредствѣ живого разговорнаго языка населенія, — можетъ быть съ успѣхомъ изученъ и русскій языкъ, составляющій, какъ языкъ государственный, обязательный предметъ преподаванія въ начальной школѣ. Переживъ столь значительныя потрясенія, внѣшнія и внутреннія, Россія нужда-

ется въ возможно болѣе полномъ использованіи самодѣятельныхъ силъ населенія, такъ какъ только при этомъ условіи можетъ быть достигнуто лучшее будущее, когда условія политической жизни придутъ въ нормальное состояніе. Для развитія этихъ силъ — духовныхъ и матеріальныхъ — среди малорусскаго населенія однимъ изъ существенныхъ условій является допущеніе въ школу народнаго языка, какъ могущественнѣйшаго орудія школьнаго обученія, усвоенія знаній и вообще культурнаго и экономическаго прогресса народной массы, а равно приспособленіе здѣсь школьныхъ руководствъ къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія. Путь для такого именно рѣшенія даннаго вопроса уже открыть вѣдомствомъ, проявившимъ въ этомъ случаѣ наибольшую чуткость къ потребностямъ мѣстной жизни и школы — Святѣйшимъ Синодомъ, который, по ходатайству духовенства Подольской губерніи, разрѣшилъ учителямъ церковныхъ школъ, въ мѣстностяхъ съ малорусскимъ и молдавскимъ населеніемъ, пользоваться въ преподаваніи роднымъ языкомъ учащихся, а также предоставилъ подольскому епархіальному начальству ввести во второклассныхъ школахъ епархіи и въ Винницкой церковно-учительской школѣ преподаваніе малорусскаго языка. Вмѣстѣ съ тѣмъ Святѣйшій Синодъ поставилъ на очередь и общій вопросъ о приспособленіи школьныхъ учебниковъ и руководствъ, примѣняемыхъ въ церковныхъ школахъ юго-западнаго края, къ потребностямъ мѣстнаго населенія и къ бытовымъ его особенностямъ (Указъ Св. Синода на имя Парѳенія, еп. подольскаго и брацлавскаго, отъ 12 октября 1907 г.). Когда, такимъ образомъ, высшій органъ церковнаго управленія — Святѣйшій Синодъ — ввелъ употребленіе малорусскаго языка въ школахъ малорусскаго района, когда имъ признано необходимымъ издать на малорусскомъ языкѣ слово Божіе, въ цѣляхъ истиннаго содѣйствія духовнымъ интересамъ мѣстнаго населенія, то по тому же пути наиболѣе цѣлесообразныхъ способовъ просвѣщенія народной массы слѣдуетъ пойти и вѣдомству народнаго просвѣщенія.

———o———

Третя Дума питання національної освіти не розвязала. Четверта — alter ego своєї попередниці, — діставши ту немилу спадщину, повторює таку саму процедуру та ще й тими самими способами, що й раніше, немов би казку про білого бичка розказувала. Кожне обміркування бюджету міністерства освіти давало привід усе до тої самої демонстрації з приводу тяжкої кривди, яку чинить народам русифікаційна школа; але ті гіркі слова вже й зовсім не робили враження: замість звернути на них увагу, до них просто звикли, як до традиційного ритуалу, звязаного з процедурою проходження в Думі бюджету. Звикли не лише кола міродайні, — але й самі ті, що їх найбільше боліло, виступали в Думі без віри й надії когось переконати, просто з обовязку.

І в справі української школи виступали — майже ті самі люде та повторювали ті самі арґументи приблизно в тих самих словах, що й по загальних питаннях української справи. Як і попереду, промовці спинялись на тому, як переслідується україн-

ське слово та до яких безвідрадних наслідків ті переслідування доводять.

»Министерство народнаго просвѣщенія, — казав член Думи В. І. Дзюбинський, — какъ извѣстно, исключаетъ могущественнѣйшій факторъ образованія и просвѣщенія всякаго народа — его народный языкъ. Многомилліонное украинское населеніе не имѣетъ не только своей высшей или средней школы, но не имѣетъ ни одной низшей школы съ правомъ свободнаго преподаванія на родномъ украинскомъ языкѣ. Нѣтъ родной украинской народной школы. Не является ли это, гг., оскорбленіемъ и даже глумленіемъ надъ національнымъ чувствомъ и гордостью всякаго украинца? Но здѣсь говорили, что и украинскаго языка нѣтъ, что онъ не существуетъ. Такъ позвольте же, гг., взоры этихъ господъ обратить именно на ту, ненавистную имъ, зарубежную Украину, на сосѣднюю намъ страну, въ составъ которой включена и значительная часть украинскаго населенія. И что же, въ этой зарубежной странѣ, такъ нелюбимой націоналистами Австріи, которая подвергается столькимъ нападкамъ, и эти зарубежные украинцы, о которыхъ проливаютъ такія крокодиловыя слезы гр. Бобринскій и Ко и другіе націоналисты, что же имѣютъ тамъ? Мы видимъ, что въ австрійской Украинѣ украинское населеніе не только имѣетъ низшія школы, но оно имѣетъ и среднюю и высшую школы на своемъ родномъ украинскомъ языкѣ, — значитъ, украинскій языкъ существуетъ. Въ австрійской Украинѣ имѣется широкая сѣть просвѣтительныхъ и культурныхъ учрежденій для украинцевъ; ихъ тамъ не боятся, гг., ихъ тамъ не закрываютъ«.

Навівши затим яскраві факти переслідування української мови представниками шкільної адміністрації, той самий депутат завважає:

»Вотъ, гг., родной языкъ дѣтей учащихся огромнаго 25-милліоннаго населенія запрещается и запрещается не только учиться на этомъ языкѣ, но и говорить между собою, употреблять его для своего, такъ сказать, обихода. Изъ приведенныхъ примѣровъ ясно, что казенные педагоги, эти человѣчки въ футлярахъ, заражены микробомъ какойто украинофобіи, болѣзни, проявляющейся главнымъ образомъ въ нихъ на почвѣ погони за наградами и отличіями въ цѣляхъ угодничества начальству, но что опаснѣе всего, это — то, что этимъ они сознательно стараются задержать ростъ украинскаго національнаго самосознанія, удержать украинскій народъ въ темнотѣ и невѣжествѣ, чтобы легче имѣть этнографическій матеріалъ для желаннаго имъ созданія »обще-русской націи«.

Спинялись промовці і на педаґоґічному обоснованні конечности рідної мови в українських школах, — напр., депутат Таврійської губ. Бурьянов та київський — проф. С. А. Іванов. На фоні всіх тих промов виразно визначалася заява представника Катеринославщини Макогона, що сказав буквально так: »Говорятъ здѣсь, что малороссамъ очень труденъ русскій языкъ, я еще разъ скажу, что малороссы затрудненій не встрѣчаютъ не только въ отношеніи къ русскому языку, но даже не встрѣтили, если бы было такое предпочтеніе, учиться не только русскому языку, а французскому и дугимъ языкамъ«. Думські Макогони ладні

Єп. Никон (Безсонов)

були принести своїм виборцям і китайську мову, »если бы было такое предпочтеніе«; але логіка та конструкція промови такого Макогона наочно показували, як багато втратив він, вчившись грамоти не в рідній мові.

———o———

В четверту Думу також внесено було законопроєкт про навчання рідною мовою в українських школах. Ініціятором законопроєкту був член Думи од Волині — вікарний єпископ волинський Никон (Безсонов).

Про сю інтересну, а врешті — фатальну, постать буде мова далій. Москаль із походження, правий із переконання, неприхильно настроєний до українства, він з погляду національного стає — з Савла Павлом, — зміняє кардинально своє засадниче відношення до української справи. Обраний у члени Думи, він викликає великий неспокій у міродайних духовних колах. Щоб йому перешкодити у виконанню депутатських обовязків, синод призначає його єпископом в далеку сибірську єпархію — Красноярську, не даючи йому звідти відпустки. Звідти й прислав він свій законопроєкт у Думу, в надії, що його ініціятива знайде співчуття. В дійсності законопроєкт єп. Никона опинився в фатальному положенні. Висновки його щодо вживання рідної мови в школі могли би піддержати поступові кола, зокрема, як мене запевняли, трудова ґрупа, й можна би було б назбірати 30 підписів, що потрібні були для формального внесення його в Думу яко законопроєкт. Але в пояснюючій записці та в самій резолютивній частині його знайшлися такі елєменти характеру яскраво - реакційного, що поступовці ніяк не могли під тим підписатися; з другого ж боку і для правих дещо там не до мислі було, — так той законопроєкт і не було внесено формально[1]).

---

[1]) Ось резолютивна частина законопроєкту єп. Никона.

»Мы, ниже подписаншіеся члены Государственной Думы, не будучи ни соціалъ-демократами, ни конституціоналистами-демократами, предлагаемъ Государственной Думѣ:

»1) разрѣшить вести преподаваніе въ украинскихъ начальныхъ школахъ всѣхъ вѣдомствъ (по крайней мѣрѣ, первые два года обученія) на родномъ украинскомъ языкѣ;

»2) назначать учащими въ эти школы преимущественно украинцевъ и лицъ, знающихъ мѣстный языкъ;

»3) ввести преподаваніе въ украинскихъ начальныхъ школахъ украин-

»Так званий« парламент російський так і не розвязав справи рідної мови в школі. На сій справі, що була віссю всієї національної політики російської, найбільш показалося політичне убозство того продставницького тіла, що повстало з закону 3 -го червня 1906 р. Не могли національної справи розвязати — навіть у вузенькій шкільній його ділянці — ні громадська думка російська, що плуталася між Пилатом та Каіяфою, ні державні чинники, що не мали відваги відступити від застарілих та спорохнілих націоналістичних традицій московських, ні, нарешті, державна Дума, що була кістю од кости і громадянства, і бюрократії, — як каже московська праказка, — була »по Сенькѣ шапка«. В тому безсиллі соціяльної творчости в справі такого — для многонародньої держави — кардинального значіння і полягала одна з головних причин, що привела ту державу до ганебного банкрутства.

——o——

Деяких результатів у ділянці вищої освіти осягнуто зусиллями самого громадянства. Виразно й твердо поставило справу часткової українізації університетів на Україні українське студенство. В Петербурзі академічна молодь глибоко перейнялася засадою, яку кинув М. Грушевський: доки мова не доступила до вищої школи, доки вона не стала знаряддям наукової роботи в викладі і в книжці, доти суспільність, народність, що говорить тою мовою, буде чути себе на становищі »нижчої, культурно неповноправної нації«. Петиції студенські взагалі містили в собі, поза академічною стороною, й точки загальнішого характеру (напр., про знищення процентової норми для жидів), отже й студенти українці в Петербурзі вставили в петицію пункт про утворення кафедр українознавства в університетах, загрожуючи, що інакше не піддержать страйку, коли не буде вволено їх домагання. Справа українських кафедр була елементарно необхідним

скаго языка и исторіи Украины наравнѣ съ языкомъ русскимъ и русскою исторіей;

»4) не преслѣдовать, изыскивая и подыскивая вины и провинности, Обществъ »Просвіта«, какъ учрежденій исключительно-просвѣтительныхъ, распространяющихъ знанія, дозволенныя брошюры и книги на родномъ украинскомъ языкѣ; закрытіе сихъ Обществъ производить впредь только по разрѣшенію надлежащаго законнаго суда, а не въ порядкѣ административнаго усмотрѣнія, — часто голаго произвола.

«Мы увѣрены, что справедливое отношеніе къ прекрасному племени поведетъ единую Россію не къ разрушенію и ослабленію, а къ силѣ и возвышенію. Мазепинское же движеніе слѣдуетъ объявить государственно-преступнымъ и подавлять его всемѣрно. Вожаки этого движенія должны быть изгоняемы изъ Россіи навсегда.

»Настоящее законодательное предложеніе просимъ передать на разсмотрѣніе и разработку въ надлежащую комиссію«.

постулятом не лише національного, але й загально - культурного життя й дуже хвилювала українське студенство. В державі існував численний народ, що мав свою історію, мову, письменство, одріжнявся од інших народів силою ріжнородних обставин, — але дослідження його життя не викликало уваги, тим часом, як поруч існували курси славянознавства, присвячені сусіднім, в тому й значно меншим народам. Таке становище було абсурдом навіть з погляду утилітарно-державного, і в петиціях українських виразно підкреслювалося, що кожний народ тільки тоді зможе розвинути всі сторони свого життя, коли пізнає умови свого розвитку. І вимоги, висловлювані в студенських петиціях, були дуже скромні — утворення кафедр української мови, історії, ґеоґрафії, літератури, історії права, економіки й статистики. Серед російського студенства сильна була течія, неприхильна до таких домагань — не тільки з мотивів національного шовінізму, але головно з звичайного загально - російського революційного штанд-пункту, — що такі партикулярні домагання засмічують собою шлях та ослаблюють темп революційного руху. Домагання щодо українських кафедр, вкриті сотнями підписів, таки знайшли собі місце серед інших домагань студенських. Частинно ті домагання здійснено таки в Петербурзі ж. На Бестужівських курсах засновано дві кафедри українознавства — історії українського письменства (викладав О. С. Грушевський) та історії (під якоюсь, не памятаю добре, зовнішньою фірмою семінара чи іншою — викладала О. Я. Єфименко).

——o——

Аналоґічний рух, що прямував до заведення українських дисциплін у школах, бачимо й по інших містах — навіть не українських (Москва, Ярославль, Томск), а на Україні рух сей поширився в напрямі заведення українських дисциплін і в школах середніх. Для місцевої адміністрації той рух давав привід виявити свою політичну далекосяглість, сим прикриваючи брак передбачливости там, де вона справді була потрібна. В. В. Сухомлінов, знаний найбільше тим, що, бувши на становищі військового міністра, допустився злочинного недбальства в справах військових, перед тим, яко київський генерал-ґубернатор, передбачав глибокі наслідки політичні, що поважно загрожують інтересам держави, — од заведення курсів українознавства та полонознавства в київських середніх школах. Дозволю собі тут приточити інтересне в даній справі листування сього генерал-губернатора з центральними владами. Документи сі містить у собі »Дѣло о малороссійскомъ языкѣ Департамента Общихъ Дѣлъ Министерства Внутреннихъ Справъ«, — »Дѣло« те знаходиться нині в »Русскомъ Историческомъ Архивѣ« в Празі, і з ласкавого дозволу сеї установи використовую нижченаведені дані.

Київське студенство домагалося заведення українських та польських кафедр по вищих школах; від студентів університету подано заяву, вкриту більш як тисячею підписів. У Київі ж та по інших містах Правобережної України місцеві круги домагалися дозволу заводити українські та польські школи, а також призначення в школи початкові католицьких законоучителів. Куратор київської шкільної округи звернувся в тих справах до київського генерал-губернатора — В. Сухомлінова, а сей останній, не заперечуючи заснованню українських та польських кафедр у київському університеті, подав премієр-міністрові свою неґативну думку щодо задоволення інших згаданих домагань. Ту свою думку мотивує він такими арґументами:

»Въ преподаваніи въ учебныхъ заведеніяхъ ввѣреннаго мнѣ края предметовъ на польскомъ и украинскомъ языкахъ потребности не представляется, такъ какъ никакихъ препятствій для успѣшнаго хода учебнаго дѣла, при преподаваніи на русскомъ языкѣ, какъ показалъ многолѣтній опытъ, не наблюдалось.

»Разрѣшеніе въ положительномъ смыслѣ этого вопроса, возбуждаемаго польской и украинофильской партіями въ цѣляхъ полонизаціи Юго-Западнаго края и развитія идей сепаратизма среди малорусскаго населенія, по моему мнѣнію, представляется нежелательнымъ въ политическомъ отношеніи.

»Сообщая объ изложенномъ Вашему Высокопревосходительству, считаю необходимымъ добавить, что я, по соглашенію съ Попечителемъ Кіевскаго Учебнаго Округа и Преосвященнымъ Платономъ, Епископомъ Чигиринскимъ, заступающимъ мѣсто Митрополита въ его отсутствіе, полагалъ бы не допускать въ учебныхъ заведеніяхъ Юго-Западнаго края преподаванія на польскомъ или малорусскомъ языкахъ, тѣмъ болѣе учрежденія школъ съ такимъ преподаваніемъ, а представляемымъ въ Министерство Народнаго Просвѣщенія ходатайствамъ по сему предмету давать движеніе лишь по предварительному со мной сношенію.

»Равнымъ образомъ требуетъ крайней осторожности и вопросъ о назначеніи въ низшія школы католическихъ законоучителей, такъ какъ послѣдніе могутъ быть въ дѣйствительности учителями польскаго языка.

»За симъ, что касается учрежденія въ Кіевскомъ Университетѣ польскихъ и малорусскихъ кафедръ, то таковыя, по моему мнѣнію, политической опасности не создадутъ, если, конечно, преподаваніе будетъ вестись исключительно съ научной цѣлью«.

На сьому листі Столипін поклав резолюцію: »Сообщить Министру Народнаго Просвѣщенія — я съ Генералъ-Губернаторомъ согласенъ«. В такому напрямі й було повідомлено тодішнього міністра освіти П. Кауфмана. Сей останній не поділив думки київського генерал-губернатора, висловився за свободу шкільної науки в українській мові та подав при тому досить ориґінальні мотиви в доказ правильности своєї думки:

Секретно.

»Два-три частныхъ учебныхъ заведенія въ Кіевѣ обратились къ Попечителю учебнаго округа съ ходатайствомъ о разрѣшеніи преподавать, какъ не-

обязательный предметъ, малорусскій языкъ. Присутствуя лично на первомъ представленіи, въ 1880 г., »Наталки Полтавки«, послѣ долгаго запрета малорусскихъ пьесъ, я тогда же далъ себѣ отчетъ въ значеніи этой мѣры и потому теперь не затруднился дать Попечителю указаніе — урокамъ малорусскаго языка не препятствовать.

»Какъ малорусскія труппы, сгоряча привлекшія къ себѣ не только на югѣ, но и въ Петербургѣ, жадную до новинокъ публику, искавшую, въ наивныхъ пьесахъ доморощенныхъ драматурговъ политическія ноты, вскорѣ всѣмъ надоѣли и теперь исчезаютъ, такъ, думалъ я, и уроки малорусской литературы продержались бы недолго, если бы съ нихъ снять прелесть запрещеннаго. Но Генералъ-Губернаторъ другого мнѣнія и потому, чтобы не впасть съ нимъ въ противорѣчіе, я разрѣшеніе малорусскихъ уроковъ пріостановилъ.Считаю, однако, долгомъ высказать Вашему Высокопревосходительству, что для меня не подлежитъ никакому сомнѣнію, что запрещенный языкъ, вмѣсто того, чтобы преподаваться гласно и публично дискредитироваться неизбѣжнымъ къ нему равнодушіемъ учениковъ и нежеланіемъ родителей нести лишніе расходы на новый предметъ, будетъ преподноситься даромъ въ частныхъ собраніяхъ полуграмотными украинофилами и, конечно, не какъ изслѣдованіе граматическихъ формъ, а какъ элементъ самоопредѣленія и дастъ только новый поводъ центробѣжному движенію, какъ бы оно нелѣпо ни было.

»За Министра, Тайный Совѣтникъ Морозовъ сообщилъ мнѣ, что онъ мнѣніе Генералъ-Губернатора раздѣляетъ. Раздѣляетъ ли это мнѣніе самъ Министръ? Не слѣдуетъ упускать изъ вида, что въ Думѣ какая нибудь группа Кіевлянъ, Полтавцевъ или Черниговцевъ можетъ предложить законопроектъ о преподаваніи малорусскаго языка на Украйнѣ и намъ нечего будетъ противъ этой мѣры возразить, разъ что родной языкъ разрѣшенъ какъ предметъ. Между тѣмъ, исходя отъ Думы, этотъ законъ будетъ побѣдой надъ бюркратіей и уже будетъ мѣрой не педагогическою, а политическою«.

Думки Сухомлінова не поділяли і в міністерстві внутрішніх справ. Начальник відділу для справ національного порядку К. Строльман, реферуючи міністрові справу в звязку з листом Кауфмана, подав таку свою опінію в даній справі:

»Осмѣлюсь доложить, что я лично несогласенъ съ мнѣніемъ Ген.-Губернатора. 16 лѣтъ своей службы изучая вопросы національно и религіозно-политическіе въ Западномъ краѣ и Царствѣ Польскомъ, зная всѣ рѣшительно правительственныя распоряженія въ этой области и циркуляры Ген.-Губ-ровъ, а равно и судьбу и послѣдствія оныхъ, я пришелъ къ тому заключенію, что единеніе различныхъ національностей не можетъ быть достигнуто на почвѣ стѣсненія внѣшнихъ признаковъ и стремленій: національное объединеніе есть плодъ продолжительнаго историческаго процесса и культурнаго роста господствующей народности; національныя же ограниченія, уничтожая лишь наружныя проявленія особенностей данной народности, вмѣстѣ съ тѣмъ пробуждаютъ броженія и усиливаютъ сознанія племеннаго и національнаго единства. Такъ какъ въ мнѣніи Г-на Министра и Ген.-Губ-ра не заключалось ничего, что противорѣчило бы дѣйствующимъ законамъ, такъ какъ въ данномъ случаѣ дѣло сводилось исключительно къ политическимъ убѣжденіямъ, то я и не счелъ себя вправѣ докладывать, что я держусь обратного мнѣнія.

Нынѣ поступилъ отзывъ Министра Народ. Просвѣщенія, въ коемъ высказывается мысль о нежелательности и вредѣ стѣсненія малорусскаго преподаванія и о неудобствѣ такой мѣры въ настоящее время«.

Такі арґументи захитали думку Столипіна, і він на листі міністра освіти поклав резолюцію: »Снестись еще разъ съ Ген.-Губромъ — точка зрѣнія Министра Н.П. не лишена логики«, — ніби тим самим припускаючи, як нормальне явище, відсутність лоґіки у свого колеґи. У наслідок того міністр внутрішніх справ просив В. Сухомлінова подати свою остаточну думку, взявши на увагу міркування міністра освіти. На се Сухомлінов відповів, що він держиться незмінно тої самої думки, та уґрунтував ту думку новими арґументами щодо небезпеки введення української та польської мов до шкільної науки:

»Конфиденціально.

»Милостивый Государь,

Петръ Аркадьевичъ.

»Въ письмѣ отъ 15 Марта сего года за № 104 Ваше Высокопревосходительство просили меня сообщить Вамъ мое окончательное заключеніе по возбужденному мною вопросу о нежелательности допущенія преподаванія предметовъ въ учебныхъ заведеніяхъ на польскомъ и малорусскомъ языкахъ.

»Оставаясь по упомянутому вопросу при моемъ прежнемъ мнѣніи, изложенномъ въ письмѣ отъ 3 Января сего года за № 83, я, въ виду сообщенныхъ мнѣ соображеній Министра Народнаго Просвѣщенія, не согласившагося съ приведенными мною доводами и указавшаго на нежелательность стѣсненія преподаванія малорусской литературы, считаю долгомъ сообщить Вашему Высокопревосходительству нижеслѣдующее.

»Внимательное наблюденіе надъ настроеніями и теченіями общественной жизни въ Юго-Западномъ Краѣ, равно какъ обильный матеріялъ, представляемый позднѣйшей малорусской періодической печатью, заставляютъ думать, что ходатайства о введеніи преподаванія малорусскаго языка, возбуждаемыя подъ вліяніемъ украинофильской партіи, являются лишь пробнымъ выступленіемъ, за которымъ должно послѣдовать предъявленіе къ правительству болѣе широкихъ требованій, уже открыто высказываемыхъ въ органахъ названной партіи, имѣющей цѣлью учрежденіе, взамѣнъ существующаго политическаго единства русскихъ народностей, »украинской автономіи«, понимаемой многими въ смыслѣ »пролетарской украинской республики«.

»Планы украинофиловъ не могутъ не казаться фантастическими, далекими отъ осуществленія, прежде всего потому, что они совершенно непонятны массѣ простого малорусскаго народа и не встрѣчаютъ съ его стороны сочувствія, тѣмъ не менѣе проведеніе ихъ въ жизнь хотя бы и частичное, не невозможно. Требованіе преподаванія въ школахъ малорусскаго языка, какъ и требованіе учрежденія украинскихъ кафедръ въ университетахъ съ преподавательскимъ »украинскимъ« языкомъ составляетъ одно изъ первыхъ звеньевъ въ цѣпи широкой политической программы, точно формулированной въ органахъ украинофильской партіи. Слѣдовательно при рѣшеніи вопроса о допущеніи въ школахъ преподаванія малорусскаго языка необходимо считаться съ общими политическими стремленіями радикальной малорусской

партіи, которыя, по моему мнѣнію, не должны встрѣчать ни сочувствія, ни поддержки со стороны правительства.

»Такое отношеніе къ притязаніямъ украинофиловъ представляется единственно возможнымъ и правильнымъ также и потому, что они не имѣютъ за собой твердыхъ логическихъ основаній и не вытекаютъ изъ требованій жизни.

»Если иногда говорятъ о необходимости преподаванія польскаго или латышскаго языка въ школахъ, въ которыхъ большинство учащихся принадлежитъ къ польской или латышской народности, то это утвержденіе имѣетъ еще смыслъ, такъ какъ для поляковъ и латышей русскій языкъ не родной, а только государственный, и имъ естественно желать получить возможность изучать свои родные языки, но по отношенію къ малороссамъ это соображеніе теряетъ свою силу, такъ какъ для нихъ русскій книжный языкъ, выработанный усиліями великоруссовъ, бѣлоруссовъ и ихъ самихъ, отнюдь не чужой, а почти столь же близкій, какъ великоруссамъ и бѣлоруссамъ. Правильность этого положенія подтверждается явнымъ предпочтеніемъ, какое оказываютъ грамотные малороссы общерусской книгѣ предъ малорусской.

»Притязанія украинофильской партіи неосновательны еще и потому, что ни въ одномъ государствѣ, ни у одного народа не преподаются въ школахъ на ряду съ общимъ книжнымъ языкомъ областныя нарѣчія и едва ли будетъ соотвѣтственнымъ, идя на встрѣчу отдѣльнымъ фанатическимъ кружкамъ, преслѣдующимъ нѣкоторыя политическія цѣли, приносить въ жертву интересы русской государственности и образованности въ смыслѣ національнаго и культурнаго единства, осуществленнаго путемъ многовѣковыхъ усилій русскаго народа.

»На основаніи всѣхъ изложенныхъ соображеній я, хотя и соглашаюсь съ указанной Министромъ Народнаго Просвѣщенія возможностью возбужденія въ Государственной Думѣ группой депутатовъ украинцевъ вопроса о преподаваніи малорусскаго языка на Украинѣ и предложенія ими соотвѣтствующаго законопроекта, тѣмъ не менѣе удовлетвореніе ходатайствъ о преподаваніи малорусскаго нарѣчія въ принципѣ признаю несоотвѣтствующимъ интересамъ просвѣщенія и русской государственности и несогласнымъ съ разумными требованіями жизни.

»Что же касается высказаннаго Гофмейстеромъ фонъ - Кауфманомъ предположенія о томъ, что преподаваніе малорусской литературы, по снятіи съ него прелести запрещеннаго, будетъ дискредитироваться неизбѣжнымъ равнодушіемъ учениковъ и нежеланіемъ родителей нести лишніе расходы на новый предметъ, то съ такимъ предположеніемъ я не могу согласиться, въ виду того, что, какъ я сказалъ выше, въ общій планъ украинофильской партіи входитъ и вопросъ о преподаваніи украинской литературы, и при практическомъ осуществленіи означеннаго вопроса украинофилы безъ сомнѣнія проявятъ присущую имъ настойчивость и фанатизмъ и сумѣютъ поставить дѣло преподаванія такъ, какъ имъ нужно. Въ данномъ случаѣ примѣромъ можетъ служить мѣстная малорусская періодическая печать, которая, не смотря на небольшой, казалось бы, кругъ подписчиковъ и на оказанное на нее давленіе со стороны администраціи, во время состоянія Кіевской губерніи на военномъ положеніи, не только не пришла въ упадокъ, но наоборотъ развивается, благодаря поддержкѣ ее украинофильской партіей, цѣлямъ которой она служитъ.

»Прошу принять увѣреніе въ отличномъ уваженіи и совершенной преданности. В. Сухомлиновъ. — 22 Мая 1907 года № 991, г. Кіевъ«.

Згадуваний начальник відділу К. Строльман мав настільки горожанської мужности, що й після сього подав П. Столипінові свою опінію, в якій не поділяв думки київського генерал-губернатора:

»Лично я находилъ бы мнѣніе Кіевскаго Генералъ-Губернатора совершенно неоновательнымъ[1]): отъ преподаванія малорусскаго языка въ частныхъ учебныхъ заведеніяхъ до автономіи и пролетарской республики весьма далеко. Малорусскимъ языкомъ говорятъ отъ 25 до 30 милліоновъ; языкъ этотъ дѣйствительно есть нарѣчіе русскаго языка, начавшее обособляться отъ послѣдняго около 1000 лѣтъ тому назадъ. Въ настоящее время малорусскій языкъ достигъ такой степени отличія отъ русскаго литературнаго языка, что пониманіе малороссомъ изданныхъ на немъ книгъ крайне затруднительно. Желаніе малороссовъ изучать свой родной языкъ въ частныхъ учебныхъ заведеніяхъ вполнѣ понятно, естественно, законно и должно быть дозволено. Опытъ воспрещенія въ нашихъ предѣлахъ литовской письменности доказалъ, какъ трудна борьба противъ того или другого языка.

»Нельзя-ли просить Министра Народнаго Просвѣщенія внести возбужденный вопросъ въ Совѣтъ Министровъ на основаніи ст. 12 Указа 12 Октября 1905 г.

»Ст. 12. Предположенія главныхъ начальниковъ вѣдомствъ, равно какъ особыхъ совѣщаній, комитетовъ и комиссій, по предметамъ законодательства, а также инымъ подлежащимъ вѣдѣнію Государственной Думы и Государственнаго Совѣта не могутъ быть вносимы въ сіи установленія безъ предварительнаго разсмотрѣнія въ Совѣтѣ Министровъ главныхъ основаній этихъ предложеній и существенныхъ ихъ частей«

К. Строльманъ«.

[1]) См. записку профессоровъ Харьковскаго университета, приложенную къ представленію Министра Народн. Просвѣщенія въ Комит. Мин. отъ 24 Мая 1905 г. № 10172.

Столипін прихилився до сього останнього проєкту і в сьому напрямі завідомив міністра освіти П. М. Кауфмана:

»Милостивий Государь,
Петръ Михайловичъ.

»Соображенія Вашего Высокопревосходительства о нежелательности стѣсненія преподаванія малорусской литературы въ частныхъ учебныхъ заведеніяхъ Юго-Западнаго Края, изложенныя въ письмѣ ко мнѣ отъ 3 января сего года, за № 33, были сообщены мною Кіевскому Генералъ-Губернатору, который нынѣ увѣдомилъ, что онъ остается при прежнемъ мнѣніи о несоотвѣтствіи интересамъ просвѣщенія и русской государственности разрѣшенія преподаванія въ означенныхъ учебныхъ заведеніяхъ какъ малорусской литературы, такъ и другихъ предметовъ на малорусскомъ нарѣчіи, и о желательности представляемымъ въ Министерство Народнаго Просвѣщенія ходатайствамъ по сему предмету давать движеніе лишь по предварительному сношенію съ Главнымъ Начальникомъ Края.

Подвергнувъ вновь разсмотрѣнію настоящій вопросъ, имѣю честь сообщить Вашему Высокопревосходительству, что я съ своей стороны не отрицая того, что въ изложенныхъ Вами въ упомянутомъ письмѣ доводахъ содержатся вѣскія данныя въ пользу разрѣшенія настоящаго вопроса въ указываемомъ Вами смыслѣ, затрудняюсь однако присоединиться къ выраженному Вами мнѣнію, въ виду категорически высказаннаго Генераломъ отъ Кавалеріи Сухомлиновымъ взгляда. Генералъ-Губернатору, какъ лицу, находящемуся въ центрѣ движенія, ближе извѣстны условія мѣстной жизни, почему для сужденія о вредѣ или пользѣ проектируемой мѣры онъ обладаетъ большими данными, чѣмъ центральное правительство. По симъ соображеніямъ я находилъ бы болѣе осторожнымъ придержаться пректируемаго имъ порядка дозволенія преподаванія въ данныхъ учебныхъ заведеніяхъ малорусскаго языка и другихъ предметовъ на семъ языкѣ, какъ отвѣчающаго по его мнѣнію нашимъ государственнымъ интересамъ въ Юго-Западном Краѣ. Въ случаѣ же, если бы Вы, Милостивый Государь, не изволили согласиться съ поддерживаемымъ мною отзывомъ Кіевскаго Генералъ-Губернатора, въ копіи при семъ прилагаемымъ, то, по мнѣнію моему, представлялось бы желательнымъ сообщить настоящему дѣлу дальнѣйшее движеніе въ порядкѣ ст. 13 Именного ВЫСОЧАЙШАГО указа 19 октября 1905 г. о мѣрахъ къ укрѣпленію единства въ дѣятельности Министерствъ и Главныхъ Управленій, по силѣ коей никакая, имѣющая общее значеніе, мѣра управленія не можетъ быть принята главнымы начальниками вѣдомствъ помимо Совѣта Министровъ.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе въ отличномъ моемъ уважаніи и совершенной преданности. 11 іюля 1907 г. № 15840«.

На сьому відомості про перебіг справи уриваються. Але, в кожному разі, позитивного вирішення не здобула вона.

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ.

Петербурзькі урочистості.

Велике, з погляду українського, значіння мало в Петербурзі святкування роковин Шевченка, — з огляду як на ролю Петербургу в життю поета, так і на той зміст його творчости, що надавався до зрозуміння російського, не українського, громадянства в більшій мірі, ніж який інший факт української справи. З Петербургом звязана найясніша доба життя поетового. Тут став він вільною людиною, тут він учився в академії мистецтв, тут досяг найвищого ступня своєї творчости. То й натуральним було, що шанування поета в усталені дні його роковин мало тут характер особливо урочистий.

Урочистості тій сприяв і самий характер петербурзького терену, на якому відбувалося українське національне свято. Столичного російського громадянства, гордого величчю свого письменства, не могли на терені російському інтересувати факти звичайного літературного значіння в »місцевих« літературах — незалежно од якости їх власне літературної. Щоб звернути увагу сього громадянства, потрібно було щось екстраваґантне не лише щодо змісту й якости, але й щодо зовнішніх рис життя письменника. А сим вимогам творчість та життя Шевченкові відповідали в найбільшій мірі. Не кажучи про те значіння, яке мав Шевченко в дальшому поступі українського письменства та руху політичного, ідейний зміст його творчости найтісніше був звязаний із долею його народу, навіть більше — був тут якийсь містичний звязок між особистою траґічною долею поета та долею його краю. Така велика поетична сила зайняла б першорядне місце у кожній літературі. В літературі ж українській став він немов тим самоцвітом, що мимоволі вбірає в себе очі, не дає пройти повз себе без уваги. Шевченко, як велика й ориґінальна поетична сила, змушує зважати на українське письменство, рахуватися з ним навіть і тих, хто взагалі й не хотів би на його вважати та з ним рахуватися. Ґеніяльна постать поета одіграла для нас, кажучи вульґарно, велику маніфестаційну ролю: література, що має такого великого представника, має заразом і всі права на визнання. Для громадян та зокрема й особливо письменників російських, у переважній більшості — демократичних, не міг бути Шевченко чужий і ідейним змістом своїх творів. Той народолюбний ґрунт, на

який ступила та на якому натурально мала розвиватися українська література, Шевченко так поглибив та зміцнив демократичним змістом, що сим уже й надалій освітлено та настало уторовано ідейний шлях нашого письменства, як і цілого національного руху нашого. Само собою, основи цілого нашого світогляду національного мали такими скластися й незалежно од впливу Шевченкового; але ті неясні, стихійно - інстинктивні стремління українських національно-свідомих кругів, що почали писати до часу Шевченка, звів він у виразну політично-соціяльну проґраму, що могла зміняти свої форми, як змінялися форми самого життя, але ідейним духом своїм демократичним мала залишатися незмінною. Так Шевченко, син народу й ґеніяльний співець його долі, зосередив усі ті змагання, що стали на прапорі українського руху; устами Шевченка, як сказав один російський його критик, заговорив увесь народ. У тім і криється секрет надзвичайної популярности Шевченка, ширшої за популярність письменника: се популярність народнього трибуна, борця й страдника за народнє право. Сі моменти приступними стали не лише для земляків поета, але й для елєментів чужинських, настроєних народолюбно, демократично. В тім у значній мірі полягає й популярність традиційних Шевченкових роковин, що в імені поета єднають усіх, для кого промовляють розуміння не лише рідного краю й народу, але й взагалі засади демократії.

Таке значіння Шевченкових роковин особливо відчувалося в Петербурзі. І не лише серед тутешньої української інтеліґенції, що, одірвана од безпосереднього звязку з рідним тереном, у сей день почувала свій моральний звязок з Україною та шанувала її найкращого сина. В значній мірі відчувала таке значіння Шевченкових днів також інтеліґенція російська, переважно літературні її круги. На урочистій панахиді в Казанському соборі звичайно можна було бачити цвіт російського письменства — найбільш ідейних його представників. Рівно ж увечері того дня, на роковинному концерті, який відбувався переважно в найбільшій залі столиці — в »Дворянскомъ Собраніи«, збіралися представники громадянства не лише українського, але й російського.

Треба сказати, що святкування роковин Шевченкових у Петербурзі не завше відповідало значінню та гідності сього дня. Специфічна риса петербурзьких малоросів, отой зовнішній етноґрафізм, що привязувався виключно до побутових ознак українського життя, дуже давав себе відчувати й — бувало — в формах, що не пасували ні гідності великого дня, ні престижеві української справи взагалі. Я вже не був свідком такого святкування роковин, але довелося мені, ще в Київі бувши, торкнутися тої справи в друку, гостро тим образивши петербурзьких земляків. І таки справді таке вшанування поета було чистим блюзнір-

ством щодо його памяти, коли дійсно було, як то описувано у львівській »Зорі« 1894 р. Після голосних за вечерею вигуків »ура!« почалися музика й танці — на роковинах смерти. »Одна пісня гуртова за другою, — описував петербурзький кореспондент Ц. Білило, — тоаст за тоастом, братання, поцілунки, танці та музика, радощі й сльози — все те змішалось і зєдналось в один величезний стоголосний гук, в один великодний дужий дзвін, в веселий гомін гучної та бучної Запорожської Січи. Кругом аж гуде, земля і стіни стогнуть, а наші так і ріжуть. Тарас наче ожив. Рука його з кобзою неначе заворушилась і за чудовим дзвоном його золотих струн, здається, почулось: »Добре, хлопці! Ще раз, ще раз!« Художник Мих. Микєшин у поданій до уряду записці про заснування товариства »почитателей Шевченка« писав про згадані роковини, на улаштування яких дано дозвіл від уряду: »участники отвѣтили на это доброе разрѣшеніе столь грандіозными оваціями и тостами во здравіе возлюбленнаго монарха и его августѣйшей фамиліи, что ихъ искренности и задушевности могла бы позавидовать Москва«[1]).

Але, як сказав я, такий характер святкування роковин Шевченкових за моєї присутности в Петербурзі вже став здобутком минулого. Роковини улаштовувалося справді урочисто та гідно. Правда, дідусь Мордовець, що традиційно роспочинав свято про-

[1]) Мих. Микєшин дуже оригінальною був постаттю на петербурзькому обрію. Сучасник та знайомий Шевченків, він називав себе його другом, брав участь у ріжних підприємствах для вшанування памяти поета й навіть бував їх ініціятором, — між іншим за його близькою участю повстала ідея Товариства ім. Шевченка в Петербурзі. Але політично-громадське успособлення його надто не відповідало духові Шевченкових творів, і тому участь Микєшина в Шевченкових урочистостях звичайно мало сприяла громадянській їх гідності.

Між іншим, Микєшин був автором проєкту памятника Богданові Хмельницькому в Київі. Інтересні відомості про спорудження сього памятника подав свого часу О. І. Левицький в рефераті, що був виголошений в Українському Науковому Товаристві у Київі. Думка про памятник повстала ще в половині XIX ст., гарячим пропаґатором її був голова київської археоґрафічної комісії знаний М. Юзефович. Сей останній запросив до Київа Микєшина. Оглянувши Київ, вибрали вони місце для памятника на Софійській площі. Проєкт памятника, виконаний Микєшиним, побачив у Академії Наук цар Олександер II та похвалив думку поставити памятник гетьманові за його патріотичну заслугу. Модель Микєшина містила в собі такі подробиці, як труп ксьондза під копитами коня, розірваний ланцюг, з скали летить сторч головою польський пан, а нижче стоїть жид із награбованим церковним добром. Сі фіґури мали стояти на лабрадоровому пєдесталі, на боках якого мали бути барелієфи: збаразький бій, переяславська рада, урочиста зустріч Хмельницького в Київі. Нижче кінної статуї планувалося поставити ґрупу з »великоруса, білоруса, малоруса й червоноруса«, що зібралися біля кобзаря та слухають його. Над сею ґрупою мав бути напис: »Единая недѣлимая Россія гетьману Богдану

мовою, часто, своїм звичаєм, допускався якоїсь малоросійщини, яку з реготом приймала авдиторія, що жадібно ждала од нього такої »стилевої« витівки; але не було ради, то був стиль »дідуся«, над яким сам він, мабуть, не був вільний. Виступи його мали, як на тодішні часи, навіть характер якоїсь політичної бравади. Напр., р. 1902 вийшов він на естраду з числом американської »Свободи« та, розмахуючи газетою, став говорити про те, що земляки наші за кордоном користуються національною свободою, вільно друкують книжки та газети, а ми тут — і т. д. А взагалі що-далій свято Шевченка було дійсно святом української культури. В концертовій частині, в співах і декламації, звичайно приймали участь кращі сили імператорських театрів — опери та драми, — артисти були в значній мірі українці. З артистів приймали участь в українських концертах, крім Г. О. Морського, М. М. Чупринников, І. С. Григорович, В. Я. Майборода, І. О. Алчевський, Нежданов, навіть раз співав молодий ще тоді Шаляпін, з артисток — Є. А. Орель, А. Д. Ларина, Слатина, Попова, Кузнецова, Бежоєва, частенько співала популярна в українських кругах артистка Р. Ф. Петренко. Р. 1904 брала участь у концерті В. Ф. Комісаржевська, — деклямувала з Некрасова та Апухтіна. Коли управління імператорських театрів заборонило своїм артистам виступати в концертах, вони все ж співали в українських, як і в інших кон-

Хмельницкому«, а під фіґурою кобзаря — слова з думи про Хмельницького: »Та не буде лучче, та не буде краще, як у нас на Вкраїні, що не має жида, що не має ляха, не буде й унії« або інший варіянт: »Згине Польща, згине, а Русь буде панувати«. Не вважаючи на деякі протести проти такого проєкту, цар його затвердив. Уже пізніше, оглянувши ґіпсові ориґінали, цар сказав знищити фіґури зпід ніг коня. З кошторису в 145 тис. карбованців Микєшин уступив 49.500, — в компенсацію за те дістав тисячу десятин землі на Катеринославщині та 1.600 пудів міді — з старих гармат. Але зібрано було на памятник усього лиш 40 тис. карб., — отже й зменшена Микєшиним сума була надто висока. Тим часом виявилося, що Микєшин продав мідь, склавши умову з приватним підприємцем та добре на тому заробивши. Комітет порвав стосунки з Микєшиним, а ґіпсову фіґуру гетьмана приховав у старокиївському поліційному участку, — се дало привід до дотепу про арешт безпаспортного Хмельницького. Проти поставлення памятника на Софійській площі запротестувало духовенство, головно знаний протоєрей київо-софійського собору П. Г. Лебединцев; висувалося, між іншими, той арґумент, що прочане будуть хреститися не на образ »нерушимої стіни« Софійського собору, а на зад коня. Але Юзефович переміг, вдавшися до властивого свого способу — інсинуації й доносу: він писав до Побєдоносцева, що на перешкоді стоїть власне той П. Лебединцев, »достойный представитель украинскаго сепаратизма«, який напевно й слова не сказав би, коли б »памятникъ ставился любезнымъ для украинофиловъ измѣнникамъ Выговскому и Мазепѣ«. Врешті з 1881 р. роспочато, а р. 1888 закінчено працю над памятником. Юзефович дістав за той памятник чин »дѣйствительнаго тайнаго совѣтника«.

цертах, заховуючи на афішах своє імя під трьома зірками. Крім артистів та артисток виступали в українських концертах і добрі співачки й співаки аматори — пані Окерблом, Бяловеська, тенор із хору казанського собору Новінський. Інструментальні номері виконували й жиди, — напр., челіст Ізраїль Вольф. Був гарний український хор, що дуже приваблював публику на всі вечірки. Шевченківські концерти давали поважний прибуток для допомогового товариства ім. Шевченка — по тисячі рублів і більше. Особливий успіх мали концерти, коли в них брали участь приїзжі українські артисти.

Великий концерт-академію улаштовано р. 1911 — з приводу 50-літніх роковин Шевченка — спільними силами обох українських товариств та російського Літературного Фонду. В Комісії по улаштуванню того концерту брали участь представники Фонду літератори Євг. Мик. Чириков, Фед. Дм. Батюшков, Є. К. Лєткова (Султанова). В концертовому відділі брав участь цвіт російського артистичного світу, промовляли — Макс. Макс. Ковалевський, Макс. Ант. Славінський, Сим. Вас. Петлюра.

Того, 1911 року, свято відбулося найурочистіше, не вважаючи на те, що на урочисті роковини припали й такі факти символічного значіння, як конфіската »Кобзаря« в повному його виданню та дикі адміністративні репресії щодо святкування ювілею, перепроваджені на Україні. На сю урочистість охранителі російські звернули особливу увагу. В реакційній пресі, очолюваній »Кіевляниномъ« та »Новымъ Временемъ«, заалярмовано трівогу, посипалися доноси з приводу урочистого вшанування »сепаратиста«, ледве чи було хоч одно чорносотенне видання, ще не вмістило б специфічно-»ювілейної« статті. Крім повного видання »Кобзаря«, сконфісковано було спеціяльно видану ювілейну кантату. У приватних осіб одбіралося твори Шевченка, — навіть видані цензурним порядком, заборонялося літературні вечірки, переслідувано збірачів складок на памятник, і врешті київська дума одняла те місце, що було перед тим одведене для памятника. Проте в самому Петербурзі земляки вжили всіх заходів, щоб ювілей одсвятковано якнайурочистіше. Святкування відбулося в академії мистецтв та в академії наук. У самий день ювілею появилася, правда, в »Новому Времени« чергова пакосна стаття Меньшикова, та се лише більш підкреслило перед громадянством, які саме діють сили в даному випадку.

Академія мистецтв шанувала Шевченка, як свого вихованця. Шевченко був »академік різбярства«, тож справою його ювілею ближче занявся тодішній наступник його проф. Мате. В академії улаштовано виставу творів Шевченка, в кімнаті, де він працював, прибито мармурову дошку з відповідним написом, в академічній церкві відправлено панихиду, а після неї відбулися академічні

збори, на яких голова т-ва ім. Шевченка М. М. Ковалевський виголосив вступну промову, а проф. Мате — реферат про Шевченка, як різбяра.

З приводу 50-літньої річниці смерти поета петербурзьке т-во ім. Шевченка видруковало люксусове видання — »Малюнки Т. Шевченка, видання о-ва ім. Т. Шевченка. За артистичним доглядом проф. В. В. Мате, Випуск І.« Передмову до збірника написав Оп. Сластьон, окладинку виготував академік М. Самокіш.

Свято в академії наук відбулося зовнішньо теж дуже урочисто. Велика конференц-заля академії була переповнена, молодь заповнювала навіть проходи. Промовляли Д. Овсянико-Куліковський, М. Славінський та І. Житецький. Враження в певній мірі зіпсувала промова Овсянико-Куліковського. Сей глибокий та звичайно такий чуткий критик-психолоґ на сей раз, як се часто, коли навіть не звичайно, бувало з російськими критиками, спіткнувся на українську кістку. Спинився він на романтизмі Шевченковому, слушно вважаючи сей настрій за те молоде переживання, якому підлягають видатні письменники, як і молоді нації, в молодшу добу свого життя; але значіння сього романтизму промовець якось ростяг взагалі на всю творчість Шевченка та порівняв його світогляд із ідеями Драгоманова, зазначивши при тім, що саме Драгоманов вивів українську національну ідею на широкий загально-людський шлях. Аналоґія молодих переживань Шевченка з дозрілим та в суті речі й не так уже безгрішним із погляду національного світоглядом Драгоманова виглядала досить дивно; промовець у даному випадку йшов слідом російської традиції, що з застереженням ставилася до кожного іншого націоналізму, крім московського, та з кожного приводу ставила нам за приклад Драгоманова, що в своїх писаннях, як відомо, не натискав на українські національні моменти.

Коли так трактував Шевченка учений, що психолоґії національности присвятив спеціяльну моноґрафічну працю, то інші російські критики на пункті Шевченкової творчости та, зокрема, його »націоналізму« не раз ноги ламали. В попередній частині »Сторінок минулого« оповів я, як спіткнувся на тому такий поважний письменник, як В. Г. Короленко. Другий випадок, зовсім неповажний і щодо свого змісту і щодо особи, але характеристичний для російських обставин, торкається юбілейної статті Корнія Чуковського, надрукованої в кадетській »Рѣчи«.

Характеризуючи ідейний зміст поезії Шевченка, автор дивується: »это просто поразительно, сколько у Шевченка разныхъ покинутыхъ людей. Онъ, кажется, не разсказалъ ни единой такой любовной исторіи, гдѣ бы любовники не покидали другъ друга. Всѣ эти паны, москали, козаки, чумаки, кажется, спеціально для того и »кохаются« съ различными »чорнобровками«, чтобы,

въ концѣ концовъ, ихъ непремѣнно покинуть, и только подъ этимъ условіемъ попасть на страницы къ Шевченку«. На думку автора, ідейний зміст творчости — »этого пьянаго, лысаго, оплеваннаго, исковерканнаго человѣка« вичерпується сим культом слезоточної »покинутости«, — »а больше ничего. Ничего, кромѣ святой и покинутой Украины, кромѣ святой и покинутой женщины и кромѣ его самого, псалмопѣвца этихъ святынь, тоже святого и тоже покинутаго. Больше ничего, это тѣ три кита, на которыхъ держится у него вселенная«. Крім сих »трьох китів«, російський критик нічого у Шевченка не бачить, хоч читав його так уважно, що навіть вирахував, скільки разів подибується у Шевченка слово »покинутий«, хто кого, коли і де саме покинув; навіть, — каже Чуковський, — »я пробовалъ подчеркивать въ своемъ »Кобзарѣ« слова: »плачу«, »плаче«, »сльози«, но увидалъ, что буквально придется исчеркать всю книгу — и бросилъ«, — так таки нічого там і не знайшов, крім самих покинутих людей та їх безнастанних сліз, — »а больше ничего«. І глумливо дивується він, що єсть же на світі такі люде, що вбачають у Шевченка ще й якийсь ідейний зміст, якусь політично-соціяльну проґраму, коли там насправді сама покинутість та самі сльози: »поэтому такъ странно, когда говорятъ о какомъ то патріотизмѣ Шевченка и выводятъ изъ его »виршей« разныя политическія догмы. Если онъ патріотъ, то патріотъ Апельсиніи«. Та хоч не добачив московський критик у »Кобзарі« того, що становить саму суть його, — свободолюбних та народолюбних думок, огненного патріотизму поета, проте все ж спиняється на тих сторінках, де Шевченко малює картини насильства над людиною та росплати за гніт і кривду. Психолоґію поета-протестанта критик несвідомо чи й тенденційно змішує з психолоґією його героїв-протестантів, а з того робить висновок, що »Шевченко — безумная, кровожадная, звѣриная сила...«. »О, Шевченко хорошо понималъ своего Галайду, когда тотъ въ неистовствѣ рѣзалъ, жегъ и вѣшалъ мертвецовъ« (?)... »И ничего выдумывать, будто самъ онъ этому не сочувствовалъ«.

Всі ті перли літературного кретинізму тим заслуговують на увагу, що були вони виразом думок російського інтеліґента, який не лише розбірався сам у літературних справах, але навіть і писав про ті справи, бувши бажаним гостем на сторінках поступової політичної газети. Річ тут не в тій чи іншій, індивідуальній, особі, — характеристична тут постать взагалі російського пересічного, ба навіть і вище-середнього інтеліґента, що найменше погрішав поінформованістю в українській справі, чи хоча б у літературі. Вдуматись у зміст книги, піти слідом за самою думкою автора, увійти в його світогляд, — для чого се, — бо хіба ж навіть у найбільшого поета українського, у »этого пьянаго, лысаго, оплеваннаго, исковерканнаго человѣка« може бути те саме, що

й у справжніх некалік-письменників, — глибокий ідейний зміст, що став би основою »разныхъ политическихъ догмъ« (»такъ странно!«). Для таких постатів російської інтеліґенції все було ясне, все вирішене без труду, бо все схоплене й засвоєне з вуличного повітря, напоєного елєментами передузятости та зневаги. Коли такі людці починали займатися якимсь українським питанням, то досить було зпоміж інших фактів випорпати кілька дрібниць, якими можна було б не підперти, а просто ілюструвати своє наперед складене »переконання«. А що, може, найголовніше, — такий тип щиро був певний, що зробив »малороссамъ« найбільшу приємність, коли в кінці свого пасквілю, так би мовити — літературного, назвав »этого пьянаго, лысаго, оплеваннаго, исковерканнаго человѣка« аж таки »геніальнѣйшимъ псалмопѣвцемъ (?!) среди міровыхъ поэтовъ«. А до всього — і се теж характеристичне — пасквіль той уміщено в орґані поступової партії, провідники якої мусіли знати про Шевченка більше, ніж знав їх фелєтоніст, і, розуміється, знали, що з погляду цілого українського руху ся безідейна »пяна, лиса« і т. д. людина — се борець за право й свободу народу, що його імя стало гаслом того руху, а ідейний зміст його творів положено в основу української проґрами[1]).

З приводу статті К. Чуковського посипалися до редакції »Рѣчи« численні протести. Але знайшла собі та стаття й оборонців чи, принаймній, людей, що ставилися до неї терпимо. Коли я зателєфонував до П. Я. Стебницького, то завязалася між нами розмова з приводу згаданої статті. Од його я почув, що нічого він у ній особливого не знаходить, що автор лише трактує тему досить ориґінально та що його кінцева оцінка поета анулює все, що було сказане попереду. Слідом затим задзвонив до мене Я. П. Забіло й зразу ж запитав:

— А правда Чуковський тему ориґінально трактує?

Тотожність його характеристики з тою, яку щойно чув я по телєфону, ясно свідчила про джерело тої оцінки, — Стебницький був для свого приятеля Забіла найвищим авторитетом. Наше росходження з Стебницьким у сій справі прибрало гострий характер. Щоб залагодити сю неприємність та дійти до порозуміння, бо я казав, що з приводу тої статті писатиму, було, по згоді між Стебницьким та Забілом, запрошено до останнього на вечір другого дня нас із Стебницьким, Ф. К. Вовка

[1]) К. Чуковський, у відповіді на завваження з приводу його статті, ще й обурювався у тій самій »Рѣчи«, що мов незрозумілий залишився у своїх тонких почуваннях, — не зрозуміли його, »что эту лысину и это пьянство я упомянулъ съ величайшимъ благоговѣніемъ и что, можетъ быть, еще никогда никто не любилъ такъ горячо великаго украинскаго поэта, какъ я, когда набрасывалъ такія строки: »когда этотъ пьяный, лысый, исковерканный человѣкъ«...

та В. М. Леонтовича, який приїхав на той час до Петербургу й міг бути стороннім, обєктивним арбітром. Але порозуміння не осягнуто. Проти решти членів наради я застеріг собі право виступити в друку з своєю думкою — з осудженням тону та характеру статті Чуковського. Свої статті надрукував я в »Раді« та в »Нашей Жизни« — найбільш тоді радикальній газеті, яку видавав у Петербурзі проф. Л. В. Ходський. Мав я моральне задоволення переконатися, що загал українського громадянства поділяє мою думку.

»Німий юбілей« та думські з приводу його дебати.

Винятковий характер мали юбілейні урочистості з приводу століття з дня народження Шевченка — р. 1914-го. Публичне святкування було заборонене, й ся заборона була наче б репетицією тих репресій, що посипались на українство за кілька місяців, коли почалася війна. Серед україножерних кругів уже дозрівали плани орґанізованого походу на »мазепинство«, заборона юбілею була передовим штурмом у тому поході. Міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков видав до губернаторів та градоначальників обіжник, що наказував забороняти публичне вшанування »малороссійскаго писателя Шевченко«, називання його іменем шкіл та вулиць, призначення стипендій та збори пожертв на установлення фондів імени поета — незалежно од того, на які потреби призначалися б ті фонди; поставлення памятників та бюстів не повинно мати характеру публичної урочистости, а всякі збори не дозволяти. Куратор київської шкільної округи А. Деревицький із свого боку розіслав такий циркуляр по школах: »Принимая во вниманіе, что областное нарѣчіе русскаго языка, на которомъ писалъ Шевченко, не служитъ ни орудіемъ, ни предметомъ преподаванія въ русской школѣ, а его жизнь, личность и творчество не содержатъ въ себѣ матеріяла, который бы отвѣчалъ ея задачамъ и могъ быть съ пользою введенъ въ курсъ школьнаго обученія, я не нахожу никакихъ основаній для разрѣшенія учащимся принимать участіе въ юбилейномъ чествованіи названнаго поета«. Українофоби та зокрема їх преса зустріли сі заходи галасом захоплення, для оправдання їх подаючи ріжні несотворені вигадки. »Новое Время« писало, напр., що в Київі кермував демонстраціями жид на білому коні, а натовп демонстрантів кричав біля австрійського консульства: »Долой Россію, да здравствуетъ Австрія«!

Приводом до репресій стали й панахиди по Шевченкові. В Курському губернатор Муратов звелів забрати людей, що прийшли на панахиду, та привести їх до себе; тут він заявив громаді, що не допустить до сепаратистичних демонстрацій, але на перший раз »прощає всіх«. В Таращі поліція складала списки тих,

що були на панахиді. У Варшаві зроблено трус у тих військових фельдшерів, що були в церкві. По українських містах переведено перед юбілеєм багато трусів та арештовано чимало високошкільної молоді.

З огляду на неможливість гідно відсвяткувати юбілей, українське громадянство, на знак протесту, одмовилось од усякого юбілейного святкування загально-прийнятим способом, натомість зареаґувало на репресії способом незвиклим: у день юбілею масово висипало на вулицю. Вуличні демонстрації по українських містах продовжувались 25 та 26 лютого. Лекції по високих школах здебільшого не відбувалися.

В Петербурзі юбілейні демонстрації відбувалися по високих школах. На вічах, по окремих школах зібрано підписи під протестами проти заборони юбілейних урочистостей. В психоневрологічнім інституті адміністрація відібрала дозвіл на улаштування урочистости в самий день юбілею, але студенти виламали двері й таки відбули збори; поліція прибула вже вкінці й розганяла студентів, коли вже росходились. В історично-філологічнім інституті урочистість відбулася без перешкод, — було кілька промов; промова проф. Ф. Ф. Зєлінського — в оборону українського слова — викликала овацію промовцеві. Без перешкоди відбулася урочистість і в університеті — в гуртку українознавства, — промовляли тут О. Грушевський, К. Шероцький, М. Кушнір. На сільсько-господарських курсах на знак протесту проти заборони юбілею оголошено страйк на один день. Аналоґічним способом реаґувало студенство на ту заборону й по інших школах.

З приводу юбілейних репресій повстали в Державній Думі засадничі дебати в українській справі. Петербурзькі українці — і старше громадянство, і студенти — звернулися до представників поступових партій у Думі, вказуючи на необхідність внести запит з приводу сього дикого вияву адміністративної сваволі. Там знайшли ми на сей раз цілковите співчуття, і 26 лютого, в день роковин Шевченкових, Дума приняла наглий запит з приводу того, що міністерство внутрішніх справ »съ явнымъ превышеніемъ власти« перешкодило святкуванню столітнього юбілею з дня народження Шевченка, а духовне відомство видало »оскорбительное для всѣхъ вѣрующихъ христіанъ« роспорядження, заборонивши служити панахиди по українському поетові.

Думський запит був до певної міри моральною продухою для тяжких настроїв глибокого обурення, які переживало українське громадянство з приводу урядової інсценіровки »німого« юбілею. Обставини того юбілею остільки образливі були для національного почуття та й для всякого взагалі почуття людського, так різко перечили тим настроям та ідеям, з якими укра-

інське громадянство готовилося вшанувати свого народнього ґенія, що саме вшанування стало неможливе без профанації памяти поета, і громадянство вважало за ліпше одмовитися од принятих зовнішніх форм вшанування. Юбілей відбувся в німій, але через те, може, ще в глибшій свідомості несмертельного значіння та життьової сили тих ідей, що навіть через сотню літ по народженню поета та через пів-віку по його смерті викликають такий ярославий, шалений протест з боку темних громадських сил, немов би думки ті щойно тепер було висловлено, наче б ті темні елєменти громадські заворушились під вражінням свіжого, безпосереднього удару.

І логіка життя така вже непереможна, що все живе набірає значіння ще більш життьове, більш поширює ефекти свого впливу навіть тоді, коли зусилля темної реакції спрямовано до того, аби вирвати пагінці живої сили, вбити дух нового життя. В нормальних формах доконане юбілейне вшанування Шевченка мало стати новим етапом у широкій популяризації ідей поетових і створили б новий крок наперед у громадській самосвідомості; та який би значний не був той крок в умовах нормального святкування юбілею, — ті умови, які біля юбілею створилися та в яких він відбувся, без найменшого сумніву, лише посилили та збільшили той крок національно-громадського поступу. Натуральне, законне почуття цілого народу ображено таким брутальним способом, що на образу сю реаґували всі, — буквально всі, — ті елєменти, що заховали в собі бодай тінь безсторонности та горожанського сумління.

Запити внесли трудовики та соціял-демократи. В першому обіжник міністра внутрішніх справ визнається за перевищення влади, бо міністрові не належить право загальними обіжниками забороняти міським думам шанувати поетів. Губернатори можуть припиняти постанови дум у точно вказаних випадках, до яких вшановування поетів не належить. Так само по закону 4 березня публичні збори можна забороняти в точно означених випадках, коли проґрама порушує мораль громадянську та загрожує порушити спокій громадянський, чого в даному випадку не було. Коли циркуляр міністра — перевищення влади, то тим більш незаконна заборона православним служити панахиди по православних. Резолютивна частина запиту звучала так:

»Извѣстно ли предсѣдателю совѣта министровъ, что министръ внутреннихъ дѣлъ явнымъ перевышеніемъ власти предписалъ губернаторамъ пріостановить исполненіе постановленій городскихъ думъ многихъ городовъ о чествованіи Шевченка, запретилъ всякія общественныя собранія въ связи съ юбилеемъ, для какового запрещенія нѣтъ основаній въ законѣ о собраніяхъ; извѣстно ли предсѣдателю совѣта министровъ, что духовенство нѣсколькихъ губерній получило предписаніе не служить панихидъ по Шевченку

— предписаніе, оскорбительное для всѣхъ вѣрующихъ христіанъ, которымъ совѣсть позволяетъ молиться даже о преступникахъ, злодѣяхъ, тѣмъ болѣе о великихъ благородныхъ людяхъ? Если извѣстно, то что онъ намѣренъ предпринять, чтобы торжества и служеніе панихидъ могли состояться безпрепятственно?«.

Запит, крім трудовиків, підписали кадети й октябристи. Соціял-демократи внесли запит загального змісту, де заборона урочистостей юбілейних творить лише частину запиту. Тут перечислено випадки заборони українських орґанізацій, переслідування українських книжок, газет та журналів, а затим вказується на заборону вшанування Шевченка з приводу юбілею: »Въ фактѣ огульнаго воспрещенія собраній для чествованія Шевченка, — говорилося в тому запиті, — нашла яркое выраженіе политика разнузданнаго націонализма и подавленія крупнѣйшей національности, входящей въ составъ Россіи. Противоестественныя антикультурныя тенденціи правительственнаго курса, жестокое и беззаконное преслѣдованіе украинскаго языка и самодѣятельности украинскаго народа есть лишь одно изъ звеньевъ общей цѣли беззаконія и произвола, сковавшей всѣ великія и малыя народности, населяющія Россію«.

Привід був такий, що справді зворушив усе, що було людського в Думі. Деякі промови були зразком, в якому думські трибуни осягли найвищого ступня ораторського натхнення. Такою, напр., була промова Ф. І. Родичева. Поступовання правительства оцінює він з погляду простого державного сенсу, як неповагу до почуття національної гідности, як страх перед вільним, од душі сказаним словом.

»Съ какою цѣлью, — запитує він, — это дѣлано? Намъ скажутъ: боятся революціи, боятся сепаратизма, боятся украинскаго движенія. Г. г., разберитесь въ этомъ страхѣ. Есть ли въ немъ прежде всего искренность? Если вы отвѣтите на этотъ вопросъ утвердительно, то я вамъ задамъ другой вопросъ: сколько въ этомъ запрещеніи ума? Вѣдь изъ того обстоятельства, что не будутъ сказаны тѣ добрыя слова въ память Шевченка, которыхъ боялись, не слѣдуетъ, что не будутъ, правда, про себя, но въ большемъ числѣ, сказаны тѣ злыя слова, которыя вызываетъ это запрещеніе (вигуки в центрі: »Вѣрно«). И, мало того, эти злыя слова будутъ заслужены той властью, которая ихъ вызываетъ (гучні оплески зліва та вигуки: »Правильно«). Пора понять, что идеи на штыки не улавливаются... Исправники и губернаторы могутъ поддѣлывать выборы, но залить національное движеніе они не могутъ... Малороссамъ Шевченко дорогъ не меньше, чѣмъ полякамъ Мицкевичъ или намъ Пушкинъ. Представьте себѣ, что вамъ запретили бы праздновать столѣтіе Пушкина. Вѣдь вы вызываете у украинцевъ тѣ же чувства, какія это запрещеніе вызвало бы у васъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ вы показываете имъ, что въ Россіи, странѣ, которой они принадлежатъ по своему выбору и по историческому прошлому, имъ запрещаютъ отдать должное памяти любимаго великаго человѣка, въ то время какъ въ другой зарубежной странѣ эта память возвеличена совершенно свободно. Неужели вы думаете, что не бу-

детъ чествованія памяти Шевченка? Будетъ, но, къ стыду вашему, это будетъ сдѣлано не въ Россіи, а за ея предѣлами (гучні оплески). Вотъ какъ наши націоналисты относятся къ національному достоинству и къ національной гордости (вигуки зліва: »Позоръ для Россіи«). Вы присутствуете при томъ, какъ вся мощь Россіи обращается въ ничто, въ раздуваніе внутренней вражды вмѣсто развитія отношеній, которыя могли бы составлять единство любовнаго отношенія и единство національной гордости (гучні оплески та вигуки »Браво«). Г. г., примите этотъ вопросъ, и да не будетъ сказано, что въ русскомъ народномъ представительствѣ отнеслись равнодушно къ этому вопросу, безъ наложенія того клейма, котораго заслуживаетъ это національное безстыдство«!

Ту саму ідею — конечність політичного сенсу й такту у відношенню до українського народу — висловлює в своїй промові катеринославський депутат А. М. Александров, при чому гостру потребу залагодити внутрішні стосунки мотивує особливим міжнароднім становищем Росії.

»Вы должны понимать ту элементарную истину, что великій народъ въ нужное время можетъ быть силенъ лишь тогда, когда всѣ его силы будутъ сомкнуты, когда нація не будетъ представлять пыль, а иногда и грязь, и когда эти 200 милл. человѣкъ дѣйствительно будутъ являть собою не механическое соединеніе, управляемое только системой страха, а дѣйствительно внутреннее единеніе народа.

»До настоящаго врмени нашъ ростъ былъ ростомъ механическимъ. Мы распространялись экстенсивно, иногда по линіи наименьшаго историческаго національнаго сопротивленія. Но вѣдь вся предшествующая исторія Россіи была лишь пріуготовительной исторіей. Теперь Россіи предстоитъ разрѣшить огромную политическую и историческую проблему, — долженъ ли державный народъ великорусскій руссифицировать, раздражать, уничтожать и денаціонализировать, или онъ долженъ итти другимъ путемъ. Вѣдь одна мысль о цѣломъ рядѣ оскорбленій, которыя посылаются въ интимнѣйшія мѣста человѣческаго сердца, не могутъ не вызвать чувства глубокаго раздраженія и протеста. Вы прекрасно понимаете, что системой нарушенія чести, добраго имени, иногда оплеванія, заподозриванія цѣлаго народа въ худшихъ грѣхахъ, вы никогда мощнаго государства не создадите, вы лояльнаго гражданскаго чувства не воспитаете. Не смѣйтесь надъ языкомъ, не смѣйтесь надъ національностью! Мы знаемъ, что государства падали и видоизмѣнялись, но никогда не падала національность, даже великая народность. Не боритесь же съ тѣмъ, что вы безсильны побороть, что есть лучшаго и у васъ, и у другихъ вашихъ гражданъ. Отношеніе правительства къ памяти великаго славянскаго поэта не только представляется огромной политической безтактностью, оно является стремленіемъ къ распыленію, къ разъединенію даже дружественныхъ народовъ. Шевченко воплотилъ въ своемъ огромномъ сердцѣ все то, что иногда безсознательно переживалъ великій украинскій народъ. Настоящій запросъ является запросомъ, относительно котораго вы должны проявить особое пониманіе и особую солидарность. Помните, какъ въ прошломъ году въ императорскомъ рескриптѣ австрійскаго императора говорилось объ украинцахъ. Вы помните, что этотъ моментъ совпалъ съ тѣмъ моментомъ, когда мы думали, что мы наканунѣ войны. И вы прекрасно пони-

маете, что шагъ австрійскаго императора былъ политическимъ шагомъ... Не прикладывайте, гг., штемплей къ злому дѣлу, не распыляйте страны. Вы должны признать за украинскимъ народомъ то, что онъ имѣетъ право на его нарѣчіе, на его языкъ, на то культурное самоопредѣленіе, котораго онъ честно домагается и проситъ«.

І у виступах інших промовців то бреніли ноти загальнодержавного порядку, — арґументи, що ними зверталися до політичного розуму та до сумління, то виступав момент національний і саму справу зводилося до її суті. В. І. Дзюбинський подає в своїй промові аналіз українського руху як чинника поступово-демократичного.

»Украинство виновато въ томъ, — каже він, — что не желаетъ мириться съ вынужденной національной смертью и требуетъ законныхъ гарантій для признанія національныхъ его особенностей. И было бы странно и, я думаю, стыдно украинскому народу, если бы это свойство, присущее каждой національности, въ украинствѣ отсутствовало. Еще Пыпинъ опредѣлилъ украинское движеніе какъ естественное проявленіе народнаго самосознанія. Вѣдь существованіе украинскаго языка и украинской исторіи составляетъ историческій фактъ, котораго нельзя вычеркнуть ни клеветой, ни бранью, ни репресіями... Вторымъ грѣхомъ Шевченка считаютъ его демократизмъ. 30-милліонное украинское населеніе состоитъ главнымъ образомъ изъ трудовыхъ массъ, поэтому естественно, что въ основѣ украинскаго самосознанія всегда лежало демократическое начало. Неправда, будто въ чествованіи Шевченка заинтересована только тѣсная группа интеллигенціи, преслѣдующая какія-то свои особыя цѣли. Это клевета, расчитанная на неосвѣдомленность большинства депутатовъ, такая же клевета, какъ и заявленіе Пуришкевича, будто украинскія изданія дышатъ злобой и негодованіемъ противъ Россіи. Запрещеніе чествованія Шевченка вызвало недовольство среди широкихъ массъ украинскаго населенія. Это видно изъ того, что трудовая группа въ теченіе нѣсколькихъ дней получила массу телеграммъ со всѣхъ концовъ Украины, въ которыхъ выражается пожеланіе, чтобы всѣ преграды, тяготѣющія надъ украинскимъ движеніемъ, были сняты. Думская трудовая группа, — закінчив В. І. Дзюбинський, — всегда будетъ защитницей необходимости національзаціи просвѣщенія въ интересахъ культурнаго развитія украинскаго народа; она считаетъ автономію Украины, равно какъ и другихъ областей, залогомъ культурнаго и свободнаго общественнаго развитія«.

Слід зазначити характерну рису, що до запиту прилучилися також і принципіяльні противники українського руху — українці з походження — октябристи (члени консервативної партії »17 октября«). Вакханалія зоолоґічного націоналізму дійшла до такої міри, що примусила зареаґувати навіть всетерпеливих октябристів, — се в більшості були потомки колишньої козацької старшини, того народного шару, що за вигідної політичної конюнктури не завагався інтереси народні принести в жертву своїм класовим жаданням та, як образово висловився свого часу український патріот, »льстя себя надеждою содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставили сію

націю ожидать обѣтованія Отча свыше«. Тогочасним представникам такого шару громадянства ні для чого було звертатися до минулого своєї батьківщини (бо там — або невигідні для сучасного становища факти »крамольні«, або образливі для чуття горожанського), проте навіть і сі елєменти не могли остаточно витруїти з своєї душі певні національні симпатії до старовини, до побуту, до рідного слова, та таки показалися здатними реаґувати на образу свого, бодай примітивного, національного чуття. Од октябристів виступив полтавський депутат граф Капнист.

»Я надѣюсь, — казав він, — что министръ внутренныхъ дѣлъ въ отвѣтъ на запросъ заявитъ, что интерпелляпты впали въ заблужденіе, приписывая ему желаніе подавить чисто полицейскими мѣрами совершенно естественное и благородное желаніе почтить память Шевченка. Мѣстные администраторы, повидимому, опасаются проявленія во время чествованія памяти Шевченка такъ-называемаго украинскаго движенія, которое за послѣднее время стало смѣшиваться съ естественной привязанностью каждаго малоросса къ его родному краю. Но вѣдь Шевченко дорогъ намъ прежде всего какъ поэтъ, какъ пѣвецъ нашего родного края, и заставить насъ замолчать въ день его чествованія болѣе чѣмъ странно. Если в борьбѣ съ кучкой безумцевъ-сепаратистовъ будутъ приниматься мѣры строгости, которыя одинаково больно ударятъ и по сепаратистамъ, и по другимъ жителямъ Малороссіи, повиннымъ лишь въ томъ, что они любятъ свою природу, свою старину и привержены своимъ обычаямъ, то это будетъ незаслуженнымъ оскорбленіемъ ихъ патріотизма. Украинское движеніе, — говорив затим гр. Капнист, одповідаючи Савенкові, — многообразно. У него есть и вредныя сепаратистическія отвѣтвленія, но изъ этого не слѣдуетъ, чтобы къ украинскому движенію слѣдовало примѣнить какія-нибудь огульныя мѣры, которыя окажутся для малороссовъ обидными или прямо оскорбительными«.

Як бачимо, заговорило й октябристське каміння, не похваливши націоналістичної тактики ненависти. Ще характеристичніша заява депутата-селянина Мерщія, що сказав такі неприємні для націоналістів речі:

»Все то, что говорилось съ этой трибуны и писалось въ газетахъ о популярности Шевченка среди украинскаго народа, все это далеко недостаточно для того, чтобы имѣть полное представленіе о томъ, какъ въ дѣйствительности чтитъ и любитъ своего поэта украинское крестьянство. Всему бываетъ предѣлъ. Можно не давать народу просвѣщаться, закрывать на Украинѣ библіотеки, просвѣтительныя общества; можно изъять изъ библіотекъ популярныя изданія по сельскому хозяйству и медицинѣ только потому, что они написаны на народномъ языкѣ; можно запрещать на школьныхъ елкахъ читать дѣтямъ въ переводѣ на материнскій языкъ басни Крылова; можно запретить въ Кіевѣ поставить монументъ Шевченку; но никакая человѣческая сила не можетъ запретить народу любить того, кого онъ обожаетъ. Я не знаю, есть ли на Украинѣ мазепинцы-утописты, но я знаю, что есть патріоты-монополисты, и въ этомъ все зло. Эти господа, тоже малороссы, всѣми способами стараются создать на Украинѣ мазепинцевъ для того, чтобы имѣть возможность изощряться въ своемъ патріотизмѣ«.

За такі єретичні думки Мерщія націоналістична фракція судила та врешті виключила, та й не дивно, — бо він з лона самої фракції наніс тяжкий удар їй по найболючішому місцю. Речник із самої »партіи національнаго безстыдства« найліпше здолав вразити тих, хто не міг пригасити свого злого почуття навіть в урочистий момент юбілейного вшанування свого національного ґенія та безлично кидає образу цілому народові. Ся психолоґічна й моральна потворність найкраще викривала, яка була штучна, з яких каламутних джерел виходила й до яких темних цілей скерована була та течія політична, що оголосила війну українству та, »изощряясь въ своемъ патріотизмѣ«, вдавалася в тій боротьбі до найбезличніших засобів.

Перемога за ясного світу дня залишилася не за лицарями ночі. Той самий Савенко, що влучно вправлявся в ріжних інсинуаціях, коли (напр., в клубі націоналістів чи на сторінках націоналістичних орґанів) від нього не вимагалося доказів, міг тільки лепетати щось невиразне, коли таки витягли його на трибуну інші промовці. Тож депутат Мілюков міг лише констатувати, що »почва спора въ Государственной Думѣ для нихъ (націоналістів) неблагопріятна«, та що »этимъ онъ (Савенко) расписался въ томъ, что всѣ тѣ вздорныя обвиненія, съ которыми онъ выступалъ въ печати по поводу малороссійскаго сепаратизма, — не такого свойства, чтобы они могли фигурировать передъ вами«. І як ліпший доказ брехливости націоналістичних інсинуацій, промовець прочитав з трибуни фантастичні повідомлення »Новаго Времени« про австрофільські демонстрації в Київі, — повідомлення, що появилися в самий день думського запиту та були, очевидно, розраховані на певний ефект.

Запит принято. Для юбілею се вже було пізно. Українське громадянство в »німій« формі юбілейного свята пережило глибші процеси національної самосвідомости, ніж би за найбільшої прилюдної урочистости.

ВИДАННЯ ПОВНОГО »КОБЗАРЯ«.

З усіх скорпіонів, які перетерпіло українське слово, найтяжчим, безперечно, був той, що падав на твори найвизначнішого письменника нашого — Т. Г. Шевченка. Се була дійсно траґічна ситуація. Український народ мав ґеніяльного поета, так тісно звязаного з життям народньої маси, як, може, ні один поет на світі, але між поетом та народом непорушною стіною стала цензурна заборона, і до читача доходили лише покалічені, знекровлені та обездушні уривки Шевченкової поезії. І так було не лише за життя поета, але й мало-мало не пів століття ще й по його смерті — аж до 1906 р., коли появилося врешті перше на Україні повне видання »Кобзаря«. До того ж часу нація мусіла живитися самими цензурними переїдами.

Кожний свідомий українець тяжко й боляче відчував увесь траґізм такої ситуації, та ради не було, — власне була лиш одна — паліятивна: користуватись закордонними виданнями Шевченка.

Але такий вихід можливий був лише для неширокого круга людей, а для ширшого загалу українського та роскіш не була приступна.

Мені особисто доля судила те щастя, що з 14-ти літ я вже мав повне празьке видання »Кобзаря«. І враження та вплив, що їх зазнав я од Шевченкової поезії, неспрепарованої блюзнірською рукою, наочно ставили передо мною проблєму наближення творів Шевченка до загалу українського читача. Видавництво »Вік«, в якому я взяв ближчу участь, вживало способів провести через гольчане вухо цензури та поширити бодай »цензурного« »Кобзаря«, але здебільшого й сі спроби не були успішні. Проте думка про бодай хоч поправніше видання Шевченка дуже хвилювала взагалі всіх нас, учасників видавництва »Вік«, а один із нас, найбільш упередливий, В. М. Доманицький, уже й почав підготовчу працю до того, опрацювавши ґрунтовний »Розслід над текстом »Кобзаря«.

Цілком зрозуміло, що заходи в сім напрямі можна було робити лише в столиці, де все ж таки умови були вільніші, ніж по провінціяльних сатрапіях. Тож потреба безпосередніх зносин із петербурзькою цензурою (через яку обовязково переходили всі українські твори) була одним із головних мотивів, що спону-

кали мене р. 1900-го переїхати з Київа до Петербургу; і тут у постійних стосунках із цензурою, серед найбільш безнадійних обставин, не кидала мене все та сама думка— коли не про повне, то бодай повніше видання »Кобзаря«.

Був, здавалося, один простий спосіб спробувати щастя: використати право випуску в Петербурзі книжки розміром більш 10 друкованих аркушів без попередньої цензури, — в столиці цензурний режим допускав навіть таке послаблення; але ж цілком ясно було, що не буде випущено з друкарні такого »Кобзаря«, який одступав би од сталого канонізованого цензурою тексту, а друкарня сама не одважиться дати видавцям, без цензурного дозволу, не то що цілого видання, але й більш-менш значного числа надрукованих книжок[1]). План сей мав і ту головну невигоду, що так само, як і закордонне перепачковування книжок, міг рахувати лише на дуже обмежене поширення книжки. В інтересах ширшого практичного значіння треба було будувати плани на ґрунті леґальному. Розглянувшися в петербурзьких обставинах, я зробив у сім напрямі одну, як мені здавалося — досить фантастичну, спробу, яка проте, на велике здивування, скінчилася несподіваним успіхом.

Використовуючи певну свободу життя в столиці, петербурзькі українці заснували тут товариство, закривши назовні національний його характер езопівськими параґрафами уставу, в яких той характер трудно було доглянути, та страшливою — довжезною й малозрозумілою назвою: »Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведеній С.-Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи«. Для товариства, з огляду на його призначення для шкільної молоді, що завжди була »небезпечна« для адміністративного ока, конче було потрібно, щоб на чолі його, для захисту молоді та й самого товариства, стояла особа дуже впливова та бездоганна з погляду всякої адміністративної благонадійности. За відповідну з такого погляду особу ініціятори товариства визнали сенатора Андрія Миколаєвича Марковича, нащадка старого шляхетського роду на Чернігівщині, сина знаного історика України. Трудно сказати, щоб се була людина якихось особливих здібностей, але справжня гідність та великий такт у поводженню з »сильними світу сього« сприяли не лише його карієрі, але й придбали йому велику повагу та авторитет у високих бюрократичних колах. Чимале значіння в тім мало те, що Марковича знав і особисто поважав цар Микола II, і в сього останнього сенатор мав спеціяльні авдієнції. Отже мій план полягав на тому,

---

[1]) Користуючись згаданим правом, російський видавець Кожанчиков надрукував у Петербурзі »Кобзаря«, але, розуміється, »цензурного«.

щоб використати впливи сенатора Марковича, який був головою товариства, що мало своїм патроном Т. Г. Шевченка. Товариство се під претекстом збільшення своїх матеріяльних засобів уже давніше роспочало видавничу діяльність, видавши два томи історичних творів (російською мовою) О. Я. Єфименкової — »Южная Русь«. То ж цілком натуральним для його було б видати твори свого патрона.

В тон до голови т-ва обрано було й секретаря, яким був уже згадуваний Петро Матв. Саладилов. Саладилов був дуже відповідний секретар для сенатора Марковича, — се були дві споріднені, бюрократично викохані душі, що добре розуміли один одного та один одному щиро симпатизували. Тому Саладилов найбільш доцільно та успішно міг вплинути на сенатора Марковича і в справі видання »Кобзаря«. Треба було лише його переконати та зацікавити справою.

З тим я й звернувся до П. М. Саладилова. Бувши знайомий із забороненими творами Шевченка, він зразу дуже скептично поставився до сього плану. Я того й сподівався та виготовив усі арґументи, відповідні для його ориґінального світогляду українського патріота-бюрократа. По більш як двогодинній розмові він уже перейнявся ідеєю визволення занедбаної великої цінности культурної й склав для того відповідну арґументацію, якою мав бути культурний престиж російської держави; з пропущенням де-яких, особливо неприємливих для сеї останньої, уступів у творах Шевечнка врешті можна було й погодитися. Прощаючись, Саладилов обіцяв »обмозговати« сю справу та нею зайнятися. Він звичайно не кидав слів на вітер, і мої малонадійні сподівання почали прибірати певніший вигляд. В російських умовах не виключалися найбільш необмежені можливості, коли справа залежала од примхи міродайних чинників царської Росії. У Саладилова залишив я для переведення акції примірник »Кобзаря« у виданню »Руської письменности« під редакцією Ю. Романчука.

Було се 26 січня 1904 року, — тому памятаю сей день, що саме другого дня, 27 січня, роспочалася війна з японцями. Патріотичний чад реваншу нікчемним »макакам«, що опанував тоді загалом російським, зовсім не сприяв появі таких »непатріотичних« річей, яких густо посіяно в Шевченкових творах. Які будь надії розвіювалися, і коли б я не роспочав справи напередодні війни, то вже другого дня не могло б бути й думки про такий нереальний намір.

Але події розвивалися в напрямі, що вигоював од чаду патріотичного оптимізму. Тяжкі військові поразки Росії все більше наближали громадську думку до потреби основних змін внутрішньої політики. 6 серпня 1905 року проголошено першу обіцянку »законосовѣщательнаго« парламента, а затим наспівали події, що

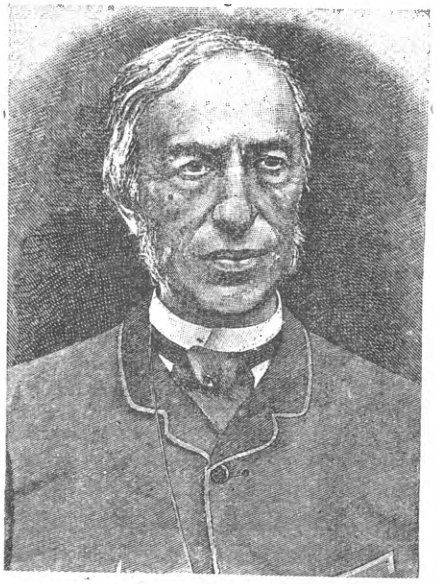

А. М. Маркович

примусово довели до многонадійного акту 17 жовтня. Все се вже наближало до певних можливостей і в справі »Кобзаря«. П. М. Саладилов повідомив мене про свої прелімінарні розмови з сього приводу з сенатором А. М. Марковичем, а в початку осени в мойому помешканні відбулася нарада (П. М. Саладилов, П. Я. Стебницький та я), на якій обговорено було план рішучої акції в сій справі. В наслідок тої наради П. М. Саладилов уже цілком конкретно переговорив із сенатором, і той згодився допровадити всю справу до самого кінця. В Марковичу заговорило справжнє почуття українського патріотизму, що спонукало його до найрішучіших кроків, аби здобути дозвіл на заборонені твори Шевченка. З адміністративного досвіду він добре розумів, що дозвіл сих творів, з огляду на їх зміст та характер, перевищує ту міру уповажень, які належали найвищим чинникам цензурної адміністрації. Тому, маючи щирий пієтет до особи царя, він вирішив звернутися до його особисто, щоб шляхом »высочайшаго повелѣнія« було доконано акт високого культурного значінння — звільнення творів ґеніяльного поета від цензурної заборони, і саме з огляду на їх світову культурну вартість. Але сенатор був заразом і в великій мірі тактовною людиною та найменше хотів при тому ображати чиюсь адміністративну амбіцію. Тому він, попереду авдієнції у царя, вважав за конче потрібне побувати у начальника головного управління в справах друку і коректно повідомити його про свої заходи. Справа формально перейшла через управу т-ва ім. Шевченка, і Маркович особисто поїхав до начальника головного управління в справах друку, повідомив його про намір товариства видати повний збірник творів свого патрона та мотивував те бажання арґументами, що, оскільки пригадую, виглядали так. Твори ґеніїв людства не можуть підлягати тим формальним приписам, що обовязкові для людей звичайних, і він, сенатор, має подати свій намір на ласкаву увагу самого монарха; але раніше він уважає для себе конечним повідомити про се »по належності« начальника головного управління в справах друку, на випадок, що може він визнає небажаним турбувати сією спра-

вою високу особу його величности, а натомість уважатиме за можливе сам вирішити ту справу позитивно. Голова цензури попав у тісне становище. З одного боку була певна небезпека в тому, щоб дозволити друк творів, які досі заборонялося, а з другого — авторитет сенатора Марковича, може навіть перебільшений у поголосках, утворював певність в успішності тої, що підняв він, справи; тому становище начальника цензурного відомства було б дуже прикре, колиб він безпотрібно допустив до клопоту аж саму особу царя, змігши й без того полагодити справу. Балансуючи між одним та другим лихом, він уважав усеж за безпечніше понести відповідальність за дозвіл нецензурних творів Шевченка, ніж заслужити хоч тінь царської неласки. Можна з певністю думати, що він власне й не уявляв собі, про що саме йде річ, бо з проскрибованими творами Шевченка він, очевидно, не був перед тим обзнайомлений, а діставши з рук Марковича мій примірник »Кобзаря«, він не міг із ним обзнайомитися, бо того ж дня, 3 жовтня, положив на тому примірнику, можливо — в присутності свого високого відвідувача, резолюцію: »Цензору А. Н. Тучапскому. Пок. прошу ускорить«. Цензора Тучапского я добре знав. Се був землячок, родич відомого в Києві українського радикала, найближчого співробітника Миколи В. Ковалевського в час найгостріших змагань радикалів драгоманівців із »націоналістичною вузькістю« ґрупи В. Б. Антоновича — О. Я. Кониського. Ледве чи не од свого родича цензор засвоїв досить презирливе трактування української літератури, принаймній він, покликуючись на свого родича революціонера, в такому презирливому тоні висловлювався про подані мною до цензури два прозові томи »Віку«, де було зібрано кращі зразки українського письменства за сто літ нашої нової літератури. Так само, очевидно, трактував він і Шевченка. Підписуючи дозвіл, він, можна бути певним, не читав того, що дозволяв, маючи для себе таке безпечне формальне прикриття, яким була недвозначна резолюція голови цензури. Дозволений примірник »Кобзаря« скоро по тому післала цензура голові Шевченкового товариства А. М. Марковичеві разом із спеціяльним повідомленням про дозвіл — від головного управління в справах друку та від петербурзького цензурного комітету: »книга эта дозволена къ напечетанію подъ условіемъ примѣненія къ тексту ея при печатаніи правилъ правописанія русскаго языка«[1]).

[1]) С. Ф. Русова у своїх спогадах, друкованих в одному з томів збірника »За сто літ«, оповідає, що П. Я. Стебницький силою виривав у цензури вірш за віршем заборонених творів Шевченка, — з поданого вгорі видно, що сього по суті речі не могло бути. Дуже дивно, що й Стебницький, пояснюючи причини дозволу повного »Кобзаря«, наче припускає, що тут могли бути якісь мотиви, звязані з річевим змістом книги: »поруч з бурхливим потоком

Ся подія викликала велику сензацію в петербурзькій українській громаді. Справа видавалася неймовірною, коли б не очевидні документальні докази: книжка »Кобзаря« з відповідним червоним написом та авторитетний коментар до того в безсумнівному цензурному папері — типовому »отношеніи« з датою та з номером. З погляду формального докази були безперечні, але поза тим було цілком ясно, що ніяка формальна причина не може звільнити видавців од відповідальности перед самодержавним царським урядом за вирази огненного Шевченкового протесту проти царів та інших атрибутів самодержавного режиму. Та все ж, не зважаючи на доброзичливі остороги декого з київських земляків (наприклад, В. П. Науменка), петербурзький »Туп« (який складався переважно з урядовців, що здавали собі справу з конфлікту між формальним та річевим порядком в обставинах російського режиму) не мав сумніву в повинності виконати свій обовязок до краю. Отже будь що будь треба було друкувати »Кобзаря« повно, без найменших купюр, — раз маємо хоч яку формальну підставу до того, щоб український народ врешті почув справжнє слово свого національного ґенія.

Товариство ім. Шевченка не могло само перевести справу видання з причин матеріяльних, тому виникла була думка передати видання якомусь російському підприємству. Я був рішуче проти того і як у розмовах приватних, так і на зборах доводив, що коли т-во Шевченка могло видати твори О. Я. Єфименкової, що росходилися в нешироких інтеліґентських колах, а проте давали прибуток т-ву, то тим більше підстав, навіть матеріяльних, щоб т-во взяло на себе й видання повного »Кобзаря«. До того ж, приватний видавець, побоюючись відповідальности за видання, не оберігав би недоторканости тексту так, як видавці українські, та, побачивши небезпеку, що могла йому загрожувати за видання »неблагонадійної« книги, пішов би скоріше навіть на матеріяльні страти, ніж на Сибір[1]). Врешті вирішено, що видаватимуть спільно

революційної літератури, що прорвав цензурну загату і грізно ревів навкруги, надолужуючи вікову мовчанку громадянства, самі гострі виступи Шевченкові проти основ російської державности здавалися чимсь застарілим, архівним, історичним матеріялом. Так, либонь, під впливом часу, подивилася на »Кобзаря« й цензура, бо на поданім до неї примірникові львівського видання не було зроблено жадної цензорської поправки чи переміни, а єдиною умовою видавцям було поставлено »соблюденіе правилъ русскаго правописанія«, себто так зв. „ярижки"«. (»Записки історично-філологічного відділу« Всеукр. Академії Наук, кн. IV, 36). Припущення цілком помилкове, навіяне, очевидно, вже враженнями дальшого революційного часу, бо коли б який урядовець цензурної установи хоч поверховно глянув до тексту »Кобзаря«, то згинув би од жаху перед самою перспективою дозволити таку революційну книгу.

[1]) Треба було ще й з тим рахуватися, що р. 1911-го кінчався 50-річний термін літературної власности авторської на видання »Кобзаря« (російським

товариства Шевченкове та видавниче (»Благодійне«). З прелімінарного обрахунку на видання потрібно було біля 5 тис. карб. Частину тої суми мали уділити з своїх засобів позичково згадані товариства, а частину (1800 карб.) позичив В. Ф. Симиренко.

Для видання виділено спеціяльну комісію з обох товариств, по чотири представники од кожного. З т-ва Шевченкового увійшли в ту комісію Хв. К. Вовк, М. М. Дубяга, Я. П. Забіло та П. М. Саладилов, з товариства видавничого — С. І. Афанасіїв, О. О. Русов, П. Я. Стебницький та я.

На редактора запрошено було В. М. Доманицького, що вже виказав свою здатність до того своїм »Розслідом над текстом »Кобзаря«. Сей критичний розслід друкувався в »Кіевской Старинѣ« за 1906 р. і в наступному році вийшов окремою книжкою розміром біля 400 стор. друку. Редакторові видавнича комісія доручила переглянути приступні для огляду власноручні писання Шевченка — в чернігівському музею ім. В. В. Тарновського та у приватних людей, власників Шевченкових автоґрафів, — і на підставі тих матеріялів поправити досі друкований текст »Кобзаря«. Особливої уваги щодо справности тексту вимагала й згадувана обставина, що 1911 року кінчався термін літературної авторської власности на »Кобзар«. »Промине ще 5 літ, — писав В. М. Доманицький, — і поетичний скарб поета стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого »Кобзаря«, чи частину його, яку небудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого, і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях, — на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронолоґічного роспорядку поезій, який мають усі видання »Кобзаря«. Тому на українському громадянстві лежить обовязок, за короткий час до скінчення терміну авторської власности, подбати про усталення найпоправнішого тексту творів Шевченкових«.

Як видно з наведеної цитати, Доманицький цілком розумів відповідальність свого завдання, і за виконання його взявся він з усією гарячою пильністю своєї вдачі. Перебував він тоді на нелеґальному становищі. Нелеґально проживав він два місяці в Петербурзі, редаґуючи тут разом із В. О. Піснячевським, під час

законом термін права тої власности обмежувано 50-ма роками від дня смерти автора), і з того часу вже кожний мав право видавати його — і, розуміється, у вигляді, в якому захоче. Ще й до кінця 50-річного терміну два петербурзькі підприємці — Гайдебуров та Новіков — випустили в Петербурзі »Кобзаря« контрафактним способом. Видавнича комісія притягла їх до суду, і присуджено їх до двомісячного арешту, а власникам »Кобзаря« мали вони заплатити 7.000 карб. втрати.

В. Ф. Симиренко

другої Державної Думи, орґан української думської фракції »Рідна справа — Думські вісти« та разом працюючи над редакцією »Кобзаря«. Після розгону другої Думи Доманицькому вже не можна було ховатися в Петербурзі як з причини адміністративної небезпеки, так і з причини тяжкого стану свого здоровля, і він переїхав на перехования до мене на літню вілу у Фінляндії.

Умови для праці були тут дуже відповідні. Доманицький працював із надзвичайною пильністю, зовсім не рахуючись із станом свого здоровля, але задержка друку трапилася з боку цілком несподіваного.

Ще на початку редакційної роботи Доманицького знаний дослідувач революційних рухів у Росії П. Є. Щоголєв знайшов у архіві департаменту поліції (б. »Третьяго Отдѣленія«) зовсім до того часу невідомі рукописи Шевченкових творів. Було тут два зшитки поезій Шевченка. Один переважно з р. р. 1844-46, з написом рукою Шевченка: »Три літа«, — був він, правдоподібно, виготовлений для цензури, бо мав і »передмову«. Зшитки мали велику цінність, бо там, крім численних варіянтів, знайшлися невідомі поезії — »Сова« та »Дівичії ночі«, а також кінець поеми »Іван Гус«, — сю частину поезії вважали за згублену. Довідавшися про се, ми з Стебницьким запропонували петербурзькій громаді »Туп'а« визначити Щоголєву постійну що-місячну платню, аби він, працюючи в архіві, списував і твори Шевченка (бо здобути для свого чоловіка дозвіл на вступ до архіву було нелегко). Для полегшення роботи Щоголєву було дано примірник Романчукового »Кобзаря«, аби він міг надписувати в самій книзі варіянти з знайдених рукописів. Та робота його, вже близька до кінця, нагло обірвалася: вертаючися якось з департаменту, він забув на візнику свій портфель, в якому був і »Кобзар« з доповненнями. Книга загинула, а скоро після того Щоголєв перестав працювати в архіві департаменту поліції. Конче треба було здобути дозвіл на працю в архіві кому небудь із петербурзької громади. На сьому пункті громадяне петербурзькі дуже невлучно »переполітикували«. Щоб сенатор Маркович із більшою певністю взявся про се клопотатись, прирадили рекомендувати йому, як кандидата на ту працю, його земляка, теж »чернігівського дворянина« Я. П. Забіла, який власне був мало придатний для такої роботи. Крім того Забіло довго не приступав до виконання свого завдання, а коли врешті взявся до того влітку 1906 року, то не здолав знайти в архіві всіх тих матеріялів, якими там користувався Щоголєв (результати своєї праці Забіло опісля видрукував у »Київській Старині«). Через все те випуск книжки задержався аж до кінця 1906 р. Надруковано було 10.000 примірників ціною по 1 р. 50 к. Цензурних умов не було додержано: текст поезій змінювано проти цензурного оригіналу, як се вимагалося даними Шевченкових автоґрафів; не додержано й вимоги щодо »правилъ правописанія русскаго языка«. Коли вийшла книжка, діяли вже нові приписи щодо друку, — скасовано було попередню цензуру. За три місяці на складі видання не залишилося й одного примірника.

Через рік видруковано друге видання, в кількості 25 тис. прим., ціною в три карбованці (роскішне видання на веленовому папері 2.000 примірників), в один карб. 50 коп. (7.000 прим.) та в 60 коп. (16.000 прим.).

Коли доводилося до краю друге видання, у мене стався

прикрий конфлікт із видавничою комісією. Пильнуючи про матеріяльний бік видання, комісія постановила пустити в продаж попереду дорожчі примірники по три карб. та 1 карб. 50 коп., а дешеві продавати вже тоді, як перші два типи буде випродано. Я протестував проти такої постанови — з мотивів не лише засадничих, але й з огляду на те, що кожної хвилі можна було сподіватися конфіскати видання, тому проволікання з продажем дешевого видання могло фактично скінчитися змарнуванням цілого дешевого накладу, який, замість посіятися в народі, міг бути знищений на макулатуру. Не вважаючи на свої дружні відносини з ініціятором тої пропозиції П. Я. Стебницьким, я поставив справу дуже рішуче і, коли запало згадане рішення в комісії, я вийшов з неї, навіть з управи благодійного товариства, не мігши взяти на себе моральну відповідальність за фатальні наслідки тої постанови.

Лише щаслива доля врятувала видавців од тих загрозливих наслідків і то лише тому, що вони врешті, в значній мірі через мій протест, не додержали своєї постанови та випустили в продаж дешеві примірники раніше, ніж було випродано дорожчі. Над »Кобзарем« згущувалися темні хмари і, на сором, походили вони з власних таки українських джерел, від тих »самоотвержених« землячків, що з головою впірнули в російську державну ідеолоґію та, як у приказці, були більшими католиками, ніж сам папа. Один із таких земляків, навіть досить заслужений в українській національній справі, харківчанин М. Ф. Лободовський, писав до видавців такими буквально словами: »Злодійне, а не благодійне товариство зробило велику шкоду, видавши »Кобзар« повний... Шевченко казав: »чом не писать, як руки сверблять, та не все слід печатать«. А вони що зробили?! Киями запорозькими за се!.. І печатайте у Львові нецензурні!... Цензурним дозволом не виправляйтеся!... Ви не малоумні!«.... Той самий Лободовський у pendant виданню Кобзаря випустив грубо фальсифікований текст »Марії«. Приятель Лободовського, проф. харківського університету протоєрей Т. І. Буткевич, проживаючи в Петербурзі як член Державної Ради, пропонував мені вплинути на видавців, аби в дальшому виданню »Кобзаря« замінити тим фальсифікатом текст »Марії« Шевченкової. Звідти ж, із Харькова, вийшла врешті адміністративна ініціятива репресії щодо повного видання »Кобзаря«. Харківський губернатор повідомив міністра внутрішніх справ про поширення »кощунственної« книжки у »ввіреній« йому губернії, міністр передав справу до головного управління в справах друку, останнє — до цензурного комітету, а той уже потяг до судової відповідальности видавців — цілий склад видавничої комісії, совісно зазначений у передмові до видання. Було се року 1910. До того часу з видання 1908 року було рос-

продано всі дешеві примірники (вони розійшлися негайно, як було їх пущено в продаж), майже всі примірники ціною по 1 карб. 50 коп., а досить значна частина люксусового видання залишилася ще на складі. Коли вже стало відомо про конфіскату, але фактично її ще не було переведено, видавці, щоб урятувати се цінне видання, частинно розібрали його для перехования в приватних помешканнях та опісля продавали »зпід поли«, триста примірників післали до книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, триста примірників у Київ, як жертву комісії для спорудження памятника Шевченкові, а 50 примірників залишили на жертву для цензури. Здається, що й київський транспорт врешті також попав до рук адміністрації.

Дозвіл цензурний на друк повного Кобзаря дано було ще до цензурної реформи 1906 року, а вийшла книжка, навіть перше її видання, вже по скасуванню попередньої цензури. І та власне обставина й давала формальну підставу для притягнення видавців до карної відповідальности. В сій справі я пертрактував із виконуючим на той час обовязки голови цензурного комітету (тоді вже комітету в справах друку), М. А. Андріяшевим, з походження українцем, про що згадував я раніше. З його боку я й перед тим зустрічав досить доброзичливе і в усякому разі обєктивне відношення в справах цензурних, і тепер він так само виявив у своїх поясненнях цілковиту формальну обєктивність. Насамперед він запевнив, що ініціятива притягнення видавців до відповідальности належить не цензурі, — ся остання лише виконує свій обовязок із примусу тих фактів, що з сторони до неї вплинули. На моє зауваження, що цензурний дозвіл формально усуває відповідальність видавців, Андріяшев слушно пояснив, що видання появилося, коли вже попередню цензуру було скасовано, і таким чином видавці підлягають вимогам нового закону, що, за скасуванням попередньої цензури, установляє відповідальність видавця. Обвинувачено нас по дуже прикрим статтям 73, 74 та 127 карного статуту.

Ще до конфіскати »Кобзаря«, на початку 1910 р., стала на чергу справа нового видання. Склад і текст видання було вже усталено, тому було вже можливо передати те видання якомусь сторонньому, приватному видавцеві, застерігши лише, щоб було дотримано видання в тому вигляді, який мав »Кобзар« у двох попередніх виданнях; тим більш можна було се зробити, що через рік уже кожний мав право видавати твори Шевченка. З моєї ініціятиви зацікавився справою московський видавець І. Д. Ситін[1]), але, поінформувавшися в цензурних сферах, запропонував деякі купюри; та на те не могли петербурзькі українці погоди-

[1]) Він тоді друкував мою читанку »Вінок«.

тися. Були відомості, що й Ситін дістав листа з застереженням од тих »самоотверженних« землячків, які протестували проти повного видання »Кобзаря«. Третє видання взявся друкувати і в кінці 1910 р. видрукував Вал. Ів. Яковенко, член петербурзької громади »Туп'а«, відомий співробітник московського видавця Ф. Ф. Павленкова. Він тільки застеріг собі право, щоб у тих місцях, де вжито слово »цар«, ставити крапки замість відповідних літер. Своє видання оздобив Яковенко ілюстраціями художника Ф. Дудина[1]); в оригіналі були то малюнки справді художні, але у виконанню друкарському виглядали недобре. Профілактичні способи Яковенкові не помогли, — в січні 1911 року цензура наклала арешт разом із попереднім і на його видання. Урятовано з друкарні лише невелику кількість примірників, а з решти після судового присуду довелося вирізати більш шости аркушів проскрибованих поезій.

На початку підлягали конфіскаті власне друге й третє видання, для конфіскати ж першого — цензура не могла розшукати примірника сього видання. З того приводу випало мені таке куріозне qui pro quo. Обовязок знайти той примірник покладено було на секретаря комітету в справах друку Р. Р. Велене. Се був добродушний фін, що совісно виконував свій непочесний обовязок, не здаючи собі справи з його якости, і через лагідну свою вдачу багато робив він мені дрібних, але практично дуже цінних послуг у моїх постійних зносинах із цензурою. І от коли йому ніяк не таланило знайти примірника першого видання Кобзаря 1907 року, він у чистоті свого сумління попросив мене допомогти йому в його тяжкому завданню. І як же він докірливо поглянув на мене за мою чорну невдячність, коли я відповів йому, що не можу здобути тої книжки. Аж року 1913-го таки пощастило цензурі знайти примірник першого видання, і над тим виданням відбулася знову та процедура конфіскати й суду, що попереду над іншими двома виданнями.

Не буду тут росповідати про саму процедуру процесу, яка закінчилася щасливо для видавців, та нещасливо для самої книжки (судовою постановою знищено біля 7 аркушів друку); історію того процесу подав П. Стебницький у кн. IV. »Записок історично-філологічного відділу« Всеукраїнської Академії Наук, а копія судової справи переховується у чернігівському музеєві. Зазначу лише деякі факти з того процесу.

Справа затяглася майже на два роки. Ще до повстання процесу голова Шевченкового т-ва сенатор А. М. Маркович упоко-

[1]) Той Дудин був колись членом української громади в Єлисаветграді; коли громада »засипалась« і жандармерія взяла Дудина на допит, він не тільки росповів все, що знав, але й понамальовував обличчя тих членів громади, що їх прізвищ не знав.

ївся, — нема сумніву, що коли б він жив, то процес було б умо-рено тим самим екстраваґантним способом, як свого часу здо-буто було дозвіл на видання повного »Кобзаря«. Головою т-ва став М. М. Ковалевський, якому й не снилося, що мав би відпо-відати за чужі гріхи та ще й такі смертельні, і досить він із того приводу перехвилювався. Так само і в Благодійному т-ві замість О. О. Русова головував у часі повстання процесу П. Я. Стебниць-кий, — на його плечі й упав увесь клопіт зносин із судовими чин-никами та зокрема переслухування у слідчого. На оборонця за-просили знаного адвоката Оскара Осиповича Ґрузенберґа. П. П. Катеринич, що був сусідою по маєтку та добре особисто знай-омий із міністром юстиції Щегловитовим, приносив досить не-втішні відомості щодо майбутнього вироку судового. Та не зов-сім так сталося. В першій інстанції — в судовій палаті — вирішено, згідно з внеском слідчого, знищити у виданнях другому та тре-тьому по 104 сторінки друку[1]), а процес проти видавців при-пинити.

Рішення судової палати було не гірше, а навіть ліпше, ніж ми сподівалися. Приємним для видавців сюрпризом було звіль-нення їх од відповідальности, що виглядала зовсім не жартов-ливо. Трудно було сподіватися, щоб милостивішим був присуд і щодо тексту »Кобзаря«, — сконфісковані місця з очевидністю були нецензурні, за виключенням хіба певної кількости рядків

---

[1]) В офіціяльному столичному виданню — в »С. Петербургскихъ Вѣдо-мостяхъ« свого часу видруковано було постанову про конфіскату (в обіжнику Головного Управління в справах друку) в формі, що може найбільше під-лягала б конфіскаті з погляду тої безпечности самодержавного ладу, яку ма-лося на увазі судовою постановою. Постановлялося про знищення:

»1) Частей стихотворенія »Сонъ«, а) начиная словами »Самъ изволитъ се-годня гуляты« и кончая словами »веселися, лютый кате, проклятый, про-клятый« и б) начиная словами »неначе з берлоги ведмидь вилизъ« и кончая словами »я перелякався та й прокинувся«, 2) частей стихотворенія »Великий льохъ«: а) всего отдѣла подъ заголовкомъ »Друга душа« и б) въ отдѣлѣ подъ заголовкомъ »Третя душа« начиная словами »я глянула, усмихнулась« и кон-чая словами »голодна вовчиця«, в) словъ: »Э, сестрицы, много. Три указа на-каркала на одну дорогу« и г) начиная словами »И я люта, а всетаки не зу-мію« и кончая словами: »и вы наши, и все наше и гоже й не гоже«, 3) частей стихотворенія »Кавказъ«: а) начиная словами »За горамы горы« и кончая сло-вами »и нашимъ батюшкамъ слава«; б) начиная словами: »Що царь якійсь то« и кончая словами »Отъ бачыте, яки у насъ на неби« и в) начиная сло-вами: »И тебе загнала, мій друже єдиний« и кончая словами: »з московськои чарки московську отруту«, 4) части стихотворенія »Холодный Яръ«, начиная словами: »не ховайте, не топчите святого закона« и кончая словами «за оте-чество, ий Богу, овеча натура«, 5) частей стихотворенія »Царь«: а) начиная отъ словъ »хотилося б зигнать оскому« и кончая словами: »И мы б подержалы в рукахъ свято-помазану чупрыну« и б) начиная словами: »такъ отаки то свя-

поеми »Кавказ«, які перед тим друкувалися в цензурованих »Кобзарях«. Але видавці чули себе відповідальними перед історією і не хотіли заслужити докору за те, що не вжили всіх способів до самого краю, аби врятувати ще бодай щонебудь із літературної спадщини українського ґенія. Тому, хоча новим судовим вироком могла перемінитися на зле доля самих видавців, вирішено було подати касаційну скаргу до сенату. Справу взявся провадити й далі О. О. Ґрузенберґ.

Скаргу розглянув сенат 18 грудня 1912 р. Справа відбувалася за закритих дверей, у присутності лише обвинувачених та близьких до них людей. Головував сенатор Лутковський, у засіданні брали участь сенатори Чебишев, Шульгин, докладав — Позен (секретар, автор барелієфів на памятнику Котляревському в Полтаві). Ґрузенберґ сказав натхнену промову[1]), але вона не вплинула на суддів. Сенат затвердив постанову судової палати.

До часу революції, як бачимо, повних видань »Кобзаря«

тии ти цари« и кончая словами: »та ревностно, въ новий ливреи, заходымось царив любыть«, 6) стихотворенія »Юродивый«, 7) въ стихотвореніи »Неофиты« словъ: »не говорыть ни самъ сывый Верхотворець, ни його святи помошныки, поборныкы, кастраты нимии«, 8) части стихотворенія »Слава«, начиная словами »Ты хоча пышалась« и кончая словами: »Та мени про те байдуже«, 9) части стихотворенія »я не нездужаю нивроку«, начиная словами »Царь Микола йии прыспав« до конца этого стихотворенія, 10) частей стихотворенія »Во Іудеи во дни оны«, начиная словами: »Спасы ты нас младенче праведный« до конца этого стихотворенія; 11) стихотворенія »Марія«; 12) части стихотворенія »Осіи глава XIV«, начиная словами »и додай такее слово« до конца этого стихотворенія; 13) частей стихотворенія »Молытва«: а) начиная словами: »Царямъ, всесвитнымъ шынкарямъ« и кончая словами »І пута кутии пошли«, б) начиная словами »Царивъ, кривавыхъ шинкаривъ« и кончая словами: »Въ склепу глыбокимъ замуруй«, в) словъ: »тымъ неситымъ очамъ, земнымъ богамъ, царямъ«, г) словъ »все на свити не намъ, все богамъ тымъ, царямъ«, 14) стихотворенія: »Гимнъ чернечий«, 15) стихотворенія »Свите ясный, свите тыхий«; 16) стихотворенія: »И Архимедъ и Галилей«; 17) стихотворенія: »Саулъ«, 18) части стихотворенія »Хоча лежачого й не бьють«, начиная словами »Чы псамъ...« до конца этого стихотворенія; 19) въ стихотвореніи »О люде, неборакы« отъ словъ: »Царямъ, царятамъ на земли«, 20) части стихотворенія »Якось то йду я у ночи«, начиная словами: »як-бы то, думаю« и кончая словами »псари з псарятами царять« и 21) части стихотворенія: »Бувалы войны«, начиная словами »И выростуть, і безъ сокыры« до конца стихотворенія«.

[1]) Усе поступовання О. О. Ґрузенберґа було високо шляхетне. Вихований у Києві, він заховав із студенських часів співчуття до українського руху і провадив справу з запалом ідейної людини. З огляду, що рішуче відмовився він од гонорару, ми подарували йому художню скриньку гуцульської роботи, заступивши залізні частини золотими. З Ґрузенберґом довелося мені опісля зустрінутись у Києві, коли я був міністром за гетьманської влади, — Київ дав тоді притулок оборонцеві творів українського поета.

було власне два — видання 1907 та 1908 років. І через густе сито самодержавної опіки просочилася в народ лише незначна кількість сієї великої книжки. Режим російської держави, послідовно убиваючи всі прояви національної української свідомости, не міг допустити такого живого джерела тої свідомости, яким був, єсть і буде завжди »Кобзар« Шевченка. Не можна добром згадати й ту краплю доброго, що сталося через хвильовий дозвіл »Кобзаря«, бо сталося те лише сліпим випадком — через непорозуміння чи просто навіть через примху міродайних чинників царського ладу . А поруч із тою непорозумінною крихтою добра — хто міг би зрахувати всю тяжку втрату для духового життя українського народу, так надовго одірваного од чистого джерела Шевченкової поезії. Наш за се тяжкий рахунок ніколи і нічим не може бути покритий.

В. М. ДОМАНИЦЬКИЙ.

З справою видання повного »Кобзаря« близько звязане імя Василя Микол. Доманицького — редактора сього видання. Я вже згадував про нього в частині першій своїх »Сторінок«. Обмежуся тут тими відомостями про нього, що належать до часу мого перебування в Петербурзі.

Хто не знав особисто невсипущої вдачі Доманицького, не зможе собі уявити, як то до 33-літнього віку, з якого принаймні 5 літ припадає на лежання в ліжку смертельної хвороби, можна було розвинути таку колосальну й заразом ріжнородну діяльність, переробити всю ту працю, що здолав її виконати сей феноменальний акумулятор людської енерґії.

На перший погляд могло здаватися, що се — людина чистого академічного успособлення, кабінетний учений. У »Київській Старині«, де він був фактичним секретарем редакції ще за часу свого студенства, в »Літературно-Науковому Вістнику», в »Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка« появляються спершу замітки й статті літературного й наукового характеру, а далі й солідні наукові праці Доманицького. З поля історії має поважне наукове значіння велика праця його »Козаччина на переломі XVI—XVII ст.« (в »Записках« та окремо). Ученик В. Б. Антоновича, він засвоїв його точні методи наукових дослідів і на полі археолоґії та залюбки займався археолоґічними роскопками. Найпродуктивніші були його роскопки в Звенігородщині. Але як людина у високій мірі скромна, він не відважувався виступати самостійно з археолоґічними дослідами, і свій старанно ведений щоденник роскопок передав проф. Спіцинові, який широко використав сей щоденник. Етноґрафічні праці Василя Миколаєвича починаються з невеликих дослідів — »Пісня про Нечая«, »Балада про Бондарівну« і закінчуються великою, поважною працею »Піонер української етноґрафії Зоріян Долєнґа Ходаковський«. Серед праць з історії української літератури слід зазначити знайдений Доманицьким великий матеріял »Невідомих віршів ієромонаха Климентія« — дуже цікавий причинок до української літературної творчости в добу нашого національного декадансу, та кілька дуже інтересних дослідів про творчість і авторство

Марка Вовчка, які освітлюють темні моменти щодо авторської самостійности літературної праці сеї письменниці.

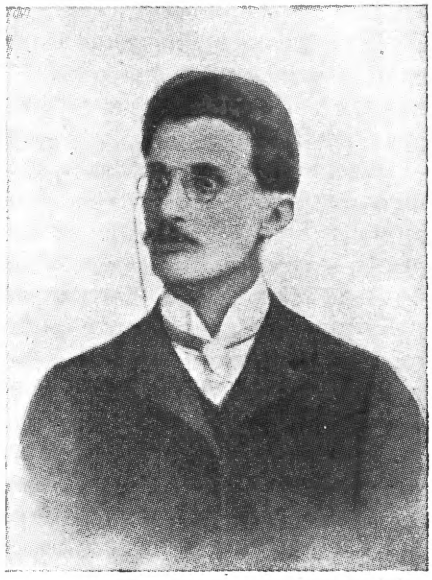

В. М. Доманицький

Але інтереси й хист ученого були лише одною стороною багатої та ріжнородної вдачі Доманицького. В головній своїй істоті був се насамперед громадянин-патріот. Громадський темперамент Доманицького найяскравіше виявляється в публіцистичних його писаннях — у періодичній пресі, головним чином у »Громадській Думці«, »Раді«, »Новій Громаді«, »Літературно-Науковому Вістнику«, »Украинскомъ Вѣстникѣ« та ін. Живо-темпераментні статті його, густо роскидані по сих виданнях, визначаються широкою політичною свідомістю, що освітлює кожний, навіть дрібний, факт національного життя з погляду провідної політично-громадської думки. Сі прикмети Доманицького, як публіциста, найвиразніше проявилися в редаґованні газети »Рідна Справа — Думські Вісти« — орґані української парламентської фракції в другій Державній Думі. Фракція запросила Доманицького на фактичного редактора сього свого орґану, і він виконав сей громадський обовязок не лише сумлінно й талановито, а й просто — блискуче. »Рідна Справа« була справжнім голосом української думської фракції і без дзвінких фраз, без зайвої демаґоґії здобула собі велику популярність на Україні й мала великий вплив на маси. Інші думські фракції щиро визнавали, що у них нема так талантовито і влучно веденого орґану.

В близькому звязку з публіцистичними працями В. М. Доманицького стоять його народньо-популярні брошури. Серед тих праць найбільше значіння мають брошури про Галичину та Буковину, що для народнього читача буквально одкрили український національно-визвольний характер сих країв та мали значний вплив на поширення національної свідомости й серед українців у Росії.

Участь Доманицького в популярній літературі для народу виявлялася не лише в писанню брошур, але й у виданню книг для народу. Коли в кінці девятидесятих років заснувалося в Київі видавництво »Вік«, що стало найбільш тривалою та плодючою видав-

ничою орґанізацією, то Доманицький з самого початку бере в ньому дуже діяльну участь. Крім тих функцій, що були в його спільні з іншими учасниками сього видавництва, він спеціяльно одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений у сій справі по своїй попередній роботі в »Кіевской Старинѣ«, і ми йому без бою уступили сі обовязки, а він виконував їх з якоюсь містичною любовю, використовуючи для того кожну вільну хвилину: і ждучи трамваю, і в самому трамваї, і за обідом і в кожному інтервалі якої будь роботи. Коли він тяжко заслаб, і конче потрібно було вирядити його з Київа в якусь теплу санаторію, то він нізащо не хотів одійти од своїх коректорських обовязків, а виїхавши врешті у Крим, і ремствував і лаявся, що йому не посилають туди коректи, тим позбавляючи його великої насолоди... Так кожне найдрібніше діло робив він із любовю й навіть із захопленням.

Хоча вже й літературна робота В. М. Доманицького мала яскраво забарвлений характер громадський, особливо його публіцистика, але самою літературною працею не могла обмежитись діяльність сього українського громадянина par excellence. Люде здатні та енерґійні знаходять привід і спосіб до активної праці навіть і в найбільш несприятливих обставинах, що звичайно зменшують або й зовсім нищать активність інших людей. Доманицький знайшов для себе такий привід у тяжкій хворобі, що примусово загнала його на село. Увійшовши в близькі стосунки з селом, з його не лише культурними, але й економічними потребами, Доманицький знайшов та вказав для інших найдоцільніші шляхи для задоволення народніх потреб та разом — підходу до народньої психолоґії, до річевої стичности з народньою масою. Тим шляхом була участь української інтеліґенції в народній кооперації. За почином та прикладом Доманицького ся остання сталася затим одною з головних підвалин національно-громадської свідомости українських мас. Се було, може, найбільшою, історичного значіння, національною заслугою Доманицького, але на сій стороні його діяльности я вже спинявся докладніше в попередній частині своїх спогадів.

Ледве чи не поруч і з сим, по значінню, треба поставити його редаґування повного »Кобзаря« Шевченкового. Зайнявся Доманицький вперше тою працею влітку 1907 р. Другу Думу було розігнано, видання її фракційного орґану — »Рідної Справи« — автоматично мусіло припинитися, нелеґальне перебування В. М. в Петербурзі все більше утруднювалося. Тоді переїхав він до мене на літню дачу в Фінляндію. Я жив того літа геть далеко за Виборгом, біля ст. Кавантсарі, де поліційний догляд був слабший. Тут і зайнявся Доманицький редакцією першого повного видання »Кобзаря«. Підготовлений він був до сеї праці

своєю літературно-критичною моноґрафією »Розслід над текстом »Кобзаря«, в якій уперше дано поважну спробу порівняння Шевченкових варіянтів, з яких чимало знайдено самим таки Доманицьким. Крім »Розсліду«, він для редакції тексту використав силу ще нових, до того часу невідомих, матеріялів, з яких одні дано йому видавцями (матеріяли з архіву департаменту поліції), інші поздобував сам редактор шляхом енерґійних, настирливих зносин із власниками Шевченкових автоґрафів. Се була, справді, велика — тяжка та відповідальна — праця.

Видання призначалося для масового читача, — отже не можна було не то що містити в йому критичних редакторських уваг, а навіть подавати самих варіянтів. Треба було з усіх варіянтів вибрати — з погляду літературно-критичного та художнього — найвідповідніший, покладаючись, де не було хронолоґічної дати, лише на власні сили критичного аналізу та на власний художній смак. Приготування науково-критичного видання, з усім відповідним апаратом, лежало в планах дальшої праці редактора, і головний матеріял до тої праці переховувався у мене, в моїм приватнім помешканні в Петербурзі. Життя на вигнанні, хвороба та дочасна смерть не дали справдитися тим планам Доманицького, а політичний переворот большевицький знищив усе моє майно, в тім числі багату бібліотеку та ще цінніші матеріяли літературні. Памяткою редакторської праці Доманицького залишилися лише три друковані видання »Кобзаря«. І що б не сказала колись дальша критика Шевченкового тексту (а її ще й досі нема), вона мусить, за всяких умов, визнати той факт, що український народ уперше прочитав справжнього Шевченка з рук Доманицького. Се належить не лише до повноти видання, але й щодо якости самої критики тексту. Усі — без винятків — попередні видання нашого найвидатнішого письменника визначаються убійчою неохайністю щодо критики ріжних варіянтів тексту. Тексти бралися випадкові, традиційні (хоча ставали відомі все нові й нові автоґрафи) і навіть прочитувалися видавцями недбало, помилково. Перший підійшов до тексту з справжньою пошаною та з гострим ножем критичного аналізу Доманицький, і той текст, що критично ним перевірений, подає нам дороге слово Шевченкове справді, як »куте, бите і семикрати перелите«. І той оновлений »Кобзар«, обмитий редакційною критикою од неохайности попередніх видавців, широко пішов в українське населення: за кілька літ розійшлося його, не лічучи Яковенкового видання, більш 30 тис. примірників, і, коли врешті схаменулися ті, що мали завданням »тащить і не пущать«, та притягли до відповідальности видавців і редактора, то було вже пізно. »Кобзар« пішов туди, для кого він призначався та куди його так довго не пускали. Трудно навіть уявити, не то що підрахувати, всю суму національно-визвольного

М. Аркас

впливу сих десятків тисяч »Кобзаря« на українську душу. Так само трудно сказати, в якій мірі живився сим джерелом той національно-визвольний український рух, що так яскраво вибухнув у часи революції й виявляється тепер у широкій національній свідомості українських мас. Та не треба забувати й того, що без редакції »Кобзаря«, так щасливо доконаної Доманицьким, ми, можливо, й досі не мали б чистого образу нашого національного ґенія. Все се яскраво підкреслює велич національно-громадської заслуги Доманицького.

Одночасно з редакцією »Кобзаря« Доманицький переводив ще другу редакційну працю, що, без перебільшення кажучи, — мала епохальне значіння щодо поглиблення в масах української національно-історичної свідомости. Се — зредаґована Доманицьким історія України Миколи Аркаса. Сю книжку, живо й патріотично, але не літературно і не науково написану автором, Доманицький, на прохання автора, зредаґував так, що вона стала зразком історичної популярної літератури. Се була перша книжка нашої історії, написаної для широкої публики, й популярність її в свій час була надзвичайна. »Ілюстрована історія України« М. С. Грушевського появилася пізніше й не мала такого успіху у широкого, середнього читача, як »Історія України« Аркаса — Доманицького. Видання в кількості 7 тис. примірників (ціною по 1 карб. 50 коп. та по 3 карб.) розійшлося протягом кількох місяців.

Редаґуючи, Доманицький одночасно й друкував книжку в Петербурзі. Приїздити туди йому було небезпечно і, щоб уникнути тої небезпеки, всі зносини з друкарнею (»Общественная Польза«) та фотоцинкоґрафією (С. Прокудина-Горського) провадив я, забіраючи у редактора рукописи, коректи, малюнки та одвозячи їх до друкарні й цинкоґрафії, рівнож одвозючи матеріял від них до редактора.

Щоб дати В. М. Доманицькому змогу закінчити його редакторські праці, посиділи ми з родиною на дачі в Фінляндії довше, як сидиться тут звичайно, але в кінці серпня, з першими морозами, мусіли переїхати до Петербургу. Нелеґальний паспорт

у В. М. був »добрий«; але скоро почали кружляти біля його чорні ворони охранки. Се дуже занепокоїло його приятелів, бо здоровля його під час гнилої петербузької осени значно погіршало, й арештування мусіло б скінчитися для його траґічно. Вирішено було, щоб він їхав за кордон. Він не сперечався і на самому початку листопада 1907 р. щасливо переїхав границю — на сей раз уже в останнє. А слідом за тим вийшов заочний присуд департаменту поліції — заслати Доманицького на три роки в Вологодську губернію. Зчасом удалося перемінити те заслання на трилітнє перебування за кордоном.

І почалося життя вигнанця з повсякчасним почуттям своєї примусової одірваности од рідного краю, од близьких людей. Жив він спершу в Закопаному (вілла „Jerzewo"), р. 1910 виїхав на південь Франції в Аркашон. Коли в Закопаному він час од часу знаходив близьке оточення (В. Липинський, Д. Донцов, В. Сімович, Б. Лепкий), то в Аркашоні над сею, такою громадською людиною найбільше тяжила сумна, безнадійна самотність. Він »хворіє на брак близьких людей« та приходить до висновку, що все на світі дурниця, крім одного — самітности. Проте духова сила його така велика, що в часі життя, яке можна назвати аґонією, коли тяжка хвороба, наче втомившись, випускала його на хвилину з своїх кігтів, він розсипає іскри гумору, жартів, спромогається й на жартовливий вірш. Спекавшись, напр., плєвриту, що спіткав його в Аркашоні, він святкує визволення, — присилає мені такий вірш — пародію на одну новітню поезію:

Закутавши серце в жорстокости мох,
Я лаявсь, як звощик: »нехай би той здох,
Хто вигадав всякі Рівєри,
Злудливого сенсу химери.
Вкраїнцям се — гибіль: Грінченко і я
Рівєру ошустну кленемо щодня«.
І рушив я, вдягши гніву капюшон,
Над той Океан, у самий Аркашон.
Приїхав — і бачу: північная бора
Гуляє по хвилях бучних необора.
І стукала три дні до вікон, воріт,
Поки не вчинила у боці плєврит.
Тоді то безжурнеє сонце
Давай-но сміятись в віконце...
Сміялось так сонце цілих девять день
І з сміху того плєврит луснув у пень.
В додачу так черево жерло,
Що фунтів на шість го росперло.
Закутавши серце в хвали капюшон,
Гучу привселюдно: »Віват, Аркашон!«

Перед тим, з Корфу прислав він моїй доні, Оксані, вірш — »Не слухався старших«, де жартом вже не може закритися дуже сумний настрій:

За горами за долами,
За широкими морями,
Серед моря на горбку,
На тім острові Корфу
(Так його тут прозивають,
Бо по нашому не знають!)
Сидить дядя той патлатий,
Що бував в Оксанки в хаті,
А що кажуть — дядя Вася...
Ось куди тепер забрався!
За яку ж тяжку провину
Він далеко так полинув?
А чи вбив яку людину
Та утік в ту далечину?

А чи гроші в кого вкрав
Та й світ-за-очі подрав?
Ні, не злодій він, не вбивця,
Не розбійник — кровопивця, —
Він був смирний, як телятко
Або малеє ягнятко, —
Душі людські не губив,
Чуже брати не любив.
А тому туди утік
(Не навіки, а на рік),
Що не слухав мами й тата.
Як була зима проклята,
А він бігав без кожуха,
Хоч одмерзнуть йому вуха;
А як часом кожух вхопить,
То в рукава рук не встромить, —
Так і біга, як проява, —
Аж зробилась йому »вава«!
Як вчепилася до його, —
Не подієш вже нічого,
Ось лежить вже він слабенький
Був худий — зробивсь тоненький.
Та й сидить тепер на морі
У сльозах, у тяжкім горі.
Тепер буде добре знати,
Як не слухать мами й тата[1])

Ті віршовані жарти були настроєм недовгим — до першого незабарного приступу хвороби, що жорстоко нагадувала — memento mori... І він, розуміючи, що вмірає, — вмірав вигнанцем на чужині, не маючи й платонічної втіхи — надії побачити той край, побути серед того народу, що інтересами їх він тільки й жив і за них пропадав на чужині. Дозвіл вернутися вийшов уже тоді, коли було надто пізно.

А тут іще гостро відчувався брак матеріяльних засобів. Лихий стан здоровля примушував жити в санаторіях, де життя дороге, а се вимагало надсильної праці — для заробітку. Та праця все більше одбірає в його сили, врешті позбавляючи можливости працювати. Людина, що ніколи не зрікалася ніякої роботи, що завше була зразком найакуратнішого її виконання, — починає затягати роботу, а врешті зрікається роботи, не маючи сили до того. За два місяці до смерти одмовився він од такої милої для себе праці, як стаття про Шевченка до української енциклопедії, що видавалася в Петербурзі; зрікався, »бо — як писав своїм приятелям — скоро мушу зректися й білого світу«.

---

[1]) З віршів В. М. поважнішого змісту знаю тільки два: »Поезія XX віку« (»Літ.-Наук. Вістник«, 1900, IV) та »Живий Бог« (у збірнику »На вічну память Котляревському«); опріч того, поперекладав він вірші Данила Братковського (»Л.-Н. Вістник«, 1909, II). Заховувався ще у мене рукопис його перекладу (з часу анґло-бурської війни) — »Гимн боерів«:

Чи знаєш ти смілий нарід
Віддавна у ярмі,
Який за свій ніколи рід
Не шкодував крови.
Брати, страждання залишім!
Під стягами, в тіні
В піснях побіду зголосім...
Той смілий люд — се ми.

Чи знаєш ти чудовий край, —
В зневазі здавна він.
Природа там створила рай,
Насіявши скарбів.
Товариші, співаймо всі,
Пісень побідних, знай:
Чудовий край, брати — друзі. —
То наш коханий край!

В. М. дуже хотів, щоб сей гимн добре хтось обробив, — для того подавав свій дослівний переклад з оригіналу, як матеріял для художнього перекладу.

Упокоївся В. М. Доманицький 28 серпня 1910 р. Уважливе начальство відгукнулося на смерть українського громадянина — забороною ховати його у Київі, — щоб не було демонстрацій, — та дуже немудро дозволило поховати його у рідному селі Колодистому, де він народився, працював, де він увійшов у тісний духовий звязок із близьким йому селянством.

Похорон Доманицького, щиро-безпосередній, ніким не інсценізований, був надзвичайною маніфестацією народнього співчуття громадській праці новітнього українського демократа. Тисячі народу проводили труну його від залізничої станції до рідного села, тисячі народу другого дня провели його в далеку путь, безповоротну[1]). Навіть на еміґраційній чужині, де багато мусить забутися з того, що мало у свій час певне значіння, — навіть тут з приводу 15-ої річниці смерти Доманицького помянуто його »не злим, тихим словом« так, як у наших умовах мало кого поминають: відбулися урочисті збори, присвячені памяті його, в історично-філософічному товаристві, в обєднанню кооперативних орґанізацій у Подєбрадах та в Селянській Спілці у Празі. Очевидно, єсть якийсь секрет невмирущости сього імени в українському світі — і »там« , і »тут«.

Секрет сей полягає насамперед у самій духовій істоті Василя Доманицького. Се була високо-освічена людина, з широким розумовим світоглядом та щирим серцем, що було здатне до відданости, до саможертви. За таких духових прикмет праця його визначається глибоким засадничим характером, — тому й прокладала вона нові шляхи в нашому національному поступованню, творила нову тактику в нашій національній проґрамі.

---

[1]) Ось як описано свого часу в »Новій Раді« (1917 р., ч. 39) урочистість на могилі В. М. Доманицького на початку революції:

»В селі Колодистому Звенигородського повіту на Київщині відбулося народнє свято. Ще з самого раня велика площа, котра лежить між росправою і будинком банку, була забита людьми. Сюди зібралося все село, від меншого до більшого. Незабаром вийшов на балкон другого поверху банківського будинку оратор і росказав людям, для чого вони сюди покликані і що їм сьогодні треба робити. Після нього виходили другі передові селяне, котрі ознайомлювали людей із тим великим переворотом, який відбувся, закликали їх згуртуватися і всім вірити в нове правительство.

»Люди уважно слухали, деякі баби плакали, і тут же було громадою порішено піти з процесією на могилу вчителя народу Василя Миколаєвича Доманицького. Поприходили з прапорами, вінками, зібрався хор і пішли з співом »Заповіту«, »Ще не вмерла Україна« та інших пісень до церкви, де стоїть могила В. М.

»На могилі один із селян Іван Ненадищук — перший прихильник В. М., котрий так же за правдиве ясне слово терпів неволю, сказав промову: »Товаришу Василю! не міг я над твоєю могилою свого слова промовити, як тебе ховали, коли тебе привезли з чужини в рідне село і занесли в рідну хату,

А заразом — то була праця невсипуща, над сили людські. Коли згадуєш Доманицького, мимоволі повстає питання: чи ж багато хвилин свого життя змарнував він, не уживши їх для громадської справи? І міцний од природи орґанізм не видержав такого надлюдського режиму. Але й захворівши поважно й безнадійно, Доманицький того режиму не припиняє. »Ся хвора людина, — писав близький приятель його С. Єфремов, — виявляла стільки енерґії й таким була зразковим робітником, що без роботи не можна було уявити її. Доманицький працював буквально таки рук не покладаючи і не даючи собі одпочинку. Напевне можна сказати, що дочасна смерть спіткала його тільки через те, що він ніколи не думав і не дбав про себе, підриваючись на роботі задля рідного краю«.

Доманицький жив у той час, коли українське життя саме виходило з того підземного льоху, куди замкнула його вся попередня планомірна політика російського правительства. Під зростом народнього протесту та коротким подувом свободи вперше після довгого часу настала якась можливість української національної роботи. Поле те було таке широке і таке було нерозоране, а робочих рук до його так ще було мало, що на плечі тодішніх робітників падав тягар надмірний та непосильний. »Робітників мало до болю, до страху мало стає до праці, — каже той самий автор ще навіть у 1910 році з приводу смерти Доманицького. — Громадянство наше не звикло ще брати живу, діяльну участь у націо-

---

а з хати в церкву. Мене тієї ночі взяли темні, озброєні сили і затаскали далеко, далеко від тебе, з трьома товаришами, шабля і штик не допускали нікого до твоєї труни. І так ти ждав тієї вільної години, коли люди її викують, і тоді до тебе прийдуть і вільним, добрим словом тебе помянуть. О, ти діждався тієї години! Воля доконана, яку й ти кував! Пролунав голос твій по всій російській землі і нашій рідній Україні! Тепер я прийшов до тебе, шановний Василю, як вільний козак, з вільним словом, з товаришами за тебе помолитись Богу: грудочку землі на твою могилу в знак товариства кинути та про виковану волю з селянами говорити. Вічна ж тобі память, товаришу!«

»Хор проспівав вічну память і »Заповіт«, після чого Ненадищук кінчив свою промову словами:

»Товаришу Василю! Добрий, ясний, як сонце! Коло тебе, вченого працьовника, купчились люди, як діти коло батька, ти з ними проводив довгі часи, ти сіяв добре слово, кував народню волю словами, ти був великим порадником тому, хто до тебе звертавсь; твій обід та вечеря — були з товаришами, і надмірна праця надірвала твоє здоровля. За вільнеє слово, за волю людей, за лучше життя гонили тебе по чужих землях. Гонили й нас, твоїх товаришів, які тебе любили за твоє добре слово, по казаматах сирих, де тепер сидять ті кати, котрі нас гонили. Ти в тяжкій праці перетомився, гоніння затроїло твоє життя і ти ліг, заснув, склавши руки, не діждавши волі. Спи ж, товаришу! Земля тобі пером«!

нально-громадському житті, і всенька робота всією вагою своєю спадає на окремих одиниць, яких доля чи натура їхня поставили коло самого діла. І вони, одиниці ті, перериваються на роботі, знесилюються і падають жертвами національного лихоліття, а ми тільки тоді помічаємо се, коли зненацька прибавиться нова гомовина... Тоді ми розводимось у жалях, виявляємо спочуття, складаємо пізні вінки на могилу. До того ж оту надсильну роботу приймаємо ми, як повинність одиниць — працювати і за себе і за інших«. І так ще живий до сього часу остаточний вислід того ж таки нашого заслуженого письменника: »Нема у нас ще доцільного, систематичного поділу праці, нема планомірного економізування своєї сили. І через те тільки й можливо, що коли загал громадянства слабенько реаґує собі (та чи й реаґує?) на події нашого життя й стоїть осторонь од роботи, — окремі одиниці знесилюються й падають під вагою всякої роботи, яку мусять робити, не перебіраючи, бо інакше зроблено її не буде, бо інакше не знайдеться до неї охочих... Ось де траґедія нашого теперішнього життя, ось де вина нас усіх за те, що ростуть безупинно серед нас могили і побільшується над міру кладовище наше«.

Ледве чи можна поремствувати на мене за сей довгий витяг із некрологу, писаного ще тому мало не чверть віку. За сі роки не стільки багато часу упливло, скільки подій сталося, що рішуче перемінили обставини нашого життя. Здвиг національної психолоґії за час революції непомірно збільшив кадри українських активних сил. На камяному, здавалося — цілком неплідному, ґрунті заколосився багатий урожай національної сили, перед яким очі розбігалися од щастя у старих, колись так нечисленних, робітників. У відповідальну хвилю свого історичного життя Україна не могла нарікати на брак щирих працьовників та на недостачу у них енерґії. Але та відповідальна хвиля полинула, — з високости національно-державного раювання ми упали в надто буденні умови еміґраційного життя, і той різкий, траґічний контраст ослабив інтенсивність нашої волі. В настроях еміґраційного громадянства наступив перелом не щодо самої якости настроїв, а власне щодо її волевої інтенсивности. Припала пилом колишня енерґія загалу наших людей, не піднімається рука до роботи там, де вона колись запопадливо за неї хапалася. Справи загального значіння знову стали властивістю певного гуртка людей, часом — кількох відданих одиниць...

Отже, згадуючи смерть свого дорогого друга, линучи думкою на його далеку могилу, почуваю себе подвійно тяжко. По великому святі велетенського здвигу бачу в певній мірі будень обставин ще довоєнного часу 1910 року та близьких до нього

років — тих років, що смоком загальної громадської байдужности виссали життьові сили з незабутнього Василя Доманицького.

І за його могилою встає в моїй засмученій уяві ще багато й багато нових могилок, де полягли та ще поляжуть самовіддані жертви нашої байдужности...

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
»УКРАИНСКІЙ НАРОДЪ ВЪ ЕГО ПРОШЛОМЪ И НАСТОЯЩЕМЪ«.

В Петербурзі, незадовго до війни, роспочато, хоч, на жаль, не доведено до краю ще одну українську справу — видання української енциклопедії — »Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ«.

Думка орґанізувати в Петербурзі працю з ділянки українознавства запала мені зараз по скасуванню закону 1876 р. Якийсь час займав мене план заснувати в столиці наукове товариство такого самого типу, що й київське. Спокушало притягти до української роботи ті з походження українські сили, що загрузли в російській роботі, або й використати фахове знання москалів, що працювали в ділянці українознавства. І тих, і других було в Петербурзі досить, не раз зачіпав я сю тему в приватних розмовах і думка та здобувала справжнє співчуття — не лише аби сказати для годиться. Доконання такого плану обіцяло дати цінний матеріял, особливо в ділянці економічній, якого нам так бракувало; живилося й надію, що дехто з тих поросійщених Савлів міг би стати Павлом. Товариство планував я окреме од київського, вважаючи на характеристичну психолоґію столичних людей та на їх нахил — зверху вниз дивитись на все, що не виходить із вершин петербурзького Олімпу. Отже співробітників знайшлося б, з певними особами я й обговорював справу прелімінарно, а затим листувався в тій справі з М. С. Грушевським. Сей останній мав би бути натуральним провідником наукового товариства в Петербурзі, як був він таким і в Київі. Його звязки з науковими колами в столиці та досить часті наїзди до Петербургу полегчували провадження справи. Але якраз через нестале перебування Грушевського в столиці справа та затягалася. А тим часом плани прибрали іншу форму.

Я часто хорував. Через гниле петербурзьке підсоння захоплював як інфлюенцу, що на кілька день привязувала мене як не завжди до ліжка, то в кожному разі до хати. Тоді був я вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятись думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію — типу теперішньої »Книги Знання« — в яких чотирьох—пяти томах, використавши до того матеріял, що

вже досить було його зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біоґрафічний та ґеоґрафічний. Матеріяльні засоби для видання планувалося здобути з видавничих фондів, які мали два петербурзькі українські товариства: Товариство імени Шевченка здобуло кілька тисяч карб. од видання творів О. Я. Єфименкової (два томи »Южной Руси«), т-во »Благодійне«, разом із що-йно згаданим, дістало прибутку од видання »Кобзаря« більш десяти тисяч. І сею справою заінтересувався М. С. Грушевський, який, натурально, мав би кермувати нею, тим більше, що в плані моєму було притягти і львівське наукове т-во до участи в справі — і в праці літературній і що-до видання. Але провідники згаданих петербурзьких орґанізацій скептично поставилися до сього плану. Передбачали формальні ускладнення в спільній акції з закордонною установою та й узагалі не мали віри, щоб, за наявности кількох російських енциклопедій, могла мати успіх ще й енциклопедія українська. Се привело мене до пошукування інших джерел.

В розмові з О. О. Шахматовим довідався я, що по виплаті за словник української мови стипендії, яку було установлено при академії наук, залишалася ще якась сума[1]). Се подало мені думку, чи не слід би за той лишок роспочати інший словник український-енциклопедичний, в якому почувалася тоді — більш навіть, ніж тепер — просто таки нагальна потреба. Сею думкою поділився я з Шахматовим. Він висловив деякі зауваження щодо труднощів практичного переведення сеї справи, але поставив її на обміркування, коли зібрались у нього українці з якогось іншого приводу. Тим часом і я, ближче обміркувавши свій попередній проєкт, прийшов до висновку, що енциклопедичний словарь звичайного типу мало надається для опрацьовання на терені академії наук — і з огляду, перш за все, на свій популярний характер, і з причин навіть технічних. І тому я запропонував українську енциклопедію іншого порядку, — щоб складалася вона з окремих моноґрафічних праць, які в своїй цілості обіймали б важливіші сторони українського життя, даючи уяву про Україну, як окремий нац. орґанізм. Подав я і схему тої енциклопедії в трьох томах. Думку сю при-

[1]) Ще року 1881 М. І. Костомаров передав академії наук 4.000 рублів, які зібрано на видання популярних українських книжок та перекладу євангелія на українську мову. Після закону 1876 р. відпала можливість видати такі книги, тож призначено було ті кошти на премію за ліпший словник української мови. Але минав речинець, що його призначила академія, словника ніхто не подавав, а капітал збільшувався. Тоді академія наук р. 1902 постановила оголосити дві премії: першу — 4 тис. карб. та проценти на сю суму до 1891 р. і другу — на проценти з того часу по 1 січня 1905 р. Сю другу премію дістала редакція »Кіевской Старины« та видала (р. 1909) премірований словарь (т. зв. словарь Б. Грінченка). Перша ж премія залишилася вільною.

сутні визнали за слушну, а Шахматов, з властивою йому практичністю у таких справах, запропонував спосіб її переведення поза коштами од лишків стипендії за український словник. Він пропонував притягти до сеї справи видатні та авторитетні наукові сили, що, ставши на чолі підприємства, вже тим самим могли б ґарантувати і матеріяльний успіх його, а тоді яке небудь з більших видавництв охоче взялось би за таке видання. Тут таки конкретно запропонував він запросити Максима Максимовича Ковалевського, щоб він став на чолі всієї справи, а певними відділами завідували б окремі редактори. Як звичайно в таких випадках бувало, детальне опрацювання плану доручено було нам із П. Я. Стебницьким. Коли ми се зробили, запрошено було на нараду М. М. Ковалевського. Сей останній згодився очолити підприємство і вказав на видавничу фірму, з якою він провадив справи, а саме на московське видавництво бр. Ґранат. Але попередив, що сам він, за силою інших справ, які вже набрав на себе, ближче тою справою займатися не може, й запропонував, у підмогу йому, запросити Максима Антоновича Славінського, з яким був звязаний по редакції »Вѣстника Европы«, часто з ним бачився та міг би при тім порозуміватися і в справах енциклопедії. Присутній на нараді М. А. Славінський дав свою згоду. Доручення йому технічної сторони справи викликало певні побоювання, бо, як висловлювався навіть добродушний О. О. Шахматов, — М. А., »при всѣхъ его отличныхъ качествахъ, не отличается прилежаніемъ«. Та з огляду на згадані обставини іншого виходу не було. До видавництва бр. Ґранат послано листа в імені Ковалевського, і воно прийняло пропозицію, але, видимо, боячись устряти в українську авантуру, поставило умову, щоб навні видавцем виставлено було якусь приватну особу. Врешті умовлено, що такою особою буде М. А. Славінський. Обовязки секретарські здебільшого доводилося виконувати мені: зноситися з авторами, видавцями — фактичними й номінальними та навіть перечитувати деякі праці, що мали засадниче, з українського погляду, значіння.

Енциклопедію на початку плановано в трьох томах, але пізніше М. С. Грушевський, запрошений на редактора історичного відділу, зажадав для себе цілого окремого тому, взявшися його написати, так що врешті вирішено друкувати 4 томи. Видання мало бути люксусове, — здається, по 5 карб. за том, та поширюватись мало через комісіонерів на виплат ратами, як більшість видань тої фірми. Умови для співробітників та редакторів були вигідні — по 100 карб. од аркуша для авторів та по 25 карб. — для редакторів. Видавці Ґранати спочатку планували втиснути наше підприємство як відділ у ширше многотомове видання »Народы Россіи«, але врешті погодились на видання окремої української енциклопедії в чотирьох томах.

На редакторів запрошені були такі особи: Ф. Вовк (антропологія, етноґрафія, мистецтво), М. Грушевський (історія, ґеоґрафія, статистика), М. Ковалевський та М. Туган Барановський (економіка), Ф. Корш, О. Шахматов, А. Кримський (мова, література)[1]).

З першими двома томами справа пішла досить гладко, — тертя були невеликі, а саме що-до другого тому.

Ф. К. Вовк писав розділи — »Антропологічні« та »Етноґрафічні« риси українського народу. В плані моєї проґрами було виявити ті характерні риси українського типу, що найбільше одріжняють його од інших споріднених типів, головно — од великоруського, — бо се було тоді одною з актуальних тем у російсько-українських змаганнях, нарівні з темою язиковою. Розробляючи тему етноґрафічну, Ф. К. Вовк надто переобтяжив свою розвідку матеріялом нехарактерним, в якому губилося найтиповіше, а головне — не дав тих вислідів, що витягали б з обширного та ріжноцінного матеріялу належні консеквенції національні; підсумки в досить невиразній формі подав він на останніх 2—3 сторінках своєї широкої, забитої фактичним матеріялом, росправи. Я переконував його, щоб він, коли не має охоти чи змоги переробляти цілу свою працю, принаймній — поширив та виразніше представив би кінцеву їх частину. Він якраз не мав до того охоти — з тої причини, як пояснив він, що за працю свою мав на увазі, по видрукованню, дістати од університету гідність доктора. Річ у тому, що перейшовши свого часу на еміґраційне становище, Ф. К., здається, не закінчив університету й запрошений був чи-

---

[1]) Проґраму видання усталено було таку:

Т. I. Отд. I. Развитіе украинскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія. М. Грушевскій.

Отд. II. Исторія Украины. М. Грушевскій.

Т. II. Отд. III. Территорія и населеніе. Очеркъ географіи Украины. С. Рудницкій. — Статистика укр. населенія. А. Русовъ. — Украинское населеніе Галиціи и Буковины. В. Охримовичъ. — Угорская Русь, территорія и населеніе. С. Томашивскій.

Отд. IV. Антропологія и этнографія. Антропологическія особенности украинскаго племени. Ф. Волковъ. — Этнографическія особенности украинскаго народа. Ф. Волковъ. — Обычное право украинскаго народа. Т. Ефименко.

Отд. V. Языкъ. Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка. А. Шахматовъ. — Очеркъ діалектологіи. И. Зилинскій. — Очеркъ исторіи литературнаго малорусскаго языка. А. Крымскій.

Отд. VI. Литература. Малорусская народная словесность. Н. Янчукъ. — Очеркъ литературы древняго періода. И. Житецкій. — Очеркъ литературы XIV—XVIII вѣковъ. И. Стешенко. — Украинская литература отъ Сковороды до Шевченка. Н. Сумцовъ. — Т. Шевченко. М. Славинскій. — Украинская литература въ 60 и 70 годы. С. Ефремовъ. — Украинская литература 1880—1910 г. г. А. Грушевскій.

тати лекції в петербурзькому університеті, з огляду на свої друковані праці, на становищі лектора, та, як часто се буває навіть із розумними людьми, побивався за зовнішньою гідністю ученого стану. Гідність ту він справді дістав, але, щоб не наразитися на спротив з боку університетських націоналістів, полишив певні національні щілини в своїй праці. Тому й після його праці не минула потреба в такому компендіумі етноґрафічних даних що-до українського типу, де було б поставлено всі національні точки над і.

Виникли труднощі й що-до автора для росправи про найстаршу добу українського письменства. Всю історію української літератури поділено на розділи, які мали обробити окремі автори. Натуральним було, щоб розділ про найдавнішу добу написав С. О. Єфремов, якого книжка »Історія українського письменства« перед тим появилася. Я й виставляв кандидатуру Єфремова. Але Шахматов, хоч і досить мяко, упірався проти того. Мотивів своїх ясно він не висловлював, але можна було догадуватись, що вражало його дуже виразне доконання Єфремовим схеми язикового поділу українського та великоруського племен із визнанням пізнішого походження великоруського народу та його мови, — чим порушувалося проголошену Шахматовим теорію єдиного праязика, спільного для обох народів. Шахматов дуже вболівав і навіть обурювався з приводу вислідів проф. С. Смаль-Стоцького, який за безпосереднє джерело українського язика уважає язик »праславянський« (без посередництва язика »праруського«), і називав ті висліди небезпечною теорією, що затемнює справу. »Русское сердце« сього висококультурного москаля, як казав він, раділо з успіхів української культури, бо українці — галузь великого руського племени, навіть рівнозначна з галуззю великоруською; але за всього ідеалізму національного, за всієї ідейної

Отд. VII. Искусство. Д. Щербаковскій. — Архитектура. В. Щербаковскій. — Орнаментика. Н. Бѣляшевскій. — Музыка. А. Масловъ.

Т. III. Отд. VIII. Хозяйство. Исторія украинскаго землевладѣнія. А. Ефименко. — Происхожденіе старозаимочнаго землевладѣнія въ слободской Украинѣ. М. Ковалевскій. — Географическій очеркъ Украины. Д. Рихтеръ. — Разселеніе и переселеніе украинскихъ крестьянъ. А. Кауфманъ. — Сельское хозяйство. Т. Осадчій. — Крестьянское движеніе послѣднихъ лѣтъ. Т. Осадчій. — Частное землевладѣніе. Т. Осадчій. — Типы хозяйствъ юго-западного края. А. Ярошевичъ. — Свеклосахарная промышленность. И. Левинъ. — Горнозаводская промышленность. В. Воронцовъ. — Кооперація на Украинѣ. В. Хижняковъ.

Т. IV. Отд. IX. Современная культура и общественная жизнь. Общественная жизнь за послѣднее десятилѣтіе. С. Ефремовъ. — Просвѣщеніе и церковь. А. Лотоцкій. — Мѣстное управленіе и самоуправленіе. П. Чижевскій — Политическія и національныя отношенія. М. Славинскій. — Начало галицкаго возрожденія. В. Гнатюкъ. — Общественно-политическая и культурная жизнь Галиціи, Буковины и Угорской Руси. М. Славинскій.

та наукової сумлінности сеї людини все ж мимоволі витикалося часом і в нього оте московське шило, що тішилося платонічною думкою про бодай колишню, доісторичну єдність обох народів. Такий відповідний кандидат, як В. М. Перетц, одмовився од участи в енциклопедії, бо не запрошено до співробітництва близького йому К. І. Арабажина. Тоді Шахматов запропонував сей розділ оддати Ігнатові Павл. Житецькому. Я рішуче тому заперечував, покликаючись на недавню рецензію сього автора в »Вѣстникѣ Европы« на черговий том »Історії України-Руси« М. С. Грушевського, де Житецький поборював знану та вже признану в історіоґрафічній науці схему сього ученого що-до окремішности народів українського та великоруського, відновлюючи стару, прийняту в російських підручниках історії, теорію Погодина-Іловайського про єдність »русскаго народа«. Я доводив, що за таких засадничих поглядів на історію не можна ждати од того автора іншої концепції й що-до письменства, а таким виломом порушувалося б план та завдання цілого нашого літературного підприємства. Кандидатуру Житецького піддержували П. Я. Стебницький та Ф. К. Вовк, — перший — через згадувану вгорі рису слабкости щодо своїх давніх приятелів, — він якось хворобливо був їм відданий з безоглядною вірою в їх не лише моральні чесноти, але й навіть у здібності, не рахуючися з реальною дійсністю; а з Ф. К. Вовком ми таки часто не сходились у поглядах, а в випадках моєї незгоди з П. Я. Стебницьким він звичайно був на стороні останнього. Врешті я був переголосований і розділ доручено І. П. Житецькому. Але ж не потрібно було пророком бути, щоб передбачити справжні наслідки того невідповідного кроку. Літературу старої доби подавав Житецький так, як її трактувалося в російських підручниках »русской словесности«, що вже переходило, для нашого видавництва, найвищу міру натягування фактів. Шахматов сконфужено мусів зрезиґнувати з свого попереднього плану, — працю визнано за невідповідну та доручено іншому авторові, але все ж таки — не Єфремову (здається, І. М. Стешенкові).

Найбільші труднощі повстали щодо редакції відділу економічного. До сього часу всі праці, які виконувано гуртом петербурзьких громадян, не були звязані з економікою, і практики в сьому напрямі у нас не було, — лише ми з Стебницьким почасти працювали в ділянці економічній. Я запропонував запросити на фактичного редактора економічного відділу Мих. Ів. Туган-Барановського. Кандидатуру сю зустрінуто скептично з тої причини, що М. І. Туган-Барановський до того часу далеко стояв од українських інтересів, навіть у своїх наукових працях не виявляв зацікавлення спеціяльно тереном українським; тож не багато було виглядів, щоб погодився він узяти участь у даній справі, але в за-

М. І. Туган-Барановський

саді кандидатуру визнано за бажану та доручено М. М. Ковалевському переговорити з Туган-Барановським. Останній погодився умовно, — просив раніше ознайомити його детально з проґрамою економічного відділу. В помешканні М. М. Ковалевського призначена була нарада з його участю.

Ми з Стебницьким таки добре попрацювали над проґрамою сього відділу, але, з огляду на особу славетного економіста, перед засіданням почували себе наче перед іспитом. П. Я., звичайно в таких випадках несміливий, настоював, щоб доповідав я, — тож на іспит довелося ставати власне мені. До того часу я не знав М. І. Туган-Барановського особисто, — знав його з попереднього часу, як уславленого ідеолоґа марксизму, коли його наука почасти захоплювала молоді українські орґанізації.

На самому початку засідання М. І. Туган-Барановський зая-

вив, що він готовий, чим зможе, допомогти підприємству, яке вважає за дуже симпатичне що-до цілів, але має великий сумнів, чи можна ту хорошу думку здійснити практично.

Малоросія, — казав він (розуміється по російськи, як і всі засідання, з огляду на участь росіян, провадилося в російській мові), — так орґанічно увійшла в економічний оборот цілої Росії, що я не уявляю, які сторони та як саме можна було б виділити для окремого дослідження, як факти українського значіння. І я не гадаю, щоб такі досліди, коли б були й можливі, могли б скласти цілий том. Але в кожному разі з інтересом послухаю, який єсть план що-до сього.

Я почав доповідати проєкт, пояснюючи зміст і характер кожної окремої теми та пропонуючи заразом і автора чи кілька авторів для кожної праці. Що-далій М. І. все більше зацікавлювався, запитував, визнавав взагалі можливість опрацювання запропонованих тем, потверджував пропозиції і що-до осіб співробітників та робив свої уваги, конкретизуючи ту чи іншу тему й пропонуючи з свого боку на ту чи іншу тему співробітників, здебільшого знаних та авторитетних економістів. Більш як на годину ростягалася моя доповідь і що-далій то було мені все легше говорити, бо скоро у нас з М. І. Туган-Барановським позначилася спільна мова. Тож якось наче й натурально врешті вийшло, коли по закінченні доповіди Т.-Б. заявив, що він поділяє думку видати збірник праць, присвячених економічному життю України, але вважає тепер, що для опрацювання всіх намічених тем не вистане одного тому, а потрібно буде коли не три, то, принаймній, два томи. На се йому завважили, що умовленого з видавцями плану порушувати не можна, а врешті не всі теми конечне треба опрацювати, — з цілої проґрами він, як редактор, може вибрати найпотрібніші чи найвідповідніші.

Отже залагоджено було найнепевнішу справу — з економічним відділом, — знайшовся для нього господарь та ще й не аби-який.

Але прикрість вийшла для мене особисто з такого боку, звідки найменше можна було її сподіватися. З Стебницьким ми умовилися, що у двох відділах найбільш відповідальних з погляду національного — в економічному та у відділі громадського життя — ми з ним мусимо взяти участь безпосередню, щоб дотримати належного напряму сих відділів. І тому мав він узяти в економічному відділі тему, близьку йому з його службового фаху, — про торговлю збіжжям. Та коли я доповідав про сю тему та запропонував, як автора, Стебницького, він почав відмовлятися й порекомендував, замість себе, свого помічника в аналоґічних працях у »Вѣстникѣ Финансовъ«, де він працював (прізвища не памятаю). Се був у П. Я. один із тих випадків рефлєксії скромности,

що звичайно доводили мене до роспачу. Туган-Барановський, що, очевидно, звик трактувати такі справи з погляду ділового, уважав, що Стебницький має поважні причини одмовлятися, та висловивши жаль, що не може він взяти сеї роботи, врешті погодився на рекомендованого Стебницьким автора. А тим часом, покладаючись на попереднє наше порозуміння, що Стебницький увійде в склад співробітників економічного тому, я виключив звідти своє співробітництво, — за попереднім планом мав би там дати працю з галузі, над якою саме працював тоді — по службі і в друку, про землеволодіння.

Таким чином залишався без ідейного, з погляду українського, проводу, відділ, до якого сам редактор поставився на початку дуже скептично та, хоч зрезиґнував із своєї попередньої думки, але, очевидно, в дійсності не міг позбутися й теоретичних сумнівів і бути в курсі практичного опрацювання українських моментів в економічному життю України. Се, як я опісля довідався, так насправді й сталося. До участи в економічному відділі запрошено було між іншим знаного статистика Дм. І. Ріхтера, з яким я був близько знайомий. Він опісля й оповів мені, що коли Туган-Барановський скликав співробітників, то зразу ж повстали у них ті самі неясності, що були на початку і в редактора, та й тепер не на всі конкретні запитання міг він дати задовільної відповіді. Найперше перед кожним автором встало питання, що таке Україна з погляду території, населення та своїх економічних властивостей. І щоб ясніше окреслити характер та обсяг тем, що їх мали опрацьовувати ріжні автори, доручено було Д. І. Ріхтерові написати та на дальших зборах прочитати вступну статтю — ґеоґрафічно-статистичний огляд, де було б подано особливості економічного життя України взагалі та зокрема поодиноких її районів. Ріхтер написав та перед зборами дав мені свою працю прочитати, — се був ґеоґрафічно-господарчий начерк, рівного якому що-до влучности мені не доводилося опісля читати.

Фаховий склад співробітників економічного тому, що звикли реґулярно працювати в ділянці свого фаху, мав наслідком своєчасне виконання замовлених праць. Більшість тем не було опрацьовано (у мене нема повного, який був запроєктований, проспекту), головно з тої причини, що повне додержання наміченої проґрами перевищило б розмір тому (кожний том розраховано було на 20 аркушів).

Се була перша спроба опрацьовання економічного життя України у відрубності од решти державної території, — спроба, доконана фаховими силами тодішніх російських економістів. Такий початок мав би стати живою спонукою для дальших праць у тому самому напрямі, подаючи приклад — найголовніше ж — методу в сій, ще зовсім новій, ділянці наукового досліду що-до

України. Але той фатум, що завис над економічним збірником од початку, мав своє найгірше закінчення. З причин, про які мені непоборимо прикро говорити і по двох десятках літ, справа з друком затяглася, а тим часом почалася війна. Комісіонерський апарат видавничої фірми розсипався, а головне — почалися нечувані репресії що-до всього українського. Се дуже видавців застрашило, — вони боялись, що в таких умовах вихід дальшого тому української енциклопедії спричинить для них утрати не лише матеріяльні. Видавці охоче погоджувалися передати ініціяторам справи матеріял, уже оплачений авторським та редакторським гонораром; але в тих обставинах уже трудно було знайти іншого підприємця, що підняв би на себе друк такої матеріяльно коштовної книжки. Так ті праці й залишилися, не бувши видруковані, в портфелі видавництва.

Та сама доля спіткала й том четвертий — відділ сучасної культури та громадського життя, — для якого майже всі статті також було виготовлено. З тих статтів появилася за кордоном у друку лише стаття В. Гнатюка — про культурне та громадське життя закордонних українських територій.

Все широке підприємство видання української моноґрафічної енциклопедії п. н. »Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ« обмежилось виданням лише перших двох томів. Історія України М. Грушевського була, правда, певною варіяцією інших двох російських та українського видань, але сим разом поширилась вона серед такої клієнтури (шляхом передплати ратами через комісіонерів), яка нам до того часу не була приступна. В сьому томі вперше появилася праця Грушевського, що подавала властиво історію української національної думки (»Развитіе украинскихъ изученій в XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія«). В томі другому вперше появилися написані фахівцями начерки ґеоґрафічні та статистичні, яких дуже нам бракувало та які стали особливо цінні за часу війни (праці О. Русова, С. Рудницького, В. Охримовича, С. Томашівського), а також перші сконденсовані огляди України з погляду антропологічного та етноґрафічного — Ф. Вовка.

Хоч третій та четвертий томи, на превеликий жаль, не побачили світу, але для праці в ділянці українознавства притягнуто було цілий ряд нових авторів, що в ній де-які з них (економісти) вперше з того приводу почали працювати. З тих людей така з усякого погляду цінна особа, як М. І. Туган-Барановський, з того часу свідомо став на ґрунт український.

——o——

Згадаю при тій нагоді кількома рисами сього українського Павла, що хоч властиво не був Савлом, але все ж чужим був для України, поки праця в українській енциклопедії не дала йому

приводу й ґрунту для самовизначення національного в напрямі українському.

Народився М. І. Туган-Барановський р. 1865, помер 29 січня 1918 р., — отже було йому всього лише 54 роки, — вік, коли саме розвинулися його інтелєктуальні сили та обіцяли в майбутньому багаті результати. Батько М. І. — татарин, мати напів-литовка, напів-українка. У відповіді на анкету »Укр. Жизни« писав він про своє національне самовизначення: »Въ ранней юности и на университетской скамьѣ чувствовалъ себя украинскимъ патріотомъ, затѣмъ нѣсколько охладѣлъ къ украинству« й почував себе »скорѣе русскимъ«. Звязків з українською стихією він усе ж не поривав — і через родинні звязки (дружина його Ольга Федорівна була з свідомої української родини Русинових, на Полтавщині), й через практичні стики з українським селом (висиланий із столиці, жив він на Полтавщині й брав тут діяльну участь у кооперативному русі). Підсвідоме його почуття українське розжевріло затим під впливом емоцій розумового порядку, коли став він науково працювати в »Украинскомъ Вѣстникѣ« (в питаннях, що мали загальноекономічне значіння, як, напр., націоналізація землі) за першої революції та в енциклопедії »Украинскій Народъ« перед другою революцією. Дальшими кроками національного його самоусвідомлення була участь в українському лазареті, в Петербурзі, в першому українському уряді — генеральному секретаріяті та, врешті, в українській політичній партії соціялістів-федералістів.

М. І. Туган-Барановський — учений світового значіння в ділянці економічній. Його праці — »Промышленные кризисы« (1894 р.), »Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ« (1898 р.) — дали йому славу ученого, що в своїй науковій праці шукає відповіді на болючі питання сучасного життя. З іменем Туган-Барановського звязаний широкий ідеолоґічний рух — марксизм поміркованого чи — так зв. — лєґального напряму. Свої ідеї популяризує він і серед широкого загалу в публичних викладах (»Вольно-Економическое Общество«, »Религіозно-философское Общество«) та в російських місячниках (»Новое Слово«, »Начало«, »Міръ Божій«), і імя його, разом з іменами П. Струве, Г. Плєханова (Бельтов) та Н. Лєніна, набірає свого часу надзвичайної популярности серед громадянства, особливо серед молоді — в тодішніх шкільних нелєґальних гуртках. Але з початком першої революції поволі росходиться він із своїми колишніми ідейними спільниками — врешті аж до повної протилежности. Стає затим твердо на ґрунт української національности й державности. На пропозицію татарської делєґації, з початком революції, стати на чолі тої делєґації, відповідає, що визнає себе національно українцем. Коли в вересні 1917 р. утворювався генеральний секретаріят України, на основі порозуміння з всеросійським Тимчасовим Урядом, і мені

запропоновано було теку секретаря фінансів, я вказав на кандидатуру М. І. Туган-Барановського, який перебував тоді на Полтавщині. Викликаний телеґрамою, він одразу погодився прийняти на себе обовязки секретаря фінансів. Про його діяльність на сьому становищі скажу пізніше, якщо доведеться мені продовжити свої спогади. Тут лише зазначу один дрібний, але характеристичний факт того часу. Коли М. І., з доручення секретаріяту, поїхав до Петербургу, там у раді петербурзького університету винесено проти нього резолюцію протесту, яко проти члена іноземного правительства. Так реально вже тоді оцінювалося політичні події на Україні.

ЛІТЕРАТУРНА ПРАЦЯ.

За тяжкого самодержавного режиму, що давив цілу державу, в російській столиці все ж був якийсь мінімум свободи життя громадянського, свободи думки та—бодай у меншій мірі—свободи друкованого слова. Сими умовами, натурально, малося скористуватись і в інтересах українських. Дійсно, розвивається в Петербурзі акція літературна, і хоч не давала вона, особливо на початку, поважних результатів, але на убогому фоні наших тяжких обставин і вона відогравала певну ролю.

Приїхавши до Петербургу через рік по заснованню тут голосно так званої »петербурзької »Просвіти« (»Благотворительное О-во изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ«), я зразу ж узяв у ній участь, знаходячи тут вираз для того видавничого розгону, що його засвоїв собі в київській орґанізації »Вік«. Основоположник т-ва генерал М. Ф. Федоровський, доконавши поважного діла покликанням т-ва до життя, розгубився що-до проводу сею своєю дитиною. Видавши дві белєтристичні брошурки невисокої літературної вартости, він у дальших планах мав на увазі видання брошур у питаннях гомеопатії, якої був безоглядним прихильником. Тому натурально провід перейшов до інших рук, а саме — до П. Я. Стебницького, коли ж я приїхав, то ми заходились біля видавничої справи вдвох із Петром Януаровичем. Я вже оповідав, що се була за марудна справа в тих обставинах, коли за безправністю українського друкованого слова та за відсутністю преси, кожний автор писав не тільки своїм особливим правописом, але й своєю персональною мовою. Трудно назвати з сучасного погляду ту роботу »літературною«, але до 1906 р., коли з українського слова знято було спеціяльні цензурні кайдани, така робота, хоч яка була марудна для виконавців, що мусіли прати чужу брудну білизну, то таки була робота в тих обставинах літературна й головне — дуже потрібна, бо тим додержувалося традицію неперервности друкованого слова.

Української преси не було, — тож треба було в питаннях українських звертатись до преси російської, що не геть-то охоче давала місце для тих питань — і з причин цензурних, і просто через мале зацікавлення сими справами. Не так просто було розшукати сприятливий ґрунт у російській пресі, бо українська справа так не часто і взагалі слабо тут трактувалася, що не було при-

О. К. Нотович

воду й підстав до того, аби відповідно зорієнтуватися. Тож більше через якусь інтуїцію, ніж через фактичні дані, скоро ж по приїзді натрапив я на газету »Новости«, що хоч не мала якоїсь твердої проґрами, але в той час, — коли не лічити недовговічних ефемерид, як »Сѣверный Курьеръ«, — була найбільш »ліберальною« газетою в Петербурзі. Редактором »Новостей« був Осип Конст. Нотович. З походження жид, був він людиною справді літературною й освіченою, автор кількох широко популярних праць, забобонними упередженнями, зокрема і в ділянці національній, був він перейнятий у меншій мірі, ніж інші олімпійці російських орґанів преси. В перше знайомство наше взяв він до друку величеньку мою статтю, на цілий нижній поверх газети, про український театр, — се була вступна стаття до книжки, що видавав її »Вік«, — »Корифеи украинской сцены«. Стаття, як казав мені Нотович, мала успіх серед читачів, і з сього доброго початку став я й дальше містити в »Новостях« статті, здебільшого використовуючи принагідно всякі хронолоґічні дати, як привід для освітлення ріжних подій чи осіб із ділянки української історії, літератури, мистецтва й т. п. Такогож характеру статті містив я і в »Биржевыхъ Вѣдомостяхъ« — в газеті напівбруковій, але дуже, навіть найбільше, тоді поширеній не лише в столиці, а головне — на провінції (скорочене видання сеї газеты, що коштувало 4 карб. на рік, мало тираж у кілька сот тисяч примірників).

В Петербурзі, де була розвинена пресова справа, як завше, подача літературної праці переважала попит на неї, і тому досить було людей, які або жили з випадкової літературної праці, не прилаштувавшися на постійний ресорт при якому небудь орґані, чи лише підробляючи до якого іншого заробітку; було досить і таких, що їх вабила вже сама можливість бачити своє імя видрукованим. Численні представники всіх тих кадрів письменницької братії звичайно заповнювали передпокої редакцій, добивалися побачень із відповідальними чинниками редакційними та, розуміється, у сих останніх час одбірали, часто навіть без найменшої

користи для справи. Тож можна було помічати зневажливе трактування літературної богеми, а з боку сеї останньої хвилювання та навіть приспособлювання — не згірш, як у передпокоях адміністративних установ. Гірко було на се все дивитися.

——o——

Правдиве моральне задоволення мав я від стосунків із редактором »С.-Петербургскихъ Вѣдомостей« кн. Еспером Есп. Ухтомським. Високо-шляхетна людина, він власне кохався в східніх старовинностях. Газетну справу провадив з самого аматорства, але в тій газеті додержував ліпших засад літературних. Він спинявся поважно на тих питаннях, од яких інші газетярі одмахувалися, щоб не робити собі зайвого клопоту, і дозволяв собі з погляду цензурного сміливість, порівнюючи з іншими, виняткову (сьому, мабуть, сприяла опінія близьких стосунків Ухтомського з царем Миколою II, якому він, оскільки тепер пригадую, товаришував у подорожі його на схід, ще коли Микола був наслідником трону). Уважливо та толєрантно ставився кн. Ухтомський до національної справи взагалі та до української зокрема. В тій останній містив він мої статті, — правда, часом, уміщуючи затим, з їх приводу, також статті й протилежного напрямку, в порядку дискусійному. Напр., з приводу моєї статті про потребу української школи умістив він статтю В. С. Кривенка — »В защиту хохликовъ«, де сей автор заходився обороняти українських дітей од навчання їх українською мовою, — вже самий заголовок статті може свідчити, в якому тоні й напрямі та »оборона« провадилася[1]). Але не було ради, — треба було виступати проти тих контр-виступів та взагалі не поривати з досить незвиклою можливістю користуватись газетною платформою в питаннях, які російська преса іґнорувала[2])

До першої революції український голос ледве чутно було в російській пресі — не лише що-до кількости українських виступів, але й з погляду їх змісту, характеру й тону. Пробувалося най-

---

[1]) Пізніше, р. 1912, той самий В. Кривенко умістив у »Новомъ Времени« статтю »Воинствующее украинство«, де висловлював своє гаряче співчуття думкам П. Б. Струве (в »Русской Мысли«).

[2]) В часі війни, за великої нагінки на українство, »Петроградскія Вѣдомости« умістили велику статтю »Украинскій вопросъ«, присвячену книжці з тою самою назвою, виданій »Укр. Жизнью«. На закінченню статті говорилось: »Не умаляя правъ и преимуществъ великорусскаго языка, какъ общегосударственнаго, необходимо допустить, на-ряду съ нимъ, украинскій языкъ въ практику мѣстныхъ органовъ администраціи, суда, церковнаго управленія. Неизбѣжнымъ является введеніе украинскаго языка в школу, какъ языка преподаванія. Только при такихъ условіяхъ оживится самодѣятельность украинскаго общества, и народныя массы на Украинѣ выйдутъ изъ состоянія духовнаго и экономическаго упадка«.

скромнішим способом, висловлюючи ніби як святобливе побажання, говорити про полегшення цензурних умов для »малорусскаго« слова або й таки — »малорусскаго нарѣчія«, аби не затемнювався цілий спектр »великаго языка русскаго народа«; можна було »въ интересахъ культурнаго развитія малорусскаго населенія« доводити корисність уживання того »слова« чи »нарѣчія« на протязі одного чи двох років шкільного навчання, покликаючись при тім головне на кількох, трьох чи чотирьох, російських педаґоґів, подавати неповні інформації про національні досягнення в Галичині, висловлюючи в тім якісь скромні побажання, в побоюванні, аби »малорусское населеніе въ предѣлахъ Россіи« не позаздрило »австрійскимъ малороссамъ«, — се були найбільш високо-політичні теми українських виступів у російській пресі. А найстереотипнішими були сторінки з приводу тих чи інших юбілейних дат українських письменників, — се були замітки юбілейного характеру, що мали на меті вкинути в свідомість громадянства думку про давність та тривалість українських літературних традицій; найчастіше ж та найбезпечніше писалося про виступи українських театральних труп, приправляючи ті писання думками про культурне значіння та про літературно-художні осягнення українського театру. Зокрема про театр можна було писати вільніше, бо про се писали й самі од себе російські газети, здебільшого прихильно, навіть такі, як україножерне »Новое Время«.

——o——

Не лише діяпазон змісту, але й самий тон українського голосу змінився з часу першої революції. Появилися нові газети, що взагалі підвищили в себе моменти політичні, тим самим підвищено рівень трактування справ українських. »Сынъ Отечества«, »Товарищъ«, а по забороні останнього — »Наша Жизнь« проф. Л. В. Ходського давали місце статтям, про уміщення яких не можна було й марити в попередньому часі. Змінилася сама термінолоґія, — одійшли в безвість »нарѣчіе«, »населеніе«, »малороссійскій«, зник здебільшого й самий »езопівський« спосіб вислову, коли за тим, що говорилося, можна було розуміти лише натяк на те, що сказати хотілося. Вільно можна було користуватись сторінками газети »Страна« — орґану партії »демократическихъ реформъ«, — на чолі тої газети стояв Макс. Макс. Ковалевський, постійними співробітниками тут були О. О. Русов, Є. М. Ганейзер.

Але частіше писав я в »Рѣчи« — орґані партії »народньої свободи« чи — інакше — »конституційних демократів« (»к.-д.«). Журналістика російська взагалі старалася в українські справи не анґажуватися, з тої між іншим причини, що на тих справах дуже мало розумілася, тому не раз попадала пальцем у небо й мала з того клопіт. Партія к.-д., увівши українську справу в ор-

біту своїх політичних завдань, вже в засаді уділяла питанням українським місце у своїй пресі. В сих питаннях найчастіше писав тут Михайло Михайлович Могилянський — правовірний кадет із щирими українськими переконаннями (залишався в партії к.-д. аж до початку революції, коли поступовання тої партії в українській справі примусило його формально вийти з партії).

Містив свої статті в »Рѣчи« і я. В справах газетних звертався я не до П. М. Мілюкова, а до його співредактора Йосифа Волод. Гессена. Враження мої од стосунків із сим останнім ніколи не були прикрі. З правдивою горожанською мужністю друкував він мої статті і в найтяжчих обставинах — у загостренню цензурних умов під час війни. Лише одна стаття моя тоді в його загинула — про арештування й заслання митр. Андрія Шептицького. Довго він ту статтю задержував, все ще націляючись її умістити, а врешті отверто признався, що »у меня поджилки дрожатъ«, коли подумаю про наслідки, які за собою потягне уміщення статті, — і то був страх — в тих обставинах — небезпричинний. А за одну мою статтю, уміщену в тижневику »Право«, що його так само редаґував Й. В. Гессен, таки мав він неприємності, хоч і з іншого боку.

——o——

Як у згаданих, так і в деяких інших газетах доводилося бути лише на становищі гостя, — службова праця та поза нею громадські обовязки не давали можливости затвердитися в якійсь газеті на постійному становищі. Так само і в журналах брав я тільки принагідно участь. А при тім стрався уникати безпосередніх стосунків із російськими редакторами з приводу статтей українського змісту, бо розмови з того приводу звичайно залишали враження прикрі. Пішов я особисто, напр., до редакції такого поступового та дуже популярного свого часу журналу, як »Міръ Божій«, і запропонував статтю про українську літературу — начерк її історії, сучасного стану та характер, з підкресленням демократичного її напрямку, її орґанічного звязку з масою народу. Редактором того журналу був Н. Іорданський, — людина остільки не консервативного успособлення, що в дальшому став він навіть дипломатичним представником большевицької влади в одній із скандинавських держав. І от почалися у нас з ним засадничі суперечки щодо демократичного характеру літератури. Такий її напрям розумів він як просте собі мужицтво, що понижує високий інтелєктуальний рівень письменства. Змагання наше з очевидністю мені показало непроходиму між нами безодню ідеолоґічну, і я пішов, не залишивши статті в редакції. Послав я її в Москву, до редакції другого великого журналу »Русская Мысль«, редактором якого був П. Б. Струве, який ще не виявляв тоді свого українофобства. Там вона й появилася (»Демократическая литература«). З тих самих причин волів я краще переси-

лати свої статті до Москви — в тамтешні редакції, аби уникнути безпосередніх зносин із редакціями, — тих зносин, які надто вказували — в відношенню до людей сторонніх для редакції — ознаки невідповідного бюрократизму та гурткової зарозумілости, — в зносинах листовних ті риси зникали. В журналах московських найбільше друкував я в »Московскомъ Еженедѣльникѣ«, якого редакторами були брати Григорій та Євген Миколаєвичі Трубецькі (там я містив статті здебільшого змісту економічного), та в »Вѣстникѣ Воспитанія«, де редактором був знаний громадський діяч доктор М. Ф. Михайлов, а секретарем — Ю. А. Бунін (колишній революціонер, близький до українських революційних кругів). Стосунки з сими шляхетними людьми, бодай письменні, справляли мені справдішню приємність. Писав я тут часто, переважно в справах духовної освіти, торкався я становища народньої школи, в тім і українських її моментів, та подавав хроніку й бібліоґрафію з поля українського. Тут сміливо містилися статті, яких не відважилися б друкувати інші журнали (в попередньому томі своїх спогадів я вже згадував, що з приводу моєї статті про Галичину, в часі війни, появилися інсинуаційні наклепи з кол духовних — в офіціяльному синодальному орґані). Статті мої в справах духовної школи викликали вдячливі листи з боку стероризованих своїм начальством духовних педаґоґів, а з деяких статтей у справі народньої освіти редакція робила відбитки на спеціяльне замовлення провідників освітньої комісії Державної Думи[1]). В тих самих просвітніх справах містив я статті і в петербурзьких педаґо-

[1]) В »Вѣстникѣ Воспитанія« умістив я, між іншим, такі ширші статті в справі духовних шкіл середніх: »Духовная школа въ XVIII в.«, »Духовное образованіе въ первой половинѣ XIX в.«, »Два устава«, »Духовно-учебныя дѣла«, »Изъ жизни духовной школы«, »Кризисъ духовнаго образованія«, »Семинарскія корпораціи о духовно-учебной реформѣ«, »Духовно-учебная реформа передъ судомъ бюрократіи«, »Духовное образованіе въ преддверіи церковнаго собора«, »Новыя теченія въ духовной школѣ«, »Новыя распоряженія по духовно-учебному вѣдомству«, »Новая духовно-учебная реформа«, »Еще одна духовно-учебная реформа«, »Семинарская педагогика и ея результаты«, »Новыя правила по воспитательной части«, »Новыя воспитательныя мѣры въ духовной школѣ«; в справі вищих духовних шкіл: »Правда о духовныхъ академіяхъ«, »Новый уставъ духовныхъ академій«, »Отмѣна автономіи духовныхъ академій«, »Новыя мѣропріятія относительно духовныхъ академій«, »Образованіе духовенства заграницей«; в справі духовних шкіл жіночих: »Женскія духовныя училища«, »Изъ жизни женскихъ духовныхъ училищъ«; в справі церковної початкової школи: »Церковно-школьныя дѣла«, »Съѣздъ законоучителей«, »Церковно-приходская школа«, »Новые церковно-школьные законы«; про українські моменти в школі: »Современное положеніе украиновѣдѣнія«, »Школа безъ языка«, »Малорусскій языкъ въ школѣ«, »Національная школа въ Государственной Думѣ«, »Народное образованіе въ Галиціи«, »Борьба за школу въ Галиціи«, »Возрожденная Галичина«.

ґічних журналах — »Русская школа« та »Образованіе«. Сей останній журнал згодом перетворився у місячник загального типу, — тоді, з традиції моїх літературних стосунків із редактором його Ол. Як. Острогорським, став я тут містити статті й загального змісту. Особливу приємність справляло мені співробітництво в петербурзькому місячнику »Журналъ для всѣхъ«. Ориґінальне се було видання, — за 12 на рік величеньких книжок ріжнородного змісту пренумерата виносила всього один карбованець. Висока якість матеріялу (брали там участь першорядні письменники російські) та дешева передплата були причиною, що тираж журналу перевищував 100 тис. примірників, передплатниками були переважно широкі круги сільської інтеліґенції — учителі, священики, інтеліґентніші селяне, — тож мати діло з таким читачем було особливо приємно. Через сей журнал головним чином популяризував я відомості про українські видання[1]). З інших журналів загального типу співробітничав я в »Полярной Звѣздѣ« та »Свободѣ и Культурѣ«, — повстали сі видання »в дні свобод« по першій революції, і редаґував їх по черзі (після адміністративної заборони »Полярной Звѣзды« появилася на її місце »Свобода и Культура«) П. Б. Струве, тоді ще він додержував тенденцій, які перед тим переводив яко редактор видаваного в Штутґарті нелеґального »Освобожденія«. Поруч із питаннями, звязаними з українською справою, найбільше доводилося мені писати в ділянці економічній — як у спеціяльних виданнях — у »Промышленномъ Мірѣ«, »Экономической Газетѣ«, »Земледѣльческой Газетѣ«, так і в виданнях загального типу — в »Московскомъ Еженедѣльникѣ«, »Приднѣпровскомъ Краѣ«, рецензії в »Вѣстникѣ Европы«. Кілька великих статтей — про народній кредит, про діяльність селянського та дворянського банків, з приводу проєкту сільсько-господарського банку — містив я у видаваних Панкєєвим в Одесі »Южныхъ Запискахъ«, які редаґував М. А. Славінський. Кілька більших статтей змісту історичного умістив я в тодішніх двох історичних місячниках »Русская Старина« (»Духовенство въ XVIII в.«, »На переломѣ«) та »Историческій Вѣстникъ« (точних заголовків тепер не пригадую). Того ж змісту статті друкував і в духовних місячниках (»Странникъ«, »Богословскій Вѣстникъ«) та тижневиках (»Церковный Вѣстникъ«, »Церковныя Вѣдомости«).

——o——

[1]) Концесію на се видання, що було розраховане на поширення серед малозаможного читача, здобуто за високою протекцією знаного з свого реакційного напряму обер-прокурора синоду К. П. Побєдоносцева. Введено його в блуд, що те видання буде провідником »основ« російського самодержавного курсу. Запевнення показалося фальшивим, і »Журналъ для всѣхъ« був найпопулярнішим з усіх поступових місячників.

Як уже завважалося, в російській періодичній пресі був я лише принагідним гостем. Постійніше працював я в орґанах, що друкувалися українською мовою чи присвячені були спеціяльно справі українській, хоч і тут, з переїздом до Петербургу, зайшли у мене деякі зміни в порівнянню з тим, що я робив із Київа. Найперше одпали мої обовязки, які я з доручення М. С. Грушевського виконував у Київі, щодо бібліоґрафічного відділу »Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка«; в Петербурзі не знаходилося відповідних співробітників, та й взагалі бібліоґрафічна справа все більше переходила до рук тих молодих сил наукових, які виростали у Львові під проводом М. С. Грушевського. Перестав я писати й ті огляди українського громадського життя, які писав („Spectator") майже щомісячно з Київа в »Літературно-Науковому Вістнику«, — з Петербургу оглядати українське життя було задалеко. До обох тих видань писав лише поодинокі статті (для »Записок« — »Суспільне становище білого духовенства в Росії та на Україні в XVIII ст.«, для »Літер.-Наук. Вістника« — »Український поет-демократ« — на основі матеріялів про незнаного поета початку XIX ст. — К. Пузину, та ін.). Зате писалося й статті та — переважно — серії дописів із столиці до »Громадської Думки« та її наступниці »Ради«, а також до »Нової Громади«, що, на жаль, так дочасно скінчила свій однорічний вік.

З українських періодичних видань найближчу участь узяв я в газеті »Рідна Справа — Думські Вісті«, що була орґаном української фракції в другій Державній Думі. Під час першої Думи українська громада в Петербурзі спромоглася на видавання тижневика російською мовою — »Украинскій Вѣстникъ«. Відчувалася конечна потреба видавання українського орґану, що звязував би думську фракцію з українськими масами на Україні. Найбільше ініціятиви щодо того виявляв В. О. Піснячевський, тоді ще студент медичної академії. Надзвичайно живий та енерґійний, він іще за першої Думи ввійшов у найближчі стосунки особисті з українськими депутатами-селянами, став для них порадником, без якого вони не могли обійтися в справах і практично-життьових, до медичних включно, і громадсько-політичних. Серед тих селян-депутатів і спопуляризував Піснячевський справу видання газети, — власне кинув їм думку, яка дуже їм до душі припала, бо се був для них вихід, як відповідь на ті численні запитання, які діставали вони з України, про діяльність Думи та послів у ній. Тож і вирішено було видавати газету »Рідна Справа — Думські Вісті« ціною по 2 копійки за число та по 20 коп. на місяць. На фактичного редактора запрошено В. М. Доманицького, редактором-видавцем офіціяльним став член Думи С. Нечитайло. Так, почавши з квітня 1907 р. по 6 червня, на протязі неповних двох місяців існування другої Думи, вийшло 12 чисел газети, що була

справжньою трибуною української фракції. »Наша газета, — писалося у вступній статті, — буде тим телеґрафічним дротом, що зєднуватиме український нарід з його депутатами для спільної праці і боротьби за землю і волю«. Співробітниками газети були члени другої та першої Думи, а також петербурзькі громадяне[1]).

Друкувалися тут думські промови послів та статті й фелєтони на актуальні теми. Видруковано промови послів Сайка, Нечитайла, Семенова, Сахна, Мороза, Чигирика, Васютина. Серію статтей під спільними назвами дали В. Колодянський (В. Доманицький) — »Земля панська та мужицька« і О. Білоусенко (мій псевдонім) — »Панщина стара і нова« та »Народня доля—земля і воля«. Серію влучних фелєтонів дав П. Смуток (П. Стебницький) під заголовком »Під стелями Думи« (останні дві серії вийшли й окремими відбитками). Газета мала колосальний успіх на Україні і викликала тут гарячі відгуки, — редакцію засипувано листами та кореспонденціями, присилано привіти та вирази співчуття й вдячности[2]). Останнє, 12-те, число вийшло вже по розгоні другої Думи, і в ньому давалися директиви щодо виборів до третьої Думи.

——o——

Третя Дума, чи »Дума 3-го червня« (названа так тому, що вибори до сеї Думи провадилися на підставі закону 3 червня 1907 р., який в основі змінив систему виборів та унеможливив тим національно-демократичне представництво од України) вже не мала послів українських у річевому значінню. Тож не могло бути й літературного орґану українського парламентського представництва. З сього часу літературна та громадська робота в столиці переводилась поза думськими колами і незалежно од них; коли, як се вказувалося раніше, і були тісніші звязки з окремими депутатами, то се, здебільшого, не були посли з України та навіть не українці з роду. Не маючи в Думі своїх послів, що були б

[1]) Яко співробітники, названі члени Другої Думи: Богуславський (губ. харківської), Васютин (харк.), Вовк-Карачевський (черніг.), Вовчинський (київ.), Гриневич (подільськ.), Дементієв (черніг.), Довгополов (нижегор.), Краселюк (київ.), Лачко (київ.), Литвиненко (київ.), Лось-Колендзан (з Самарканду), Маляренко (київ.), Нечитайло (київ.), Приходько (черніг.), Пройда (катерин.), Рогожа (подільськ.), Рубіс (черніг.), Сайко (полт.), Сахно (київ.), Хвіст (черніг.), Чигирик (київ.), Щербина (Кубань). З депутатів першої думи зголосилися до співробітництва Бабич, Біляшевський, Вязлов, Гужовський, Тарасенко, Тесля, Чижевський, Шраг, Шемет (фактично співробітничали Шраг і Чижевський), крім того, письменники О. Білоусенко, Ф. Вовк, М. Грушевський, О. Русов, С. Русова, П. Смуток, М. Славінський.

[2]) В. Піснячевський мав той матеріял спеціяльно обробити і забрав його з собою на село, але в дорозі чемодан у його було вкрадено.

звязані з народніми масами на Україні, петербурзькі українці не могли провадити й преси для тих мас та в мові українській. Ми з Стебницьким усеж заходилися було продовжити видання »Рідної Справи«, як газети для села, порозумівалися про се з киянами, але нічого з того не вийшло. Політична атмосфера, яка запанувала за »Думи 3-го червня«, унеможливлювала провадження правдивого селянського часопису.

——o——

Літературні підприємства українські, що повставали в Петербурзі, могли натурально мати призначення для кругів інтеліґентських — як українських, так і російських, — для останніх у цілях інформаційних. Про одно з таких підприємств — про енциклопедичне видання українознавче — »Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ« — я вже згадував.

Спроби створити свою трибуну в російській мові роспочалися зразу ж, як скоро по першій революції настали цензурні полегші, за яких можна було трактувати українську справу в пресі ширше, ніж перед тим. Першою спробою в сьому напрямі було видавання в 1906 році тижневика »Украинскій Вѣстникъ«.

Був у Петербурзі видавець М. Пирожков, що, почавши з видавання підручників (був педаґоґом), перейшов опісля на інші видання, в тім числі періодичні (між іншим видавав тижневики »Полярная Звѣзда« та »Свобода и Культура«). За посередництвом Мих. Мих. Могилянського (його мати працювала у Пирожкова технічно й, здається, брала в тому участь фінансову) увійшли ми в переговори з Пирожковим про видання журналу, присвяченого справі українській. Договорилися, що петербурзькі українці складають певну грошову пайку на видавництво й беруть на себе літературне провадження справи разом з усією стороною технічною. Щоб закрити перед адміністрацією імя Пирожкова, який уже досить був »засипаний« в її очах завдяки попереднім літературним підприємствам, яко видавець підписувалася моя дружина, а редактором був М. А. Славінський. Головним колесом у редакційній машині був Д. І. Дорошенко, з огляду на його здібність літературну, працьовитість та лагідність вдачі; він уже було виїхав із Петербургу до Київа, але його спеціяльно запрошено на обовязки секретаря в »Укр. Вѣстник-у«. По відїзді Д. І. Дорошенка секретарював в »Укр. В.« В. І. Долинський. З виданням »У. В.« в значній мірі звязаний був приїзд М. С. Грушевського до Петербургу, — оселившись у мене, він пробув тут довший час та приймав близьку участь у журналі. Йому належали найвідповідальніші передові статті, що зазначали основні лінії української політики (більшість тих статтей увійшла опісля у збірник »Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ«). З українських парламентарів співробітничали — член Державної Ради проф. Д. І. Багалій

та члени Думи М. Ф. Біляшевський, П. І. Чижевський, В. М. Шемет, І. Л. Шраг. З людей сторонніх найактивніше співробітничали професор Д. І. Овсянико-Куліковський та М. І. Туган Барановський. Писав і В. М. Доманицький, що проживав тоді у мене, редаґуючи »Кобзар«. Головне ж гроно співробітників творили петербурзькі українці, — крім редактора М. С. Славінського, Алексієв (»Херсонець«, у пресі російській його псевдонім — Брут), Ф. К. Волков, Мих. М. Могилянський, О. О. та С. Ф. Русови, П. Я. Стебницький та я[1]).

Я особисто оддав праці в »У. В.« багато часу та уваги. Тут

---

[1]) Завдання свої журнал висловив у вступній статті першого числа. »Удовлетвореніе національныхъ нуждъ — дѣло новое для русской демократіи и ея представителей въ Государственной Думѣ и внѣ ея. Широкую массу гражданъ жизнь еще не научила разбираться въ этихъ вопросахъ, и она рѣшаетъ ихъ неувѣренно и неравномѣрно по отношенію къ той или иной національности. Событія послѣднихъ лѣтъ указали русскому обществу, что автономная Финляндія была страной образцовой легельности и образцоваго спокойствія, и что въ той же Финляндіи, при первыхъ же рѣзкихъ обрусительныхъ и централистическихъ попыткахъ, какъ реакція, начались политическія убійства, весь народъ, какъ одинъ человѣкъ, поднялся, грозя возстаніемъ; что въ Польшѣ та же политика централизма и обрусѣнія зажгла зарево бунта; что аналогичныя явленія наблюдались на Кавказѣ, въ Прибалтійскомъ краѣ, какъ и на Украинѣ, — и русское общество въ лицѣ демократическихъ партій поняло, что отъ этой политики надо отказаться, ибо она сѣетъ вѣтеръ и бурю и пожинаетъ недобрые плоды.

»Широкіе круги, однако, поняли это, такъ сказать, предметно, фактически и не возвели этого пониманія къ принципу. Поэтому, напримѣръ, сужденія о свободномъ самоопредѣленіи украинскаго народа и объ автономіи въ предѣлахъ территоріи, населенной украинскимъ племенемъ, встрѣчаются иногда съ недоумѣннымъ колебаніемъ и нерѣшительностью у людей, демократическое настроеніе которыхъ не подлежитъ сомнѣнію. Причина этому кроется въ исторической и бытовой неосвѣдомленности россійскаго обывателя, нынѣ гражданина.

»Разсѣять это колебаніе и эту неосвѣдомленность, прояснить украинскій національный вопросъ съ исторической, бытовой, соціальной и экономической стороны; указать мѣсто и значеніе Украины среди другихъ областей новой демократическокй Россіи; способствовать справедливому рѣшенію національнаго и областного вопроса вообще, — вотъ въ чемъ видитъ свою задачу редакція »Украинскаго Вѣстника«. Мы выступаемъ не подъ флагомъ національной исключительности, намъ дороги чистые принципы демократіи, внѣ которыхъ нѣтъ и правильнаго національнаго развитія. Идеалъ, которымъ мы руководимся въ нашей работѣ, состоитъ въ томъ, чтобы въ свободномъ, демократическомъ государственномъ союзѣ, въ который рано или поздно превратится былая самодержавная, централистическая Россія, осуществлено было не только равенство гражданъ, но и равенство народовъ. Демократія и автономія — наше знамя, и подъ этимъ знаменемъ, — мы вѣримъ, — объеднятся, — какъ равные съ равными, какъ вольные съ вольными, — всѣ народы Россіи«.

я провадив тижневі огляди життя політичного під старим своїм псевдонімом „Spectator“. Досить умістив тут статтей та дрібніших заміток (»На пути освобожденія«, „Terra incognita“, »Шаблонъ и жизнь«, »Илоты XX-го вѣка«, »Слово Божіе подъ спудомъ«). Добре тоді писалося під тим бадьорим настроєм, що опанував усе громадянство у Росії, в надії на радикальну зміну політичних обставин. Настрої ті знаходили для себе вираз на зібраннях української парламентської фракції та в клубі автономістів, в редакційних зборах »У. В.« та й на сторінках останнього. Журнал увесь був пересякнутий тими настроями та розсівав їх серед читачів на Україні та поза її межами. Але вік »У. В.« був недовгий, — як недовгий був вік першої Думи, трибуною якої намагався він бути. Вийшло всього 14 чисел. Звязаний із життям Думи, він натурально помер разом із нею.

Проте думка про відновлення »У. В.« повстала без звязку існування його з Думою. Така думка повстала в-осени 1909 р., — планувалося видавати двотижневик. Видання хотіли роспочати негайно, але я, обраний на фактичного редактора, спротивився тому, бо од попередньої редакції не залишилося ніякої спадщини — ні орґанізаційної, ні літературної. Засобів забезпечено поки-що на шість чисел. Я взявся скласти приблизний їх зміст — намітити основні статті та вказати їх авторів. Треба було забезпечити журнал основними статтями, щоб не заповняти його матеріялом мало відповідним що-до змісту — через брак відповіднішого матеріялу. Мав я при тім на увазі, що коли журнал і не виходитиме, то підготовча праця придасться як матеріял для неперіодичного збірника в українській справі, який я вже перед тим планував, листуючися в тій справі з М. С. Грушевським. Я склав проєкт, але попередні настрої вже минули, — петербурзькі українці не здобули в собі пороху для сталого видавання журналу[1]). »У. В.« не воскрес із мертвих.

——o——

[1]) Подаю тут сей проєкт, щоб ясно було, які тоді питання вважалося за актуальні для інформації російського чи поросійщеного громадянства. Головно рахував я на близьке співробітництво М. С. Грушевського, — тому багато статтей пропонувалося йому. »Автономія« (її основи) — Авалов; »Конкретная форма автономіи« (з проєктом статуту) — М. Грушевський; »Идеологія національности« — Д. Овянико-Куліковський; »Основныя черты украинской исторіи« — В. Доманицький; »Политическія движенія на Украинѣ« — В. Доманицький; »Развитіе украинскаго національнаго самосознанія въ XIX в.« — О. Грушевський; »Историческое обоснованіе украинства« — М. Грушевський; »80—90-ые годы на Украинѣ« — М. Грушевський; »Русско-польскія отношенія« — М. Грушевський; »Радикально-демократическая партія« — С. Єфремов — Ф. Матушевський; »Партіи въ Галичинѣ« — М. Лозинський; »Этнографическій типъ украинца« — Ф. Вовк; »Холмская Русь и ея нужды« — »Русин«

Скоро по ліквідації »У. В.« та з розвитком адміністративної роспаношености на Україні писав мені М. С. Грушевський про свій план — видавати в Петербурзі журнал український. Пропонував він мені й технічний догляд над тим виданням. Я не міг на те погодитись, бо той »догляд« фактично був би і адмініструванням, і редакторством, у чому трудно було б порозуміватися з М. С., що жив у Львові. Та й не мав я фізичної змоги до того, бувши завалений, крім службової, іншою літературною та громадською працею. Тому я радив М. С., за мого »догляду«, осадити в Петербурзі таку особу, що була б фактичним редактором та адміністратором журналу. Але тим часом у Київі скасовано було стан військовий, і плани свої М. С. скерував у натуральному напрямі — на Київ.

——o——

Журнал типу »Украинскаго Вѣстника« відновлено пізніше і вже не в Петербурзі, а в Москві. В останній опинилися, заробляючи на хліб, С. В. Петлюра та О. Х. Саліковський, яким російський режим не давав заробити шматок того хліба на рідній землі. Тут виникла у них думка видавати журнал російською мовою, присвячений українській справі. Були для того змобілізовані українські сили й засоби. В тих цілях приїхав до Петербургу О. Х. Саліковський, скликано було нараду. Петербурзькі українці гаряче повітали се підприємство, обіцяючи поміч літературну та матеріяльну. Мені доручалося представництво журналу в Петербурзі, — орґанізацію тут співробітництва та збір грошей. Але я вже досить був обізнаний у справі тих суперечностей, які виникали між обіцянками петербурзьких українців та фактичним тих обіцянок виконанням; невдача з відновою »У. В.« виразно мені промовляла, що попаду у фальшиве становище, взявши на себе обовязки, про які згори знав, що не зможу виконати, — і я одмовився од пред-

із »Гром. Думки«; »Національныя нужды негосударственныхъ народностей« — О. Лотоцький; »Самоуправленіе (нынѣшнее и desiderata)" — І. Шраг; »Выборныя перспективы« — од місцевих кореспондентів; »Украинская литература« — С. Єфремов; »Литература въ Галиціи« — І. Франко; »Украинская пресса« — Д. Дорошенко; »Русская пресса на Украинѣ« — М. Долинський; »Украинскій театръ« — С. Русова; »Украинская музыка« — О. Кошиць; »Украинское искусство« О. Яцимирський; »Украинскій языкъ« — О. Шахматов; »Народная школа« — Б. Гринченко; »Внѣшкольное образованіе народа« — С. Русова; »Статистика народнаго образованія« — О. Єфименкова; »Народная литература« — Д. Дорошенко; »Средняя школа« — І. Житецький; »Университетская наука« — О. Грушевський; »Научная розработка украинскихъ дисциплинъ« — М. Грушевський; »Языкъ администраціи и суда« — М. Дмитрієв. Крім того, в кожному числі планувалося давати характеристики діячів літературних, наукових, громадських, інформації про українські національні установи та біжучий матеріял на питання дня.

ставництва. Передбачення не обманyло мене, — з петербурзьких українців власне ми у двох із Стебницьким були сталими співробітниками журналу, решта ж — лише більш чи менш випадковими гістьми.

3 січня 1912 р. й почав виходити у Москві місячник »Украинская Жизнь« та виходив аж до початку революції, припинившися вже р. 1917, коли в Київі вийшли останні книжки журналу, а в кінці 1918 р. ще додатково — під тою самою назвою — збірник статтей, що подавали політичні підсумки українського життя. Ролю »Украинской Жизни« для сього часу навіть тяжко оцінити, — така значна була вона. Се була справжня трибуна, на якій, властиво вперше, стикалися та перехрещувалися погляди українські з поглядами російського та зросійщеного громадянства. Формулюючи в першому числі свої завдання, журнал писав, що він »главною своею цѣлью ставить ознакомленіе русскаго общества и русской прессы съ національными интересами малорусскаго племени, съ культурою украинскаго народа въ ея прошломъ и настоящемъ, съ украинскою литературою, съ искусствомъ и наукой, съ современнымъ состояніемъ украинскаго національнаго движенія, съ существующими въ немъ теченіями, съ очередными его запросами, чаяніями и нуждами. Наряду съ этимъ редакція ставитъ своею цѣлью разоблаченіе и критику тѣхъ quasi научныхъ теорій,которыя и въ Россіи, и за рубежомъ, подъ вліяніемъ отнюдь не научныхъ мотивовъ, стремятся упразднить самое украинскую національность. Не меньше вниманія редакціи придеться удѣлять защитѣ украинскаго національнаго движенія отъ тѣхъ клеветъ и инсинуацій, которыя безпрепятственно и беззастѣнчиво сѣются представителями русскаго воинствующаго націонализма«. Протягом пятьох літ виконував журнал такі свої завдання, — головно, виконував і тоді, коли всю українську пресу, з початком війни, було задушено, і український голос єдино чути було з сторінок »Украинской Жизни«.

Праця в »Украинской Жизни« протягом пятьох літ була для мене не самим лише обовязком, але й справляла мені велике моральне задоволення. Се було якраз те, до чого я ввесь час прагнув із самого переїзду свого до Петербургу. В умовах російської держави ніякі осягнення українські не були можливі без того, щоб заявлено та спопуляризовано було українські потреби в свідомості громадянства російського та зросійщеного. Про ті потреби чути було лише там, де взагалі міг чутися громадський голос, — у земствах, в міських думах, бо навіть у Державній Думі, з її фільсифікованим представництвом на основі закону 3 червня 1907 р., той голос вже значно слабше було чути. Поза ріжними іншими причинами, слаба активність у поставленню українських домагань полягала в феноменальній неосвідомленості

громадянства в українській справі. З школи, з преси, з літератури так вичищалося все, що могло дати певне уявлення про Україну, що, здавалося, про край далеких ботокудів писали тут більше, ніж про ту країну, що мала свою історію, культуру, державність. Тому я так старався хоч час од часу пустити якісь, бодай інформаційні, відомості про Україну в столичній пресі. Але в сих принагідних статейках можна було втискати хіба окрушини того матеріялу, що його так потрібно було подавати до загального відома, засадниче ж поставлення тих чи інших сторін української справи можливе було лише »в своїй хаті« — в такому орґані, що цілковито був би в руках наших. Придбання такого орґану — в мові російській — обіцювало дуже багато, бо тільки тим способом можна було достукатись до уваги ширшого громадянства та й кол міродайних. Хоч як мало рахувався самодержавний режим із громадянською думкою, але врешті, не маючи підстав у тій думці, не міг він іти назустріч українським домаганням. Та й для кол урядових треба було пояснювати саму азбуку української справи, — неуцтво тих кол щодо українства переходило всяку міру можливого. Джерелом відомостей про Україну були для уряду українофобські реакційні орґани преси, як »Кіевлянинъ«, »Московскія Вѣдомости«, »Новое Время«, та такі, під кутом українофобського погляду складені, »підручники«, як згадувана книжка лікаря Щеголева. А голос української преси, як коректив до того леґендарного матеріялу, як голос alterae partis, до уваги не приймалося абсолютно. Тому й покладалося великі, навіть перебільшені, надії на ролю й значіння свого журналу російською мовою.

Чи виконала »Украинская Жизнь« ті завдання, що на неї покладалося? Повстала вона »запізно«, — всього за кілька літ до розвалу російської держави. Тому, хоч би яке було її реальне значіння в даному часі, літературна акція не могла надто позначитись політичними наслідками. Та акція, яка веде від »Основи« в 1860—61 роках минулого віку, та продовженням якої був »Украинскій Вѣстникъ« р. 1906, не знайшла собі сталого ґрунту в столиці; підтримати сі видання, що мали завдання характеру так би мовити міжнародного — служили для освітлення української справи в очах російського, таки чужинського, громадянства, — українці не змогли, чи не вважали за потрібне, бо, здається, не здавали собі ясно справи, яке значіння може мати отой »міжнародній« орґан. Зрозуміння того наступило лише перед війною та — головно — в часі війни, коли »Украинская Жизнь« сама одна обслуговувала національні потреби в пресі, та ще на початку революції, коли виявилося, що російське громадянство, на якого поступово-демократичні та гуманні настрої українці покладали великі надії, не розуміє азбуки української справи та не має

й найменшого інтересу знати. Поле громадянської думки було зовсім нерозоране, на тім місці тільки й міг вирости той кукіль загарбливої націоналістичної нетерпимости, якою так виразно позначались настрої й фактичні чини російського громадянства в часи революції та не далеко одійшли од того і нині, на еміґрації.

В кожному разі, коли навіть брати значіння »Украинской Жизни« не в тій широкій історичній перспективі, а в свому часі та в тодішніх обставинах, то треба признати, що той орґан уперше давав широке освітлення української справи в російських умовах. Не простою хвальбою з боку редакції було, коли вона по пятьох літах свого існування так підсумовала свої осягнення: »распространеніе въ русскомъ обществѣ или, по крайней мѣрѣ, въ его руководящихъ кругахъ правильныхъ свѣдѣній и сужденій о нашемъ національномъ дѣлѣ, ознакомленіе этихъ круговъ съ тѣмъ, на чемъ базируется украинская работа, и каковы ея результаты и естественныя возможности, — только такая информація могла, если не устранить съ нашего пути, то все же ослабить и смягчить заграждающіе его предубѣжденія и предразсудки. На ряду съ этой задачей стояла другая — не менѣе важная: пробудить въ возможно широкихъ интеллигентныхъ кругахъ украинцевъ по присхожденію задушенное или уснувшее національное самоощущеніе и самосознаніе, вовлечь въ національные интересы и національную работу всѣхъ тѣхъ, кто оторвался отъ родной стихіи до такой степени, что утратилъ возможность и желаніе пользоваться роднымъ языкомъ и родною литературою«.

З тих усіх обставин ставився я до редакції »Украинской Жизни« з найбільшою увагою та як сам у міру можливости в ній співробітничав, так і інших спонукав до того. Контакт у мене з членами редакції був постійний та близький, і не лише в формі співробітництва літературного, але й іншого, ділового. Замовлення на статті бували цілком несподівані, навіть телеґрафічні. І лише тому, що я уважно слідкував за пресою, одмічав у газетах, а дружина витинала все потрібне, я міг задовольняти вимоги редакції негайно, часом не виходячи з дому за пошукуваним матеріялом[1]).

[1]) З більших моїх статтей, під власним іменем та під ріжними псевдонімами, уміщено в »Укр. Жизни«: »Гибель »Просвіт« (1912, I); „Lex Pichniana" (1912, V); »Украинскіе моменты въ холмскомъ вопросѣ« (1912, IX); »Съ больной головы на здоровую« (1912, IX); »Украинскій вопросъ въ четвертой Думѣ« (1913, VI); »Политика пуганой вороны«; »По поводу новаго украинскаго законопроекта« (1913, IX); »Украинскіе дни въ Государственной Думѣ« (1914, III); »Церковныя отношенія въ Галиціи« (1914, VIII—X); »Ф. Е. Коршъ объ украинскомъ вопросѣ« (1915, III—IV); »Дни нашей жизни« (1915, VIII—IX); »Украинство въ призмѣ реакціонной мысли« (1916, I); »Украинское національное представительство« (1916, IV—V); »На общественномъ посту. М. С. Грушевскій, какъ общественный дѣятель« (1916, XII).

Зносився я листовно й безпосереднє найбільше з С. В. Петлюрою, який час од часу в справах редакції та інших, громадських, приїздив до Петербургу. Почавшися на тлі діловому, відносини у нас щодалій ставали ближчими. С. В. Петлюра поволі одходив од тої партійної виключности, якою визначалися столичні ес-деки в часі видавання »Вільної України« та навіть і київські ес-деки в »Слові«, де С. В. брав діяльну участь. Все більше брала в ньому перевагу ідея національна над партійною. Се давало йому психологічний ґрунт провадити загально-національний орґан літературно-публіцистичний, яким була »Украинская Жизнь«, на тому ґрунті порозуміватися з українськими співробітниками дуже ріжнородного політичного діяпазону. У мене з ним лише раз один повстало непорозуміння. В одному з листів своїх ужив він, — очевидно, в стані якогось знервовання та без належного приводу, — виразів не зовсім коректних. Тоді я одмовився з ним листуватися, попросивши П. Я. Стебницького, щоб він провадив з ним надалій ділові зносини. Такий розрив дипломатичних зносин між нами тривав щось місяців зо два, але, приїхавши до Петербургу, зайшов він до мене, поцілувалися ми, як звичайно, засміялися разом та й махнули рукою на увесь інцидент, навіть не знявши мови про його. В справах редакції були у нас більш річеві теми, головним чином про те, як цензурно вийти з тих чи інших скоромних питань української проблєми. Сю останню тему дуже часто порушувалося не лише в розмовах, але й у листуванню. »Ой, боюся я за Вашу »Пугану ворону«, — писав він, напр., з приводу одної моєї статті, посланої до редакції, — тож не гнівайтеся, коли я її цензурно трохи почищу«. Але таке чищення ніколи не торкалося суті справи, — було лише зовнішньою заміною окремих виразів і не викликало заперечення.

——o——

Слід іще згадати про кілька випадків літературної праці, що повстала з ініціятиви знаного російського письменника Олексія Макс. Пєшкова—Максима Горького. Сей останній дуже вигідно виділявся на фоні загального відношення російських літературних кол до української справи, — брав ту справу річевіше й навіть радикальніше, ніж його літературні колєґи. От як він, напр., висловлювався про російську державність у відповідь на анкету, оголошену »Укр. Жизнью«:

»Мое знаніе великорусской народности и знакомство съ ея исторіей не даютъ мнѣ увѣренности въ томъ, что эта народность обладаетъ исключительными талантами въ дѣлѣ государственнаго строительства.

»Говорятъ: »именно эта народность создала обширнѣйшее государство въ мірѣ«. Но требуется доказать, эта ли единолично и создано ли государство. Я думаю, не одна »эта«, ибо въ дѣлѣ созданія русской культуры Кіевская Русь принимала участіе не меньшее, чѣмъ сѣверяне, и на протяженіи всей исторіи

нашей происходилъ и происходитъ братскій обмѣнъ духовныхъ силъ. Князь Данило Галицкій былъ больше русскимъ и вѣрнѣе понималъ интересы націи, чѣмъ московскій князь Александръ; первый, чувствуя себя европейцемъ, собиралъ южанъ на борьбу съ ордою за культуру, а второй, отдавъ весь русскій сѣверъ въ ясакъ хану, самъ ѣздилъ по русской землѣ съ татарами дани собирать, наводилъ татарскій погромъ на суздальскія земли брата своего Андрея, выгналъ изъ Пскова сына Василія за то, что онъ отказался платить хану дань. »Русичи, солнцевы внуки« не въ Москвѣ жили, а въ Кіевѣ да въ Галичѣ; люди вольнаго Новгорода были духовно ближе веселому югу, а не угрюмой Москвѣ, отемнявшей душу боязнью разума, гонимаго, яко бы злой духъ. И очевидно, что »государство« еще не создано, иначе зачѣмъ бы проповѣдывать необходимость построенія »Великой Россіи«? Если понимать подъ государствомъ коллективъ, проникнутый, — несмотря на классовыя противорѣчія, — пониманіемъ единства національныхъ задачъ, единства культуры, — едва ли можно говорить о государствѣ тамъ, гдѣ народъ до сего дня думаетъ, что для улучшенія его соціальнаго бытія необходима несчастная Россіи война, гдѣ онъ грозитъ перейти за канаву и отдаться въ подданство иностраннымъ державамъ«.

»Государства, пожалуй, еще нѣтъ, просто »Митька брюхомъ навалился« на огромную землю, самъ — сверху — придавленъ къ ней и, будучи лишенъ свободы движеній, свободы дѣяній, изнываетъ въ тоскѣ и мечтахъ.

»Захватъ всѣхъ земель, по которымъ разсѣянъ »лишенный сознанія своихъ цѣлей и правъ« русскій народъ, совершался имъ, какъ это извѣстно, механически, въ его стремленіи »разбрестись розно« и всегда по линіи наименьшаго сопротивленія«.

Знайомість моя з О. М. Горьким завязалася на одному петербурзькому літературному зібранню. Я дістав запрошення співробітничати в заснованому Горьким великому місячнику »Лѣтопись«, що в час загальної громадянської депресії, яка наступила в часі війни, виявляв живу опозиційну громадянську думку. Там я умістив велику статтю »Народное образованіе на украинскомъ югѣ« (1915, X) та пізніше прийнято було до друку статтю історичного змісту про унію, де подробніше спинявся я на методах оправославлення холмських уніятів, навязуючи ті старі традиції до поновлення їх у завойованій Галичині; вибух революції одсунув з черги дня всі такі »другорядні« питання та й самий журнал припинився, перетворившися в щоденну газету »Жизнь«. Мене уважано в »Лѣтописи« за постійного співробітника, і я брав участь у редакційних зібраннях, т. зв. »чаях«, де читалися доповіді на ріжні громадські та суто-політичні, навіть революційні, теми. Склад редакції належав до того лівого крила російських с.-д., що опісля виступив під виразною назвою большевизму. В тій стадії, в якій провадив справу редакційний гурток »Лѣтописи«, се була суголосна українству течія, що широко ставила національну проблєму (як її ставили большевики й на початку своєї влади) та провадила революційну боротьбу з російським самодержавством. Тому відвідував я чаї революційні, з цікавістю ви-

слухуючи там доповіді й засадничого змісту, що відповідали загальним вимогам революційним, і доповіді навіть змісту технічного, — напр., як провадити вуличну боротьбу під час революції.

Ще на самому початку 1917 р., в січні, повстав у Горького план заснування газети »Лучъ« з широким провінціяльним відділом. На чолі того відділу мав стати М. А. Славінський, а мені доручено було в тім відділі справи українські. Газету було задумано дуже широко, видимо, й матеріяльно була вона добре забезпечена, — в моїм, напр., другорядному ресорті побірав я fixe 300 карб. місячно, не рахуючи високого гонорару за статті. Я увійшов у зносини з українськими кореспондентами, — з того боку не лише забезпечено мене обіцянками, а й прислано цінний матеріял. Та виявилося, що за даних політичних умов провадження такої газети неможливе.

О. М. Пєшков-Горький

Появилася газета в самий розгін революції — в кінці березня. Тоді мене не було в Петербурзі, — в справах української Національної Ради, якої я був головою, їздив я тоді до Київа, для установлення контакту з київською Центральною Радою, що саме тоді повставала в Київі. Редакція газети, складена в більшості з співробітників »Лѣтописи«, умістила й моє імя в числі співробітників. Але напрям газети приняв уже надто виразний максималістичний характер, що не відповідав тій суто-демократичній лінії, якої придержувалося українство в момент російської революції, коли ще не викристалізувалася національна революція українська. Тож коли я повернувся до столиці, мої земляки навіть дорікали мені, що я погодився на участь у большевицькій »Новой Жизни«. З мого погляду, тоді ще »Жизнь« не виявляла пізніших демаґоґічно-нетерпимих большевицьких тенденцій, — її критика quasi — революційного уряду містила в собі багато такого, що й ми, українці, могли сказати на його адресу та що особливо відчував особисто я, як тодішній провідник української справи в державному осередку; але напрям »Новой Жизни« перечив тій політичній позиції, на якій зносилася Українська Національна Рада з Тимчасовим Правительством. Тому я післав заяву

в »Жизнь«, і моє імя вже не друкувалося в складі співробітників тої газети[1]).

В часі сих стосунків із Горьким та з його виданнями звернувся він до мене, Стебницького та Винниченка, запропонувавши видання збірника перекладів зразків української літератури на мову російську. При ближчому обговоренню сеї справи вирішено було видати два томи, з вступними статтями; одну статтю доручено було написати М. С. Грушевському — про український національний рух взагалі, другу — про українську літературу

---

[1]) Навіть на початку большевицької влади М. Горький зовсім ще не стояв на большевицькій платформі. В числі 174 »Новой Жизни«, за листопад 1917 р., умістив він таку статтю про тогочасних володарів Росії (подаю в перекладі за »Новою Радою«, ч. 183):

»Міністри-соціялісти, — пише Горький, — випущені з Петропавлівської кріпости Леніним і Троцьким, розїхались по домах, лишивши своїх товаришів — Л. Бернацького, О. Коновалова, М. Терещенка та інших під владою людей, які ані кришки не уявляють собі, що таке — воля особи, що таке права людини.

Ленін і Троцький та спочуваючі їм уже отруїлись гнилою отрутою влади, про що свідчить їх ганебне відношення до волі слова, особи й до всеї суми тих прав, за панування яких боролась демократія.

Сліпі фанатики й несовісні авантюристи, мов скрутивши собі шию, біжать наче б то шляхом до »соціяльної революції«, — а справді — се шлях до анархії, до загибелі пролетаріяту й революції.

На цьому шляху Ленін і його товариші вважають можливим чинити усякі злочинства, як, напр., крівавиця під Петербургом, розгром Москви, скасування волі слова, безглузді арешти — вся мерзота, яку чинили Плєве й Столипін.

Звичайно, Столипін і Плєве йшли проти демократії, проти всього живого й чесного в Росії, а за Леніним йде досить значна — покищо — частина робітників; я вірю, що розум робітничого класу, його розуміння своїх історичних завдань, швидко одкриють пролєтаріятові очі на всю химерність обіцянок Леніна, на всю глибину його божевілля й його нечаївсько-бакунинський анархізм.

Робітничий клас не може не розуміти, що Ленін на його шкурі, на його крові чинить тільки деякі спроби, старається довести революційний настрій пролєтаріяту до останньої можливости й подивитись, — що з того вийде?

Звичайно, він не вірить у можливість перемоги пролєтаріяту в Росії при сучасних умовах, але, може бути, він покладається на чудо. Робітничий клас повинен знати, що чудес у дійсності не буває, що його жде голод, повний розпад промисловости, розгром транспорту, довга крівава анархія, а за нею — не менш крівава й страшна реакція.

От куди веде пролєтаріят його сьогоднішній ватажок, і треба зрозуміти, що Ленін не всемогутній чарівник, а байдужий штукар, який не жаліє ані чести, ані життя пролєтаріяту.

Робітники повинні не дозволити авантюристам і божевільцям скидати на голову пролєтаріяту ганебні, безглузді й крівaві злочинства, за які буде росплачуватись не Ленін, а сам пролєтаріят«.

С. О. Єфремову. Обидва сі автори статті написали: рівнож як і ми з Стебницьким та Винниченком дали всі переклади (дещо, під моєю редакцією перекладали мої діти). Але збірники не появилися. Підприємці все ж виплатили гонорар одному з перекладчиків — В. К. Винниченкові, що жив тоді лише з літературного заробітку.

Л. М. Жебуньов

Крім згаданого збірника, М. Горький планував ще й другий — характеру української енциклопедії — та провадив у сім напрямі переговори з українцями в Москві. Частину історичну мав обробити М. Грушевський, мову — А. Кримський, літературу — С. Єфремов, мистецтво — В. Щербаківський, відділ світогляду релігійного — я. Революція та звязані з нею події не дали й сьому проєктові здійснитися.

——o——

З інших літературних праць заслуговує, з загального погляду, на увагу спільна у мене з П. Я. Стебницьким праця над книжкою »Украинскій Вопросъ«. Як уже казав я вгорі, цілковита неосвідомленість російського та зросійщеного громадянства в українській справі дала себе практично та ще й у дуже тяжкій формі знати в часі війни, коли саме життя поставило українську проблєму на чергу дня. Отже треба було в тих обставинах зарадити нагальній потребі якимсь прискореним способом, як і все тоді, в часі війни, робилося. Великим прожектьором на такі способи був в українстві Леонид Микол. Жебуньов.

Се була дуже ориґінальна та практично надзвичайно цінна людина в нашому життю. Колишній революціонер російський, що дістав на свою пайку шмат урядових репресій за російську революційну справу, відбувши заслання в Сибіру, Л. М. Жебуньов, уже в поважних літах, живучи в українському оточенню в Харкові, приходить до зрозуміння української справи та своїх обовязків перед рідним народом. З сього часу він цілковито й безподільно оддається українській справі, наче хоче надолужити змарнований час. Одинокий, без родини, він присвячує всю свою увагу, сили й час на українську акцію. Памятаючи свій у минулому гріх проти рідного народу, він із надзвичайним риґоризмом нападає на тих, хто не хоче зрозуміти української справи або нехтує своїми обовязками щодо неї. Той риґоризм не раз ставив його в прикре або траґікомічне становище, яке,

особливо останнє, звичайно посилювалося деякими, трохи дивацькими рисами його вдачі; він, напр., людина вже немолодого віку, затаював способом старих дівчат свої літа, за що його близькі люде, жартуючи, називали між собою »старий дєв«; надзвичайно ретельно додержував гігієнічної чистоти свого самотнього мешкання, вивішуючи на вхідніх дверях красномовні щодо сього оголошення, на які діставав тут таки, на оголошенню, письменні відповіді (напр., на оголошенні: »Прошу витирати ноги« один із відвідувачів запитував: »А коли я в чоботях?«). Молодь звичайно, коли він наближався, старалася зникнути з поля його зору, бо він зараз починав ієреміяди на адресу сучасної молоді; на се він кричав бодай навздогін: »І се такі українці? сором, сором«! Анекдотів про чудернацькі риси побутового поступовання Л. М. Ж. шугало сила, але се не зменшувало великої поваги до сеї глибоко шляхетної, патріотично відданої людини. Його настирливість у справі пропаґанди українства, хоч часто була й безрезультатна, коли він дуже наприкрювався людям, але й, бувало, мала добрі та корисні наслідки, — напр., коли вдалося йому в часі перебування на курорті довести до зрозуміння української справи одного з впливових петербурзьких бюрократів сенатора Брянчанинова (про се оповів у своїх спогадах Є. Х. Чикаленко).

Отже сій людині невичерпаної експанзії запала думка про конечність створенння підручника української справи, де в одній книзі було б зібрано всі основи національного руху та означено його завдання. В Київі не знайшов він авторів на сю книжку, звернувся листовно до мене. Я розумів потребу такого видання, але ся велика та відповідальна праця вимагала багато часу й уваги, через що примушувала б одірватися од інших чергових нагальних справ, тому одповів я одмовно. Але не так легко було збутися Л. М. Жебуньова, коли йому якась думка засіла в голову. Примчався він до Петербургу, і я ніде не міг врятуватися од його настирливих умовлянь, переконувань та докорів. Експанзія його врешті й мені передалася, але самому не сила було здолати такої праці, не занехавши інших справ. Тож запропонував я П. Я. Стебницькому спільну працю над сею книжкою, — наше однодумство в справах засадничих українства виключало можливість яких будь принципових росходжень, а в своїх більших працях ми однаково радилися звичайно один з одним. П. Я. погодився, бо й на його переніс був Жебуньов тяжку канонаду горожанських доводів, і ми спільно взялися до праці. Поділили ми її між собою так, що я взяв усю фактичну та інформаційну частину, а він — міркування політично дипломатичні, — він мав здібність про найгостріші речі висловлюватись так, що справа, не тратячи на свойому змісті, позбувалася свого гострого характеру. (Разів зо два,

коли у мене терпець уривався в моїх зносинах із цензурними катами та виникали у мене прикрі там конфлікти, вирушав яко парламентер Стебницький, і його оздоблена в суто-бюрократичному стилі ельоквенція цілющим бальзамом заливала заподіяні мною рани). Працювали ми пильно, і щось місяців за два чи за три, ще в кінці 1914 р., книжка була готова під заголовком »Украинскій вопросъ«. Стала справа за видавцем, але й тут розуміння конечної потреби такого видання було настільки глибоке, що редакція »Украинской Жизни« не вагалася взяти се видання на себе; вона певна була, що видання виправдається матеріяльно, а друкарня, в якій »Укр. Жизнь« друкувалася, давала кредит щодо друку. Книжка справді мала успіх, — за кілька місяців її вже не стало, а попит не припинявся. Було випущено друге видання, але й воно скоро розійшлося. Тоді третє видання взялося друкувати видавництво »Задруга« в Москві, — з керманичами того видавництва, головно з С. П. Мельгуновим, редакція »Укр. Жизни« мала близькі ідейні та й практичні видавничі стосунки. Се останнє видання, роспочавшися ще в кінці 1916 року, закінчено було друком перед самою революцією, — тому й залишилося в ньому дещо такого, що в нових умовах вже можна було сказати інакше, не вдаючися до езопівської мови та до ріжних дипломатичних хитрощів, конче потрібних тоді, як книжка складалася[1]).

---

[1]) Під рукою маю останнє, третє, видання »Украинскаго Вопроса«: »Украинскій Вопросъ«. Составлено сотрудниками журнала »Украинская Жизнь«. Изданіе третье. 191 стр. Москва. 1917. Цѣна три рубля. Зміст книжки такий:

Предисловіе.

I. Основные элементы украинской національной идеи.

Различіе великорусскаго и малорусскаго типовъ, какъ результатъ исторической жизни.

Антропологическія и этнографическія различія.

Украинскій языкъ, какъ наиболѣе существенная и яркая черта народной индивидуальности (Историческія основы особности украинскаго языка. — Литературные памятники украинскаго языка. — Національныя стихіи въ русскомъ и украинскомъ языкахъ. — Языкъ или нарѣчіе. — Различіе русскаго и украинскаго языковъ. — Вопросъ о чистотѣ и народности современнаго литературнаго украинскаго языка). Единство украинскаго національнаго типа и языка. — Національное имя.

II. Украинское національное движеніе въ прошломъ и настоящемъ, какъ выраженіе національнаго самоопредѣленія.

Національное движеніе въ XVII—XVIII в. в.

Національное движеніе въ первой половинѣ XIX в.

Національное движеніе въ 60—70 г. г.

Политика подавленія національной жизни Украины.

Перенесеніе литературной дѣятельности въ Галицію.

Національное движеніе послѣ 1904—1905 г. г.

З початком революції, коли повстала потреба в коротких брошурках для пропаґанди української справи, по нараді нашій з П. Я. Стебницьким він склав скорочені дві брошурки (однакові змістом) в мовах російській та українській — »Украинскій вопросъ« та »Украинская справа« (брошурку ту одна з дипломатичних місій наших видала в мові французькій).

Пізніше не раз повставала в мене думка повернутися до тої самої праці та обробити »підручник« в українській справі

Новый періодъ репрессій противъ украинскаго движенія.

Формы украинской національной мысли.

III. Національныя пріобрѣтенія украинства.

Художественная литература. — Научная литература. — Пресса. — Школа. — Общественныя учрежденія. — Театръ. — Музыка. — Искусство.

IV. Русская государственность и общественность въ отношеніи къ украинству.

Централизмъ въ національной политикѣ Россіи.

Ходячія обвиненія противъ украинства (»нигилизмъ«, »соціализмъ«, »сепаратизмъ«. — »Австрофильство«. — »Польськая интрига«. — »Нѣмецкая интрига«).

Украинское движеніе, какъ факторъ прогрессивно-демократическій.

Отношеніе прогрессивныхъ круговъ къ украинскому движенію.

Оффиціальная идеологія великорусскаго централизма.

Рость оппозиціонныхъ настроеній въ украинствѣ.

Неудача ассимиляціи.

Отрицательное вліяніе репрессій на общественную жизнь.

Вредныя послѣдствія репрессій для народнаго просвѣщенія (Статистика грамотности. — Родной языкъ — основа просвѣщенія. — Отзывы авторитетовъ. — Общественное мнѣніе и частная иниціатива въ вопросѣ объ украинской школѣ).

Экономическія послѣдствія репрессій.

V. Украинскій вопросъ на фонѣ міровыхъ событій послѣдняго времени.

Роль украинскаго движенія во внѣшней политикѣ Россіи.

Міровая война и украинство.

Революція и новыя формы украинскаго движенія.

Русско-украинскія отношенія послѣ-революціоннаго періода.

Итоги противоукраинской политики.

Источники для изученія украинскаго вопроса.

Попит, який мала книжка, свідчить про її тоді актуальність, — що вона відповідала завданням часу. Завдання ті так було сформуловано в передмові:

»Украинскій вопросъ въ послѣднее время привлекъ къ себѣ особое вниманіе націоналистической прессы и націоналистически настроенныхъ круговъ русскаго общества. Видные представители русскаго воинствующаго націонализма посвятили украинскому движенію рядъ статей, брошюръ и даже увѣсистыя книги, въ которыхъ, однако, читатель, мало знакомый съ вопросомъ, не найдетъ ни объективнаго освѣщенія, ни даже достовѣрнаго подбора фактовъ. Націоналистическая тенденція съ ея атрибутами—нетерпимостью и обскурантизмомъ—насквозь пропитываетъ эти произведенія, написанныя съ опре-

на основі нових даних та в освітленню, що виходить із нових обставин, бо й досі не зникла потреба в такій книжці, а »Украинскій Вопросъ« значно застарів та й цілковито вийшов з обігу. Але даремно жду на такі обставини, що дозволили б мені зайнятися сею працею.

——o——

Слідом за »Украинскимъ вопросомъ« повстала в часі війни конечна потреба у виданню другої книжки, що інформувала б громадянство в Росії про окуповані російським військом території, залюднені українським населенням, — про Галичину, Буковину та при тім і про Угорську Україну. В російській пресі появилися несотворені відомості про сі країни — і не лише тому, що монопольна в сих питаннях реакційна преса свідомо брехала та інсинуувала, але й з причини цілковитої неосвідомлености громадянства в Росії про життя сих країн, про які точилися ще задовго до війни палкі дебати в російській націоналістичній та так званій »славянофільській« пресі. В мові російській були про

дѣленною цѣлью — запугать правящія сферы призракомъ грядущей опасности и усилить репрессіи противъ украинства.

»Между тѣмъ, безпристрастное освѣщеніе украинскаго вопроса необходимо. Въ связи съ поворотомъ европейской общественной мысли, признавшей огромную важность національнаго момента въ прогрессѣ политическомъ, соціальномъ и экономическомъ, русское общество начинаетъ отдавать должное вниманіе очереднымъ національнымъ вопросамъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ, въ общественное сознаніе уже проникаетъ мысль, что въ ряду вопросовъ государственной важности укрэинскій вопросъ занимаетъ далеко не послѣднее мѣсто; но, тѣмъ не менѣе, значительная часть общества проявляетъ еще въ украинскомъ вопросѣ большую неосвѣдомленность; недостатокъ фактическаго матеріала и спеціальнаго изученія вопроса вводитъ извѣстную шаткость и неустойчивость даже въ принципіальное отношеніе къ украинскому движенію и открываетъ просторъ вліянію предвзятыхъ идей и націоналистическихъ внушеній.

»А такъ какъ націоналистическій взглядъ на украинское движеніе, какъ на явленіе противогосударственное, издавна служитъ исходною точкою и для правительственной политики, то въ результатѣ вокругъ украинскаго вопроса въ Россіи создалась крайне тяжелая атмосфера вражды, подозрительности и административныхъ воздѣйствій, направленныхъ на самыя чувствительныя стороны національной жизни украинцевъ и вызывающихъ естественное раздраженіе и недовольство даже среди чуждыхъ политикѣ элементовъ украинскаго общества. Націоналистическая трактовка украинскаго вопроса окутываетъ его туманомъ, за которымъ трудно разсмотрѣть истинную его природу, даже для тѣхъ, кто хочетъ познакомиться съ нимъ вполнѣ добросовѣстно; трудность эта усугубляется для великоруссовъ еще и тѣмъ, что, сами не зная стѣсненій въ національной области, они не могутъ поставить себя въ положеніе представителей лишенной правъ національности, испытывающей всю горечь обиды при отказѣ въ удовлетвореніи естественныхъ и законныхъ національныхъ потребностей.

сі краї надто застарілі та з дуже побіжним трактуванням видання 60—70-х років минулого століття, »Украинская Жизнь« старалася по змозі подавати відомості про закордонну Україну, але то не було їй під силу, — не вистарчало місця, тим більше, що на сторінках журналу треба було освітлювати се життя з погляду громадсько-політичного. Отже фактичну сторону про закордонні українські краї треба було подати громадянству в Росії у виданню окремому, спеціяльно сій цілі присвяченому. Тож з редакції »Украинской Жизни« вийшла думка скласти книжку про окуповані українські території, а видати її взялося московське видавництво »Задруга«, — те саме, що опісля друкувало третє видання »Укр. Вопроса«. З таким планом звернулася редакція до петербурзьких співробітників, себто властиво до авторів »Укр. Вопроса«.

Але завдання се було вже зовсім таки не під силу нам із Стебницьким, бо вимагало в значній мірі фахових відомостей — ґеоґрафічних, етноґрафічних, антропологічних, економічних та інших. Тому закликали ми до співробітництва кілька інших людей, що жили тоді в Петербурзі: Ф. К. Волкова, В. В. Садовського, К. В. Шероцького. Працю поведено в напруженому, прискореному темпі, і в наслідок того повстала друга велика книжка, про завдання якої редактори писали в передмові:

»Исключительная важность происходящихъ въ настоящее время событій поставила въ центръ общественнаго вниманія родственныя намъ страны — восточную Галичину, Буковину и Угорскую Русь. Къ сожалѣнію, свѣдѣнія русскаго общества объ этомъ краѣ не отличаются ясностью и полнотою, источниковъ же для ознакомленія съ нимъ въ русской литературѣ почти не имѣется, и въ результатѣ не только обывательская оцѣнка фактовъ послѣдняго времени, но и отношеніе къ нимъ болѣе отвѣтственныхъ круговъ рѣдко бываютъ въ достаточной степени обоснованы.

»Предлагаемая книга, составленная группою сотрудниковъ журнала »Украинская Жизнь«, является отвѣтомъ на многочисленные запросы, полученные редакціей отъ своихъ читателей по поводу переживаемыхъ событій. Являясь сборникомъ статей на отдѣльныя темы, книга эта не претендуетъ на безупречную систематичность или исчерпывающее содержаніе. Составители имѣли въ виду, главнымъ образомъ, дать основной фактическій мате-

---

»Цѣль настоящей книги — дать русскому обществу матеріалъ для установленія правильнаго принципіальнаго отношенія къ украинскому вопросу, внести въ его оцѣнку необходимую объективность и спокойствіе освѣщеніемъ тѣхъ сторонъ и основъ украинскаго движенія, которыя въ настоящее время либо игнорируются, либо извращаются его антагонистами. Издатели будутъ считать свою задачу достигнутою, если настоящему очерку удастся хоть отчасти разсѣять скопившіяся около украинскаго вопроса предубѣжденія и недоразумѣнія, раскрыть тѣсную связь украинскаго движенія съ глубокими корнями народной жизни и доказать совмѣстимость удовлетворенія украинскихъ стремленій съ общегосударственными интересами«.

ріалъ, характеризующій положеніе края наканунѣ текущей войны, и этимъ въ извѣстной мѣрѣ восполнить ощущаемый въ литературѣ пробѣлъ«.

Книжка так само прийшлася до потреб часу, бо в 1914 та в 1915 роках вийшло два її видання[1]). Коли появилася вона, зразу стала помітна в пресі відносна санація статтей, що трактували про закордонну Україну, принаймній щодо сторони фактичної.

—o—

Українська громада в Петероурзі займалася й самостійним видавництвом українських класиків. Ще до мого приїзду до Петербургу було тут дуже гарно видруковано великий перший том творів І. С. Левицького, уступлений громаді київським видавництвом »Вік«, яке зредаґувало той том та провело через цензуру. Вже при мені видано том оповідань Василя Стефаника. З огляду на більшу приступність тих оповідань для читачів російської України, було вигладжено місцеві особливості мови. За порозумінням з автором зредаґував книгу для друку М. А. Славінський. Була ще спроба видати поезії М. П. Старицького. Спроба ся коштувала мене дорого. Серед поезій Старицького було багато перекладних, здебільшого з великих поем російських поетів (переважно Нєкрасова, Пушкина та Лєрмонтова). Переклади на українську мову заборонялося, то, щоб укрити перекладний характер поезій, автор порозбивав більші поезії на частини та перемішав їх (після цензурного дозволу можна було друкувати цензурований матеріял у довільних комбінаціях місця) так, що не можна було пізнати не тільки того, яке саме місце займає даний уступ в ориґіналі, але й взагалі, що се переклади. Рукопис цензура дозволила, отже автор, що сам той том укладав, справді здолав одурити цензора, але мені, як технічному редакторові книжки, коштувало чимало труду поприкладати ті поріжнені частки так, як знаходились вони перед тим в ориґіналі. Після тої марудної роботи та радикальної перерібки передмови (авторка вступної

---

[1]) »Галичина, Буковина, Угорская Русь. Составлено сотрудниками журнала »Украинская Жизнь« Изд. »Задруга«. М. 1915. 1—280.

Про ріжнородність змісту та про можливу, в тодішніх умовах роботи, повноту його свідчать такі заголовки окремих розділів:

Предисловіе. — Географическій очеркъ. — Этнографическій очеркъ. — (I. Русины Галицкой равнины. II. Гуцулы. — III. Бойки. — IV. Лемки. — V. Угроруссы или угорскіе русины). — Историческій очеркъ. — Національное и литературное движеніе въ XIX ст. — Административный строй (I. Автономія Галиціи. — II. Политическій и соціальный характеръ галицкой автономіи. III. Національний характеръ галицкой автономіи. — IV. Автономное устройство Буковины. — V. Административное устройство Угорской Руси.) — Національныя отношенія (I. Польсько-украинская борьба. — II. Румынско-украинскія отношенія. — III. Мадьяризація Угорской Руси. — IV. Нѣмецкій элементъ въ При-

статті до поезій Старицького говорила про драматичні його твори, а не згадувала про його, як поета), виявилося, що петербурзька громада не має засобів на видання книжки. Видання одпало, але весь одіум невдалого підприємства упав на мене, — роздосадувана родина власне мене обвинувачувала у невдачі видання. Так за моє жито та мене ж і бито. Се звичайна доля того, хто має діло з авторами, як редактор або видавець.

——o——

Бідність української лєктури для дітей спонукувала мене працювати над збільшенням тої лєктури. Найперше писав я для власних дітей. У народніх піснях наших єсть багато матеріялу такого педаґоґічного значіння, що з ним трудно порівняється штучна поезія, як рівнож єсть багато таких високодраматичних моментів, що на тому тлі не тяжко утворити відповідне оповідання.Той пісенний матеріял, вибраний мною з наших таких багатих етноґрафічних збірників та зібраний безпосереднє з народніх уст у шкільні мої роки, й служив для мене основою в літературних спробах у згаданому напрямі. Я, напр., старався з пісень колискових або звязаних із поодинокими дитячими грами, сполучаючи їх докупи, створювати одну цілість певної якоїсь фабули, — се, як я впевнявся й на ділі, більш зацікавлювало дітей, ніж поодинокі пісеньки, незалежно од високої їх мистецької вартости. Таким чином появилися, напр., напів-віршовані (з тексту пісенного), напів-прозові (штучно створено обєднуючий сюжет) оповіданнячка »Ходить сон коло вікон«, »Сон літом«, »Ладу-ладусі«, »Гоп-гоп«, »Безконешні казочки«, »Весняні забавки«, »Веселі танці«, »Як діти гулялися« та ін. З пісенних сюжетів драматичного характеру обробив я, напр., такі, як »Сестра«, »Заздрість,« »Зустріч«. Деякі з тих оповідань містилися в дитячих часописах (здається, напр., »Сестра« у львівському »Дзвінку«), а пізніше містив я їх у своїх читанках та мав нагоду впевнюватися, що моїм малим читачам припадали вони до вподоби. Одного разу, коли мене, знесиленого пережитою інфлюенцою, приятель мій архиєп. Арсеній (Стадницький) одвіз до себе в Новгород

карпатской Руси). — Политическая жизнь (I. Политическія партіи. — II. Старорусинство — »Москвофильство«. III. Боротьба за избирательный законъ). — Церковныя отношенія (I. Уніатская церковь въ Галичинѣ. — II. Православный прозелитизмъ въ Галичинѣ). — Хозяйственныя достиженія. — Культурная жизнь. (Просвѣщеніе. — Наука. — Литература. — Пресса. — Искусство. — Театръ. — Просвѣтительныя орґанизаціи. — Профессіональныя, филантропическія, клубныя и иныя организаціи). — На поворотѣ. — Библіографическій указатель.

Використовуючи матеріял сеї книжки, П. О. Балицький та К. В. Шероцький (що писав під псевдонімом К. Ладиженко) видали величенькі брошури окремо про Галичину та Буковину (Баладиженко).

на поправку, там, одірваний на тиждень од звичайного життьового клопоту, спробував я поповнити наш такий нечисленний матеріял для дитячої сцени, склавши віршовану пєску в трьох діях на сюжет казки »Колобок«. Пєску ту з ілюстраціями Едуарда Ед. Ессена та до окремих моментів з нотами, що їх на народні мотиви підібрав П. О. Балицький, видано було в Петербурзі, опісля — в часі революції — у Київі, а се недавно знову передруковано її в львівському »Світі Дитини«.

Я завше надавав великого художнього й педаґоґічного значіння літературній обробці творів нашої народньої словесности й сам, навіть бувши позбавлений художнього хисту, робив спроби в тому напрямі та закликав до тої праці деяких наших, з ласки Божої обдарованих поетів. Може, наслідком, до певної міри, таких моїх старань появилися поетичні обробки народніх казок — одні з кращих перлин поезії Олеся.

Взагалі, працю над продукцією української літератури для дітей, роспочату ще в Київі, в гурті учасників видавництва »Вік«, продовжував я й у Петербурзі. У сьому напрямі багато уваги та часу присвячував я складанню читанки »Вінок«. У розділі про цензурні матарства оповів я, до яких тяжких способів довелося вдаватися, аби через цензурне гольчане вухо провести контрабандою книжку для дитячого читання. Наслідком тих моїх старань була ілюстрована книжка »Вінок«, видана »Благодійним Т-вом« ще до скасування цензурних обмежень над українським словом. Після читанки Хуторного (Т. Лубенця), що вийшла ще у 80-х роках, застарілася та цілком була вичерпана, мій »Вінок« був єдиною на той час хрестоматією для дітей, то й не дивно, що був прийнятий прихильно в рецензіях і взагалі в громадянстві. Коли цензурні перешкоди впали і вже можна було не вязатися вибором матеріялу, спеціяльно для дітей призначеного (бо до того часу лєктуру для дітей у засаді заборонялося), я почав наново ту читанку опрацьовувати, присвячуючи на те увесь вільний час, що залишався у мене після службової, громадської та літературної праці, — праця над »Вінком« була для мене наймилішим спочинком та дуже мене захоплювала. Особливо пильно працював я над сим, коли з причини пошесної хвороби сина жив я ізольовано од сімї, — самотними вечорами знаходив я в тій праці найбільшу втіху. Коли під той час П. Я. Стебницький запитав одного разу злоязичного В. О. Піснячевського, чи бачив він мене та що я роблю, той відповів: »Переходить на дитячий розум«. І справді, захоплення моє тою роботою таке було велике, що я наче жив тоді в світі дитячого світогляду. Читанка моя виросла щодо обширу так, що »Благод. Т-во« вже не в силі було її видати, та й взагалі ліпше було використати чужі можливості для видання, аби звільнити кошти т-ва для інших книжок, що ніде більше не могли бути

видруковані. Друге видання мого »Вінка« погодився друкувати знаний московський видавець Ів. Дм. Ситін. Р. 1911 й вийшла в світ та книжка розміром більш 500 сторін, багато ілюстрована (більш 100 малюнків). Остаточно вичерпане було се видання в часі війни — для потреб українських шкіл у окупованій російським військом в Галичині, — як уповноважений »Союза городовъ«, орґанізував там ті школи Д. І. Дорошенко. Тоді до мене вдавалися, щоб я зайнявся перевиданням книжки. Але треба було її знову переглянути, а я тоді зовсім не мав на те змоги. Міг я се зробити лише на початку 1918 р., коли по гетьманському перевороті якийсь час одійшов од іншої праці. Зредаґовану в чотитрьох частинах книжку видав полтавський »Союз Споживчих Т-в« у кількості 300.000 примірників. В дальшому кілька разів видавано її на большевицькій Україні та видано в Празі видавництвом »Пламя«, коли те видавництво з рук російських перейшло до чеських.

Розвинувши смак до праці в такому напрямі, склав я тоді ж іще в Петербурзі живучи, кілька інших хрестоматій для дитячого читання, — »Весна«, »Баю-баю«, »Бог і люде«. Дві перші було опісля видруковано, а остання пропала в дорозі у бурхливий час початку революції. Було мені її таки шкода, бо попрацював я над нею пильно.

——o——

Треба ще згадати за одне колєктивне підприємство, що впроваджувало ориґінальні форми поширення дитячої лєктури. Се — видавництво »Мальовані казочки«. Ініціятором його, скільки пригадую, був П. О. Балицький, що заснував крамницю з книгарнею »Український Базар« та мав технічні можливості росповсюджувати книжку.

В Петербурзі появилася серія казочок російською мовою з малюнками В. В. Каррика, — він не лише ілюстрував казки, але й редаґував їх, зводячи текст до великої ляпідарности та посилюючи його надзвичайно влучними — виразними та дотепними — малюнками. Каррика я знав досить близько. Се була людина з літературних сфер столиці, поступових, навіть революційних поглядів, член »Союза Освобожденія« (якого друкований орґан видавано в Штутґарті). Ми з Стебницьким через Каррика провадили звязок петербурзької української громади з тим Союзом (звязок той не переходив за межі взаємних інформацій). Ніколи не вчившися фахово малювати, Каррик проте мав винятковий хист карикатуриста. »В дні свобод« його карикатури дуже були популярні. В тому ж карикатурному тоні ілюстрував він і казки. Казкові персонажі — звірі, птиці, комахи — дуже виразно відбивали психолоґічні риси людські, а спеціяльно препарований текст

добре всім знаних казок іще більше підкреслював ті риси, і вся казка мала характер влучної та дотепної сатири, що не лише дітьми, але й дорослими залюбки читалася в значінні твору сатиричного. П. О. Балицький і подав думку — видавати в такому ж характері казочки й українською мовою, але значно дешевше. Російські книжки коштували по десять коп., а ми мали б пускати свої в продаж по одній копійці за примірник. Сплановано було випускати книжечки малого формату, в 16 сторінок, і на кожній сторінці мав бути на всю ширину друку малюнок, що ілюстрував би текст тої сторінки. Вирішено було випустити серію таких казочок у кількості двох-трьох десятків і кожну книжечку друкувати в кількості не менш 10—20 тисяч примірників, — лише за такої умови можна було б удешевити книжку. Запрошено співробітників, що опрацьовували б матеріяли для видання. Знайшлися особи, що гаряче відгукнулися на запрошення, і врешті редакційна та взагалі видавнича колеґія усталилася в такому складі: крім нас із Балицьким, увійшли туди Мих. Вас. Введенський, Григ. Конст. Голоскевич, Сам. Ів. Підгірський, Фед. Селецький, Л. Є. Чикаленко, К. В. Шероцький, В. Гр. Ярошенко. До роботи взялися дуже жваво. Перші книжки видано з малюнками Каррика, — просто використано його малюнки з російських казок, — перемалював він лише два-три малюнки, де вимагалося додержати українського етноґрафічного стилю. Для дальших випусків знайшовся у нас свій художник — Ю. Ю. Павлович, так само не фахівець, але технічно стояв він значно вище за Каррика і був знаний в етноґрафії своїми художньо-етноґрафічними малюнками (між. іншим, видав він збір узорів хусточок на Полтавщині, — здається, під заголовком »Хусточка«). Павлович узявся допомагати нам із великим ентузіязмом. В результаті появилося в друку під фірмою »Мальовані казочки« 17 книжечок, при чому деякі з них друкувалися в кількості 40—50 тис. примірників. Здебільшого се були популярні казки: »Бідний вовк«, »Цап та баран«, »Пан Коцький«, »Рукавичка«, »Заїць і лев«, »Лисичка і рак«, »Ріпка«, »Соломяний бичок«, »Кривенька уточка«, »Коза—Дереза«, »Собака і півень«, »Івасик—Телесик« та ін. Брали ми матеріял і з чужого поля, відповідно його націоналізуючи, — напр., відому французьку казку про »Червону Шапочку« („Chaperon rouge“) переробив я в »Червону Хусточку«.

Крім казок, випустили ми в тій самій серії, додержуючи того самого стилю видання, біоґрафію Шевченка (»Життя Т. Шевченка«) та вибір з його поезій (»Кобзарик«), збірник різдвяних колядок з нотами (»Колядничок«) і навіть буквар із читанкою (»Читанка«). Видавництво держалося власними силами, не потрібуючи яких зовнішніх субсидій, — крім безплатної орґанізаційної праці.

Успіх сього видавництва перейшов усі наші сподівання, і се ще більш посилило наше видавниче завзяття. В книгарні на Україні посилалися видання десятками тисяч (за звичайною книгарською знижкою), треба було передруковувати деякі другим і третім виданням. Особливо був великий попит на книжки перед Різдвом та Великоднем, — шкільна молодь, розїздючись на свята по селах, закуповувала ті книжечки для подарунків, — бо ж за карбованця можна було купити сотню таких подарунків. Книжки продавалися не лише для дітей, — на вечерницях стали вони най-

більш улюбленою лєктурою для сільської молоді, і читання мальованих казочок та розглядання малюнків чергувалося з звичайним на вечерницях розказуванням казок та ріжних сміховин. Текст »Мальованих казочок« виучувано по селах на память, і перлини їх тексту повернулися туди, звідки вийшли, та стали загально вживаними »крилатими словами«. Та вже в часі війни, з пониженням усіх інших інтересів, підупало й наше захоплення, — випадав ґрунт із-під наших ніг[1]).

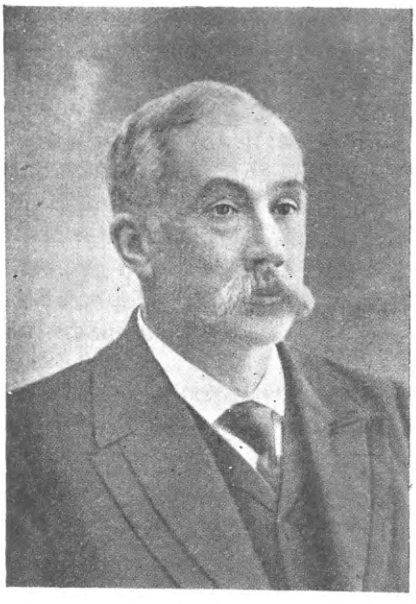

Е. О. Вольтер.

Крім сих дешевих видань, те саме підприємство спромоглося на роскішне та художнє видання одної казки, а саме — »Кози-Дерези«. Ю. Ю. Павлович намалював не лише ілюстрації, але й самий текст од руки. Для видання тої казки у великому форматі, в фарбах, переходив я по всіх художніх цинкоґрафіях столичних, був і в зразковому — з сього погляду — закладі »Експедиції заготовлення державних паперів«, де друкуються гроші, — там були у мене звязки по службових стосунках. Всюди ціни були такі високі, що нам не під силу було взяти на себе се видання. Але В. К. Королів порадив звернутись до цинкоґрафії Панцера в Празі, — там »Час« замовляв кліші для своїх кольорових видань. Дійсно, у Панцера обійшлося нам у-троє дешевше, ніж у петербурзьких майстрів. Тоді випустили ми »Козу — Дерезу« у вигляді, що своєю художньою якістю, здається, перевищив усі попередні видання для дітей (в зменшеному вигляді наше видання було передруковано в Америці).

[1]) Для характеристики тодішньої політичної ситуації щодо українства може служити факт, що навіть наші політично-невинні »Мальовані казочки« зустрічали перешкоди для свого росповсюдження. Один із студентів післав на Поділля біля сотні »Кобзарика« та »Життя Шевченка«, щоб роздали їх школярам у день юбілею й дістав від учителя таку відповідь: »Маю за честь повідомити Вас, що книжки »Життя Шевченка« та »Кобзарик« мною одержані, але, на жаль, не можуть бути дані учням з огляду на циркуляр, яким ставиться в обовязок завідуючого школою перешкоджати росповсюдженню юбілейної української літератури поміж учнями. Завідуючий Шуровецькою двухклясною школою 3-го района Подольської губ., Брацлавського повіта«.

Сучасного читача може здивувати, чому се я так багато колись присвячував уваги, а тепер так широко розвожуся над справою дитячої лєктури. По суті речі се була, після мертвої доби цензурного гніту, одна з актуальніших потреб того часу — проблєми національного виховання дітей. А до того мене, як і моїх співробітників на тому ж полі, праця над лєктурою для дітей, тою лєктурою, що головне своє джерело мала в творчості народній, найбільш натурально звязувала з психолоґією рідного народу, з самою його душею, та давала нам, одірваним од рідної землі, ті солодкі переживання національного чуття, що живлять дух та не дають занепасти на чужині.

——o——

В Петербурзі виникло й видавниче підприємство »Друкарь«. Погром українського слова, з початком війни, на Україні викликав план видавництва в столиці, де ті погромні настрої відчувалися менше. З ініціятиви П. О. Балицького й засновано т-во »Друкарь«, що випустило таку відозву:

Од видавництва »Друкарь« у Петрограді.

Більш сотні років істнує рідне видавництво і зверх пятидесяти налічує своєї праці наше книгарство. За той довгий вік свій вони прибірали ріжних форм, та через усе життя їх яскравою смужкою проходить печать аматорства на роботі видавців і брак фахової свідомости і справжнього вміння провадити діло у книгарів. Через те і нині, як і у давнину, та-ж слабосильність і мізерність нашого видавничого діла, та-ж безпорадність книгарства і майже така-ж убогість нашого книжкового ринку.

І тепер, коли війна ускладнила вихід нашої книжки, коли дорожнеча утруднила появу її, то й без того тендітне і кволе книжкове діло стало перед остільки грізною кризою, що вже не можна спокійно дивитися у будучину. Більш двох років майже нічого не виходить нового, нема передруків вичерпаних видань, щезають одні за другими з книгарських полиць раніш видані наші автори. Вже не можна дістати Шевченка, Вовчка, Руданського, Франка, Кримського, Яновську, Грінченка і т. д.; розбігається і те, що раніш по складах лежало нерухомо.

В такий скрутний, тяжкий для нашого книжкового діла, час ми робимо почин і засновуємо видавниче товариство »Друкарь« в Петрограді, де все-ж зараз легше провадити видання книжок. Вже запрошено до співробітництва фахових людей, складено невеличкий капітал; найбільші-ж старання і засоби наші ми прикладемо до того, щоб коло »Друкаря« скупчити кращі літературні і наукові сили.

»Друкарь« починає діло з вірою в його необхідність, з надією, що життя надасть йому сили для буйного розквіту. Але ми розуміємо, що ті великі завдання, що зараз стають перед нами, — нам одним не по силі. Через те ми звертаємося до громадянства: »гуртом видаваймо рідну книжку«! Спільними силами ми легко доягнемо того, що одним нам не посильно. По наших хатах і господах дрібними сумами без діла лежать десятки, сотні тисяч. Відділимо з них частки в видавництво »Друкарь«. Складімо для діла потрібні гроші: вони-ж не тільки не пропащі, — на них йтиме дивіденд (прибуток).

Нехай кожний візьме паїв! Нехай кожний знайде пайщиків!

Паєві внески (по 25 карб.) приймають під квітанції товариства »Друкарь« — в Петрограді: 1) в Правленії, Вас. Остр., 3 лінія, д. 48 і 2) в книгарні »Украинскій базар«, Петрогр. сторона, Больш. проспект д. 1.

Гроші почтою треба посилати так:

Петроград, Петр. стор. Больш. просп. д. 1 »Украинскій Базаръ«, для »Друкаря«. Цю адресу треба писати точно, як тут, бо инакше гроші можуть не дійти.

Правління.

В часі революції »Друкарь« перенесено до Київа[1]).

———o———

Надто гірко й сумно стає, коли оглянешся на той письменницький шлях, яким простувало моє покоління. Кожний, хто мачає перо в чорнило, звичайно має якісь плани і мрії, до здійснення яких і змагає в своїй письменницькій праці, та коли й не дасть йому доля осягти того здійснення, то в кожному разі самий процес праці в обраному напрямі дає вже певне моральне задоволення. Моє покоління здебільшого позбавлене було тої роскоші — працювати над тим, що найбільш відповідало б особистому уподобанню. Поле було таке широке, а женців так мало, що кожному доводилось працювати на всі руки, одним наймитом за все, роскидатися в ріжнородній роботі, не мавши часу не то щоб вправитись в улюбленому напрямі, а й просто оглянутись та уважніше спинитися думкою на тій праці, що найбільш до душі припадає. Через се й ота роскидана та поквапна робота така малоцінна, тандитна, життя її — день один, для неминучих потреб якого властиво її й розраховувано. Щось цінніше давали лише ті, хто одходив од особливо в тих умовах невдячної біжучої праці — громадської та літературної, що забірала всю увагу, увесь час та зводилася до самого ремісництва.

І через ту вічну роскиданість праці взагалі та літературної зокрема повставала постійна незадоволеність, туга з приводу недоконаности якихсь основніших планів. Писалося те, що було акту-

[1]) Говорячи про українську літературну працю в Петербурзі, не можу не згадати про Едуарда Олександровича Вольтера, з роду латиша. Займав він посаду бібліотекаря славянського відділу Академії Наук і дуже сумлінно поповнював бібліотеку виданнями українськими. Се дуже помагало всім, хто працював у ділянці україністики, особливо взявши на увагу цензурні та митні перешкоди для української книжки. Ставлення його до справи не було лише формальне, — він глибоко перейнятий був ідеєю визволення поневолених Росією народів. Е. О. Вольтер брав близьку участь і в гуртку українознавства, що утворився при університеті. За посередництвом Вольтера здобувалася література з Галичини, через що можна було де-які брошури нелеґально передруковувати (напр., Головна Студенська Рада перевидала р. 1916 брошуру Д. Донцова »Українська державна ідея«).

альніше, що легше та скорше було доконати, а на щось значніше не вистарчало часу, не дозволяли обставини. Наростав дорібок духового життя, плани множились, нагромаджувались гори матеріялу, який опанувати було щораз трудніше. І коли врешті ніби настали основніші можливості літературно-наукової праці, то та нагромаджена спадщина несплачених залеглостей аж гнітить великістю свого боргу, підносить напруження незужитої сили до неприродньої міри, а врешті становить роспачливе питання: чи ж взагалі здолаєш та встигнеш доконати бодай малу частину того, чого прагнула колись жадібна душа, що в тенетах безсило марилось зробити...

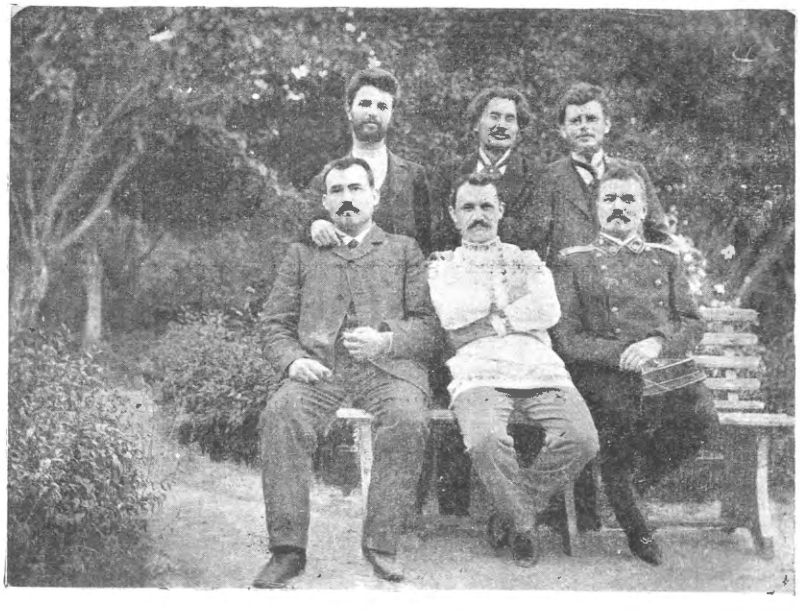

Товариство »Вік«.

Сидять: В. М. Страшкевич, В. Ф. Дурдуковський, О. І. Лотоцький, стоять: С. О. Єфремов, В. М. Доманицький, Ф. П. Матушевський.

(З приводу сеї фотоґрафії Матушевський склав вірші, де між іншим було: »в передній лаві — три мов кити, а ззаду — три гидкі москіти«).

В КОЛАХ ЦЕРКОВНИХ.

В б. Росії велике значіння в життю громадському та державному мав чинник церковний. Впливова роля сього чинника — се властиво явище історичне не лише для Московщини, але й для України, лише в кожній із тих країн та роля мала цілком ріжний характер порядку соціяльного. На Московщині, слідом за традиціями старої Візантії, церков займала не лише підпорядковане, але й просто службове положення супроти держави, а ієрархія духовна була ретельним виконавцем політичних замірів та й безпосередніх наказів влади. На Україні, де од доби литовської влада політична була конфесіонально для православної церкви чужою, відносини церкви й держави відбувалися здебільшого в рямцях формально-правних, і чинник церковний виявляв більше незалежности у своїх внутрішніх суто-церковних справах, та увесь характер церковного життя, орґанічно звязаного з національними потребами населення, мав тут характер громадський; українське громадянство приймало близьку участь у церковних справах, зокрема користувалось правом вибору членів ієрархії од ступенів її нижчих до найвищих, — і тільки на Україні бачимо найбільший розвиток такої церковно-громадської установи, як церковні братства. Як не старався російський уряд, особливо з часу Петра І, утворити безодню між церквою та громадянством, се йому вдалося доконати здебільшого в кругах інтеліґентських; сільська маса на Україні ще до половини минулого століття, а то й пізніше, додержувала старих церковно-громадських традицій, — одним із характерних явищ з сього погляду було фактичне обсаджування священицьких посад в українських парафіях особами того самого, в кожній парафії, священицького роду на протязі яких 100—150 літ; уже самий сей факт яскраво свідчив про традиційну нерозривність духового звязку між парафією та її »панотцем«. У другій половині XIX-го ст. та в дальшому часі той звязок переривається, але одночасно нові основи для нього повстають з іншого джерела — з тих нелеґальних громад, які існували по духовних школах українських єпархій та витворювали кадри національно-свідомого духовенства, що вже й навні виявили свою чинність у часі революції.

З огляду, що духовенство брало поважну участь у справі народньої освіти (лише на Правобережній Україні було біля 5 тис.

шкіл т. зв. церковних, що були цілком у руках духовенства), справи церковні, зокрема справи духовної освіти, ідейного успособлення духовенства та його громадської ролі, набірали поважного життьового значіння, і сим справам я за всяких обставин чимало уваги присвячував, досліджуючи їх теоретично та в міру можливости приймаючи у тім участь практичну. Ще за шкільних літ, бувши в академії, і пізніше я інтересувався гуртковими орґанізаціями в духовних школах, близько стояв до деяких із тих орґанізацій та додержував безпосередніх зносин з їх вихованцями, навіть коли довелось мені з України переїхати на життя до Петербургу. І тут не слабнув інтерес мій до справ церковних, лише прийнявши трохи інші практичні форми. Я уважливо слідкував за подіями церковного життя, піддержував старі стосунки з колишніми колеґами спільної alma mater — київської академії, особливо, коли ті мої колеґи одвідували столицю вже яко князі церкви, і в справах церковних досить багато писав по ріжних журналах. Мої писання не залишалися в церковних сферах без уваги, тим більше, що були вони досить винятковим явищем незалежної думки б. вихованця духовної школи. Я знаходився в тому винятковому становищі, що, бувши в курсі церковних справ, заразом ні в якій мірі не залежав та був за межами досяжности властей церковних і міг висловлювати свою думку вільніше, ніж ті мої колеґи на становищах духовно-педаґоґічних чи церковних, для яких вільне, незалежне слово було згори заказане. Я мав багато доказів, що з моєю думкою в сферах духовних таки рахувалися та навіть висловлювали нераз побоювання, що я напишу з приводу того чи іншого роспорядження церковної влади. Наочно в тому переконався під час революції, коли для реформи духовної школи мене запрошено було на становище члена синодального Учебного Комитету, при чому винятково, спеціяльним урядовим дозволом, дано мені право сполучати сю державну посаду з іншою, яку я займав у Державному Контролі. Моя в певній мірі поінформованість у справах церковних помогла мені й пізніше, коли довелось мені бути міністром ісповідань; я навіть бачив певне визнання моєї компетентности й з боку тих князів церкви на Україні, що з упадком обер-прокурорського примусу почували себе в стані анархії та відповідно старались поводитися.

——o——

Обер-прокурор у Росії був не лише »оком царя«, як се було йому леґально призначено, але й тим фактичним нагаєм, що примусово держав у послуху усю церковну адміністрацію, скеровуючи увесь чин її виключно на службу інтересам політичним. Таким залишилося становище церкви й після голосного маніфесту 17 жовтня 1905 р. та звязаних із ним інших декретів, що

оголосили свободу сумління. Де-які церковники марили вивести церкву з такого її становища через заведення одноособової патріяршої влади. В тім, як се не дивно, сходилися течії цілком протилежні: приклонники московського церковного автократизму, що з історії витягали за приклад для сучасности такі типи, як Філарет Романов та Никон, і, з другого боку, приклонники католицької системи абсолютизму церковної влади (один із приклонників такої ідеї, В. Соловйов, писав, напр.: »Верховная власть въ церкви должна всегда сохранять свой чисто монархическій характеръ«). Але що пасує до характеру католицької церкви з її стосунком до чинника державного, те не відповідає правнодержавним засадам церкви православної. В сій останній звязок її з державою став правно-історичною традицією, і головне завдання щодо стосунків між церковною владою та державною, незалежно од конфесіонального характеру останньої, полягає в додержанню тої рівнобіжности їх взаємовідносин, що відповідала б канонічним засадам православної церкви і, в першу чергу, її устроєві соборному.

За того устрою московської церкви, який був примітивною копією зразка візантійського, розвиток одноособової влади патріярха провадив до антисоціяльних порядків у церковній орґанізації, що виявляли свій вплив і поза межами суто-церковних стосунків. Тому Петро І вирішив припинити »удивляющую народъ славу« патріяршого стану, змінив одноособовий характер влади патріяршої на колеґіяльний — в установі синодальній, але ся зовнішня та поверховна реформа не могла мати добрих наслідків, бо внутрішній лад церковний залишився той самий; належало спершу реформувати устрій церкви, а вже після того займатися переформуванням вищого церковного представництва. Відсутність авторитетної та одповідальної одноособової влади в церкви довела лише до того, що церква стала безвідповідальним щодо своїх безпосередніх завдань орґаном правительственної влади — »вѣдомством православного исповѣданія«, в якому фактичним міністром був обер-прокурор синоду[1]).

——o——

[1]) Були з таких настроїв і винятки серед столичного духовенства і навіть серед єпископату, але мали вони характер поодиноких виломів. У »дні свобод« створилася в Петербурзі поступова ґрупа »32-х священиків«, що навіть виступала з декларативними заявами досить ліберального характеру. Зокрема серед священиків тут були такі люде високої пастирської та горожанської гідности, як священик Григорій Петров, Конст. Аґєєв (останній — розстріляний большевиками). Тоді ж вікарій петербурзький єп. Антонін (Грановський, полтавець), по маніфесті 17 жовтня, виключив із молитви за царя термін »самодержавнійший«, але його опозиційні виступи взагалі мали по своїй формі трохи дивацький характер. Сам він оповідав мені про таку свою

І після многонадійного маніфесту 17 жовтня 1905 р. церква так само залишилася технічною зброєю політичної влади, як була й попереду. Ще більше посилив ту ролю чинника церковного закон 3 червня 1907 р. про зміну основ виборів до Державної Думи. Сей закон дав перевагу поміщицькому станові, але що й серед останнього були елєменти з погляду правительства непевні, то поруч з тим дано було широкі виборчі можливості катеґорії дрібних землевласників, серед яких переважали священики. Сих останніх думалося провести в Думу принаймні півтори сотні, і вони мали з поміщиками поділити головний тягар завдань урядових. Та проти сих планів повстав голова синоду митрополит петербурзький Антоній Вадковський, людина високої гідности та за те дуже непопулярний у міродайних дворових колах, як і серед більшости реакційного російського єпископату. Справа стала на компромісі: духовенство дістало завдання сприяти виборові тих кандидатів, яких буде вказано з джерела урядово-поміщицького, а самі священики могли кандидувати лише з благословенства місцевого архиєрея. При синоді утворено бюро для проводу виборами, але інструкцію було складено так отверто-цинічно, що уряд не дозволив її опублікувати, — було її розіслано секретно. Не зважаючи на згадане обмеження, духовенство представлено було в третій та четвертій Думах досить численно, і його роля політичного аґента як за часу виборів,

---

розмову з всесильним обер-прокурором синоду К. П. Побєдоносцевим, якого називано »великим інквізитором російської церкви«. На початку карієри Антоніна Грановського, з огляду на досить таки свавільний його норов, призначено його на посаду ректора семінарії в далекий сибірський Благовіщенськ. По дорозі, переїздючи через Петербург, благовіщенський ректор завітав з візитою до Побєдоносцева, а сей останній почав його запевняти, що духовна влада дуже піклується про його. »Тоді я, — оповідав Антонін, — запитав:

— Чи дозволите, ваше високопревоходительство, росказати вам малоросійський случай?

— Ну, что жъ, разсказывайте, — одповів той.

»І почав я, — каже, — говорити йому по малоросійськи« (а треба сказати, що Антонін взагалі говорив надто по »мало«-російськи):

— Їхав один подорожній конем верхи. І случилося йому для звичайної потреби з коня злізти. Коли потому знову старався на коня сісти, — ніяк не може. Тоді й промовив на малоросійськом нарєчії: »Хоч би який чортяка поміг!« Та як скочить, — аж поза коняку на другий бік перескочив. Піднявся, сплюнув та й каже — знов таки на малоросійськом нарєчії: »Помагайте, чорти, та не всі!«

— Отак і мені, ваше високопревосходительство, Константине Петровичу! Всі мені помагають, та аж до Благовіщенського закинули.«

Характеру вищої християнської гідности набірає церковна ієрархія російська вже тоді, коли упали зовнішні її політичні підпори й перейшла вона — так само ненормально — в стан переслідування.

так і в думському поступованню дуже сприяла пониженню гідности й морального авторитету чинників церковних в очах громадянства. Тим способом безодня між духовенством та громадянством, а головне — народніми масами, значно поглибилася.

Вину за той розрив між духовенством та народом не на самий лише уряд треба покладати. Спричинилися до того в значній мірі й вищі представники церковні, в більшості з свого соціяльного успособлення — безоглядні реакціонери. З сих архиєрейських кол вийшла та містична ідеолоґія цезаропапізму, що її спільними — урядовими та синодальними — засобами прищіплювано 150-міліоновій масі населення Росії. До яких блюзнірських форм могли доходити антигромадські помисли провідників церковних, можна бачити з творів одного з впливовіших перед революцією архиєреїв — єп. вологодського Никона, члена Синоду та члена Державної Ради з вибору єпископського. В офіціяльному орґані синодальному, в »Церковныхъ Вѣдомостяхъ«, він так викладав своє церковно-громадське credo: »Каждый разъ, когда мнѣ приводилъ Богъ быть свидѣтелемъ и участникомъ встрѣчи Государя, я переживалъ какое-то особое чувство, особое, такъ сказать, мистическое настроеніе. Думаю, меня поймутъ православные русскіе люди, сердцемъ преданные завѣтамъ родной земли. Какъ выразить словами это чувство? Я сказалъ бы: это ощущеніе всѣмъ существомъ русской души того о т ч е с т в а Верховной власти, которое выражается въ беззавѣтной, а, слѣдовательно, и безусловной любви и преданности народа своему царю и такой же любви царя-отца къ народу, когда всякая мысль о какой-то конституціи, о какомъ то договорѣ царя съ народомъ является кощунствомъ, непростительнымъ оскорбленіемъ не только царя, но и Бога, которымъ царь царствуетъ. Наше русское самодержавіе носитъ характеръ чисто религіозный: »Богъ, по образу своего вседержительства, далъ намъ царя самодержавнаго«, говоритъ великій учитель русской церкви митроп. Филаретъ, и царь нашъ царствуетъ по образу Божія о насъ промышленія, какъ слуга Божій, какъ уполномоченный Имъ, Царемъ небеснымъ, и только Имъ единымъ: онъ нашъ беззавѣтно любимый, нашъ родной отецъ, и никогда, пока Русь стоитъ, пока она Русь п р а в о с л а в н а я, народъ русскій не допуститъ и мысли о какомъ либо ограниченіи его самодержавной власти... Царь есть высшій источникъ законовъ, и никто не смѣетъ отнимать у него права не только измѣнять, но и отмѣнять законы, если онъ сіе признаетъ за благо« (1912, №31).

То чи ж дивно, що й неправне поступовання голови держави, прості навіть його примхи уважано за святий наказ Божого помазанника. Тому жахлива распутинщина звила собі кубло й серед князів церкви та знайшла тут дуже активну підтримку.

По смерті згадуваного митр. Антонія Вадковського на найвище становище, »первоприсутствующаго« Синоду, дістає призначення — з протекції Распутина — приклонник його митр. Питирим. За прикладом свого голови пішло й досить російських архиєреїв, а решта, принаймні — її більшість, пасивно схиляли голову перед забаганками царського фаворита. Дуже з сього погляду характеристичною була, голосна у свій час, справа висвячення приятеля Распутинового Варнави на єпископа. На бажання Распутина цар звелів обер-прокуророві Синоду В. К. Саблєрові, що вславився своєю льокайською послушливістю (за таку рису називано його — Притичкіним), аби на єпископа висвячено було майже неписьменного городника Варнаву. Справа прибрала надто скандальний характер, аж захиталися навіть завше послушливі члени Синоду, до формальної постанови яких подав обер-прокурор свою пропозицію про посвячення Варнави; але улюбленець архиєрейських верхів Саблєр загрозив, що він здемісіонує, коли не буде ухвалено його пропозиції. Тоді один із членів Синоду висловив, в імені решти членів, згоду в такій формі, що набрала характеру класичного та свого часу облетіла цілу Росію: »Ми — казав — і чорного кабана висвятимо на архиєрея, аби лише на становищі обер-прокурора зберегти Володимира Карловича«[1]).

——o——

Поруч із Распутиним дуже прогремів у свій час ієромонах Іліодор (у мирі — Сергій) Труфанов, козак із Дону. Се був пси-

[1]) Ся поголоска недавно знайшла собі документальне підтвердження; у видаванім у Білгороді еміґрантськім орґані »Царскій Вѣстникъ« (орґан т. зв. імператора Кирила) надруковано лист б. архиєп. волинського Антонія Храповицького до київського митрополита Флавіяна. Автор листа, що був тоді (р. 1911) членом Синоду, так описує історію висвячення Варнави: »Уже омокается трость«, и завтра государь подпишетъ о бытіи архимандриту Варнавѣ епископомъ каргопольскимъ при 2000 рублей казенного жалованья и единовременномъ отпускѣ хорошей суммы на архіерейскій домъ; хиротонія его въ Москвѣ. Какъ это произошло? А вотъ какъ. Вл. К. Саблеръ однажды говорилъ, что царь интересуется о. Варнавой; наконецъ, заявилъ, что государь желаетъ видѣть его епископомъ. Преосв. Дмитрій сказалъ: »А потомъ и Распутина придется хиротонисовать«. Я началъ предлагать разъяснить неудобства сего желанія; тогда В. К. вынулъ изъ портфеля всеподданнѣшее прошеніе свое объ отставкѣ и пояснилъ, что въ отказѣ Синода онъ усмотритъ свою неспособность быть посредникомъ между государемъ и Синодомъ и предоставитъ это дѣло другому. Тогда я отъ лица іерарховъ сказалъ: »для сохраненія васъ на посту, мы и чернаго борова посвятимъ въ архіереи, но нельзя ли его отправить въ Бійскъ, посвятить въ Томскѣ, и т. п...« Вечеромъ 8 августа мы собрались тайно у преосв. Сергія и, вознеся немало воздыханій, рѣшили изъ двухъ золъ избрать меньшее«.

хопат - демаґоґ у рясі, авантюрною вдачею близький до Распутина. Познайомившися й сприятелювавши з останнім та за його посередництвом бувши представлений царській родині (одного часу навіть був її духовником), Іліодор, почуваючи за собою такі міцні плечі, дав волю своїй демаґоґічній вдачі та й став виголошувати з церковного амвону неподобні промови, не ощаджаючи й вищої духовної влади та дозволяючи собі ріжні авантури, що не були б безкарні для кого іншого. Його подорож по містах вздовж Волги була правдивим тріумфальним походом, в якому брали участь навіть губернатори. Манастир у Царициному був справжньою його фортецею, в якій почував він себе недоторканим, зневажаючи всі накази духовної влади. Синод переніс Іліодора в інший манастир, на Тульщину, але він заперся в свойому манастирі царицинському разом із натовпом, який зумів екзальтувати, та оголосив голодування. Умовляти його послано було архиєп. Парфенія з Тули та віцедиректора департаменту поліції з Петербургу. Для переговорів викликано його до »нейтральної зони« — до Сердобського. Іліодор, боючись, що його все ж силою можуть задержати, таємно утік звідти до своєї фортеці у Царицині, але підступом його вернули до Сердобського, одчепивши в дорозі його ваґон. Змушений через те поїхати на місце свого нового призначення, він таки утік звідти у свою »вотчину« — Царицин, добувся до манастиря і тут оголосив »святу війну« (»священную брань«) духовній владі, застерігши, що живий із манастиря не вийде. Єпископ Гермоґен, його однодумець та приятель, посланий Синодом умовляти його, повертається, зрозуміло, без жадних наслідків. Тимчасом сильні патрони Іліодора тиснуть на Синод, і сей останній хитається в своїх рішеннях. Твердо стояв на засадничих позиціях лише митр. Антоній Вадковський; коли прибула до нього депутація іліодорівців та, впавши на коліна, заявила, що не вийде, поки не задоволено буде її прохання, то митрополит відповів: »в такому разі маю вийти я«. Вирішено було позбавити Іліодора настоятельської гідности та на два місяці в одному з манастирів у таврійській єпархії оддати його »під начал« тамошнього єпископа Феофана. Коли вже запало таке рішення і члени Синоду розїхалися по своїх єпархіях, бо наступав Великдень, обер-прокурор Синоду Лукьянов скликав скорочений склад Синоду — з трьох єпископів — та завідомив, що цар висловлює бажання, аби Іліодора залишили в Царицині — з огляду на »мольбы народа«. Синод, в одміну попередніх рішень пленуму, послушно виконав таке бажання царя, а Лукьянов демонстративно подався до демісії[1]). Тоді на місце Лукьянова

[1]) Річчю було звичайною, що справи в Синоді вирішувалися всупереч думці членів Синоду, — як хотіли обер - прокурор або навіть директор кан-

призначено було на обер-прокурорство Саблєра, од якого вже не можна було сподіватися жадного протесту чи демонстрації.

Карієра Іліодора, незагнузданого демаґоґа в рясі, закінчилася досить незвичайно. З Распутиним він розсварився (називав його »святим чортом«), утратив заразом зовнішню опору, мусів залишити авантюри й виступив із духовного сану. Нападавши увесь час перед тим на всіх »інородців« та »іновірців«, Іліодор у свойому »акті зречення«, який опублікував з того приводу, писав: »Такъ называемая, неправославная, инославная, инородческая Русь! Прости меня, много-много я сдѣлалъ тебѣ зла. Меня научили, что только одинъ русскій народъ имѣетъ право въ Росіи питаться хлѣбомъ, говорить и вѣрить по своему, а всѣмъ »инородцам« можно и должно вмѣсто всего этого совать въ зубы кукиши. Такъ называемая русская правда повелѣвала мнѣ кричать, что всѣхъ противниковъ ея нужно тянуть на висѣлицу«. Характерна сповідь »истинно - русской« людини!

Боючись за своє життя після того, Іліодор утік за кордон і вернувся вже по революції, на початку 1918 р., за большевицької влади на Московщині. Тоді звернувся він до мене листовно з пропозицією своїх послуг у міністерстві ісповідань. Лист його видрукувано недавно в »Архіві Радянської України« (історично-архівознавчий журнал, № 33, травень - червень 1932 р.). Наводжу тут сей характерний лист:

»Господину Министру Исповѣданій Украинской Народной Республики.

Милостивый Государь, господинъ Министръ!

Совершеннымъ образомъ раздѣляя политическо-соціяльную программу Директоріи Украинской Народной Республики, я желаю честно и по совѣсти, всѣми силами души и тѣла, послужить Родному Украинскому Народу .

Прошу Васъ, Господинъ Министръ, дать мнѣ мѣсто въ вѣренномъ Вашему руководству Министерствѣ.

Я — подданный Великороссіи, но всегда радъ принять Украинское подданство, потому что мой дѣдъ, діаконъ Максимъ Труфановъ — чистокровнѣйшій Украинецъ: онъ въ 1860 году переселился изъ Купянскаго уѣзда Харьковской губерніи въ Донскую область.

Книжный и разговорный Украинскій языкъ я понимаю хорошо, говорю

целярії. У видрукованих недавно в »Красномъ Архивѣ« записках синодального урядовця А. Н. Львова сей останній так пише про добре знані йому синодальні порядки: »Что хочетъ сдѣлать управляющій, то и будетъ. А если случается, что члены заартачатся и захотятъ извѣстное дѣло рѣшить по своему, то для этого у насъ употребляется и такой маневръ: откладываютъ дѣло до лѣта, когда нѣсколько членовъ бываютъ такъ называемые статисты, т. е. архіереи, вызванные спеціально на лѣтніе мѣсяцы, когда члены-митрополиты отсутствуютъ. И вотъ этимъ-то статистамъ предлагаютъ подписать угодное чиновникамъ рѣшеніе по тому дѣлу, по которому уже состоялось дѣйствительное опредѣленіе Синода, неугодное чиновникамъ«.

же и пишу плохо. Но я постараюсь всесторонне изучить украинскій языкъ, чтобы достойно дѣлать то дѣло, которое Вы благоволите поручить мнѣ.

Мнѣ 38 лѣтъ.

По образованію я магистрантъ Петербургской Духовной Академіи. Былъ около девяти лѣтъ священникомъ православной церкви; потомъ, во время конфликта съ павшими Романовыми и Синодомъ изъ за »старца« Распутина, со мною произошла религіозно-политическая душевная катастрофа... и я ушелъ изъ Церкви. Послѣ того я былъ политическимъ эмигрантомъ и прожилъ за границей четыре года.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе въ моемъ искреннемъ къ Вамъ почтеніи и глубокомъ уваженіи.

Въ ожиданіи отъ Васъ отвѣта имѣю честь быть Вашимъ покорнѣйшимъ слугою

Сергѣй Труфановъ,
бывшій іеромонахъ Иліодоръ.

Адресъ мой: гор. Пирятинъ Полтавской губ. Дворянская ул., д. Остринскаго, Сергѣю Михайловичу Труфанову. 1919. I. 3.«.

Се було вже перед останнім приходом большевіків на Україну та перед моїм виїздом за кордон, — і лист сей залишився без відповіді. Дальша доля Труфанова — не менш бурхлива. Під большевицькою владою перебув він до 1922 р., а опісля виїхав до Америки[1]).

——o——

[1]) По арешті царської родини Труфанов, ще бувши в Америці, умістив тут у »Русскомъ Голосѣ« статтю, де подає такі звироднілі ради, як помститися на Романових, за їх кривди (подаю в українському перекладі — за »Новою Радою«, ч. 130, 5 IX 1917):

....»Мститися за свої особисті образи — се діло грішне, але мститися за вікові образи, нанесені цілому великому народові, се діло святе і конечне. Особиста помста — се гріх, але помста народу — се подвиг, бо голос народу, се голос Божий .

Вбивати їх не треба. Треба зібрати всіх членів Романовської родини, кинути їх в камяну яму, позбавити їх свіжого повітря і соняшного світла, давати їм трохи хліба і води і нехай вони, злодії і розбишаки, задушаться смородом і умруть повільною смертю. І коли вони умруть, тоді трупи їх вивезти за місто і закопати в глибокі, глибокі ями.

Так треба зробити з живими Романовими. А з мертвими як?

За те, що вони безчестили народніх мучеників не лише тоді, коли вони були живі, але й тоді, коли вони були вже мертві і нестрашні для них, тому й предків Романових, що лежать у могилах, треба потурбовати. Вони лежать у Петропавлівськім соборі, коло двора Петропавлівської кріпости в Петрограді, лежать у дорогих мармурових гробницях, прикрашених дорогоцінними вінками і лямпадами. Там лежать трупи розбійників, сифилітиків, пяниць і розпусників Петра I, Петра II, Петра III, Єлисавети, Катерини I, Ганни, Катерини II, Павла I, Олександра I, Миколая I, Олександра II і Олександра III. Треба взяти сі трупи і закопати в ямах за містом. Гробниці треба вимити й покласти в них мощі мучеників за народ, особливо тих, які перебували дні свого життя в казематах Петропавлівської кріпости«.

В російській синодальній атмосфері плекано та патронізовано зверху засаду, що »всѣмъ инородцамъ можна и должно совать въ зубы кукишъ«. Такий »кукіш« совалося найперше й найбільше українському народові, що в православній церкві позбавлений був елементарних прав національних. Довгий час мову цілого народу не визнавалося за гідну того, щоб нею слово Боже виявляти. Коли ж збігом обставин, що не сприяв синодальним тенденціям, »відомство« синодальне примушене було видрукувати євангеліє в українській мові, то в офіціяльному церковному орґані (»Церковныя Вѣдомости«) містилися проти того перекладу випади з наведенням навіть брехливих цитат наче б то українських перекладів св. Письма (друкувалося, наче б то слова: »Да уповаетъ Израиль на Господа« перекладено: »Хай дуфає Сруль на пана«, а речення: »Чистая Діво, радуйся« знайшло собі переклад у словах: »Чиста дівко, смійся!«). Короткий час примусових, бодай дрібних, уступок на українському полі духовне відомство реваншувало новими заборонами. Року 1912 Синод скасував даний р. 1907-го дозвіл на утворення в подільській семінарії кафедр українознавства (історії України та історії української літератури). Якась містична ненависть до всього українського така була непоборна, що я не міг добитися, аби в »Церковныхъ Вѣдомостяхъ« видруковано було платне оголошення про видання »Старосвітських батюшок та матушок« І. С. Левицького. На провінції настрої провідного духовного центру відчуто та належно використовувано, навіть в обставинах, що з церковними справами нічого спільного не мали. На Поділлю, напр., єп. Серафим, побачивши в с. Уляниці на потребительській крамниці напис: »Крамниця«, накинувся на місцевого священика Олександра Лотоцького: »Почему на вывѣскахъ малороссійская надпись? Въ этомъ я тебя обвиняю и донесу губернатору!« »Почаевскій Листокъ«, видаваний у твердині церковного чорносотенства, містив просто божевільні писання на адресу українців. Писалося тут, напр., що вже навіть не »мазепинці«, а »мазепинчуки« »выдумали особую, непонятную для простого народа мову, только бы больше разниться отъ прочихъ русскихъ людей. Большая половина словъ этой украинской мовы взята изъ польскаго, латинскаго, нѣмецкаго и даже жидовскаго языковъ«... »Мазепинствомъ, какъ моднымъ нарядомъ, любили въ послѣднее время щеголять всякіе деревенскіе панычи и подпанки въ сивыхъ шапкахъ съ малопонятною жидовско-польскою мовою«... »Мазепинство придумано нѣмцами«... »Предатели и братоубійцы оказались неимѣющими ничего общаго по величію замысловъ съ гетманами Украины — борцами за свободу народа. Это не Хмельницкіе и даже не Мазепы, а просто негодяи«... »Мазепинство должно исчезнуть«... »Какъ св. Георгій Побѣдоносецъ своимъ ко-

пьемъ пронзилъ дракона - человѣкоубійцу, такъ своимъ словомъ Государь Императоръ поразитъ навѣки дракона-братоубійцу — мазепинство«. Поширюючи межі своїх конфесіональних впливів, духовні кола старалися свої українофобські тенденції навязати й іншим конфесіям. Коли повстало питання про мову богослужебних одправ на Холмщині для католицького населення, що говорить по-українськи, то нарада місіонерів визнала, що богослужбу для католиків - українців треба відправляти мовою російською, бо служба Божа українською мовою притягала б народ у костели, а се сприяло б масовому переходові у католицтво[1]).

Для характеристики, яких хоробливих форм набірали українофобські виступи духовних кол, обмежуся лише деякими фактами, що належать до відправи панахид по Т. Г. Шевченкові.

Правління подільської семінарії просило місцевого єпископа Серафима дозволити відправити в семінарії панахиду по Шевченкові, а також улаштувати вечірку. Єпископ не відважився вирішити справу сам та переслав її до Синоду. В синодальних сферах мав великий вплив дуже патронований із двірських верхів за проваджену ним ґльорифікацію самодержавя, вже згадуваний угоді, єпископ вологодський Никон, — він і одіграв головну ролю в справі заборони Синодом відправи панахиди по Шевченкові. В »Церковныхъ Вѣдомостяхъ« умістив він пасквіль на Шевченка, називаючи поета »пьянымъ стихоплетомъ«, безбожником, а »Кобзар« — »паскуднымъ сборникомъ«, »мерзостю« і т. п. Так рішуче проваджена аґітація повела до того, що Синод, »принимая во вниманіе, что въ произведеніяхъ Шевченко явно проявляется отрицательное и противогосударственное направленіе«, а також з огляду на те, що в багатьох його творах »допускаются кощунственныя богохульныя выраженія«, постановив рекомендувати єпископові роспорядитись »о недопущеніи въ подвѣдомственной епархіи служенія торжественныхъ панахидъ въ связи съ юбилеемъ Шевченко, а равно устройства въ духовныхъ учебныхъ заведеніяхъ торжественныхъ засѣданій, посвя-

[1]) Духовні верхи дуже добре розуміли корисне, з погляду релігійно-просвітнього, значіння вживання української мови, і до того засобу вдавалися вони, коли хотіли осягти позитивні наслідки — на чужині. В американській газеті українській »Свѣтъ« (друкувалася етимологією), що була орґаном православної алеутської єпархії, друкувалося: »Увага: издавать газету »Свѣтъ« на малорусскомъ нарѣчіи разрѣшено указомъ Свят. Правит. Синода за № 6570, каковой указъ данъ на имя преосвящ. Николая, епископа алеутскаго«. Рівнож і до Канади викликалося оголошеннями священиків, що вміють говорити по українському. Отже в межах Росії вживання української мови в церкві переслідувалося в свідомому розумінні, що таке переслідування іде на шкоду релігійно-просвітнім інтересам народу.

щенныхъ памяти Шевченко«. Єпископ подільський, діставши таку відповідь, повідомив на зборах духовенства в Камянці, що він мав намір сам одслужити панахиду »по нашемъ дорогомъ поетѣ« в одній із церков у присутності семінаристів, а по панахиді малося на увазі улаштувати в семінарії урочистість із рефератом про Шевченка та роздати семінаристам деякі твори Шевченка, але Синод того не дозволив.

Постанова Синоду була наче якимсь гаслом до вияву в духовних кругах просто нелюдської ненависти до українського поета. В тій ненависті вилився увесь зміст темної реакції та людожерного націоналізму, що ним на протязі століть насичувалося стан духовний. Архиєпископ Антоній Храповицький спеціяльним наказом заборонив волинському духовенству молитися за Шевченка, »такъ какъ Шевченко — отпѣтый хулитель церкви, учитель разврата, озлобленный врагъ самодержавія и ярый проповѣдникъ сепаратизма«. Відмовив дозволити панахиду й таврійський архиєп. Димитрій (Абашидзе). Херсонський єп. Назарій на проханні миколаївської »Просвіти« поклав резолюцію: »Панихиду пригласите служить у себя на кватирѣ, а не въ храмѣ«. Рівнож і київський архиєрей пояснив членам клубу »Родина«, що він може дозволити лише приватну панахиду по Шевченкові — в присутності 3—5 людей. Коли хорольські робітники послали до полтавського єп. Сильвестра писану українською мовою скаргу на місцевого священика, що одмовлявся правити панахиду по Шевченкові, то архиєрей »дипломатично« одповів: »нижеподписавшимся лицамъ предлагается изложить свое прошеніе обыкновеннымъ, принятымъ для служебныхъ бумагъ общерусскимъ языкомъ«. Коли деякі архиєреї все ж уважали за потрібне прикривати свою ролю певними, бодай негідними, мотивами, то вже другорядні чинники єпархіяльні, виконуючи наказ із синодального Олімпу, неприкрито мотивували заборону причинами політичними. В Чернігові консисторія наказала не правити панахид по Шевченкові за його »противугосударственное направленіе«, церковно - шкільна рада заборонила панахиди в школах »въ виду явно обнаруженнаго противоцерковнаго и противогосударственнаго направленія въ его литературной дѣятельности«. Ректор катеринославської семінарії навіть звелів винести з усіх класів портрет Шевченка, — у відповідь на те семінаристи повиносили з класів портрети усіх російських письменників. Я вже згадував, до яких ексцесів вуличних доводила заборона святкування юбілею Шевченка та зокрема заборона правити панахиди по ньому; заколоти сі поширилися не лише в містах, але й по селах, викликавши великі конфлікти з духовенством. Демонстративні наслідки сих репресій мусіли роскрити очі духовній владі на всю нераціональність неоправданої заборони. Під впливом головно архиєп.

новгородського Арсенія Стадницького Синод пізніше розіслав телеґрафічно новий обіжник — не одмовлятися правити панахиди, — бо поет помер у мирі з церквою та поховано його по християнськи.

Юбілейна урочистість стала лише приводом до вияву тих нетерпимо-чорносотенних настроїв, якими просякнутий був загал духовенства, планомірно насичуваний україножерними тенденціями — і в школі, і в духовній пресі, і спеціяльними приписами зверху. На тих настроях спритні батюшки старалися робити карієру, виявляючи демонстративно свій осуд українських національних змагань. Класичною для свого часу була така, зафіксована в пресі, відповідь священика с. Браги на Київщині на запрошення голови київської міської думи збірати пожертви на памятник Шевченка: »Его превосходительству, господину кіевскому городскому головѣ. Жертвователей не нашлось, — языка, выдуманнаго добродіемъ Грушевскимъ, здѣсь никто не понимаетъ. Полагаю, что памятникъ Шевченко въ Кіевѣ, матери городовъ русскихъ, неумѣстенъ, ибо Кіевъ есть колыбель Россіи, и о самостійности украинскаго народа, какъ нѣчто отдѣльномъ отъ русскаго государства, никогда не думалъ. Пишущій эти строки самъ малороссъ, съ молокомъ матери усвоилъ и малороссійскую рѣчь, — выдуманный паномъ Грушевскимъ письменный есть пародія на малороссійскій языкъ, его малороссамъ ни читать, ни понимать. Выдумка этого языка есть чисто политическая цѣль«. Такі карієровичі мали ласку й »благодать« духовного начальства, решта ж духовенства, вихованого в таємних національних гуртках по духовних школах та взагалі близького до розуміння національних потреб народу, — або крилася з своїми поглядами, або терпіла гонитву від духовної адміністрації; але з тих фактів, що виявилися в часі революції, можна було впевнитись, що кадри національно-свідомого духовенства на Україні не були нечисленні.

——o——

Дивуватись треба не тому, що духовні кола виявляли таку дивоглядну несвідомість національно - громадську, а, навпаки, тому, що заховалися в тих колах бодай іскри свідомости по тій орґанізованій препарації, яку переводилося над духовним станом од часу політичного, а згодом і церковного співжиття московсько-українського. До того часу духовенство українське займало провідне місце в національних змаганнях, а в справі політичної злуки з Московщиною займало найгіднішу позицію, стараючись заховати повну незалежність у церковній ділянці. В останній редакції статтей гетьмана Хмельницького з Москвою царська обітниця щодо справ церковних сформулована так: »а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ«. Лише в такій

загальній формі і міг гетьман пертрактувати в справах церкви, — ширше й основніше міг про те говорити лише представник самої церкви — український митрополит. Українська церква не вважала себе зобовязаною тим союзом, що склала з Москвою українська політична влада, і висловлювалася не раз дуже катеґорично. Митрополит Йосип Нелюбович - Тукальський, напр., забороняв своїм людям присягати цареві, бо, — як писали цареві московські посли, — »служатъ де они всѣ ему, митрополиту, съ того, что онъ имъ даетъ отъ себя, и царскому величеству присягати имъ не годица«. Другого разу післанці царські повідомляли царя про ще яскравіше зазначення митрополитом свого незалежного становища супроти Москви: »онъ де, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ бити челомъ тебѣ, государю, о томъ, что ему быть подъ твоею государевою высокою рукою, не посылывалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми о себѣ, ни подъ чьею властью«.

Року 1686 сталася формальна сполука української церкви з московською — на засадах цілковитої внутрішньої незалежности з умовою визнання зверхности московського патріярха замість патріярха царгородського. Ся сполука стала поворотною точкою в історії української церкви. З сього часу, особливо з реформи Петра І, наша церква стала обєктом спеціяльних репресій з боку державної та церковної влади московської, що мала завданням скасувати всі права української церкви, якими вона з давніх-давен володіла, та знівелювати властиві їй національні форми на зразок московський. Остаточно дозріла ся система з установленням Синоду. З сього часу, як слушно каже академік М. Петров, »вища центральна влада змагає до знищення крайових властивостей у життю церковно-громадському, заходиться привести його до одного знаменника та підклонити одному центральному орґанові, себто Синодові«.

До моменту злуки українська церква лише формально визнавала юрисдикцію патріярха царгородського, яка фактично не зобовязувала ні до якої адміністративної залежности. Фактично незалежний від патріярха, київський митрополит мав певні права й привілеї супроти інших єпископів української церкви. Йому належало право поставлення єпископів, догляду та проводу в їх єпархіяльній діяльності. Се було становище остільки незалежне, що, як ми бачили на прикладі митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, сама тінь утрати його викликала рішучий опір з боку провідників української церкви. Московське правительство старалося заспокоїти сі підозріння й обіцяло заховати всі права української церкви, зокрема київської кафедри. Грамотами царя й патріярха київській митрополії дано право іменуватися »первоначальною« між всіма іншими єпархіями Росії; було в них обіцяно, що й під владою московських патріярхів вона залишиться

»въ такомъ же содержаніи, въ какомъ она подъ благословеніемъ свят. вселенскаго константинопольскаго патріарха обрѣталась и была во всемъ вольна, какъ въ соблюденіи митрополичьей чести, такъ и во исправленіи духовнаго чина и церковнаго начала и въ сохраненіи правъ и вольностей своихъ обыклыхъ обрѣтающейся во исконномъ начинаніи въ предбудущія времена... и всѣ бъ обыкновенія содержати безпремѣнно«. Заразом потверджено було привілеї київського митрополита: право його обрання, свободи управління єпархією, невмішування московського патріярха в судові справи його єпархії; всі єпископії, архимандрії, ігуменства, братства, манастирі й церкви, що підлягали митрополитові, залишилися й надалі під його владою. Митрополит увільнявся од обовязку прибувати до Москви в певні річні та піврічні терміни, установлені для інших архиєреїв; давалося йому право держати друкарню. Залишено було за ним права церковно-богослужбового характеру: право носити митру з хрестом, дві панаґії і білий клобук, передвиження хреста в своїй єпархії »во всѣхъ походахъ«, а також право служення на килимі, навіть у присутності патріярха. Сі права потверджено царськими та патріяршими грамотами на імя дальших (за першим, Гедеоном) митрополитів — Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського. Одночасно й за українським духовенством затверджувано стародавні його права обрання митрополита, підсудности лише сьому останньому та всі властивості його стану — »права и вольности обыклые«.

Але зразу ж, ще за першого митрополита в сполученому стані, 1688 р., українська церква зазнала порушення своїх прав. Насамперед у київського митрополита однято титул »и всея Росії« та наказано йому іменуватися митрополитом лише Київським, Галицьким і »Малыя Россіи«. Сим останнім титулом іменувалися два митрополити — Варлаам Ясинський та Йоасаф Кроковський, а вже дальший первоієрарх української церкви дістає року 1722 обмеження титулу та іменується тільки »архиєпископом київським та галицьким«. Лише по довгих короводах, через 20 літ, завдяки відомим особливим обставинам за цариці Єлисавети, удалося київським владикам привернути свій попередній титул »митрополита Малыя Россіи«, але знов ненадовго: за цариці Катерини II його знову і в останнє скасовано. Обмежується й територія київської митрополії; центральна влада охоче піддержувала сепаратистичні стремління єпархіяльних архиєреїв, що вели до зменшення привілеїв та території первоієрарха української церкви.

Слідом за тими всіма обмеженнями прийшло скасування національної властивости української церкви — виборчої засади, що була характеристичним виявом її соборно-правного устрою. Скасовано було право вибору митрополита, право вибору священиків (фактично, правда, се останнє існувало довше — навіть

до XIX ст., з огляду на фактичну неможливість доконати синодальні приписи щодо його скасування). По стародавнім звичаям, митрополита, як і решту духовенства, обірали вільними голосами духовні й світські виборці — священики, діякони, козацька старшина, гетьмани. Так обрано перших трьох київських митрополитів і по злуці з московською церквою. Але з часу установлення синоду митрополита призначають синод і цар. Вперше призначено синодом та затверджено Петром I київського архиєпископа Варлаама Ванатовича. По смерті р. 1718 митрополита Йоасафа Кроковського протягом чотирьох літ зовсім не було київського митрополита. Коли таким способом традиція митрополитанської влади та митрополитанського сану в певній мірі перервалася, синод і цар призначили на київську кафедру своєю владою — і не митрополита, а архиєпископа. З того часу й дальші київські владики займають київський стіл не по обранню, а шляхом адміністративного призначення. З того часу порушається старий порядок обняття архиєрейської кафедри людьми українського походження, що проходили службовий стаж на Україні. Указами синоду на київську кафедру призначаються: Варлаам Ванатович — з архимандритів новгородського тихвинського манастиря, Рафаїл Заборовський із псковської єпархії, і т. д. Скасуванням зазначеного звичаю малося на увазі, призначаючи чужих для даної єпархії осіб, одірвати їх од пастви та підлеглого духовенства з засади — divide et impera. Касується право безапеляційности суду київського митрополита. Заразом протягом усього XVIII ст. неухильно провадиться дике, нетерпиме переслідування української мови в церковних друках.

В другій половині XVIII ст. церковно-централізаційна політика російського правительства, підготовлена всією попередньою історією, набірає особливої рішучости завдяки особистим поглядам цариці Катерини II та тим враженням, що їх дістала вона од представників України. Перший удар свойому самолюбству та деспотизмові зазнала вона од українця митрополита Арсенія Мацієвича, який одверто, з козацькою прямотою протестував проти секуляризації церковних маєтків. Катерина дуже суворо покарала сього духовного достойника, позбавивши його архиєрейства, священства та засудивши на заслання при нечувано тяжких умовах з іменем »Андрея-Враля«. Не обмежившися сею карою однієї особи, Катерина стала з підозрінням оглядатися взагалі на Україну, на українців та на ту школу — київську академію, в якій виховувалися такі неподатливі українці. В своїй інструкції гр. Румянцеву, що був призначений р. 1764 правителем України, вона радить звернути особливу увагу на київську академію. »Не безизвѣстно, — писала вона, — что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ въ самыхъ малороссій-

скихъ училищахъ, по развратнымъ правиламъ римскаго духовенства, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами«. Отже, не дивно, що вся друга половина XVIII ст. — се чистий мартиролоґ прав української церкви взагалі та згаданої високої української школи зокрема. Врешті наприкінці сього століття на київського митрополита вперше призначено, р. 1799, чужинця молдованина Гавриїла Банулеско-Бодоні. Сей голова української митрополичої кафедри за головне завдання своє вважав досягти повного »купночинія«, себто, спільного чину української церкви з порядком, »соблюдаемымъ въ великороссійской православной церкви«, стираючи всі властивості української церкви, які ще заховувалися до того часу: »мы, — писав він, — будучи обязаны архіерейскою присягою соблюдать купночиніе, за нужное находимъ сіе разнообразіе въ нашей епархіи исправить«.

З початку XIX ст. особливих адміністративних роспоряджень для дальшої нівеляції української церкви вже майже не потрібувалося. Твердо повторювалися лише цензурні репресії щодо друкованого слова українською мовою. Митрополити київські, як і взагалі архиєреї на Україні, призначалися, як загальна норма, з москалів. Вони ставали апаратом для денаціоналізації України, де ще консервативно заховувалося багато своєрідних релігійно-церковних традицій. Архиєреї-москалі на Україні винищували з церковного життя всі, що не вживалися в Московщині, традиційні українські звичаї, як »слѣды католического вліянія«, впроваджуючи звичаї московські, московську вимову у службу Божу, москалізацією духовних шкіл виховували українське духовенство в московській церковно-державній ідеолоґії, а воно вже само виховувало в тому ж напрямі народ український з обовязків учительства закону Божого у всіх взагалі народніх школах та зокрема у спеціяльно довірених йому т. зв. церковно-парафіяльних школах, що якраз особливо культивувалися на Україні. Таким чином, найінтимніша сфера народньої душі — сфера релігійного сумління та певна ділянка народньої освіти — попали в умови, з погляду наших національних інтересів, безумовно для нас шкідливі і нам ворожі.

Українці натомість пересаджувалися на Московщину. Таке своєрідне переселення народів почалося вже через 15—20 літ по злуці церков — української та московської — і першим ретельним провідником сеї системи був уже син »тишайшого« Петро I. Він перший зумів використати великі культурні засоби української церкви, повернувши їх на службу російському церковно-державному централізмові. Св. Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Феофилакта Лопатинського, Амвросія Юшкевича, Феодосія Яновського та інших українських архиєреїв, яким імя леґіон, було пересаджено на північ та дано їм завдання

культивувати безпросвітні пущі московської темноти. Працюючи совісно на чужині в чернечому послуху, українські архиєреї тратили врешті звязки з рідним краєм та народом, забували про якібудь обовязки свого національного походження, і коли вже так національно вихолощена людина й переїздила на Україну, то користи від неї для рідної землі вже не можна було сподіватися.

——o——

Лише часом у декого з таких перевертнів-ченців прокидалося стихійне почуття національне та мов би мимоволі примушувало їх хвилево податися проти загальної течії церковно-обрусительного режиму; але таких випадків було не багато і кінчалися вони в більшій чи меншій мірі траґічно. Трудно, навіть неможливо, прослідкувати довгий мартиролоґ »пропащих« українських сил на полі церковному, — назву лишь кілька відомих мені особисто імен за останні перед революцією роки.

Ось українець-архиєрей Парфеній Левицький, якого імя звязано з виданням українського євангелія. Щирий українець, він на Поділлі сам заохочує духовенство до церковної проповіді рідною мовою, сам по-українськи промовляє в церкві й поза церквою під час своїх обїздів єпархії, але як таке нечуване поводження звернуло увагу недреманого синодального ока, то його переносять до Тули, де не могло бути ґрунту для його українства. Проте українство його ще не давало себе знищити і, коли з подихом свободи в 1905 році синод доручив йому кермувати редакцією та виданням українського євангелія, то він пильно працює над сею справою, роспочавши її ще в Камянці Подільському в гурті національно-свідомих людей, продовжує її в Тулі. Та на церковних верхах по революції повіяло холодом, і той холод прибив кволі національні ростини у виснаженій чернечій душі. Друк євангелія було закінчено. Комісія Академії Наук, що переводила редакцію українського євангелія під доглядом архиєп. Парфенія, визнала бажаним продовжити працю, поставивши на чергу видання Діянь Апостольських. Академічна комісія доручила акад. О. Шахматову та мені особисто переговорити в сій справі з архиєп. Парфенієм, тоді членом синоду, та просити його допомоги. І яке ж було гірке наше розчарування, коли ми побачили, що ся людина, на вершку карієри, вже на схилі віку свого, не вважаючи на свою попередню позицію в сій справі, — не зважилася стати проти течії, що повіяла з міродайних верхів синодальних. Так та справа й не пішла далі. Так само не відгукнувся він на поклик національного обовязку і в найвідповідальнішу хвилину, коли представники автокефальної української церкви просили його хоч на короткий час взяти провід у церкві. Він спромігся лише на прохального листа до патріярха Тихона про певні національні полегкості для української церкви і, вже немічний, на смертному ложі,

почув, як синтез своєї ціложиттьової жертви на вівтар російського централізму, рішучу та брутальну відмову патріярха. Се типова доля »самоотверженаго малороссіянина« на церковному полі. Добрі українські інтенції, живе українське почуття, — але обставинами архиєрейської карієри все те поволі виснажується і завмірає до забуття національного обовязку в найвідповідальнішу годину.

Се не одинокий приклад, — були ще й інші »жертви вечерні«, і було їх чимало, і всі вони так само мали гіркий кінець. Згадаю лиш тих, особисто відомих мені, єпископів останнього часу, що не позбавлені були почуття національного, але в конфлікті між виконанням »службового« та національного обовязку або тратили те своє почуття природнє, або гинули самі. З тих назву митрополита православної церкви в Польщі Юрія Ярошевського, мого шкільного товариша, колишнього співробітника »Записок Наук. Т-ва ім. Ш.«, який траґічно загинув у боротьбі за незалежність своєї церкви, загинув від руки розаґітованого москалями українця-перевертня. Назву імена — єп. Феодосія Олтаржевського, українського Никодима, що помер таки в глухому манастирі, »на спочинку«; архиєп. Аґапіта Вишневського, якому московський єпископат на Україні ніяк не міг простити, що він зустрічав Директорію молебном на Софійській площі; тяжко переслідуваного єп. Амвросія Гупала, вікарія волинського, щирого українця — демократа, гарячого оборонця права української мови в церкві; єп. Олексія Дородницина, що за своє ясно виявлене українство був переслідуваний московським єпископатом і не мав кафедри в той час, як кафедри множилися на Україні для слухняних кандидатів. Усі вони — і багато ще таких — жертви всеросійського, а власне московського, церковного централізму, прогащі сили України.

Отже, як бачимо, і людей із живим національним чуттям ламала синодально-поліційна система винародовлення України; решта ж єпископів-українців послушно йшла в напрямі тої системи і зовсім не пручаючись, бо взагалі через синодальне сито просівалися лише такі кандидати на архиєрейство, що не викликали сумніву щодо своєї »малороссійской самоотверженности«; коли б випадково й попався серед них який кукіль український (як у вгорі наведених випадках), то його приборкано було обітницею чернечого послуху.

Проте, в лавах українського — середнього — духовенства, не вважаючи на планомірну систему його винародовлення, все ж було досить національно-свідомих елементів. Континґент духовних шкіл складався з дітей духовенства та почасти селян, — таких елементів, що найближче стояли до народнього життя й найбільш відчували його потреби, в тім числі національні. Тому бачимо серед наших громадських діячів так багато вихованців духовних

Митр. Юрій (Ярошевський)

шкіл. Тому ж у духовних школах на Україні існували — і ніщо не могло їх викоренити — українські гуртки, що виховували в своїх членах національну свідомість, з якою вони вступали в життя та яку переводили в своїй діяльності — священиків та учителів народніх і середніх шкіл. З початком революції ті українські Никодими духовні виплили на поверх церковного життя й виявили певні для того життя національні вимоги.

Російська церква, бувши знаряддям російського державного націоналізму, втягала всі сили для виконання тої службової ролі, яку російське самодержавіє означило для церкви. Поодинокі виломи з сього погляду, яким, напр., був згаданий єп. красноярський Никон, кінчали свою церковну діяльність у більшій чи меншій мірі траґічно.

——o——

З усіх духовних осіб, яких знав я, найвиразніше вирисовується в моїй памяті постать єпископа (в дальшому — митрополита новгородського) Арсенія.

Арсеній (у мирі Авксентій) Стадницький був родом з української частини Басарабщини, народився в священичій родині на самому березі Дністра, проти подільської Бакоти. Виріс в оточенню українського села, середню освіту дістав у Кишиневі, де товаришування з молдаванами вперше поставило перед ним національну проблєму. Тут навчився він молдаванської мови, що дало йому опісля можливість багато працювати в архівах Молдавії та Волощини. Київську Академію скінчив в середині 80-х років, — коли ще режим царювання Олександра III не встиг скувати громадської думки, і Київська Академія зокрема була пристановищем свободолюбного духа. Жили тут і українські національні традиції в студенському гуртку, з якого найпослідовнішим та непохитним українцем вийшов так відомий опісля о. Юхим Сіцінський. Мені довелося переглядати студенські брульони Арсенія — досить там єсть виписок та ріжних уваг, що свідчать про живі українські симпатії тодішнього студента Стадницького. Але скінчено Академію, довелося учителювати в духовній школі — спершу в глухих Єдинцях, а опісля в Кишиневі. Звичайно, ся

служба безнадійно засисає людей у провінціяльну твань, але здорова вдача перемогла несприятливі обставини. С-ий шукав літературної та наукової праці і запопадливо працював по басарабських архівах — державних, манастирських та приватних. Тут між іншим знайшов він матеріяли, що вплели цінну сторінку в історію української літератури. Він передав мені зшиток творів невідомого поета дуже глухого для нашої літератури часу — самого початку XIX століття — Констянтина Пузини; опубліковані мною в »Літературно-Науковому Вістнику«, вони увійшли в історію нашої літератури, як дуже цікавий факт безперервности демократичних течій у нашому письменстві. Літературний хист А. С-го виявився ще на студенській лаві, коли він за талановитий »Дневник студента-паломника на Афон« дістав Макаріївську премію. Завдяки тому хистові дістає він до своїх рук редаґування єпархіяльного орґану »Кишиневскихъ Епархіальнихъ Вѣдомостей«, де містить багато своїх праць, переважно історичного змісту. Тут, у провінціяльному Кишиневі, непомітно для всіх, ховаючись, пише він на основі архівних матеріялів маґістерську дисертацію »Гавриїл Банулеско-Бодоні« (колишній митрополит київський). Заразом бере живу участь у церковно-громадській роботі — в поступовому, національно-свідомому напрямі. Памятаю такий випадок. На місіонарському зїзді в Москві, куди А. С-го послано було делеґатом од Басарабщини, читано доповідь про причини штундизму в українських губерніях та про способи боротьби з ним. А. С-ий взяв слово й почав говорити, що головною причиною штундизму треба визнати нехтування національних вимог у церкві на Україні та що першим способом боротьби тут із штундизмом має бути уживання рідної мови в церковній проповіді та перекладу св. письма на українську мову. Почесним головою зїзду був та з почесного місця в президії мовчки зорив своїми совоокими очима сам тодішній великий інквізитор К. Побєдоносцев. Хижим вогнем засвітилися його очі, коли почув він таку сміливу »єресь«. Проти всякого звичаю, забувши традиційно-мовчазну поважність почесного головування, він схоплюється й починає схвильовано, різко опонувати сміливому промовцеві, а власне — докоряти йому за такі нечувані речі.

— Даремно ви думаєте, пане Стадницький, що наш народ не розуміє славянської мови! Він так зріднився з нею, що розуміє її краще, ніж свою власну, — так класично закінчив Побєдоносцев свою відповідь А. С-му. І памятливий обер-прокурор до кінця днів своїх не забув йому сеї »нетактовности«.

По десятьох роках учителювання, повний сили та ідеальних замірів, Авксентій Стадницький у кінці девяностих років приймає чернечий постриг з іменем Арсенія. Кваліфікований маґістр, він скоро стає ректором академії, — розуміється, не української,

а московської. Сміливу незалежність своїх поглядів заховав він і в чернечому стані, тому почалися його сутички з тим самим інквізитором, що все тяжче й тяжче накладав на вищі духовні школи свою чорну руку. Наслідком того Арсеній, вже тоді єпископ, дістає незначну, убогу й занедбану кафедру, та знов таки не »малоросійську« — в Пскові. Через три роки його управління тою кафедрою її пізнати було не можна, так багато було тут змінено — в сфері загальної адміністрації і, особливо, в справі духовної освіти. Тут завів він також археолоґічне товариство, яке почало видавати свої праці, заснував музей, який він зумів за три роки заповнити так, як звичайно аналоґічні музеї не заповняються за десятки років. Такий музей завів він опісля й у Новгороді, і мені особисто довелося чути високу компетентну оцінку сього музею. Коли я оглядав разом з архиєп. Арсенієм археолоґічний відділ Музею Олександра III (тоді ще закритий для публики), то учений керманич того відділу, показуючи ріжні художні раритети, не раз завважував, що цінніші екземпляри є в новгородському музею. Поруч із тою ріжнородною працею архиєп. Арсеній знаходив час і змогу для наукової роботи. В 1904 р. він видав моноґрафію з історії молдавської церкви, за яку дістав степень доктора церковної історії, — таку степень мало лише 4—5 ієрархів, та й то здебільшого honoris causa. За сю ж працю дістав він премію від Рос. Академії Наук.

Се була діяльна, енерґійна натура з великою ініціятивою. Буваючи часто в гостях у нього в Пскові та Новгороді та придивляючись до його кипучої адміністративної праці, до його наукової загарливости серед невідповідних умовин, до його старань у справі охорони місцевої старовини, я відчував живий жаль, що ся невичерпана українська сила так безпослідно пропадає для рідного народу.

Але в обставинах російського життя ся сила пропадала — не лише для України, — марнувалася взагалі в глухому кутку поза лаштунками провідної церковної діяльности. Та обставини самі винесли архиєп. Арсенія на поверхню життя. В жовтні 1905 року, на початку першої російської революції, обер-прокурором синоду призначено було »ліберального« князя О. Оболенського, щоб він перевів реформи в синодальній сфері та зокрема зреформував духовну школу, що тоді »бунтувала« по всій Росії. Ліберальний обер-прокурор зразу ж звернувся до архиєп. Арсенія, і останній став президентом шкільного комітету при синоді та членом синоду. З властивою йому енерґією почав він чистити сі старі авґієві стайні, виробив проєкти, що роскріпачували вихованців духовної школи, даючи можливість вийти з неї у вищу світську школу тим, хто не мав охоти до духовної служби; але звичайно, коли треба було переводити ті проєкти в життя, то показувалася

їх »несвоєчасність«. Коли по короткому антракті повіяло знову старим тяжким духом у синодальних палатах, він залишив обовязки президента шкільного комітету та члена синоду; та обрано його на члена Державної Ради, він сі обовязки виконував аж до революції.

І серед широкої адміністративної праці, на горі своїх обовязків офіціяльних архиєп. Арсеній заховував сердечну чутливість до людської біди, до чужого лиха. Перекажу кілька випадків.

Одного разу приходить до мене в Петербурзі матрос, — виявилося, що се мій земляк із Поділля — В. Сумнєвич. Розповів він мені свою сумну історію. Він учився в подільській семінарії і вже скінчив її. Ся семінарія визначалася дуже активною національною свідомістю своїх вихованців у наслідок діяльности колишнього педаґоґа подільського Володимира Чеховського. Начальство семінарське, знаючи, як глибоко пройшла та »зараза« в семінарію, не відважувалося боротися з нею отверто, а йшло до того манівцями. І от коли проводир українського руху в семінарії В. Сумнєвич, скінчивши школу, поїхав собі на літо додому, то вже навздогін семінарська адміністрація послала йому »вовчий білєт«: у свідоцтві його зазначено, що його звільнено з пятого класу (він скінчив повних шість класів), а крім того — і найголовніше — в тому місці свідоцтва, де подавалася кваліфікація його поведення, — стояла проста поземна риса. Отже з таким »вовчим білєтом« — »без поведенія« — В. С. був цілком безправний, і коли забрали його до військової служби, то він не відважувався показувати свого вовчого диплому, бо се пахло дисциплінарним баталіоном; і тому він, не використавши пільги з свого освітнього цензу, попав у прості матроси, в атмосферу надто тяжку для інтеліґентної людини. Я оповів всю ту історію президентові шкільного комітету при св. синоді, пояснивши, що юнак став жертвою підлої помсти за своє українство. Архиєп. Арсеній був тяжко сим фактом обурений, роскопав усю справу і в результаті В. С. дістав належний диплом, а з ним і належні йому права та опісля вступив до Томського університету.

Другим разом звернувся я до архиєп. Арсенія в справі Вол. Чеховського. Сього останнього за його українську політичну діяльність було звільнено з посади педаґоґа в духовній школі, — з такої посади, що давала йому пільгу щодо військової повинности. З огляду на моє перебування в столиці земляки часто зверталися до мене в таких справах »адміністративного непорозуміння«, — звернувся і В. Ч., приїхавши до Петербургу. І се був один із найлегших випадків у моїй практиці »ходатая«, бо тут я зміг безпосереднє звернутися до голови синодального шкільного комітету. Я, розуміється, росказав йому все так, як було, і звернув його увагу, що коли В. Ч. попаде до війська, то, з огляду

на його непокірний норов, закінчить він свою воєнну карієру хоч може дуже скоро, але десь дуже далеко. Архиєп. Арсеній дуже зацікавився особою українського революціонера, захотів із ним бачитись і, в результаті того побачення, В. Ч-го знову призначено було на посаду учителя духовної школи — фактично на кілька місяців, поки він вислужить свій термін, після якого вже був би вільний від військової служби. Але на тому справа не стала. В. Ч. так хотів покінчити свої рахунки з духовною школою, що, не розрахувавши добре, вже сам увільнився за місяць раніше, ніж то належало. Отже знову потягли його до війська й знову він зявився до мене та потому став перед очі грізного (таку мав репутацію арх. Арсеній) голови шкільного комітету. Справа на сей раз була трудніша, — арх. Ар-ві довелося видержати цілу бурю в синоді, але врешті В. Ч-го таки було призначено учителем духовної школи в м. Сапожку Рязанської губ., куди він, розуміється, і не їздив, та через місяць, вже після точнішого розрахунку, й остаточно роспрощався з духовною школою.

Се не одинокі факти, що свідчать про певні національні симпатії небіжчика. Ті симпатії до свого, рідного щиро переймали його натуру. Ніколи не забуду тих хвилин, коли, бувало, по денних клопотах зустрінемося з ним увечері — в його або в мене — і поведемо довгу, до глибокого пізна, розмову. Розмова з ним була завше інтересною, бо се була дуже освічена та освідомлена людина. Звичайно раз на місяць, коли він, замість клобука з діямантовим хрестом, надягав звичайний священичий капелюх, та замість »архиєрейського посоха« брав у руки звичайний ціпок, ми з ним обходили столичні книгарні й вибірали все, що було інтереснішого, з ріжних галузів наукової літератури та суспільного життя, — і він завше був у курсі сучасних розумових інтересів; так само був він у курсі інтересів громадських, маючи у себе видатніші »товсті« журнали та перечитуючи щодня не менше пяти газет ріжних напрямків. То ж не дивно, що розмова з ним захоплювала, і ті розмови досі живо мені памятні. В тих розмовах ми часто дотикалися української справи. Він спочував українським змаганням, — хоч не йшов далій визнання цілковитої свободи в культурній сфері та задоволення певних громадських і церковних вимог. Він вірив у міць російського державного механізму і, хоч дуже добре знав усі болячки російські, але гадав, що орґанізм державний зуміє перетравити все лихе, врешті оздоровиться, і се спричиниться до полагодження всіх прикрих питань, у тім числі питання національного. В останній час війни почалися в його вже глибокі сумніви. Через свої широкі звязки він »із перших рук« був освідомлений про росклад та роспусту в міродайних колах і все уважніше ставився до можливих перспектив майбутнього взагалі і щодо української справи зокрема. По революю-

ції, коли зникла облуда непохитности так, здавалося, міцних засад попереднього часу, він уже вірив у добру майбутність української справи.

Архиєп. Арсеній — типовий приклад марнування нашої нанаціональної сили, з погляду інтересів українського народу, живий символ виснажування кращих соків із нашого національного орґанізму. Колись я пророкував небіжчикові, що за свою непохитну вдачу закінчить він дні свої у глухому манастирі на засланні. Я не багато помилився. Стороною доходили до мене чутки про його арешт, увязнення, заслання, навіть про траґічну його смерть (наче б згорів на волзькому пароплаві); але зносин із ним я вже не мав та й — із знаних причин — не старався мати.

ПОЛЬСЬКА КОЛОНІЯ В ПЕТЕРБУРЗІ

В добу дореволюційну в стосунках українсько-польських переважала засада спільности визвольних інтересів обох народів. Зовнішні обставини складалися так, щоб ті інтереси поріжнити. Школа підогрівала терпкі спомини певних історичних подій, підсичувала старі антаґонізми українсько-польські, а при тім сторона московська виступала в ролі визволителя України з польської неволі. Цілий рух український в очах пересічної людини представлялося, як засіб для осягнення чужих, сторонніх цілей, як витвір »польской интриги«[1]). Преса — однаково російська і польська — розтроювала сучасні болячки на ґрунті напружених галицьких стосунків. Все се дуже затемнювало проблєму українсько-польських відносин та усувало елєментарне розуміння, що лише спільними зусиллями двох можна визволитися зпід кормиги третього.

Перші мої стосунки з елєментом польським завязалися ще до мого переїзду до Петербургу — на Україні, на рідному мойому Поділлю, затим — у Київі. І батьки мої, і три мої шваґри священики на ріжних кінцях Поділля, були в добрих сусідських стосунках із поляками поміщиками, арендаторами, лікарями та тою інтеліґенцією польською, що, не маючи доступу до державної служби, працювала на становищі офіціялістів у великих маєтках. І я автоматично входив у ті стосунки і вдома, і відвідуючи своїх родичів. Стосунки ті здебільшого не виходили з характеру товариського, але, коли й не висловлювалося отверто, то все ж відчувалося якесь глибше для них підложжя природи ідейної. Взагалі на Україні, особливо на Правобережній, взаємовідносини між українським елєментом та польським приймалися в іншому настрою, ніж у сусідній Галичині. Коли в останній провадилася та доходила до великого загострення боротьба між ними на ґрунті життьових інтересів, то на Україні те загострення походило власне од чинників офіційних та сферою офіційною звичайно й обмежувалося, не поширюючись на звичайні життьові стосунки перемішаних між собою двох націй. Де ж у взаємних стосунках

[1]) С. Щеголев у свойому підручнику українства писав: »Южно-русскій сепаратизмъ является продуктомъ Ягеллонской идеи — уніи Западной Руси и Литвы съ Польшей; таковымъ онъ останется, пока либо найдетъ въ этой идеѣ свое осуществленіе, либо исчезнетъ«.

хоч трохи пробивалася свідомість нац.-політична, там виявлялося і зрозуміння обопільного пригноблення пануючим режимом, а се в дальших вислідах вело до обєктивної оцінки справи польсько-українських відносин.

Загальний тон польських настроїв витворювали польські землевласники, як чинник найбільш впливовий економічно та інтелєктуально. Серед сього класу виріжнялися дві течії, ріжні щодо свого відношення до українства. Одні, з сього погляду, настрої були серед тої частини польських дідичів, що до своїх маєтків, часто — лятифундій, ставились тільки як до економічної бази свого існування та, передавши їх експлоатацію управителям, лише часово сюди наїздили, проживаючи за кордоном, переважно в австрійській Польщі. Сі елєменти польського громадянства, підсичувані історичними екскурсами Равіти-Ґавронського, націоналістичними випадами трилоґії Сенкевича, виплеканими на ґрунті старих чвар історичних та підновлюваними перебігом напружених польсько-українських стосунків у Галичині, часто настроєні були неприхильно до українства. Тут переважали настрої старих історичних тенденцій, що своїм характером забарвлювали й погляди сучасні. Та поруч ті польські елєменти, що глибше вростали в ґрунт українського життя й відчували силу української стихії, — реальніше оцінювали ситуацію на Україні та відповідно до того укладали свої погляди в українській справі. Ремінісценції історичної крівавої боротьби уступали місце життьовому зрозумінню обставин сучасної хвилі, в якій наслідком колишніх чвар настало спільне пригноблення. Ґрупа поляків видавала в Могилеві на Поділлі український тижневик »Світова Зірниця«, під редакцією Й. Волошиновського. В школах на Україні існували гуртки польської молоді, засновані з ініціятиви P. P. S.; тут поширювалися брошури Л. Василєвського („W wspólnem jarzmie“ та ін.) про потребу спільної акції пригноблених народів Росії. Відповідні настрої просякли певний шар польського громадянства на Україні тим своєрідним українофільством, що й тепер, у відродженій Польщі, дуже відзначає поляків з України російської.

Зокрема та ледве чи не найбільше такі українофільські настрої відчувалися в Київі, де звязок польського елєменту з українською стихією був безпосередній та постійний. Звідси виходили ідеї польсько-українського порозуміння та набували реального значіння і в Галичині. Сприятливо настроєні поляки гуртувалися головно біля В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка та Т. Р. Рильського, — у першого й мені довелося зустрічатися з ними в часі студенства та в дальшому часі мого життя у Київі. З найбільшою приємністю згадую поета Володимира Висоцького, автора поезій та кількох поем на українські сюжети. Захоплювала мене свого часу поема »Оксана«. Композитор Владислав За-

ремба поклав на ноти, між іншим, таку поезію Висоцького, — наводжу її тут, бо непевний, чи вона де заховалася:

Ukraino, Ukraino, Boża ty dziecino!
Kwieciem błyszczą twe kurhany.
Złotem, zbożem płyną łany,
Rzeki miodem płyną.
Piękna, jasna, jako zorza,
Krasawico hoża!
Poprzez złotych łanów smugi
Dniepr twój warkocz spuszcza długi,
Warkocz aż do morza!
Przyodziana w świetne szaty,
Ustrojona w szaty,
Jak dziewczyna, stoisz w wianku
Rozmarzona o kochanku,
Co ma przysłać swaty.
Ukraino, Ukraino, ziemio dum Bojana!

Kto twe czary dziwy prześni,
Kto wyśpiewa twoje pieśni,
Strojna lutnio Pana?
Weź, o Panie, lutnię ową,
Pieśń nam zagraj nową,
Pieśń miłości i zbratania,
Ludów twojich pojednania
Nam wyśpiewaj słowo,
Nam wyśpiewaj słowo!
Nowe blaski niech okraszą
Ukrainę naszą,
Niech biesiadnym będzie stołem,
Gdzie zjednani siędziem społem,
Wspólną pijąc czaszę,
Wspólną pijąc czaszę!

Тут таки у Київі, на початку 90-х років, на які припадає початок мого громадського життя, заініціовано ту течію в українсько-польських відносинах, що знана з іменем »нової ери«. Я в сій акції приймав певну участь через співробітництво в галицькій »Правді«. Відносини галицькі розглядав я у ширшій політичній концепції. І тепер, як тоді, уважаю, що остаточне вирішення історичної долі обох народів полягає в зрозумінню взаємности їх інтересів та в спільності їх чину, — і було б великим для обох народів добром, коли б обидва вони, в своїх масах, дійшли до таких вислідів раніше, ніж приведе їх до того гірка життьова необхідність.

———o———

В Петербурзі була численна польська колонія, що налічувала біля 50 тис. людей ріжних станів. Здебільшого се були люде чорноробочої праці, але досить було і людей інтеліґентних професій, переважно урядовців, адвокатів, професорів, літераторів, — у столиці в меншій мірі були чинні обмеження щодо прав поляків.

Ще в р. р. 60-х осіли в Петербурзі кілька польських патріотів, що стали осередком, біля якого купчилася польська колонія. Найвпливовішим із таких людей був Олександер Деспот-Зенович, який бувши на становищі тобольського губернатора, в добу Муравйова віленського опікувався польськими вигнанцями в Сибіру. Звільнений із того становища та призначений членом ради міністра внутрішніх справ, більш 30 літ після того жив він у Петербурзі, дуже поважаний земляками і навіть росіянами ліберального напряму. До його опіки звичайно зверталися приїзжі до столиці поляки, він їх знайомив із тутешніми польськими тубільцями та взагалі старався улаштувати. Проживав у Петербурзі Болєслав Потоцький, син знаного з своєї фатальної долі Фелікса Потоцького. З високих урядовців давнішого часу слід згадати Станіслава Кербедзя — будівничого великих

мостів у тодішній Росії, в тім числі Миколаївського мосту на на Неві у Петербурзі та мосту на Вислі у Варшаві (сей останній міст дістав імя свого будівничого); донька Кербедзя Євгенія, за кузеном, Станіславом Кербедзєм, була фундаторкою публичної бібліотеки у Варшаві. У війську на становищі генералів були Адам Ржевуський (дружина його писала під псевдонімом „Leliwa", син — Станіслав — письменник польсько-французький), Ян Яцина (професор морської академії, вихователь дітей вел. князя Володимира Олександровича, в дальшому — адютант маршалка Й. Пілсудського), Олександер Бабянський (так само генерал нешереговий, а з фаху військово-технічного), що приймав активну участь і в російських справах громадських.

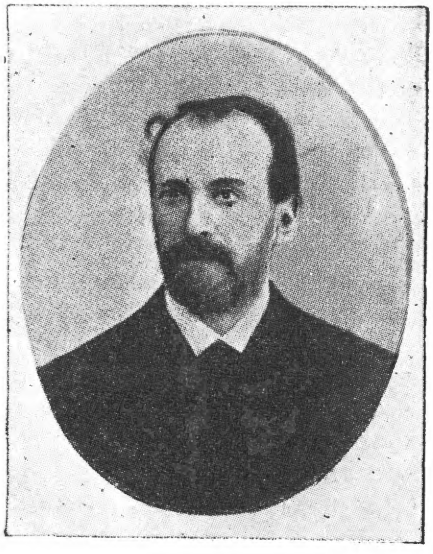

Т. Ф. Зєлінський

Значна кількість високих урядовців поляків осідає в Петербурзі по судовій реформі в Польщі р. 1875, коли впроваджено було тут загально-російський судовий устрій. Поляки, що займали перед тим ріжні становища в судівництві в краю, переїздять до столиці. Останнього директора комісії судівництва Конст. Малковського (аматор і знавець польської літератури) призначено сенатором. Іменовано сенатором і Кароля Ґартковича, дуже активного громадянина польського. Варшавський сенатор Амвросій Заборовський вступає до стану адвокатського. У військовому міністерстві служить Вільгельм Богуславський, автор великої праці про славян („Dzieje Słowianszczyzny Północno-Zachodniej" в чотирьох томах). Кілька поляків служили в державному контролі, де дух був взагалі ліберальніший, ніж по інших міністерствах. Були тут: Ян Жарновський (генерал-контрольор департаменту, затим — член ради державного контролю, вкінці — голова контрольної установи в Польщі), Генрих Яновський, Казимір Олєнський, Франц Бочковський (останніх, старших ревізорів контролю, не підвищувано по службі в столиці, — пропоновано їм становища управляючих контрольними установами на провінції — в московських губерніях). У міністерстві фінансів високе становище займав Болєслав Малішевський — директор

кредитової канцелярії, вкінці — сенатор. Міністр фінансів С. Ю. Вітте хитрістю здобув у царя згоду на його призначення. Під час чергової доповіді цареві, вибравши відповідну хвилю, згадав він, що довго вакує посада директора канцелярії; на се цар запитав, чому так.

— У мене єсть кандидат, — одповів Вітте, — але він — поляк.

— То щож із того, — сказав на се цар, бувши в доброму настрою. За другим разом Вітте й подав до підпису призначення Малішевського. В останніх перед війною часах родина Малішевських виконувала репрезентативні ролі в польській колонії; зокрема великі балі з добродійною метою уряджувалося під патронатом пані Малішевської. В тім самім міністерстві фінансів працював Ф. Бжеський — разом із П. Я. Стебницьким у виданню »Вѣстникъ Финансовъ«.

Було в столиці досить професорів поляків, в давнішому часі найбільше у військовій медично-хірурґічній академії[1]). По-

---

[1]) Серед них найбільш знані: Ян Балінський (син історика Михайла) — видатний психіятр, його наступник на кафедрі Ян Мержеєвський, ґінеколоґ Антоній Красовський — лейб-медик двору, директор найбільшої в столиці установи ґінекологічної, терапевт Віктор Бессер, хірурґ Іполіт Корженьовський. Коли на чолі медичної академії став знаний терапевт Боткин, здеклярований русифікатор, більшість професорів поляків залишили академію — вкінці там були з поляків, здається, лише двоє: психіятр Отон Чечот та фармаколоґ Стан. Пшибитек. У петербурзькім університеті видатні сили були з давнішого часу — історик права Ром. Губе та математик Юліян Сохоцький; пізніше зявляються тут такі видатні постаті, як Ян Бодуен де Куртене, Тадей Зєлінський, Станіслав Пташицький, Конст. Хілінський, Лєон Петражицький, Любомир Димша (член польського кола в Державній Думі), математик Ян Пташицький, Владислав Котвіч, Станіслав Владичко, — всі вони, — здається, лише за винятком Сохоцького та Димші, — прибули затим до краю. Із згаданих осіб найближче стояв до укр. справ Я. О. Бодуен де Куртене, — про його докладніше скажу далій. Близький до укр. студ. орґанізацій був Т. Ф. Зєлінський. С. Л. Пташицький визначався надзвичайно активною працею на полі церковному (в парафіяльній управі католицької церкви) та педаґоґічному — в польській ґімназії, що існувала при костелі св. Катерини (був першим католиком — учителем російської мови), як співробітник енерґійного директора сеї школи Ст. Цибульського (про сю школу мав я свого часу відомості від свого приятеля — литвина В. Ю. Матулайтиса, який був там учителем математики). Яко поляк і католик, Пташицький не легко пробивав собі шлях наукової карієри, проте запрошений був читати виклади в петербурзькім університеті, »какъ лицо, пріобрѣвшее извѣстность своими учеными трудами«. На протязі пів-століття неустанною працею в найбуденніших обставинах вносив він елєменти польськости у всі комірки життя колонії, і національна його роля, як поляка, на петербурзькому ґрунті — не-

пулярні були кілька лікарів поляків — Бол. Фішер, Євг. Марцінкевич, в гостинному домі якого збіралося польське товариство, Фелікс Римович — близький приятель В. Спасовича, Ст. Шимановський, Ол. Карніцький, Ян Колюмна.

Національним огнищем польським у російській столиці була католицька академія, але не можу про неї чогось конкретного сказати, бо не мав безпосередніх стиків із її діяльністю.

Згадані особи — се лише частина еліти польської, що знайшла ґрунт для свого існування в російській столиці. З відроджен-

---

оцінима. Тим пояснюється повага, якою користувався він за життя у відродженій батьківщині та якою оточено його тут після смерти. Помер С. Л. Пташицький у Варшаві р. 1933, маючи 80 літ, у цілковитій повні своїх духових сил, працюючи науково до останньої хвилі. За ласкавою допомогою сього патріярха польської колонії в Петербурзі й мав я можливість скласти сей (все ж таки неповний) реєстр видатніших польських наукових діячів у російській столиці. Видатною науковою та громадською силою на петербурзькому ґрунті був згаданий Л. Й. Петражицький. Науковий його авторитет високо оцінювалося і в кругах правительственних, — виконував він обовязки юрисконсульта в міністерстві фінансів. Приймав активну участь у російській партії к.-д. По революції призначений був сенатором. У часі революційної катастрофи загинув великий його науковий дорібок, що складався з маси рукописного матеріялу-джерел, заміток, підготовчих наукових екскурсів з роспочатих праць. Власне доля давала йому можливість бодай що врятувати. На початку осени 1917 р. ми з Д. І. Дорошенком, вертаючися з Петрограду до Київа, вивезли в своєму службовому салон-ваґоні його та М. І. Туган-Барановського, — звичайним порядком виїхати тоді з столиці було вже не легко. Але, здається, Л. Й. Петражицький, не передбачаючи такого швидкого розвитку подій, після того ще вертався до Петрограду, та вже не здолав вивезти свій скарб рукописний. Взагалі, революційна катастрофа його зломила. Дуже вріс він у російське життя, щоб крах того життя не відчути глибоко й болісно. В тім виявилася певна національна роздвоєність його душі, і ся роздвоєність створила досить холодну супроти нього атмосферу в нових національних умовах, а особисто для нього самого — тяжку життьову драму, що гнітюче давила на його психіку та підтинала крила наукової думки сього вийнятково талановитого вченого. І поза тим, оптимістичний світогляд правника ідеаліста, що мислив абстрактними катеґоріями ідеалістичного порядку, дістав тяжких ударів у нелюдських обставинах війни та ще більше — в історичних її наслідках у загальному пониженню засад права, ідеалів людськости, елементарного почуття гуманізму. І не вистарчило в його сил пережити глибоку ріжницю сього не лише філософського, але й життьового ідеалу. В археологічному інституті викладав цивільне право Конрад Диновський. В інституті гірничому викладав Генрик Чечот, в інституті цивільних інженерів — Броніслав Правдзіц, Лєон Станєвич, Стан. Врублєвський, Владислав Подбереський, в інституті шляхів — Генрик Мерчинґ (проф. електротехніки і разом опрацьовував історію реформації в Польщі), Стан. Куніцький, Стан. Белжецький, Ант. Ярковський, в інституті лі-

ням Польщі се були готові кадри інтеліґентних працьовників на рідному ґрунті. У нинішній Варшаві багато бачу імен знайомих.

—o—

До 80-х років громадянство польське концентрувалося головно біля окремих осіб, як Фішер, Спасович, Мержеєвський та ін. Затим починаються спроби зовнішньої орґанізації ширших кол громадянства. Такою спробою обєднання роспорошених польських елєментів були зорґанізовані В. Богуславським та Й. Гонсьоровським вечірки під фірмою мазурських (аби не польських) вечорів — у Grand Hotel-i на Малій Морській, — вечорі сі були популярні серед широких польських кругів і збірали досить людей. В 80-х р. р. повстає кілька формальних орґанізацій польських — клубного характеру „Ognisko“, союз лікарів і природників, пізніш т-во „Sokół“, особливо ж здолало обєднати багато людей біля себе римско-католицьке т-во доброчинности при костелі св. Катерини, зорґанізоване сенатором Ґарткевичем. Ся остання патріотична установа польська дала лєґальний ґрунт, на якому сходилися люде ріжного ідейного успособлення. Балі, улаштовувані під фірмою сього т-ва, збірали багато люду, не лише поляків, і давали значні прибутки т-ву.

Поволі знаходила ґрунт у столиці й польська книга. З намови В. Спасовича знаний у Петербурзі книгар і видавець М. Вольф завів у своїй книгарні польський відділ, яким завідував польський публіцист Сиґізм. Лібрович. За порадою Спасовича ж Вольф роспочинає видавництво польських книжок. На початку 80-х рр. появилася й перша книгарня польська під фірмою Ґраціяна Унґра. Видавано польський калєндар „Gwiazda“.

В справі обєднання польської молоді значну ролю одіграла студенська їдальня, що повстала з ініціятиви опікунів молоді — професорів Ол. Рудського та Вітольда Станєвича, за матеріяльною допомогою варшавського банкира Іпол. Вавельберґа; сей останній мав відділ свого банку у Петербурзі, часто проживав тут та офірував значні суми на допомогу молоді і взагалі на культурно-національні потреби польські. В сій їдальні студенти не лише годувалися, але й збіралися на вечірки та мали місце й для ріжних інших зборів.

—o—

совому — Ол. Рудський, Євг. Бірон, в політехніці — Віктор Станєвич, Йосиф Стецевич, Й. Бентковський, в інституті технолоґічному — Стан. Кросновський, в інституті експериментальної медицини — Симон та Владислав Дзєржґовські, в інституті клінічному — Й. Зєманський, Кс. Биковський, Ст. Шимановський, в академії мистецтв — Ян Цьонґлінський, у консерваторії — Генрик Мінтовт.

Петербурзькі українці були в політичному контакті з польськими громадськими діячами, але контакт той був здебільшого персональний. Польський орґанізований рух, що знайшов своє провідне втілення — нелеґальне в PPS, леґальне — в елементах, що складали польське коло в Державній Думі, не держав безпосереднього, орґанізаційного контакту з українцями. Тісніші звязки були між молоддю польською та українською; зокрема P. P. S. завше мала тісні зносини з українськими студентами соціялістами, серед яких зміцнювала сепаратистичні тенденції. Політичні шанси польської акції були значно більші, — проґрами поступових партій російських містили точки про автономію Польщі, а ми поки-що добивалися таких політичних примітивів, як право національної мови в адміністрації, суді, школі, — отже, за московською приказкою, »горшокъ котлу не товарищъ«. Тому польське коло дуже застережливо ставилося й до своєї участи в »Союзі Автономістів« у першій Думі, — аби спілкою з елементами, які ще нічого не мають, не понизити своїх політичних акцій, що мали вже певну ціну на політичній біржі. Помітно було, крім того, що польське коло, складаючися переважно з елементів, близьких своїм світоглядом до знаного Романа Дмовського, перенесло свої враження з політичної боротьби, яка провадилася в Галичині, і на відносини польсько-українські в Росії, — і з сього повставав певний холодок відносин. Сприяла тому й протилежна позиція — польська й українська — в холмській справі, про яку з великим розголосом дебатувалося в Думі. Українці стояли за урядовим законопроєктом виділення Холмщини з адміністративного тіла Царства Польського чи — в адміністративній термінолоґії — Привислінського Краю, щоб тим самим вивести його зпід впливів полонізації. Гіркою іронією долі виходило при тому, що українська тактична позиція сходилася з позицією, яку займала в Думі найреакційніша ґрупа — на чолі з тодішнім єпископом холмським Євлогієм (в основі ж ся остання ґрупа, обороняючи виділення Холмщини, мала свої спеціяльні цілі: в тих умовах можна було б лешле провадити її »обрусеніе«), а за польським проєктом стояла партія кадетська, — се було основою її партійного аліянсу з польським колом. В часі першої Думи польсько-український контакт значно скріпився завдяки живому, енерґійному темпераменту громадському Ол. Роб. Лєдницького, що був головою Союза Автономістів та старався приєднати до Союзу й польські елементи Державної Думи.

——o——

Приязність польсько-українських відносин звичайно маніфестувалося на ріжних урочистостях — найбільше на роковинах Шевченкових, юбілеях і т. і. Напр., на великому етноґрафічному

балю, який було улаштовано в Дворянському Зібранню, до українського кіоску (садок яблуневий у цвіту) приходили поляки — піяністка Залєська з земляками — пити шампанське за Польщу й Україну, а ми гостили їх варенухою. Улаштування концертових підприємств з приводу ріжних урочистостей українських приводило до ближчих стосунків із С. В. Зарембою, знаним польським музикою-композитором та дириґентом. Незабутню послугу оддав він українській колонії в Петербурзі улаштуванням юбілейного концерту-gala на пошану М. В. Лисенка. За його енерґійним та авторитетним посередництвом удалося притягти до участи в тому концерті видатні співочі та музичні сили з імператорської опери й т. зв. »Музикальної драми« — приватного оперового підприємства. Він усе підготовив для концерту, сам перевів складні репетиції (в тому й великої кантати »Бють пороги«) і врешті передав дириґування на самому концерті М. В. Лисенкові, коли той прибув до Петербургу.

На роковинах Шевченкових звичайно присутні були представники польської колонії, як і взагалі найвиразніше тоді виявлялася спільність стремлінь польсько-українських. Ту спільність маніфестували навіть люде академічного успособлення, напр., тодішній професор петербурзького університету Тадей Фр. Зєлінський. Р. 1911, в день 50-ліття смерти Шевченка, прийшовши на лєкцію на жіночих Бестужівських курсах, він сказав, що в сей день він присвячує виклад із свого фаху ґенієві українського слова, і прочитав виклад про Сафо. Р. 1914, під час т. зв. »німого юбілею«, він в історично-філолоґічному інституті, замість чергової лєкції, прочитав виклад про Шевченка. Тоді ж на зборах української громади політехніків виступав із промовою в українській мові студент Камінський, висловивши, в імені польської радикальної молоді, надію, що українська й польська молодь підуть разом по шляху визволення націй. Непорозуміння, що виникали часом між молоддю польською та українською, звичайно ліквідувалися легко. Був, напр., такий випадок. Поляк студент університету Ґжибовський на зборах українського клубу запрошував українське студенство на всеславянський студенський зїзд 1910 р., при чому в промові своїй згадав, що на той зїзд запрошено також студентів — галицьких москвофілів. Присутній на зборах українець Стасюк виступив із гострою, з того приводу, промовою, з докорами на адресу польській академічній молоді за її контакт із ворогами української національної справи. Збори одкинули пропозицію, і сам її ініціятор визнав помилку своєї орґанізації.

В добу першої революції найближчі стосунки між українськими та польськими студентами були в інституті цивільних інженєрів. Серед польських студентів особливо визначався тут Вітольд Матушевський — голова ради старост інституту (після

нього се становище зайняв С. П. Тимошенко); виріс він на Україні та увесь час не зраджував симпатій до українського народу; в добу революції був членом Центральної Ради. Крім нього, українськими симпатиками були Нітгаль, Міллєр, Яблонський (останній — тепер член радянської дипломатичної місії в Анґорі). Р. 1916 делєґати Головної Студенської Ради М. Лисий та М. Кушнір разом із представниками Союзу niepodległościowej młodzieży połskiej (здається, серед них був і Т. Голувко) поїхали до Київа і там спільно з комітетом партії українських с.-р. випустили відозву, в якій закликали боротися за незалежність України і Польщі.

——o——

Прикре на українське громадянство враження робили протиукраїнські виступи польської преси в часі війни. „Gazeta Poranna“ друкувала р. 1915 про „Koniec legendy ukraińskiej“. Той самий тон засвоїли й інші варшавські газети „Dzień“, „Kurjer Poranny“ та ін. Се було до певної міри повторенням тих націоналістичних випадів проти українства, якими повна тоді була преса російська. »Украинская Жизнь« застерігала, що такі виступи можуть відємно відбитися на дальших стосунках двох народів.

За те з другого боку українці мали докази ідейної приязні з боку тодішньої польської демократії. Один із видатніших представників її Лєон Бенедиктович Василєвський (тоді належав до партії PPS) широко освітлював українську справу та, зокрема, польсько-українські відносини в пресі польській та російській. В останній містив він свої статті переважно у місячнику »Русское Богатство«, почавши статтею »Новыя теченія среди галицкихъ русинъ«, р. 1893.

У відповіді на анкету »Укринской Жизни« висловлював Л. Б. Василєвський думки, що їх дуже корисно було почути й українцям од стороннього обсерватора; напр., на запитання щодо українського сепаратизму він одповів: »Отсутствіе среди украинцевъ теченія съ явно выраженными сепаратистическими тенденціями считаю одной изъ самыхъ слабыхъ сторонъ украинцевъ«. Блискучі були статті його в »Укр. Жизни«[1]). Про значіння його

[1]) В статті »Спорные вопросы въ области польско-украинскихъ отношеній«, між іншим, писав він:

»Польско-украинская борьба на галиційской почвѣ кидаетъ тѣнь и на польско-украинскія отношенія въ предѣлахъ Россіи, гдѣ до сихъ поръ не было непосредственныхъ поводовъ для вспышекъ національной вражды двухъ въ одинаковой мѣрѣ обездоленныхъ »инородческихъ« интеллигенцій. Обѣ жили здѣсь въ полномъ взаимномъ обособленіи, совершенно другъ другомъ не интересуясь. А такъ какъ украинское политическое движеніе — явленіе сравнительно очень недавнее, то съ политическими элементами украинства полякамъ вовсе не приходилось сталкиваться. Обостреніе польско-украин-

В. Д. Спасович.

Л. Б. Василєвський.

брошури »Современная Галиція« я вже згадував у першій частині »Сторінок«.

ской борьбы въ Галиціи заставило варшавскую прессу удѣлить этому факту серьезное вниманіе. А такъ какъ въ періодъ реакціи, послѣ крушенія конституціонныхъ надеждъ въ Царствѣ Польскомъ, »хозяиномъ положенія« оказалась н.-д. (руководимая тѣми же лицами, которые создали и на галиційской почвѣ »польскій гакатизмъ«), то и тутъ общественное мнѣніе стало обрабатываться въ духѣ ея концепціи польско-украинскихъ отношеній. Правда, здѣсь эта концепція не пріобрѣла себѣ популярности. Ею прониклись только органы н.-д., консервативная же, прогрессивная и радикальная печать осталась при своемъ »особомъ мнѣніи«. Къ сожалѣнію, послѣднее опредѣлилось скорѣе антагонизмомъ къ н.-д., нежели знакомствомъ съ фактами. Въ чуждыхъ націонализму польскихъ кругахъ господствовалъ взглядъ, поэтическое выраженіе которому далъ Г. Сенкевичъ въ одномъ изъ эпизодовъ »Пана Володыевскаго« (заклятые враги, польскій шляхтичъ и украинскій землевладѣлецъ, становятся друзьями, попадая вмѣстѣ въ неволю на турецкую галеру). Однако о реальномъ содержаніи украинскаго движенія варшавская публицистика имѣла и имѣетъ весьма смутное представленіе. Въ силу совершенно понятныхъ причинъ польское общество (не исключая и тѣхъ его частей, которыя солидарны съ н.-д. въ оцѣнкѣ украинскаго движенія на галиційской почвѣ) относится къ украинскому движенію въ Россіи съ симпатіей. Симпатія эта, конечно, совершенно платоническая и не предполагающая никакихъ практическихъ шаговъ въ ближайшемъ будущемъ вслѣдствіе почти полнаго отсутствія почвы для нихъ. Однако, изъ этого еще вовсе не слѣдуетъ, что раньше

Із польських видатних діячів, скоро по приїзді мойому до Петербургу, познайомився я з В. Д. Спасовичем. Приводом для сього знайомства стала справа з спадщиною О. Я. Кониського, — я займався сею справою, як виконавець його духівниці. Колись Спасович провадив судові справи разом із Кониським, і міг дати мені відомості, що були б мені корисні в тому процесі, який довелося мені, проти волі, роспочати з родиною небіжчика. Спасович дійсно дав мені цінні вказівки фактичного й правничого порядку, а з того розмова натурально перекинулася на спільність українсько-польських завдань під російським уніфікаційним режимом.

В. Д. Спасович був винятковою постаттю серед польського громадянства. Поляк — був православний[1]). Гарячий польський патріот — національно-політичних поглядів держався угодових. Брав діяльну участь у російській літературі, науці та громадському життю. Бувши професором карного права в петербурзькім університеті, він р. 1862, разом із Костомаровим, Пипіним, Стасюлевичем, покидає університет, не змігши погодитися з запровадженим тоді до університету режимом, та приймає участь в заснованому тою ґрупою місячнику »Вѣстникъ Европы«, а по судовій реформі в Росії стає адвокатом. На сім становищі здобуває собі велику славу, найбільше — процесами політичними (особливий розголос здобула участь його в процесі Нечаєва). Поруч з адвокат. практикою багато уваги присвячує літературі. Разом із Пипіним видає в рос. мові історію славян. літератур у двох томах, де уміщує свою працю — історію літератури польської (появилася опісля в польському перекладі). Брав участь разом із Огризком у виданню збору законів польських „Volumina legum“ та в приготованню критичного видання литовського статуту. Численні юридичні його праці належать до ділянки права польського, міжнародного,

---

или позже эта почва не явится. Весьма возможно, что въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ явится даже настоятельная потребность создать извѣстное соглашеніе чисто-практическаго характера родственныхъ по духу и идейнымъ стремленіямъ польскихъ и украинскихъ элементовъ. И къ этому по моему мнѣнію, должны стремиться представители прогрессивно-демократической интеллигенціи обѣихъ народностей. А для того, чтобы изъ этихъ благихъ стремленій вышло что-нибудь дѣйствительно нужное, слѣдуетъ исподволь подготовлять соотвѣтственную почву путемъ ознакомленія польской интеллигенціи съ украинскими дѣлами, украинской же — съ польскими«...

[1]) З походження був властиво білорус. Батько його був православний, мати — греко-католичка. Тому записаний був у метричні книги, як православний, тим часом як сестра його була — католичка. Якийсь час чинні були приписи, щоб у мішаних родинах сини діставали визнання — по батькові, дочки — по матері, аж поки не впроваджено закону, щоб діти од мішаних шлюбів усі були православні.

карного. Видавав поважний науковий місячник „Ateneum“, у який вкладав не лише свою працю, але й значні кошти. Праці Спасовича в мові польській видано в 6 т. т.

Була се натура надзвичайної громадської енерґії, яку широко розсівав навкруги себе. Життьовим гаслом його були — „Laboremus“! Закликав земляків до неустанної праці і сам перший давав тому приклад, — казав: „Pieczone gołąbki nie przyjdą sami do gąbki“.

В історії польської політичної думки та польських змагань політичних В. Д. Спасович одіграв значну ролю. В політичній акції займав своєрідну позицію. Держався угодового курсу політики. В своїх вислідах виходив із песимістичної оцінки минулого Польщі — і давнього, і ближчого. Особливо суворо ставився він до революційних спроб реставрації національної державности, а найбільш — до останнього повстання. Беручи справу з самого лише сухого світогляду юриста, без того національного пафосу, що власне творить енерґію національного чину, він гасив далі йдучі гасла державні, на підставі дотогочасних спроб не вбачаючи виглядів щодо їх реалізації. Зокрема, р. 1863 уважав за помилку, що завдяки їй не лише скасовано автономію, але й дано безпосередній привід до посиленого утиску з боку уряду та викликано національну реакцію серед російського громадянства. Тому, всупереч тогочасним настроям, одвертав він земляків од мрійного, на його погляд, романтизму та закликав до політичного реалізму. В основі сього останнього була у його мрія гармонійного співжиття Росій та Польщі. Уважав, що доля польського народу поліпшиться з перемогою в Росії засад свободи і рівности. Був певний і доводив, що російська держава, коли б у ній дістали чинність громадянські сили, майбутність свою будувати буде на засадах пошани для права окремих народів. Вірив, що Росія колись таки скине з себе ярмо самодержавне і тоді Польща знайде умови, що відповідатимуть інтересам її національного розвитку, — визнано буде права Польщі, і ся остання зможе опертися на союз із Росією.

Зрезиґнувавши з далеко йдучих політичних ідеалів, стоючи на ґрунті російської державности, Спасович поборював ідею механічної єдности держави та був переконаним прихильником автономії окремих країв, у першу чергу — Польщі. Тому старався посіяти в російському громадянстві переконання, що автономія належиться Польщі в інтересах самої російської держави, в надії через порозуміння з російським громадянством вплинути на зміну системи російського уряду щодо Польщі. В політичній концепції своїй був Спасович спадкоємцем Олександра Вєлькополь-

ського, якого діяльність уважно вивчав та старався популяризувати (видав кілька праць про його життя та літературну й політичну діяльність).

Політичного однодумця знайшов Спасович в особі Еразма Пільца, а літературним орґаном, що провадив їх т. зв. реальну, в суті своїй — опортуністичну, політику був „Kraj“ (пізніше редактором „Kraju“ став Богдан Кутиловський), — він і мав бути орґаном порозуміння польського громадянства з російським у дусі свободи й порядку. Сей журнал, широко читаний польським елементом у Росії, в значній мірі — на Україні, не вважаючи на пропаґанду згаданої політичної концепції, мав разом і поважне позитивне значіння, сприяючи непереривности польських національних традицій.

Дуже тяжку та невдячну місію підняв на себе Спасович. Протягом того пів-століття, коли був він лицарем польсько-російської згоди (помер р. 1906, маючи 77 літ), од часу Муравйова; життя незмінно давало докази, що заперечували його концепції. Політика Росії щодо Польщі, як і щодо України, не залежала од часових чи індивідуальних настроїв міродайних сил російської, в суті своїй — московської, держави; се був »старый споръ« історичний, наслідком якого могло бути лише одно з двох: або державна незалежність, або втрата не лише державного, але й національного права — »обрусѣніе«. Спасович, песимістично оцінюючи діяльні сили свого народу, був прихильником компромісового шляху в процесі здобування права, — шляху цілковитої державної лояльности. Виразним виявом тих лояльних настроїв була, напр., участь польської делеґації в похороні Олександра III. Але такі настрої, мало й поширені, не мали жадного життьового ґрунту під собою. І по похороні Олександра III та по відвіданню Варшави його наступником усе залишилося, як і було.

Спасович не був виразником широкої національної думки. »Не літав він на крилах Ікара« (вираз О. Р. Лєдницького) і не поривав за собою маси. Більше того: його угодова концепція була непопулярна серед ширших кругів польського громадянства. Політичний його утилітаризм, не овіяний традиційним ідеалом нації, не міг знайти в тій нації широкого відгомону. В краю, особливо в займанщині австрійській, оцінювано його концепцію, як шкідливу фікцію. Такі настрої все більше набірали переконливого значіння із зростом та зміцненням нових сил опозиційних, що знаходили реальну психолоґічну підставу для себе в непереривності русифікаційного розгону на польській землі. Відношення до Спасовича набірало надто різких форм. Закидувано сьому патріотові відступство, зраду. Леґенда приписувала йому слова, яких він і не

говорив у дійсності (напр., що Польща ніколи не воскресне), — се характеризує лише характер тогочасних настроїв серед польського громадянства. Бували випадки демонстративних протестів проти Спасовича. Великого розголосу свого часу набрала заініційована Спасовичем та Пільцем справа участи російських поляків у юбілею Крашевського (юбілей відбувся у Кракові) — всупереч аґітації, яку розвинули російські полонофоби проти участи російських поляків у сьому юбілею. Ініціяторам удалося зібрати досить підписів під адресою, повезли вони ту адресу до Кракова, і все обійшлося б добре, коли б Спасович на одному банкеті не виголосив промову, що в тих умовах видалася сервілістичною. Се викликало реакцію і серед петербурзьких поляків, відпоручником яких їздив Спасович на юбілей. Факт сей сприяв посиленню незалежницької течії серед польської колонії в Петербурзі.

Глибоко переконаний у слушності своїх позицій, Спасович свідомо йшов на непопулярність, маючи на увазі те реальне добро, до якого, на думку його, провадив обраний ним курс політики. Вже на самому присмерку життя довелося йому дістати й певну сатисфакцію моральну. В часі першої російської революції повстали перспективи оновлення Росії та, у звязку з тим, зміни національного режиму. Поляки, як і інші нації, переживали тоді певну еволюцію поглядів у надії на задоволення національних інтересів. Зокрема, представники польського світу політичного зайняли активну ролю на тлі тодішнього політичного руху. Справедливість вимагає визнати, що тоді використано було ґрунт, який приготовано було ціложиттьовою працею Спасовича. На тому ж ґрунті держалося польське представництво й пізніше — в російських парламентарних установах — аж до часу, коли історичні обставини поставили на чергу дня відродження незалежної Польщі.

——o——

Під впливом русифікаційного режиму заломлювалися політичні настрої не лише серед українського громадянства в столиці, але також і серед громадянства польського. В. Д. Спасович на юбілею Д. Л. Мордовця висловлювався у своїй промові, що можна було б укупі жити та дружити москалям, полякам і українцям, але ось їде велика, важка »великорусская телега« утриконь. Запряжений кінь козацький, кінь польський, а посередині — кінь московський, і тягнуть вони ту »телегу«, й не здолають витягти, — »та не коні винні тут, а ґрунт«. Другий присутній поляк Томашевський додав од себе: »Мені, панове, здається, що й коні усе добрі та гарні, і ґрунт незгірший, і та »телега« либонь

не дуже важка, — все се було б нам, трьом коням, байдуже, — коли б тільки запряжку змінити«. Отже ходило про зміну лише »ґрунту« чи »запряжки«, — як бачимо, під впливом перерви державних традицій і серед певних кол польського громадянства відчувався присмерк державницької ідеї.

Для винародовлення поляків уживалося способів — хоч і не таких брутальних, як що-до українців, проте все ж дуже дошкульних. Школа, адміністрація, суд, військова служба і для них були чинниками винародовлення. Національне життя польське держалося головно на двох твердинях — на рідному письменстві та на церкві, що традиційно заховувала польський національний характер. Та й на сю останню твердиню спрямовано було певні способи для її денаціоналізації. Серед інших способів, загально уживаних, до католицького духовенства в Петербурзі вживалося ще й спеціяльних заходів у сій цілі. З ініціятиви бенедектинського ченця Беди-Дудика повстав проєкт роспольщення католицької церкви. Способом на те було обсаджування духовних посад не-поляками славянами, що не знали польської мови, або й німцями. Кілька таких духовних осіб і було спроваджено з Австрії, але сі заходи лише більше розбудили національне почуття серед польського громадянства в столиці; парафія костела св. Катерини виявила такий активний спротив, що правительство врешті припинило виконання згаданого плану.

І за знаної національної відпорности польського громадянства русифікація все ж просякала в життя польської колонії на чужому ґрунті. Родини польські все частіше русифікувалися — головно через мішані шлюби. Зверталося свого часу увагу на неґативні приклади деяких професорів медичної академії, що, бувши жонаті з росіянками, мали родини цілковито зрусифіковані.

——o——

З другого боку прикладом зразкової відданости національній справі була політична еліта польська, що провадила тут широку політичну акцію, матеріяльною підставою для якої в значній мірі служили прибутки од польських балів, що давали великий зиск грошевий. Характеристичним зразком тої політичної акції було пірвання з вязниці Й. Пілсудського, майбутнього маршала відродженої Польщі. Замкнений у варшавській цитаделі, він, по змові з політичними однодумцями, почав удавати психічний розстрій, аби дістатися до шпиталю, звідки вже легше було вирватися на волю. Симуляція мала успіх, але перевезено вязня (в березні 1901 р.) не в яку будь місцеву лічницю, а до петербурзької лічниці св. Миколая, де були всі засоби, що ґарантували од утечі. Партія P. P. S. послала до Петербургу О. Сулковського, який

Й. Пілсудський

все ж мав орґанізувати утечу. Головним виконавцем справи став молодий лікар Вл. Мазуркевич, що недавно помер на становищі професора варшавського університету. У справу втаємничено було обмежене ґроно, в якому участь приймали студенти Констант. Демидович-Демінський та Чарноцький, Юр. Івановський, Хрущевський, Войчинський (його теща була економкою лічниці), Франц. Праус з дружиною, Ян Міклашевський, лікар Мечислав Михалович (тепер — професор варшавського університету) та директор лічниці — Чечот. Владислав Мазуркевич, в характері надійної наукової сили, здолав вступити до лікарського складу лічниці на посаду ординатора та став поволі приносити в портфелі до свого кабинету окремі частини з комплєкту цивільного убрання, аби у слушну хвилю передягти вязня. Найбільшу трудність справляло накриття для голови, що занадто випуклялося з портфелю; тому довелося ужити складаного шапокляку, бо в портфелю уміщався він найзручніше. В перший вечір свого дижурства, 17 травня, новий ординатор і доконав заміреного плану. Разом із лічничим слугою увійшов він у камеру вязня та, висловивши бажання докладніше дослідити сього останнього, наказав привести його до себе в кабінет ординатора. Дижурний лікар, у відсутності директора лічниці, був найвищою тут владою, і його накази виконувано без заперечення. В нового ординатора, саме використовуючи новість його становища, службовці лічниці, у великій кількості, почали просити відпусток на той день, — він задовольнив усі ті прохання, відпустив і того служку, що запровадив до його кабінету вязня. Коли сей останній передягнувся в цивільне убрання, вийшли вони обидва, замкнувши кабінет на ключ. Мали вийти головною брамою, де їх поблизу ждали О. Сулковський та студент Демидович-Демінський з замовленим добрим візником; та помітили втікачі якогось підозрілого типа

біля брами й мусіли вийти в протилежний бік, на глуху вулицю, де не можна було знайти візника. Довго йшли, поки на візника натрапили, але попалася їм така шкапа, що ледве ноги пересувала. Та вже на вулиці Морській пересіли на »лихача« й покотили вже на ґумових шинах до умовленого помешкання Чарноцького. Сей останній, по умові, саме того дня перенісся на інше помешкання, за містом, у Лєсноє, залишивши на старому помешканні два табурети та пристрій для гоління, — тут один із утікачів поголився, збувшися великої бороди, що наросла в лічниці; ускладняв справу лише шапо-кляк, що, куплений без мірки, насувався по саму шию. Все ж щасливо дістались на нове помешкання Чарноцького. Погоня за втікачами досить спізнилася, бо завідомлений про втечу директор лічниці Чечот, замість покликати поліцію, роспорядився шукати втікача по всій лічниці. Коли не знаходили на одному поверсі, казав шукати по черзі на другому, вкінці — на горищі будинку, і аж тоді вже завідомив адміністрацію — по кількох годинах, а тим часом утікачі, не переслідувані, прибули на нове помешкання Чарноцького. Тут можна було без перешкоди кілька часу перебути, бо при переїзді на нове помешкання можна було затягти формальності мельдування на яких три-чотири дні. Звідси втікачі виїхали вже в уніформі інженєрів, купити білєти на двірці доручили жандармові, дали йому добре »на чай«, покріпилися шампанським та, з пошаною проваджені двірцевою послугою, щасливо залишили столицю.

Чутки про сю подію переказувалося в кількох варіянтах. Між іншим, оповідалося, що вязні кілька день пересиділи на помешканні інж. О. І. Вєнцковського. Щоб замести сліди, в »Биржевыя Вѣдомости« нібито подано було звістку, що Й. Пілсудський доїхав човном до шведського пароплаву і тим пароплавом подався за кордон. Пошукування було спрямовано в той бік, а тим часом, по кількох днях перебування у Вєнцковського, стало можливим зійти з поля зору адміністрації. Леґенда додавала навіть, що коли Й. Пілсудський приїхав до Стокгольму, там йому уряджено було банкет, на якому присутній був король шведський.

—o—

Фактичним звязковим між польською та українською сторонами був інженєр Олександер Іванович Вєнцковський, надзвичайно жива й енерґійна людина, глибоко перейнята свідомістю конечности спільної польсько-української політичної акції. Він був необхідним учасником усіх ширших нарад, що їх улаштовували українці, особливо у »дні свобод«, під час першої революції, та на початку революції другої. На міжнаціональних нарадах чи зборах він найбільше додержував контакту

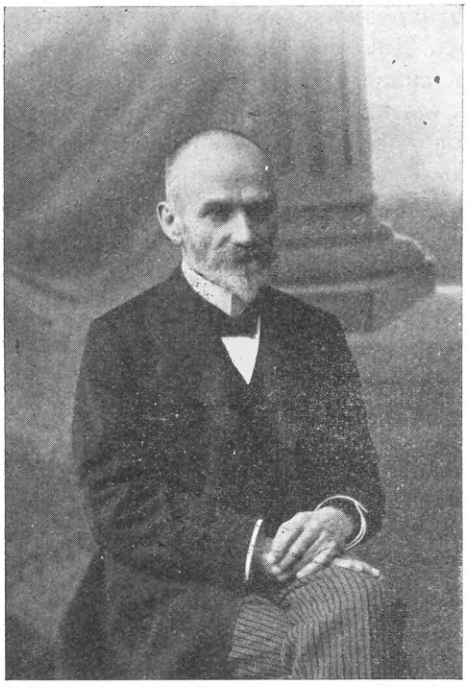

І. О. Бодуен де Куртене.

з українцями. На мітінґах у часі революції часто виступав в імені обєднаних інородців, стереотипно починаючи: »Ми, представники покривдженої більшости населення російської держави«...

О. І. Вєнцковський був коли не головою, то заступником голови Союзу Союзів під час першої революції і користувався великим впливом у тодішніх обставинах; мав безпосередні стосунки з Вітте й телєфонував до нього геть далеко по півночі.

По оголошенню незалежности Польщі Вєнцковський був польським делєґатом у Москві. Помер у Варшаві, — здається, ще перед польсько-російською війною.

—o—

Найяскравіші ж враження зберігаю про особу проф. Івана Олександровича Бодуена де Куртене, що упокоївся вже недавно — в-осени 1929 р. Постать се ориґінальна та видатна з усякого погляду. Багату життьовим та науковим змістом біоґрафію небіжчика можна звести до одної точки: визвольна боротьба — чи то в сфері життя громадського й політичного, чи то в сфері знання, науки, завше і всюди одним способом — методом науковим. Шлях тої боротьби тяжкий був, посіяний терном із молодих літ. По скінченню р. 1866 „Szkoły Głównej“ був висланий за кордон для приготовання до кафедри в проєктованім університеті варшавськім, що мав заступити сю школу, але, повернувшися зза кордону по студіях у Празі, Єні, Берліні, застав роспорядження російського уряду, що до університету варшавського поляків не буде допущено. Не міг зайняти кафедри і в Київі, бо хоч історично-філолоґічний факультет покликав його на кафедру, але рада університетська скасувала сю постанову з того мотиву, що Бодуен де Куртене, яко поляк, був би небезпечний у Київі. І от, з тугою в душі за рідним краєм, працює він на чужому ґрунті — в Петербурзі, Казані, Дорпаті, — але завше в непохитних інтенціях своєї провідної визвольної ідеї. Як учений-філолоґ, поклав він під тую ідею тверді підстави філолоґічні. Його досліди в сфері

порівняльного мовознавства шляхом глибокого наукового аналізу доводили самостійність тих мов, окремішність яких не визнавали й поборювали як політичні, так і наукові слуги уніфікаційного режиму. Результати своїх дослідів І. Бодуен де Куртене не звужував колом представників науки, — через статті в поважних російських журналах думки його ставали здобутком і ширших кругів громадянства. Памятаю, напр., яке велике враження зробила його стаття, друкована в »Вѣстникѣ Европы« в 90-х роках минулого століття, в тяжку годину чорної реакції в Росії, — там подав він схему самостійних мов у славянській язиковій родині.

Широка й діяльна натура проф. Бодуена не обмежувалася самою науковою ділянкою праці. Сильний темперамент громадянський потягав його нестримно до громадської діяльности. На моїх очах проходила та його діяльність у Петербурзі з 1900 р., відколи він, по димісії, знову дістав кафедру в петербурзькім університеті. В той час у Петербурзі вже зорґанізувалися національні ґрупи ріжних народів і почалися національні виступи у взаємному контакті представників тих народів. Очолював та обєднував той рух проф. Бодуен не тільки як авторитетніша з свого професорського становища людина, але — головне — як людина найбільш активна й безоглядно віддана справі національного визволення. У своїх численних виступах публичних, головним чином в українському клубі, він завше уникав обовязкової в ті часи »езопової мови«, що неясністю зовнішньої форми прикривала прикрий для сфер урядових зміст справи; та мова орґанічно не пасувала його натурі, і він завше називав речі їх справжніми іменами, ставив усі крапки над і. Сею своєю громадською діяльністю проф. Бодуен дуже спричинився до поглиблення національної свідомости петербурзьких »інородців« і значно підготовив ґрунт для повстання національних фракцій у першій та другій Думах та для повстання Союзу Автономістів — за першої Думи.

Розуміється, отся діяльність людини, такої авторитетної в широких громадських колах, не могла не бути сіллю в оці урядових чинників російських, що шукали слушного формального приводу, аби ту діяльність припинити. Таким приводом стала брошура (російською мовою) »Національный и территоріальный признакъ въ автономіи«. Автор доводив тут конечність розмежування Росії за етнічними ознаками, бо централізація мусить натурально довести її до паралічу. З приводу сеї брошури виточено було карний процес проти автора (по таких, що не жартували, формальних підставах, як п. І ст. 129 та та ст. 134). Провідником тієї, що розглядала справу, сесії петербурзької судової палати (»Особое Присутствіе Палаты«) спеціяльно призначено було

голову тої палати сенатора М. Крашенінникова, який уславився з умілого та дотепного провадження політичних процесів; малося на увазі осмішити, здискредитувати та тим самим зліквідувати громадянина-ученого в очах широкої публики. В ногу з головою йшов і прокурор, вигукуючи ріжні дотепи на адресу »варшавського шляхтича«. Але результати процесу, принаймні — результати моральні , завели ті надії урядових чинників. Той словесний двобій на суді, до якого прислухалася вся інтеліґентна Росія, поєдинок між талановитим, вїдливим та вправленим на довгому судовому стажі Крашенінніковим та І. О. Бодуеном, якому ніколи не бракувало слова гострого, пронизливого, а заразом повного глибокого змісту, випав на користь підсудного, що осягнув безперечний тріумф своїми просто класичними відповідями на уїдливі репліки голови суду. Наслідки формальні суду були проте інші: старого професора столичного університету засуджено до кріпости на два роки. Скарга до сенату, хоч провадив її талановитий О. Р. Лєдницький, не дала добрих наслідків. І. О. Бодуен одсидів (правда, лише три місяці), та не заломався й провадив свою діяльність у тому самому напрямі і в пресі і серед громадянства. По виході з вязниці було йому, з ініціятиви українського гуртка, уряджено овацію під час лєкції на бестужівських курсах, де він провадив незалічний семінар про взаємність мови української та російської. На те оваційне вітання він просто одповів, що те, що сталося, конечне виходило з його переконання, проти якого не міг він іти.

Доля зробила мені приємність — дала можливість, по довгій перерві, побачити проф. І. О. Бодуена у Варшаві, куди він прибув нарешті, покликаний р. 1918 на тутешній університет, як »учений першорядний та слави европейської«. Досяг він вкінці того, до чого усе життя душа його стреміла, — викладав у ріднім університеті. Але не така була вдача його, вдача прирожденого бойовника, щоб бодай уже на схилі віку заспокоїтись та спочити, одійшовши од актуальних справ сучасности. І тепер із неменшим запалом, ніж за молодих літ, переймається він до глибини серця справами сучасного життя і бере в них чинну участь. Та незмінна й цілим життям неприборкана вдача борця провадила його до виступів вже на зовсім іншому тлі, ніж раніше: на тлі вже власного, національного життя — громадського та державного. Се наражало його на нехіть з боку своїх земляків, що все більше відчували росчаровання та навіть неприязнь до свого так заслуженого в минулому патріота. І не легко було обєктивному глядачеві та безпосередньому свідкові тих колишніх заслуг небіжчика бачити зневажливе ставлення до того, хто чимало таки послужив справі національного визволення за найтяжчого часу, часу боротьби, як здавалося, безнадійної; не було зрозуміння, що ті

його ухили, яким не можна було спочувати в умовах самостійного державного життя, просто були нездоровим витвором тяжких ремінісценцій усього тернистого шляху ученого-громадянина.

Не наступив іще час належної оцінки життя й праці О. І. Бодуена, та не підлягає сумніву, що в історії визвольної боротьби не лише польського, але й взагалі поневолених народів б. »тюрми народів« імя проф. І. О. Бодуена до Куртене займе місце одно з найпочесніших.

ПЕРЕД БУРЕЮ.

Політика реакції та репресій.

Репресії на українство були виявом руїнницького успособлення не лише того чи іншого провідника внутрішньої політики, або якогось окремого адміністратора, чи проявом напряму лише певної особи. Се було саме підложжя політики московської, по якому вона незмінно провадилась. Почалась та політика од віроломних »пунктів«, якими моск. дипломатія старалася оплутати Богдана, й не припинялася через усю історію стосунків московсько-українських; проходить вона через добу руїни, коли Москва так зручно використовувала нашу фатальну рису національної розбіжности, та через цілу добу російського самодержавія, коли »Первый« видав свій нечуваний у світі наказ друкувати українські книжки так, »дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было«, а »Вторая« усіма способами заходилася »къ рукамъ прибрать« знеможену Україну, використовуючи »наклонность къ чинамъ, паче же къ жалованью« її інтеліґенції. Українські погроми, які бачимо на протязі всього XIX ст., то — послідовне продовження тої самої руїнницької, щодо нашої національної справи, політики московської. Яскраво доводить се самий факт непереривности та послідовности тих погромів, що, коли знищено було політичні права України, скеровані були на українське слово, як на головну ознаку духового життя нації. Кожний момент оживлення національного життя конечним своїм наслідком мав отой обух московський, що зараз заходиться приголомшувати перші ж проліски оживлення. Р. 1847 під той обух підпадає така велична в своїх ідеалістичних основах і формах орґанізація, як Кирило-Мефодіївське братство, а його учасників, у тім числі ґеніяльного поета українського, в умовах, що створені рафінованими катами московськими, поставлено під загрозу повного духового знищення. І в дальшому — той цар, що вважається за найгуманнішого серед інших царів російських, двічі накладає кайдани на відроджене українське слово: зараз, коли ще не розвіялася голосна фразеолоґія »доби великих реформ«, р. 1863-го, та напередодні »визвольної« війни славянської — р. 1876-го. І сей останній декрет, що його самі творці встидалися навіть оголосити, на протязі затим трьох десятків літ, за всіх змін у політичних настроях

у правительстві та в колах громадянських, додержується непорушно, все більше посилюючись та тісніше стягаючи петлю на шиї українства. І хіба ж не характеристично, що й за всієї, до очевидности усвідомленої, неоправданости дикого закону та навіть у момент ліквідації старих гріхів бюрократичних російський комітет міністрів усе ще не знаходив »достаточныхъ фактическихъ свѣдѣній«, що-б дали йому підставу той закон знищити, та »въ видахъ вящшей осторожности« вимагає, поруч з опінією, для зовнішнього ока, академії наук та українських університетів, ще й думки — і то в справі порядку культурного! — генерал-губернатора правобережної України. Тож ледве чи було б помилкою сказати, що коли б свого часу — й перед 1905 роком та, головніше, в тому році — громадянство українське не піднесло такого ґвалту, перервавши свою пасивно-малоросійську довготерпеливість, то всі так звані свободи тодішні ясною хмаркою над ним промайнули б, не залишивши навіть такого сліду, як іґнорування закону 1876 р., — бо ж формально той закон таки не було скасовано (в урядових новелах, що касували попередні обмежливі закони, про сей одіум законодатний соромливо промовчувалося).

Буря першої революції пронеслася »щасливо« для самодержавної Росії*). Революцію зліквідовано, як рівнож і ті »помилки«, що завдяки їй було пороблено. Запанував твердий курс урядової політики з погляду соціяльного — у вузько-класовому напрямі »обєднаного дворянства«, з погляду національного — в напрямі пригноблення недержавних народів, що жили на терені Росії. Те, що залишилося з старих помилок, унешкоджено до такої міри, що жадної небезпеки з того не могло бути. Атмосфера політична стала така тяжка, аж навіть витривалий Гучков говорив за рік перед війною, що громадянство обєднується в переконанні, що правительство нічого дати не може та що покладати на нього якісь надії — годі. Правительство почувало себе зовсім безпечно; премієр Коковцев у свойому чужоземному інтерв'ю сказав, що всі розрухи тратять свою гостроту за сто верстов од залізниці. З початком війни, коли стали наочно виявлятися руїнницькі наслідки режиму, думалося зарадити лихові пересуванням тих чи інших осіб на міністерських становищах: почалася так звана »міністерська чехарда«, що провадилася з позакулісових вказівок темної сибірської піфії — Распутіна. Р. 1915 сходять із міні-

*) В. П. Обнінський, характеризуючи вже р. 1911 устрій, що настав по революції 1905 р., казав, що устрій сей »называется »новымъ« лишь по недоразумѣнію. Это все тотъ же старый строй полицейскаго государства, даже больше того: это экстрактъ стараго строя, его истинная душа, открывшаяся въ моментъ разставанія съ тѣломъ, убитымъ, что бы ни говорили, 17 октября 1905 года наповалъ«.

стерських становищ Маклаков, Саблєр, Сухомлинов, Щегловитов, але натомість висувається така реліквія старої реакції, як Горемикин. На відповідальному становищі міністра внутрішніх справ після нікчемного Маклакова появляються та зараз щезають так само нікчемні ефемериди, як кн. Щербатов, Хвостов, Штюрмер, що не більш щасливо замінив Горемикина на становищі голови ради міністрів, та врешті знаний славослов і улюбленець Распутина — Протопопов. Реакційні апетити роспалилися до такої міри, що вже й склад Думи 3 червня здавався занадто червоним, — повстає проєкт нового державного перевороту — дальшої зміни виборчого закону, що міг би зафарбувати склад пятої Думи ще більш начорно[1]). Доля відрочила катастрофу майже на десять літ, але правительство не використало сеї пільги. Що говорилося в першій Думі, — те саме, лише з більшим притиском, і в останній; з чим вийшли з першої революції, з тим прийшли, все більш розгублюючись по дорозі, до другої. Так зване народнє представництво, заступлене Думою, замість представляти інтереси народу, представляло інтереси влади — станового, безвідповідального перед народом самодержавія.

З початком війни репресії стали вже за єдино слушний спосіб управління. На сім ґрунті осягнуто зворушливе обєднання правительства та тих кол громадянства, що його думку вважали за відповідну чи навіть міродайну. Реакція, що визнавала лише певний спосіб боротьби з »крамолою«, зверталася до уряду за скорпіонами, а коли ті скорпіони не в силі були зарадити лихові, чулися скарги на безсилість правительства. Державний провід, в якому перша скрипка належала темному конокрадові сибірському, з сліпотою фатальною не завважав тої простої речі, що репресії, в міру того, як посилювалися, все більше тратили свою реальну чинність.

Найтяжча доля в тій реакційній вакханалії припала україн-

---

[1]) В часі революції в паперах Протопопова знайдено документ, датований початком лютого 1917 р., — містить він такі подробиці нової змови: »Относительно выборовъ въ Государственную Думу пятаго созыва членъ Государственной Думы Н. Е. Марковъ II-ой полагаетъ, что, прежде чѣмъ приступить къ выборамъ, необходимо измѣнить избирательный законъ, по примѣру 3 іюня 1907 года. Новый избирательный законъ долженъ установить выборы по сословіямъ, ибо сословія являются бытовыми, жизненными ячейками русскаго народа. Сословная Дума либеральна не будетъ. Въ ней также не будетъ и партійности, ибо каждое сословіе будетъ защищать только свои эгоистическіе интересы. Тѣмъ не менѣе и при дѣйствующей избирательной системѣ Н. Е. Марковъ считаетъ возможнымъ создать Государственную Думу пятаго созыва относительно правой и консервативной. Для этого въ первую очередь необходимо создать новые, широко поставленные органы правой печати и обуздать лѣвую печать«...

ству. Той певний просвіт, якого зазнало воно по першій революції, — полегкості цензурні, можливість повстання національних орґанізацій, — був надто неприродним та помилковим виломом із послідовної політики, яку на протязі століть провадило російське правительство щодо України. В свідомості остатнього надто живі були тенденції тої політики і навіть зокрема акту 1876 року. Се показалося не лише на перших часах по революції 1905 р., коли місцеві помпадури ріжних ранґ продовжували стару поведінку, але й значно пізніше, коли уряд, прибравши до рук громадянство в часі останніх двох Державних Дум, уважав уже за своєчасне роспе́резатися цілковито та виявити назовні те, що таїлося в скритках провідної державної думки. Виразно се бачимо в чинах такого типового мужа державного, яким був міністр внутрішніх справ та голова уряду П. А. Столипін. Обіжник, що його видав він у справі заборони українських »Просвіт«, залишиться назавше одною з найхарактеристичніших памяток державної політики Росії щодо України. Деякі меткі місцеві адміністратори орієнтувалися в становищі навіть раніше за свого провідника. Ще до Столипінового обіжника в полтавській сатрапії одмовлено було зареєструвати »Просвіту«, а сенат, на скаргу місцевих українців, потвердив одмовне рішення полтавського губернатора, визнавши, що мета товариства — допомагати культурному розвиткові українського народу — має в собі цілі сепаратистичні та може довести до небезпечних наслідків. Репресію з якого іншого приводу зараз припасовувано до справ українських і, за допомогою послужливих чинників, поширювано на ті справи. Бувший київський цензор Сидоров так робив, під псевдонімом Л. Волкова, у »Московскихъ Вѣдомостяхъ« громадську опінію: »Сенатомъ, — писав він, — было разъяснено, что такія общества, какъ польское общество „Oświata“, имѣющія цѣлью нарушеніе государственнаго единства Росіи путемъ пропаганды идей культурной обособленности, не могутъ быть терпимы и подлежатъ закрытію. Эта точка зрѣнія, высказанная сенатомъ по поводу польскаго общества »Осьвята«, вполнѣ примѣнима ко всѣмъ »украинскимъ« организаціямъ, пропагандирующимъ »украинскую« обособленность, и къ тѣмъ органамъ печати, которые ставятъ своей задачей пропаганду малорусскаго сепаратизма«. Се був очевидний поворот назад та ще й дуже далеко, бо навіть ще перед першою революцією існувало в столиці товариство, що мало на цілі видавати »доступныя по языку и изложенію книги« для »малорусскаго народа«.

По першій революції Україна не зазнала жадної зміни в свойому політичному становищі. Утворення українських партійних орґанізацій нищилося правом адміністративної реґістрації, а можливість утворення певного національного тіла бодай у пар-

ламенті російському відпала з виданням закону 3 червня 1906 р., що закрив вступ до Думи демократичним елементам України. З усіх »свобід«, що дрібним дощиком посіялись по цілій державі, українці мали можливість використати лише право друку й зокрема преси в рідній мові, на основі »правилъ о печати«, та право утворення громадських орґанізацій клубного й просвітнього характеру, на основі правил »объ обществахъ и собраніяхъ«. Занадто мале було се досягнення навіть у ділянці культурній: українська мова так і залишилася на свойому традиційному становищі »ізгоя« — в школі, в адміністрації, в суді та навіть у громадській книгозбірні. Але для правительства занадто немилі були вже й ті окрушини національного права, що таки протиснулися в щілини нових законів. Пресу місцева адміністрація »въ бараній рогъ« крутила, а життя »Просвіт« отроювала дрібними причіпками, що не давали їм розвинути ширшу діяльність. Та саме вже існування яких будь формальних установ українських було докучливим більмом на оці російської бюрократичної самовлади, — тож треба було звести його яким будь способом. Вагатися та встидатися не було потрібно, — думські канібали все виправдували та ще й наперед забігали. На такому ґрунті й зявився знаменитий циркуляр Столипіна, що, з глибоким переконанням права державного утиску, вже не таємним способом, як у 1863 та 1876 роках, а прилюдно та безстидно підводить ідеолоґічні основи для того права.

Сучасній людині трудно уявити ту міру адміністративного роспаношення, яку за вказівками згори виявляли усі місцеві представники адміністрації. Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялося »Просвіти«, клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок; учителі одбірали у школярів євангелія в українській мові, і т. п. Який небудь командір олонецького полку »истинно-русскій« Шнейдер видавав такий наказ: »Замѣчено мною, что инородцы ведутъ переписку съ родными не на русскомъ, а на своемъ языкѣ. Всѣ они говорятъ или очень плохо, или ломаннымъ языкомъ по русски, а русскій языкъ — языкъ государственный. Армія въ мирное время это школа. Инородецъ, пока состоитъ на службѣ, въ теченіи трехъ лѣтъ, долженъ и обязанъ научиться русскому государственному языку; это же возможно только при условіи предъявленія къ иностранцамъ требованія и говорить и писать только исключительно по русски. Родные же или знакомые также должны отвѣчать по русски«; а тому — »принять мѣры по проведенію этого требованія въ жизнь«. Київський лікар С. Щеголев написав

підручник для переслідування українства, послужливо додавши іменний покажчик осіб, що з його погляду заслуговували на увагу. Отже ще перед війною українське життя заганялося в кут, — поверталося до того становища, в якому було перед десятьма роками.

Репетиція українського погрому.

По підготовчих заходах зроблено було спробу заподіяти українству удар, що мав би значіння правдивого погрому. Ініціятива натурально вийшла з тої кухні, що взагалі була середовищем погромної акції, — з клубу київських націоналістів. Сей крок київських погромщиків чи не був разом і одним із тих кроків, які утворювали настрої, що наблизили можливість прийдешньої війни. Цікаві подробиці про се подаю на основі матеріялу, що містить в собі вже згадуване »Дѣло о малорусскомъ языкѣ«.

З приводу суду, який відбувся в Марморош-Сиготі над спровокованими з Росії аґентами її, місцевими москвофілами, клуб київських націоналістів післав 13 січня 1914 року голові ради міністрів таку телеґраму:

»Петербургъ. Его Высокопревосходительству господину предсѣдателю совѣта министровъ.

Общее собраніе членовъ клуба русскихъ націоналистовъ въ Кіевѣ, состоявшееся 10 января, выслушавъ съ негодованіемъ сообщеніе о судѣ надъ угро-руссами въ Марморошъ-Сигетѣ, гдѣ судятъ русскій народъ и приговариваютъ его къ національной смерти, считая государственной измѣной самое исповѣданіе культурно-національнаго единства русскаго народа, считаетъ долгомъ довести до свѣдѣнія Вашего Высокопревосходительства о нижеслѣдующемъ: на территоріи всей Южной Россіи ведется яростная пропаганда идеи украинскаго сепаратизма, многочисленные агитаторы, какъ закордонные, такъ и здѣшніе, всѣми способами и съ громадной настойчивостью доказываютъ, что малороссы это совершенно особый народъ, который долженъ имѣть самостоятельное существованіе, какъ культурно-національное, такъ и политическое. Планы мазепинцевъ заключаются въ томъ, чтобы отсрвать отъ Россіи всю Малороссію до Волги и Кавказа и включить ее въ составъ Австро-Венгріи на федеративныхъ началахъ въ качествѣ автономной единицы. Вся эта дѣятельность мазепинцевъ, открыто направленная къ разрушенію единства и цѣлости Россійской имперіи и опирающаяся на Австро-Польскій Галиційскій Піемонтъ, не встрѣчаетъ абсолютно никакого протидѣйствія со стороны русскаго правительства. Многіе мазепинцы даже состоятъ на государственной службѣ, особенно къ крайнему прискорбію въ большомъ числѣ по учебному вѣдомству. Съ другой стороны, въ то время, какъ Австро-Венгерское Правительство грозитъ графу Владиміру Бобринскому арестомъ въ случаѣ прибытія его въ предѣлы Австро-Венгріи, закордонные вожди мазепинства свободно пріѣзжаютъ въ Россію для агитаціонной и организаціонной работы и пользуются у насъ полной неприкосновенностью и гостепріимствомъ, а глава всего мазепинско-украинскаго движенія, направленнаго къ разрушенію Россійской имперіи и пользующагося громадной поддержкой внѣшнихъ враговъ Россіи, Львовскій профессоръ Грушевскій состоитъ даже

въ русскомъ подданствѣ и живетъ то въ Львовѣ, то въ Кіевѣ, безпрепятственно руководя опасной и гибельной для Россіи работой мазепинскаго лагеря. По уполномочію общаго собранія членовъ клуба Предсѣдатель Клуба Савенко«.

Голова ради міністрів передав телеґраму »на зависящее распоряженіе« у відповідний відділ міністерства внутрішніх справ. Не лише правних причин, але й просто підстав фактичних не було для того, аби ще більше посилити репресії щодо українства; але не можна було й іґнорувати виступу фаворитизованої ґрупи, тим більше, що настрої останньої цілком припадали на ті інтенції правительства, що створилися в наслідок усієї його попередньої політики щодо »бывшей Украины«. І от 20 квітня начальник VII-го відділу »Департамента Общихъ Дѣлъ« К. Строльманъ, — що, як видно з попереду вже поданих матеріялів, виявляв досить розважливу позицію в справах українських, — подає таку міністрові внутрішніх справ доповідь про конечність фактичного дослідження справи перед тим, як приймати в тій справі якісь рішення. Ся доповідь наочно виявляє, що правительство, так ґвалтовно переслідуючи українство, фактично про його нічого не знало, — в своїх безглуздих репресіях безкритично й безтямно йшло слідом за тими вказівками, що виходили з найтемніших настроїв політичної вулиці. Ось та доповідь:

»Представляя при семъ телеграмму члена Государственной Думы Савенко, посланную по порученію національнаго Клуба о пропагандѣ идей украинскаго сепаратизма, имѣю честь просить Ваше Превосходительство, не будетъ ли признано соотвѣтственнымъ вопросъ этотъ подвергнуть изученію, въ каковыхъ видахъ просить начальниковъ губерній съ малорусскимъ населеніемъ сообщить свѣдѣнія о замѣчаемыхъ малорусскихъ (украинскихъ) націоналистическихъ броженіяхъ. Также просить Департаментъ Полиціи сообщить имѣющіеся у него по этому вопросу матеріалы. Въ Д-тѣ Общихъ Дѣлъ, гдѣ сосредоточено производство по національно-политическимъ вопросамъ, свѣдѣній объ украинскихъ движеніяхъ не имѣется. Между тѣмъ, изученіе этого вопроса весьма важно: слѣдуетъ имѣть въ виду, что малорусское населеніе имѣется и въ Австріи и что Австрійское Правительство предоставляетъ ему большую свободу въ дѣлѣ національнаго саморазвитія, чѣмъ конечно Австрія старается привлечь на свою сторону и наше многомилліонное пограничное малорусское населеніе.

»О государственной опасности для насъ подобной политики вѣкового врага русскаго — Австріи едва ли можетъ быть два мнѣнія, тѣмъ болѣе, что Австрія стремится расположить къ себѣ и другое, также многомилліонное и также пограничное — польское населеніе.

»Какія предпринять въ отношеніи малорусскаго населенія мѣры, — это опредѣлится полученными нами свѣдѣніями«.

Міністр, очевидно, погодився з думкою Строльмана, і в наслідок посланих запитів почали впливати до міністерства відповіді запитаних установ.

Начальник полтавського жандармського управління 17. 3. 1914 доніс, що »дѣйствительно въ полтавской губ. функціонируютъ среди части интеллигенціи идеи украинскаго сепаратизма, главнымъ образомъ насаждаемыя народными учителями, проводящими украинскую національзацію народной школы; независимо сказанаго, »украинствомъ« заражена почти цѣликомъ вся малорусская народная интеллигенція, близко стоящая къ народу, преимущественно учителя, и большая часть земскаго третьяго элемента, а также частью и духовенство изъ малороссовъ и духовная семинарія... Т. н. мазепинцы стремятся, строго говоря, не къ Австріи, а подобно тому какъ Мазепа, расчитывавшій при помощи Швеціи создать Украинское Царство, такъ же точно эти опасные сепаратисты мечтаютъ при помощи Австріи возсоздать »самостійную Україну« въ уніи съ Австріей... По моимъ свѣдѣніямъ, колыбелью и центромъ Украинскаго движенія является г. Кіевъ, но украинское движеніе обнимаетъ собою губерніи: Кіевскую, Черниговскую, Полтавскую, Подольскую, Харьковскую, Волынскую, частью Херсонскую губ. и Кубанскую область«.

»Изъ лицъ, примыкающихъ по своимъ убѣжденіямъ къ мазепинцамъ въ Полтавской губ. уже зарегистрированы«: 1. Гр. Олексієв. Коваленко, 2. П. І. Чижевський, 3. В. Н. Андрієвський, 4. Гр. Гр. Ротмистров, 5. Мих. Петр. Ганько, 6. Ів. Мик. Хоменко, прис. пов., 7. Мих. Юр. Панченко, агрон., 8. Серг. Ів. Храпко, 9. Гр. Андр. Данковський, чл. губ. зем. упр., 10. Ів. Юр. Панченко, козак, домовл. у Полтаві, 11. Ів. Мих. Данельський, голова переясл. зем. упр., 12. Бор. Вас. Пековець, пом. прис. пов., 13. урядовець полт. Відділу Держ. Банку Орел.

Для боротьби з мазепинством полтавский губернатор радить: на учителів призначати великорусів, звернути особливу увагу на духовенство; в школах проводити думку, »что никакой Украины нѣтъ, а что малороссійскій языкъ есть нарѣчіе«; »уничтожить официально и самое названіе »Украина« и замѣнить »Малороссіей«, »обратить особое вниманіе на малороссійскую печать«. Остаточний його вислід такий: »Большинство сепаратистовъ, украинофиловъ и мазепинцовъ уже зарегистрировано и ведется наблюденіе. Пока данныхъ для возбужденія противъ нихъ какого-либо преслѣдованія, даже въ порядкѣ охраны, нѣтъ«.

До »Дѣла« долучено донесення начальника київського жандармського управління ще зперед двох літ (10. І. 1912) з такими відомостями про український рух. На Київщині існувала

в 1907—1908 рр. українська соціял-демократична »Спілка«, під керуванням студентів, головно жидів. Її зліквідовано. Перед »Спілкою« існували в 1903—1905 рр. »Укр. Револ. Партія« і »Укр. Соціялістична Партія«. На початку 1911 р. зліквідовано в Київі ґрупу приналежну до »Укр. Студ. Громади«. Р. 1903 у Волочиску арештовано з нелєґальною літературою В. К. Винниченка, »дезертира«. »По мнѣнію украинской революціонной интеллигенціи, проповѣдь самостійности въ мазепинскомъ смыслѣ, являясь домагательствомъ буржуазнаго характера, обречена на прозябаніе, такъ какъ всѣ противоправительственно настроенные кружки Украины усвоили программы соціалистическихъ партій«. Ані аґентурним способом, ані »негласными свѣдѣніями« не підтверджується вказуваний А. Савенком (у тодішніх його статтях у »Кіевлянинѣ«) зріст мазепинського руху. Між іншим, Управління має відомості, що одним з найактивніших перевозчиків нелєґальної української літератури з Австрії є лікар Модест Левицький в Радивилові, — йому помагає лікар Шепченко і невідомий почтово-телєґрафний урядовець. За ними зорґанізовано догляд.

Одночасно з сим донесенням департаментові поліції начальник київського жандармського управління в окремому листі до вик. обовязки віце-директора того-ж департаменту Н. П. Харламова сепаратно пише, що не слід цілком довіряти А. Савенкові, який »неоднократно привлекался къ судебной отвѣтственности за клевету и понесъ наказанія«, — отже треба дуже обережно ставитись і до його донесень про мазепинський рух, які можуть викликати безпідставну трівогу.

Затим, у відповідь на запит департаменту поліції, з приводу резолюції клубу київських націоналістів, київське жандармське управління 5. III. 1914 р. доносить: »Подпольное украинское движеніе въ настоящее время поглощено размахомъ легализованой дѣятельности Мазепинцевъ... Съ 1905 г. украинское сепаратистическое движеніе шло медленнымъ, но вѣрнымъ шагомъ, проводя украинскія тенденціи въ легальныхъ формахъ«. Клуби, українські видання, читальні, друкарні, газети, спроби орґанізувати в Думі українські фракції, праця відомого Грушевського в 2-ій Думі, в Союзі автономістів-федералістів поруч з поляками, отверті заклики поляків до єднання з »братнім 30-міліоновим українським народом«, — усе те не було у свій час »учтено«; »продолжительное отсутствіе нажима на украинское движеніе со стороны администраціи« довело до того, що »общество не только раздѣлилось на два враждебныхъ лагеря, но нынѣ вступило въ открытую и опасную для государства борьбу, при чемъ часть общества, стоящая за единство и недѣлимость Россіи, предвидя активныя выступленія со стороны сепаратистовъ ко дню юбилея украинскаго поэта Шевченка, обратилась къ Министру Внутрен-

нихъ Дѣлъ съ вполнѣ понятной по содержанію телеграммой, прося заступничества въ болѣе реальной формѣ. Дальнѣйшее наблюденіе за украинскимъ движеніемъ производится«.

Волинський губернатор повідомляє про трус у 32-х членів »Просвіти«. »Успѣхъ украинскаго движенія на Волыни, — пише він, — пока очень условный, но вредъ его несомнѣнный«. Проте наслідки 32-х трусів дали змогу притягти до відповідальности лише одну особу, яка мала в себе соціял-демократичну літературу. Про розвиток »украинофильства« на Волині, головно про місцеву »Просвіту«, доповідає міністрові й член ради міністра Зайончковський: »по примѣру Галиціи волынскіе украинофилы имѣли въ виду взять крестьянство въ свои руки путемъ организаціи мелкаго кредита«, але на боротьбу з ними виступив почаївський архимандрит Віталій.

Начальник бесарабського жандармського управління доносить, що мазепинської пропаґанди ніде не виявлено, — тільки надзиратель ґімназії в Більцях Кирило Калистратович Таченко виявився »ярымъ мазепинцемъ« та провадить мазепинську пропаґанду серед молоді й зноситься з київськими мазепинцями через свою сестру Олександру, яка вчиться в Київі в Жіночій Учительській Семінарії.

Начальник чернігівського жандармського управління також не вбачає проявів пропаґанди сепаратизму України, але українська молодь »повсемѣстно групируется для изученія малорусской литературы« (особливо в Ніжині, в Інституті). »Собранія эти политической окраски пока не имѣютъ«.

Так само голова херсонської жандармської установи констатує, що мазепинської аґітації досі не виявлено, тільки в т. зв. »украинскихъ кружкахъ« помітно збільшення інтересу до минулого »Малороссіи« та поки що лише теоретичні розмови про потребу українізації школи та суду. Одначе потрібні »мѣры« (себто догляд) принято.

Одеський градоначальник спиняється на діяльності одеської »Просвіти«, яка »повидимому« старається провести в життя проґраму українських соціял-демократів.

Щодо українського руху у Харкові єсть у »Дѣлѣ« нотатка з департаменту поліції про шкідливий напрям харківського журналу »Сніп«, який виходить з 1 січня 1912 р. Сей »Сніп«, так само, як київська »Рада« або львіське »Діло«, »несомнѣнно способствуютъ подъему среди населенія малороссійскихъ губерній національнаго самосознанія и возникновенію сепаратизма и враждебнаго отношенія ко всему русскому«, доказом сього може послужити хоча б факт самостійного виступу українців у Харкові, а також по інших місцевостях, при виборах до 4-ої Думи.

В »Юго-Восточномъ« районі український рух особливо виявляється в Новочеркаському, де з 10 IV. 1907 р. існує »Просвіта«, а з 1911 р. в Донському Політехнікумі засновано »Студенську Громаду«.

Міститься в »Дѣлѣ« й досить хаотичний змістом загальний звіт даних про українські »Просвіти« в ріжних місцевостях України. На підставі інформацій львівського консула подається тут на початку, що український рух — вигаданий ґрафами Станиславом та Казимиром Бадені, а також митрополитом Сембратовичем. У Росії головним керманичем руху є проф. М. Грушевський, »котораго украинцы называють президентом будущей Украинской Республики« і який живе тепер у Київі.

Далі переказуються згадані вище відомості про український рух на Полтавщині, та зокрема відомості про »Просвіти« на Полтавщині та по інших місцевостях на Україні[1]). Довідку, видно, складено в департаменті поліції, — скріпив її в. о. заступника діловода Самборський.

Отсе й усі наслідки »изученія« українського руху. Для кого навіть не секрет нездарність чинників охорони російського режиму, — і для того аж дивним видається отой їх безмірний анальфабетизм політичний, що дозволяв скоки од констатування цілковитої невинности даного явища до визнання його за найне-

---

[1]) Спробу заснувати »Просвіту« в Полтаві не було допущено. У Харкові існує »Українська Студенська Громада«. Така сама »Українська Студ. Громада« існує й у Владивостоку в »Восточномъ Институтѣ«, і статут Громади затверджено Директором Інституту 19. XI. 1907. »Українська Громада« існує також у Казані. У Київі звертають на себе увагу »Рада« (»въ сущности легальный органъ украинскихъ соціаль-демократовъ«) і »Укр. Хата«. В Умані 28. 3. 1909 відбулася Шевченківська вечірка, впорядчиків якої притягнуто до відповідальности за порушення правил 4. 3. 1906. На Поділлю існує »Просвіта«, діяльність якої, по донесенню губернатора, »вполнѣ закономѣрна«. »Просвіта« в Житомирі існує з 26. 2. 1907. В Чернігові »Просвіту« зареґістровано 18. XI. 1907. Тому, що в складі правління знайшлися неблагонадійні особи, губернатор їх виключив (осіб не названо). В Козельці чернігів. губ. була філія »Просвіти«, на зборах якої »являлась еврейская молодежь и всякій сбродъ« і яка ставила пєси »съ цѣлью унизить и осмѣять полицію«, — за що її й закрито. В Ніжині є філія »Просвіти«, »въ которую открыть доступъ и евреямъ«; на думку губернатора, існування сієї »Просвіти« небажане. У Миколаєві »Просвіта« заснована в лютому 1907 р.; неприхильних відомостей про неї нема. В Одесі існувала з листопада 1905 р. »Просвіта«, але за шкідливу діяльність її закрито. В Кубанській Обл. існувала »Просвіта«, яка мала 6 філій (Уманська ст., Кущівська, Тихоріцька, Усть-Лабінська, Зубово-Балкинська й Канівська); в кінці 1908 р. її закрито за шкідливу діяльність. У Катеринославі існує »Просвіта« (про її діяльність не сказано нічого). Існують ще »Просвіти« в Мелітополі й Баку.

безпечнішу справу, що міг доводити до поважних тверджень про соціял-демократичний напрям київської »Ради«. І такі наслідки »изученія« мали стати ґрунтом, на підставі якого мало бути вирішено долю отсього невинно-»опаснѣйшаго« явища.

В »Дѣлѣ« нема відомостей про якесь спеціяльне рішення з приводу телеґрами київських націоналістів, що мала започаткувати передвоєнну репетицію українського погрому. Але красномовно про таке рішення говорить документ, підшитий до діла на закінчення цілої тої телеґрамної акції: ще раніш виданий обіжник Столипіна до губернаторів із 20. І. 1910 р. про потребу великої обережности при розгляді прохань про реґістрацію »какихъ бы ни было инородческихъ обществъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей«, — місцевій владі, очевидно, повторено було пильніше додержувати вказівок сього красномовного обіжника. Правдиве дійство по тій репетиції настало з початком війни.

Українська позиція на початку війни.

Почалася війна. Положення українців було подвійно траґічне — по обох сторонах фронту. Крім тих тягостей війни, що для всіх були спільні, для них траґічною стала перспектива війни братовбійчої. А се відчувалося тим тяжче, що тоді не було ще тих внутрішніх, що настали пізніше, росколин між двома частинами нації. Взаємини українців російських із закордонними не захмарювалися тими розрахунками, що вже пізніше виявили хворобливі ознаки національного дуалізму.

По обидва боки кордону українці сумлінно виконували свій обовязок перед державою. Для нас се було тим тяжче, що ми робили те лише з формального зобовязання до мачухи, од якої зазнали стільки самої кривди, тим часом як українці австрійські свідомо боронили ті національні права, бодай обмежені, які вони все ж мали під Австрією. В декларації, яку оголосила »Украинская Жизнь«, тільки й можна було сказати, що ми будемо боронити свій край, свої хати, свої родини.

Оголошення війни застало мене на Україні, де я використовував тоді свою службову відпустку. З огляду на ускладнення, що повставали в громадському житті петербурзької колонії, я перервав відпустку й подався до Петербургу. Перед відїздом із Київа порозумівся телеґрафічно з С. В. Петлюрою, що по дорозі я спинюся на кілька годин у Москві для побачення з редакцією »Укр. Жизни«. Побачення відбулося за обідом у »Большой Московской Гостинницѣ«, куди, крім С. В. Петлюри, прибули О. Хруцький, Шеремєтинський та ще дехто з членів редакції (О. Х. Саліковського тоді не було в Москві). Дали мені прочитати

коректурну відбитку ч. 7 »Укр. Жизни«, що складалося лише з одної статті-відозви з приводу оголошення війни. Автором був С. В. Петлюра. Відозва давала ясну й катеґоричну відповідь щодо української позиції у наступній війні. Зазначалася наша тоді загальна певність, що війна стане переломовим моментом у життю »імперії народів«, що великий здвиг, який викличе вона в настроях громадянства, пересуне провід долею тих народів до рук демократії, а се вже само собою вирішить національну справу в Росії, — віра в російську демократію була в усіх нас непоборна. З сього ж погляду відозва С. В. закликала українців взяти активну участь у війні, що має привести до національного визволення нашого. З тими самими надіями земляки наші по той бік кордону кинулися в бій по стороні Австро-Угорщини... Кожний з свого погляду мав рацію. Українці Австро-Угорщини, маючи певний мінімум національної свободи та бачучи цілковите національне поневолення наше в Росії, натурально, сподівалися, що перемога центральних держав над Росією поведе до зміни українського становища в напрямі австрійської національної ситуації та ще й ту ситуацію поліпшить. Ми, українці російські, хоч як ненавиділи російське державне ярмо, але ще з часів Драгоманова по традиції й з щирого переконання вклонялися все тому ж фетишеві — шляхетному успособленню російської демократії, що стремітиме до національної свободи народів Росії разом із нами і в наших спільних інтересах. Ті інтереси дійсно були спільні, бо цілком ясно було, що без справедливого вирішення національної проблєми Росія не могла нормально існувати. Розуміючи так справу, ми, тодішні українці, за винятком непримиренних самостійників, були певні, що російська демократія, коли до її рук попаде державний провід, не стане чинити всупереч власним інтересам, — бо дальше поборювання національних змагань »інородців« неминуче провадило б до розвалу Росії. Тому позиція, яку визначав С. В. у своїй відозві, була цілком послідовна. Як людина активна, як реальний політик, що використовує сучасну ситуацію, він і не тратив нагоди заявити свою позицію з тої трибуни, що була тоді приступна.

Сей виступ С. В. Петлюри дуже характерний та історично-важливий, бо став він переломовим етапом у державницьких настроях всього тодішнього українського громадянства. Перелом той почав позначатися вже на початку війни, коли україножерна політика уряду, підпомагана реакційними колами, не тільки виявилася в диких формах у себе вдома, але й поширила свій чин на окуповані українські землі колишньої Австрії, а російська демократія способами Пилата умивала руки в сій справі. Проте, з вибухом революції стався новий вибух українських оптимістичних сподіванок щодо тісної кооперації з росій-

ською демократією. Не написана ще документальна історія тих сумних взаємин, але та історія неухильно вела та послідовно довела українське громадянство до остаточного й безповоротного розчарування в колишніх своїх сподіванках. Історія дала нам яскравий і наочний доказ, що державна спільність із Москвою неодмінно веде нас за всяких обставин до втрати національного права, до кривди нашим національним інтересам.

Я надаю великого значіння тому, що провідник нашого національного життя, яким був Симон Петлюра з кінця 1918 р., послідовно пройшов усі ті етапи національно-державної еволюції, бо, коли він врешті твердо став на певних вислідах, то висліди ті були результатом не лише теоретичних його розумовань, але й практичним витвором нашого дійсного національного життя. Ніхто не може сказати, що Симон Петлюра — національний фанатик, який уперто додержував тих поглядів, що собі їх раз назавжди, незмінно засвоїв; навпаки, — виходив він із поглядів навіть інших, але скермовував їх із примусу логіки самих подій. Історія національно-державної думки Симона Петлюри — се історія думки українського громадянства взагалі, — і він лише умів її більше, ніж хто, поглибляти до остаточних вислідів та активно переводити її в саму дійсність.

Наша нарада в »Большой Московской Гостинницѣ« обмежилася самою справою відозви. Перечитавши уважно ту відозву, я дістав враження далеко йдучих обіцянок, яким заперечували ті найновіші факти, що я був їх свідком в останні дні у Київі. Перші ж дні війни позначилися тут війною з »внутрішнім ворогом«, яким у першу чергу було українство: почалося з адміністративного припинення всієї української преси, хоч вона, зокрема київська щоденна »Рада«, стояла на тім самім становищі, що й проєктована відозва »Украинской Жизни«. Я завважив, що за таких обставин безоглядна проповідь єдиного фронту може викликати замішання в поглядах та настроях українських, особливо, коли не маємо вже своєї преси, де можна було б навести відповідні корективи. На се мені С. В. завважив, що в такий історичний момент, коли починається, очевидно, величезна европейська війна, не можна роздвоюватися; треба твердо стати на якийсь один бік. Застереження в момент загострення відносин двох сторін не лише не поможуть, але й пошкодять нашій справі. Останні кроки російської влади щодо українства — се продовження правительственної тактики руками бюрократії; ми ж досі ділили долю з Росією, змагаючись разом із російською демократією вибороти кращу долю для нашого народу; ми стояли на тому, що перемога демократичних сил Росії — се заразом і наша перемога. А той здвиг усього життя народів Росії, що має статися наслідком війни, мусить, натурально, покли-

кати до життя, до чину сили демократії. У відповідний момент маємо на щось рішитися, — а наше рішення послідовно виступає з наших попередніх засадничих позицій — будування долі нашого народу спільно й за допомогою демократичних сил народів Росії

Розуміється, не можу сказати, що се слова С. В. — до буквальности точні; але зміст їх був такий. Сі арґументи не розвіяли у мене тяжких сумнівів, що повставали од вражінь, які щойно дістав я на Україні. Але вибору, дійсно, не було, — треба було на щось одно рішитися, а вирішивши, твердо шляху додержувати. На той шлях, що його рекомендувала »Украинская Жизнь«, цілком незалежно вступили й київські українці, прийнявши активну участь в орґанізації військової допомоги в запіллю. Та орґанізованість українських елементів у певній праці підготувала їх до дальших подій і не дала їм розґубитися, коли ті події настали. Але треба сказати, що й тоді не було у нас того захоплення, яке бачимо серед січових орґанізацій у Галичині; факти життя послідовно доводили українське громадянство вже у другій половині 1915 року — до невтралітету та навіть до »пораженських« течій. Ті настрої, по короткому антракті революційного захоплення, під впливом тих самих життьових арґументів, довели до єдиного лоґічного національно-державного висліду, що яскраво втілився якраз в особі С. В. Петлюри та в його дальшій національній праці.

——o——

Українська молодь укривала своїм трупом поля битви. Старше громадянство працювало попліч з іншими елементами громадянства російського. Зокрема енерґічною та вже навіть з погляду національного корисною була праця наших людей у »Союзѣ Земствъ и Городовъ Юго-Западнаго Фронта«, де працювало, під проводом Ф. Р. Штейнгеля, досить наших людей (серед них — Д. І. Дорошенко, А. Г. Вязлов, А. В. Ніковський), що розвинули широку доброчинно-просвітню працю в Галичині та Буковині. Віддано працювали в справі допомоги раненим українцям жінки. Українські лазарети існували по багатьох містах — не лише на Україні, але й поза її межами — в Москві та в Петербурзі. Скажу кілька слів про український лазарет в Петербурзі, з огляду, між іншим, на ту безсумлінну чорносотенну аґітацію, що повстала з приводу українських лазаретів.

Лазарет для ранених українців повстав тут з ініціятиви української колонії на пожертви та щомісячні вкладки од $1^1/_2$ до 200 карбованців. Лазаретом кермувала ґрупа дам-українок, а саме: О. В. Алексієва, А. Ю. Волкова, Н. В. Енґель, М. І. Забіло, Н. М. Лотоцька, О. Ф. Туган-Барановська, С. С. Ющенко. Працювали безплатно в лазареті лікарі — А. Войнович, М. Гегело, П. Маслаковець, П. Меркулов, С. Потоцький.

Роспочав свою діяльність лазарет в-осени, в половині листопада, першого ж року війни. Одкриття лазарету було урочисте, і при тій нагоді заманіфестовано було українську позицію в справі війни. Присутній на тій урочистості проф. М. І. Туган-Барановський указав на особливий характер війни, що має сприяти й мирному розвиткові народностей Росії; такі факти, як улаштування українських лазаретів у Петрограді та Москві, в державних центрах Росії, мають символічне значіння: промовець бачить у тому потвердження своєї думки, що належний розвиток російської держави може відбуватися лише в симбіозі народів, які не почувають обмеження в своїх правах. М. А. Славінський підкреслив негідність нагінок на українство в той час, коли не менш двох міліонів українців виконує свій обовязок на війні, а ми тут у міру сил своїх виконуємо горожанський обовязок вдома; беручи участь у задоволенню того, що викликається потребами війни, з тим більшим правом маємо взяти участь у результатах перемоги.

На користь лазарету улаштували були концерт артист І. О. Алчевський та лекцію проф. М. І. Туган-Барановський (в орґанізації тої лекції прийняли участь Ф. Ф. Зєлінський, М. П. Чубинський, П. М. Мілюков, Н. А. Ґредескул, М. А. Славінський). Прибуток від двох сих підприємств — 1500 карб. — дав можливість покрити видатки на початкове улаштування лазарету*).

---

*) Обслуговувалося 25 ліжок (були ліжка й іменні, одно — імени українця-авіятора Л. М. Мацієвича). Значна частина праці була безплатна (середній медичний персонал або діставав поменшене удержання, або задовольнявся поворотом коштів на проїзд). Хворі самі прибірали свої ліжка, а також палати, в яких лежали, для чого розміщено їх таким способом, щоб ліжко тяжче хворого було між двома легше пораненими товаришами.

В лазареті заведено навчання ранених грамоти, шевства та плетення мереж рибальських і інших сіток. Грамоти вчили дві сестри-доброволиці за допомогою самих ранених, серед яких були з освітою двокласових шкіл. В наслідок того всі ранені виходили з лазарету грамотними. Крім того, аґроном Яковлів прочитав кілька лекцій із сільського господарства — про травосіяння, плекання худоби, виробництво шкір і т. п.

Виходячи з лазарету, ранені одержували що найнеобхідніше для них з одежі, а також книжки — переважно книжки петербурзького видавництва »Благотв. Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ«. Звязок лазарету з своїми клієнтами на тому не припинявся; хто перебував у слабосильних командах поблизу Петербургу, — прибували по святах до лазарету як додому, а хто попадав на позиції, писали листи та діставали подарунки. Ті ранені, що поверталися додому, одмовлялися од своєї пайки подарунків — на користь товаришів, що або йдуть на позиції, або вже на позиціях перебувають; на їх бажання посилано на позиції такі необхідні речі, як елек-

Се маленьке лазаретне діло, проваджене пильно та з повною гуманітарною відданістю українських жінок, може бути конкретним показчиком української позиції в справі війни. Поза стороною суто-гуманітарною, була ще й інша сторона — ідейна, освітлена в промовах на заснованню лазарету. А тим часом, повстала ціла газетна сенсація з приводу, — хто міг би тому повірити, — »лазаретного сепаратизму«. Що, здавалося б, може бути невинніше та нешкідливіше улаштування лазарету для ранених? Скільки позаводили лазаретів ріжні народності, і ніхто не бачив у тім якоїсь укритої злочинної цілі. Та треба було появитися українським лазаретам, як зараз україножерні елєменти на ґвалт задзвонили. »Кіевъ« запобігливо подає, кому відати належить, точну адресу українського клубу, »гдѣ помѣщается въ украинской обстановкѣ госпиталь, вѣроятно, для удобнѣйшаго распространенія среди раненыхъ воиновъ мазепинскихъ воззрѣній. Помощь раненымъ, — писали київські фарисеї, — великое, святое дѣло, но зачѣмъ связывать его съ лазаретной клубной затѣей? Неужели нельзя было обойтись безъ ихъ содѣйствія?« Сих лицемірів, бачте, бентежило те, що »даже въ дѣлѣ помощи раненымъ они (себто українці) не могли оставить своихъ Каиновыхъ затѣй«, а сі »Каиновы затѣи« полягали в тому, що »всѣ объявленія на дверяхъ госпиталя пишутся не по-русски«, а »по-украински«, и фонетикой, а не обыкновеннымъ русскимъ правописаніемъ: »Госпиталь Українського громадського зібрання«; »Люде добрі! Жертвуйте на ранених воинів«. Къ чому эта фонетика, эти демонстративныя »і«, отсутствіе »ъ«, если бы дѣло шло только объ искреннемъ сочувствіи къ судьбѣ раненыхъ?« »Трудна борьба съ мазепинцами, — завважає з сього приводу проникливий »Кіевъ«, — ухъ, какъ они хитры и изворотливы и какими казанскими сиротами умѣютъ прикидываться! Но бороться необходимо сейчасъ по одному тому, что они издавна заслужили отъ нѣмцевъ титулъ »друзей Германіи«, а мы, вѣдь, воюемъ съ нѣмцами«.

Плідна думка упала на ґрунт сприятливий, розробило її »Новое Время« та й помандрувала вона по всіх українофобських підголосках. »Утро Россіи«, що дуже радо такі ідеї підхоплювало, відгукнулося великою статтею, в якій національні українські — і лише українські — лазарети названо »узко-эгоистическими измышленіями узколобыхъ политическихъ филантроповъ«, при чому московська газета витанцьовувала такі дотепні па: »Господамъ лазаретнымъ сепаратистамъ« не слѣдовало бы въ своемъ стремленіи къ обособленію по національностямъ

тричні ліхтарики, запальнички, ножі, записні книжки, теплі повстяні килимки та інше.

останавливаться на полпути. Въ московскомъ лазаретѣ »строго выдержанномъ въ украинскомъ стилѣ, стоило бы заодно ввести и украинскую фармакопею: наша общепринятая »россійская фармакопея«, несомнѣнно, нарушитъ строгій »украинскій стиль« спеціальнаго украинскаго лазарета. Что станется съ ранеными, въ какомъ положеніи окажутся врачи въ томъ случаѣ, когда неистовые Роланды »національзаціи« лазаретнаго дѣла потребуютъ и національзаціи пріемовъ лѣченія. Вслѣдъ за украинской фармакопеей придется тогда вводить еврейскую санитарію, армянскую хирургію и, чего добраго, мордовскую бактеріологію«. Якусь вину, інтриґу, зраду, з боку українського вишукувалося там, де нормальний, не порушений націоналістичною хоробою, розум людський жадним чином не міг нічого зобачити.

Генеральний погром у вигляді »визволення«.

З перших днів »визвольної« війни почалися шалені репресії на все українське. Знову зазнало нечуваних утисків многострадальне українське слово й насамперед — преса.

Повставши на основі тимчасових правил 24 березня 1905 р., українська преса увесь час була немилою дитиною в очах російського правительства. Вже перша газета — »Громадське Слово«, яка намірялася зявитись на світ на підставі згаданих правил, так і не народилася, бо стремління до крайової автономії, що стояло в проґрамі газети, адміністрація оцінювала як »посягательство на существующій государственный строй«, — замість того, вийшла »Громадська Думка«, якої перше ж число було сконфісковане. Отже зразу ж показалося, що й мінімальні точки української національної проґрами не можуть знайти виразу в українській пресі. І по ревоюції 1905 р. так само, як і до неї, треба було для освітлення проґрамових завдань українства та для обєктивної інформації вдаватися до пємонтів закордонних.

Колись про події на Україні Европа була досить освідомлена, — в XVII столітті незгірше, ніж у XIX та XX-му. Вже по Мазепі, який став обєктом дослідів і сюжетом для художніх творів, відомості про Україну мають характер випадковий, — хоч іще Наполєон живо цікавився Україною, надаючи українській проблємі значіння поважного. На початку XX-го ст. закордонна інформація про Україну знову набірає систематичнішого характеру. Р. 1903 появився у Відні під ред. Р. Сембратовича двотижневик „Ruthenische Revue“, що обернувся опісля в місячник „Ukrainische Rundschau“ під редакцією В. Кушніра. Видання сі й ставили собі завданням — інформацію Европи про Україну, а преса закордонна широко ті інформації передруковувала. Найхарактеристичнішим заграничним рефлєксом на ті інформації був лист знаного норвезького письменника Бєрн-

стерне-Бєрнсона, який писав до редакції „Ruthenische Revue“: »З усіх починів сучасного життя Ваш почин видається мені найґрандіознішим. Підняти до рівня свідомого, культурного народу 30 міліонів українців, збудити їх од вікового гніту, — се повинно одушевити! З того часу, як мене се почуття захопило, — до появи „Ruthenische Revue“ я нічого не знав про се, — моє життя стало багатшим, моя віра в людство посилилася. Я уважно слідкую за кожним Вашим словом. Воно таке свіже, нове, справедливе й різке, — се захоплює! Вітаю Вас і Вашу шляхетну справу!« Року 1904 „Ruthenische Revue“ опублікувало анкету з приводу положення українства в Росії (в звязку з указом 1876 р.) та відповіді на ту анкету, — на неї відгукнулися видатні люде з усіх країв*). Справа, роспочата „Ruthenische Revue“, дала добрі наслідки, — українська проблєма все більше інтересувала закордонну пресу. Спорадично появлялися аналоґічні видавництва й по інших місцях. Напр., третя книжка паризьких „Les Annales de Nationalités“ за 1913 р. вся присвячена справі українській. У вступній до книжки статті знаний французький учений Сеньобос пише: »От народ, один із численніших в Европі, проте майже невідомий. Він не має навіть твердо засвоєного імени: то його називають малоросами, щоб відріжнити од великоросійської народньої маси, то українцями — для означення розселення його по окраїнах Росії та Польщі, то частина його ж називає себе русинами. Він ніколи не був обєднаний в одній тривалій державі. Він жив завше в найнесприятливіших умовах«. Говорячи про цензурні утиски над українським словом, французький учений не може собі уявити, як можна забороняти книги лише за саму мову, якою їх написано, та щоб ілюструвати абсурдність такого положення, каже: »Лише уявіть

*) Д. І. Донцов умістив р. 1913 в »Укр. Жизни« витяги з тих відповідів. Проф. А. Лєруа-Болієі, який іще р. 1877 виступав проти указу 1876 р., в „Revu des Deux Mondes“ пише, що він завше згадує про становище українців у своїх викладах в „Ecole des sciences politiques“ та що деякі з його учнів поставили положення українців за обєкт своїх спеціяльних дослідів. Проф. Кембриджського університету О. Бровнінґ, висловивши глибокий жаль з приводу російських репресій та передбачаючи дуже нещасливі од них наслідки, каже, що »всі інтеліґентні та політично освічені люде мають ужити свого авторитету на те, аби боротися з тими убійчими заходами, проти яких ви боронитеся«. Член шведського парламенту А. Гедін писав: »Російська система оглушення духа й морального удушення дивує нас. Така міра рафінованости нечувана. Се змішування мов, що базується на свавільній та абсурдній назві (»мало-русскій«) має в собі за ціль поставити українську мову та українську національність у залежність од московського народу..... Мова — се дихання нації. Задушити незалежне життя інтелєктуальне та моральне якої будь національности — се значить одняти од поступу силу, яку йому ніщо заступити не може«.

собі, що-б у нас заборонено було Містралеві друкувати провансальську його поему »Мірейль!«... Українці домагаються необхідної автономії, за якої можна було б вільно вживати їх мови та їх звичаї дістали б уважливе відношення«*)

І з початком війни українську справу обслуговувано власне за кордоном, головно у виданнях »Союзу визволення України«, бо в Росії ся »визвольна війна« одним із перших наслідків для українства мала завішення української преси. Се був цілком послідовний акт з боку російського правительства щодо »бывшей України«: у воєнній ворохобні найзручніше здавалося завдати смертельний удар визвольним змаганням українського народу. Власне ще й до початку війни українська преса животіла лише завдяки безмірній сліпоті російської бюрократії, яка не добачала того, що було у неї перед очима. Пригадую, напр., такий куріозний випадок. Комітет орґанізації гіґієнічного зїзду (року, мабуть, 1912-го) послав до відповідного міністра (здається, до міністра внутрішніх справ, не пригадую тепер, до якого саме) депутацію, яка мала, між іншим, вияснити, чи може бути допущено на тім зїзді реферати українською мовою. Міністр не вагався й хвилини вирішити се питання так, що про українські реферати й мови бути не може, бо інакше се означало б визнання українських наукових установ, української преси. Коли міністрові завважили, що в Київі українське наукове товариство існує, існує там і преса українська, навіть кілька ґазет, то він рішуче заперечив

---

*) Крім орґанів періодичних, трактовано про українську справу в книжках і брошурах. Е. Пернерсторфер та О. Бавер торкаються становища не лише австрійських українців, але й російських, — Бавер доводить конечність перебудови Росії в державу рівноправних націй. Перед початком війни, р. 1914, появилася знаменна брошура Бедвіна Сандса (Рафаловича) — „The Ukraine". Автор висловлює переконання, що од вирішення української справи залежить те чи інше становище Росії серед західніх держав. В широких автономних правах України він убачає ґарантію европейської рівноваги. З вирішенням української справи звязує він і питання геґемонії на Чорному морі, справу Дарданелів та майбутньої Туреччини. Втрату України для Росії вважає за страшнішу, ніж утрату Польщі та Фінляндії. Автор передбачав, що українська справа, бувши підложжям усієї політики між Росією та Австрією, стане приводом до війни між ними. Уважаючи ситуацію за дуже поважну, Сандс гаряче рекомендує, щоб у Анґлії ознайомилися з українською справою; Анґлія осудила поступовання Росії з жидами, грузинами, фінами та іншими пригніченими народами і, коли проходила мимо української справи, то лише тому, що її не знала. Автор обурюється російською націоналістичною пресою, що вимагає щораз більших репресій супроти України. Сі переслідування, образливі для національного почуття українців, на його думку, посилюють національну свідомість українського народу та поглиблюють прірву між ним та народом державним.

сьому, авторитетно доводячи, що й не могло того бути, бо се перечило б істотним інтересам держави.

Між іншим, велику ролю і в самому повстанню, і в посиленню тих скорпіонів, що падали на українське слово, одіграв особовий склад київської цензури — т. зв. комітет у справах друку. На чолі його стояв реакційно та по українофобському успособлений проф. університету Т. І. Флоринський, що здавна заявив себе ворожими виступами проти українства. Делеґації від української преси він заявив просто: »Теперь настало время намъ сосчитаться«.

Фахівцем в українських справах у тому ж комітеті був згадуваний лікар С. Щеголев — автор того памфлєтного доносу на український рух та на українських діячів, що був правдивим підручником для жандармських установ цілої Росії. Перші й найтяжчі репресії на початку війни впали на українське слово з ініціятиви сих катів людської думки та людського слова. На допомогу сим людцям та щоб створити видиму підставу для їх чину, почали появлятися формальні доноси на українство й українців у місцевій націоналістичній пресі, головно в »Кіевѣ« та »Кіевлянинѣ«. »Глас народа« визнав, що арешт та заслання Грушевського сталися завдяки старанням, які походили з сих спільних джерел.

Старанням сеї українофобської банди в Київі, зараз по оголошенню війни 20 липня закрито українську газету »Раду«, — затим — »Маяк«, »Українську Хату«. 9 січня 1915 р., у виконання наказу начальника київської військової округи, київський губернатор роспорядився »пріостановить на все время военнаго положенія всѣ періодическія изданія на малорусскомъ нарѣчіи, древне-еврейскомъ языкѣ и еврейскомъ жаргонѣ«. Тоді перестали виходити журнали: »Літературно-Науковий Вістник«, »Дзвін«, »Рідний Край«, »Сяйво«, »Світло«, »Україна«, »Молода Україна«, газети »Рілля«, »Згода«, »Наша Кооперація«, а також »Записки Українського Наукового Товариства«. Щоб видрукувати чергову книжку »Записок« київського Наукового Товариства, треба було її друкувати у Москві, де місцева цензура не була поінформована про плани столичної та київської адміністрації. »Пусть лучше не просятъ«, — таку красномовну резолюцію поклав на початку війни один із київських генералів на проханню київських журналістів про відновлення української преси. З завоюванням Львова та Чернівців апетит до репресій над усім, що мало ознаку українства, дійшов до апоґею; правительство російське, інспіроване українофобськими елєментами, як ґр. В. Бобринський, планувало, знищивши закордонні гнізда »мазепинства«, край покласти сьому останьому. Українофобська какофонія голосно залунала в російській націоналістичній пресі,

ганебно провокуючи наклепами в тодішніх воєнних обставинах. З одночасним завішенням української преси в Галичині та Буковині не залишилося на цілім просторі укр. земель ні одного укр. орґану преси. За українців говорили інші — чорносотенні газети. Не легко було в тих умовах достукатися і в чужі прийми, а як удавалося, — то не з тим голосом, як у себе вдома. Се був удар по національних українських інтересах більший, ніж се може показатися з першого погляду. Преса російська на Україні, наслідуючи столичні видання та конкуруючи з ними в опінії обивателя, не геть то одбивала місцеві інтереси і — найменше — національний характер краю. Як і взагалі місто на Україні, сі російські ознаки міста мали вигляд островів серед моря української стихії. Але, зверхи дивлячися, зір убачає лише самі острови на широкому морі, — тож можна було думати, що й нема на Україні жадних національних інтересів. Коли не стало української преси, — ніхто вже й не скаржився, — настав зовнішній спокій смерти в національному життю України. Пізніше деякі орґани української преси дістали дозвіл на друк, але — »подъ условіемъ соблюденія правилъ правописанія русскаго языка«. Се вже було не лише чистим абсурдом, але й грубим знущанням. Коли російський правопис навіть для російської мови уважався за мало відповідний, — се доводила не раз започатковувана та врешті таки доконана його реформа, — то який сенс, крім голого знущання, мала ся вимога щодо української мови, яка вже мала поступовіший та раціональніший правопис фонетичний. Проте й далі уперто повторювано вимогу друкувати »въ соотвѣтствіи съ неотмѣненнымъ высочайшимъ повелѣніемъ 18—30 мая 1876 г., коимъ воспрещено печатать произведенія тисненій съ какимъ бы то ни было отступленіемъ отъ общепринятаго русскаго правописанія«. Тут уже й недвозначно згадувалося, що закон 1876 р. не було скасовано.

Українство в світлі реакційної думки.

Страх перед українським сепаратизмом — се найпостійніша провідна думка російської політики щодо українства. Забороняє, душить, оголошує, що не було, нема й не може бути, а заразом — не спускає з очей ненависної примари все того ж жахливого, невловного »мазепинства«. І де, справді, не крилося те мазепинство! »Кіевлянинъ« підняв кампанію проти українського клубу тому, що там серед ріжних прикрас у кімнатах доглянув »плахты и прочую этнографію«, а Савенко навіть подавав думку переробити на московський лад бані на київських церквах, вбачаючи в них поважне джерело сепаратистичної думки. Коли й безгласна баня церковна звертала на себе пильну увагу, то що вже писалося про живих, мертвих та ненароджених мазепинців,

а вважливе начальство не менш пильно збірало усю ту писанину до скарбниці своєї памяти та в провід до свого чину. Не було й того простого зрозуміння, що отим панічним страхом перед мазепинством, ставленням у Київі памятників Іскрі та Кочубеєві само ж правительство та його вірні клєврети сприяли популяризації та поширенню мазепинських традицій.

Російська течія реакційна залишилася вірною собі до кінця за всяких обставин. І війна з її тяжкими росчаруваннями не одхилила російської реакції од раз обраного шляху. Навіть навпаки, воєнні обставини використовували російські чорносотенці, щоб коли не повалити, то, принаймній, ослабити ворожі їм громадські елєменти. Се був слушний момент, якого вороги українства не могли не використати. І яких лише огидливих обвинувачень, яких ганебних прізвищ не нагромаджували на своїх політичних противників усі одмінки »Прусскаго Знамени«, — як називали звичайно офіціоз Союза Русскаго Народа — »Русское Знамя«. »Начавъ съ »освобожденія« русскаго народа, — писав »Кіевъ« (у статті »Упразднители Россіи«), — наши »освободительные элементы доходятъ уже до полнаго упраздненія его. Господа эти, какъ извѣстно, имѣютъ обыкновеніе и очень любятъ выступать въ роли борцовъ за »народную свободу«, радѣтелей о »благѣ« русскаго народа. Между тѣмъ самое существованіе русскаго народа оказывается для нихъ подъ большимъ сомнѣніемъ; болѣе того — прямо отрицается ими«; сим займаються, розуміється, лише »озлобленные политическими неудачами и крушеніемъ ихъ теорій люди, не отказывающіе никому, даже финляндцамъ и евреямъ, въ правѣ доводить до крайности безпочвенныя притязанія на національное самоопредѣленіе« (»Симбирянинъ«); сі люде »приносятъ русскіе интересы въ жертву интересамъ инородчины« (»Волга«); се вони пустили в рух »выдуманное Милюковымъ и его приспѣшниками племя »украинское« (»Кубанскія Обл. Вѣд.«). То чи ж дивно, що Колюбакин (тоді саме на війні забитий), як свідчив »Голосъ Руси«, »только тогда и сталъ прекраснымъ и рѣдкимъ человѣкомъ, когда порвалъ со всѣми господами слѣва и надѣлъ офицерскій мундиръ, какъ извѣстно, несовмѣстимый съ прогрессивною дѣятельностью, какъ и вообще ни съ какой темной профессіей«.

Коли таким добірним словарем посипалося представників громадянства російського, то яку ж міру реакційної запеклости скермовано було на українство! Та й справді. »Коварный ляхъ« з його традиційною »интригою« досить таки потерпів від пригод воєнних, тож, натурально, на певне співчуття заслуговував; навіть жиди й ті на початку волею лихої долі здобували милостиві усміхи зправа. Таким чином, українці зайняли всі нацьковані вакансії та опинилися в ролі бенефіціянтів, на яких скермовано було

безподільно увагу фахівців політичного цькування. І зрозуміло. Коли яку будь поступову діяльність, на думку російських реакціонерів, погодити можна лише з »темною професією«, то вже така демократична течія, як українська, мала малюватися в правих очах як темніша темної ночі та повинна була в правій свідомості викликати найбільші нічні страхи. То ж як було не скористуватися такою зручною нагодою та не звести остаточні рахунки з українством, коли здавалося можливимъ зруйнувати саме гніздо його в Галичині.

У свій час я занотував на сторінках »Украинской Жизни« зразки тих вигадливих дотепів, якими обкидувано українців та українство на початку війни, коли окуповано було Галичину і вже, здавалося, мазепинство було за три чисниці до смерти. Не завадить навести тут деякі соковиті вирази тогочасного російського чорносотенства для ілюстрації правдивих його настроїв у час, коли воно уважало за відповідне зовсім росперезатися.

Перше питання, розуміється, про те, хто й скільки дав. В сьому, може єдиному, випадку блуд наших противників був щирий та сумлінний: права психолоґія не могла собі уявити якої будь, невикликаної безпосередніми інтересами діяльности, за яку хто-небудь та що-небудь не дав би. Авторитетний для того часу експерт у таких справах »Земщина« з певністю посвідчувала: »Мазепинцами могутъ называть себя люди, за австрійскіе серебренники сѣющіе измѣну и вражду, чтобы оторвать изъ-подъ мощнаго крыла Двуглавого Орла Малороссію и бросить ее въ швабскую неволю«. В тім самім тоні непорушного авторитету твердила й »Русская Рѣчь«, що українство — »движеніе, поддерживавшееся на деньги изъ Берлина«, що »украинцы или мазепинцы отказались отъ русской идеи по соображеніямъ политическаго свойства, потому что это было для нихъ выгодно, ибо и они (!) желали пить изъ чаши бытія, кушать сладкіе пироги«. »Мазепинское движеніе, — казав »Свѣтъ«, — сочиняющее »самостійную Украину«, сочинено нѣмцами, ведется на нѣмецкія деньги и по нѣмецкой командѣ, а цѣль его — очень явная: отдать всю Малороссію »отъ Карпатъ по Кавказъ« подъ власть Австріи«. »Эти господа, — говорив і досвідчений »Кіевъ«, — состоятъ на содержаніи у австрійскаго правительства и всю свою дѣятельность, какъ литературную, такъ и практическую, ведутъ на средства, заимствованныя изъ австрійскаго казеннаго сундука«. »Мазепинство, — свідчив і »Голосъ Руси«, — существовало и существуетъ на нѣмецкія деньги, и его, распаленному нѣмцами, воображенію, преподносилась нелѣпая мечта объ особомъ украинскомъ государствѣ подъ скипетромъ габсбургской имперіи«. »Мазепинство — дѣло рукъ германской и австрійской политики, — писало »Утро Россіи«. — »Пропагандою мазепинства австрійское правительство

разсчитываетъ внести смуту во взаимныхъ отношеніяхъ великороссовъ и малороссовъ; поддерживая мазепинцевъ, оно домагается въ соціалъ-демократическихъ кругахъ украинскаго общества создать политическое движеніе, которое бы связало руки русскому правительству и тѣмъ самымъ предоставило бы свободу австрійскому движенію на Балканскій полуостровъ«. Куріоз чи абсурд сього випаду збільшується тим, що автор статті — Кашкаров — говорив про соціял-демократів австрійських, які, розуміється, натурально діяли в інтересах своєї держави.

Яка ж могла бути кваліфікація, в часі війни, сих приклонників німця, аматорів »солодких пирогів«? Се, — писав »Кіевъ, — »выродки изъ русской семьи, имя которымъ мазепинцы... Украинцы — злостные враги Россіи, и имъ должна быть объявлена нашимъ государствомъ безпощадная война... Шпіонство украинцами причисляется къ категоріи филантропическихъ добродѣтелей... Россійскіе украинцы — измѣнники и предатели, и жаждутъ они лишь гибели Россіи, чтобы на ея развалинахъ создать »самостійну, незалежну Украйну« (се речення передруковане було цілою низкою чорносотенних провінціяльних листків, як »Орелъ«, »Виленскій Вѣстникъ« та ін). »Въ концѣ концовъ весьма трудно рѣшить, — вагається »Кіевъ«, чего у г. г. украинцевъ больше: рѣдкаго ли нахальства, или же змѣиной подлости. Думается, что при наличности того или другого качества все же должно брать перевѣсъ послѣднее, ибо только люди съ іудиной совѣстью могутъ, дѣлая ясные дѣтскіе глаза, плести предательскую паутину, занимаясь фабрикаціей революціонныхъ »мовъ«.

Висловлювалися гіпотези і, так би мовити, зоологічного характеру, що залічували українців то до найненажерливіших пород сарани (»Ревельскія Извѣстія«), то до ріжнородних пород гадин, переважно отрутної вдачі. Щодо сього останнього припущення надзвичайно мальовничий опис так символічно долею охрещеного Сергія Дурасевича умістив »Голосъ Руси« під поетичним, хоч і не зовсім грамотним, заголовком: »Змѣя на солнцѣ«: »На груди славянства, подъ ласкающими лучами южнаго солнца, отогрѣлась змѣя. Имя ей — »мазепинство«. Хвостъ змѣи шевелится между Кіевомъ, Волынью и Подоліей, а голова глубоко засѣла въ габсбургской монархіи. Змѣя эта пятнистая. Пятна на ея шкурѣ бѣлыя, желтыя и голубыя — цвѣтовъ знамени »самостійной Украины«. Измѣна печатью Каина горитъ на вѣнчикѣ змѣи. Измѣна вскормившей и защитившей Украину матери-Россіи. Измѣна славянской душѣ. Мазепинцы давно плетутъ кружево своихъ козней. Сначала они заговорили объ особенностяхъ своего языка; бездарный и злобный профессоръ Грушевскій сочинилъ идіотскую украинскую »грамматику«. Началась война, и мазепинцы сказали себѣ: »съ запада свѣтъ! Вильгельмъ

и Францъ-Іосифъ дадутъ намъ освобожденье и самостійность«. Къ этому давно стремились украинцы:

Австрія — вотъ ихъ пароль,
Ихъ лозунгъ — измѣна Россіи«.

Само собою, в сій безодні злочину й зради не могло обійтися без жида. »Кіевъ« етнологічно пояснював, що »въ украинскомъ лагерѣ находится большое количество Сорензоновъ; порукой въ томъ являются страстный, агитаціонный характеръ украинскаго движенія и фанатическая ненависть къ московофиламъ«. В іншому місці та сама добре поінформована газета повідомляла, що »въ составъ такъ называемыхъ »мазепинцевъ«, входитъ изрядное количество горбоносыхъ »малороссовъ«, а малороссы переходятъ въ еврейскій »бундъ«. Повстає таким чином певна зміна матерії, і вже недалеко час, як дотепно завважає газета, »когда какой нибудь Залізнякъ, прогнанный изъ кіевскаго университета за »украинскія« свинства, станетъ хлопотать передъ абиссинскимъ неґусомъ о принятіи подъ просвѣщенную африканскую опеку русскихъ евреевъ«. »Русская Рѣчь« пішла ще далій шляхом ревеляцій та виявила, що в лавах українців, крім жидів, знаходяться ще »армяне и поляки да люди съ весьма сомнительнымъ прошлымъ, напр. ссыльные, разстриги и проч.« А якийсь професор Дмитрій Поздєєв, на основі дослідів академіка О. Соболевського, прийшов до ще поважнішого винаходу: »Дѣятели« украинскаго движенія«, особенно генералы »украинскаго« воинства, — въ значительномъ процентѣ не малоруссы, а великоруссы, поляки, евреи, обыкновенно никогда не жившіе въ »Украинѣ«, не владѣющіе малорусскою рѣчью и вообще не имѣющіе ничего общаго съ малоруссами. Они появились въ »украинскомъ« лагерѣ болѣе или менѣе недавно. По своимъ политическимъ убѣжденіямъ это — тѣ господа, которые примыкаютъ къ партіи народной свободы«.

Подавалося в реакційній пресі навіть скорочену проґраму, наче б компендіум української справи. Як писав найбільш освідомлений »Кіевъ«, українці проповідують, що »малороссы и бѣлоруссы имѣютъ, оказывается, болѣе общаго съ поляками, латышами, армянами и даже евреями, чѣмъ съ своими родными — по крови, вѣрѣ и языку — братьями-великороссами«. От тому »малороссы, оказывается, вовсе не малороссы, а »украинцы«, — »самостійный« народъ, для котораго г. г. Грушевскій и К-о сочинили и новый, особый »украинскій« языкъ, — на столько »самостійний«, что малороссы совсѣмъ не могутъ его понять«. Тож виходить з української науки, що в Росії та й на всьому світі — »всѣ инородцы. Гдѣ же русскій народъ? — слушно запитувала газета. — Увы! Его, оказывается, въ дѣйствительности вовсе не существуетъ: это почти »недоразумѣніе«... А не существуетъ

русскаго народа, — не существуетъ, ясно, и Россіи; какая же можетъ быть Россія, когда нѣтъ самаго объекта ея — русскаго народа, а есть только одни инородцы, частью только »ославяненные«? Очень остроумный методъ, при помощи котораго можно упразднить любой народъ, любое государство: стоитъ объявить всякую разновидность нѣмцевъ, французовъ и т. д. »самостійными« инородцами, чтобы и нѣмцы, и французы, и т. д., а съ ними и Германія, Франція и т. д. оказались »почти недоразумѣніями«. Въ Европѣ могло бы не оказаться, такимъ образомъ, ни одного дѣйствительно »самостійнаго« народа, — кромѣ еврейскаго, конечно, — и ни одного дѣйствительнаго государства: все оказалось бы инородцами и почти недоразумѣніемъ«.

Такими вичерпуючими арґументами побивав українців місцевий орґан, маючи на увазі публику провінціяльну. В »Новому Времени« М. Меньшиков освітлював справу з ширшого, як і належить столичній газеті, погляду, викриваючи незнані до того часу умови расового добору: »Да, это нѣчто съ ногъ сшибательное, — аж дивується він, — нѣчто такое, что можно бы назвать политическимъ идіотизмомъ, если бы тутъ не было самой черной гнусности, какую видѣлъ свѣтъ... Нашлось нѣкоторое количество недоумковъ, которые наперекоръ тысячелѣтней исторіи и общему имени, признанному во всемъ свѣтѣ, начали сочинять изъ малороссовъ какую то особую не русскую національность, какой то непонятный для малороссовъ особый языкъ и пр. Въ своей ненависти къ Россіи нѣкоторые фанатики додумались до того, что начали проповѣдывать необходимость для малороссовъ жениться только на еврейкахъ, чтобы поскорѣе измѣнить самый типъ украинскій, отодвинуть его отъ русскаго. Одновременно проповѣдывалось проклятіе русскому языку, вѣрѣ, государственности и культурѣ, причемъ вся Малая Русь приглашалась подъ австрійскую корону«.

Коли злочинність українська так виразно випирала з мотивів і філолоґічних, і етнолоґічних, не кажучи вже про політичні, то чи ж була потреба дошукуватися якої конкретної вини в окремих випадках? »Украинцамъ, составлявшимъ настоящую прокламацію, — писав »Кіевъ« з приводу одної студентської прокламації, — было неудобно включить въ нее призывы къ Габсбургамъ и надежды на разгромъ Россіи: бумажка имѣла своимъ объектомъ русскую учащуюся молодежь. Но при болѣе удобномъ случаѣ составители не преминули бы включить эти пункты. »Щирые украинцы« по существу дѣла — самые низкопробные предатели и политическіе авантюристы, поддерживающіе несомнѣнную связь со всѣми революціонными русскими и зарубежными партіями. Посмотрите, какъ съ пѣной у рта отстаиваетъ права »украинцевъ« еврейская радикальная печать съ »Днемъ« и »Рѣ-

чью« во главѣ, и вы тогда убѣдитесь, что эта почтенная компанія имѣетъ общихъ руководителей и общую штабъ-квартиру«.

Кожна націоналістична редакція вигадувала потрібний факт чи »обробляла« якусь непевну чутку у такому вигляді, що опісля трудно пізнати основу їх. Пустило, напр. »Новое Время« качку про те, що в Київі на роковини Шевченкові їздив по Хрещатику жид на коні та кермував демонстраціями. Ось як затим обробив сю леґенду »Орелъ« у статті »Мазепинскія упованія«: »Когда Германія объявила намъ войну, въ Кіевѣ во время народныхъ шествій съ русскими знаменами и изображеніями Государя явились люди, кричавшіе: »Да здравствуетъ Францъ-Іосифъ«, »Да здравствуетъ самостійна Украина«; эти люди были биты; бившіе ихъ были привлечены къ уголовной отвѣтственности, и, кромѣ того, одно изъ начальствующихъ въ г. Кіевѣ лицъ объявило въ »Новомъ Времени«, что ничего подобнаго не было, что все это праздныя измышленія дѣятелей »Двуглаваго Орла« во главѣ съ Голубевымъ, нынѣ уже покойнымъ. И что на самомъ дѣлѣ все-де обстоитъ благополучно«.

Або такий випадок. Коли появилася звістка, що члена Союза визволення України Меленевського прийняв Таалат-бей, обіцявши йому допомогу в утворенню незалежної укр. держави, фантазія націоналістичних борзописців запрацювала з гарячковою енерґією. »Южное Слово« повідомляло, що до Царгороду їздила ціла депутація українських членів австрійського парламенту, а »Новое Время« додало, що в тій депутації »приняли участіе главные сотрудники московской »Украинской Жизни«. При тому особа Меленевського виросла в фіґуру ґіґантичну: се, — інформував »Колоколъ«, — перша персона в українстві: він »основалъ домъ Шевченки во Львовѣ, разработалъ украинскую мову, а 21 февраля 1913 р. сжегъ портретъ россійскаго Императора и требовалъ немедленнаго объявленія войны Россіи. Меленевскій — признанный глава мазепинцевъ; но его чтутъ и »культурные« украинофилы, ибо онъ открылъ »исторію« Украины, будто бы ничего общаго съ остальною Русью не имѣющей, онъ сотрудничалъ въ кіевской »Радѣ«, предсѣдательствовалъ на украинскихъ »научно-археологическихъ съѣздахъ«.

Всі сі брехні правої преси не були брехнею bona fide, якоюсь несвідомою помилкою. Через усе те мережево, що його плели реакційні публіцисти, червоною ниткою вилася злісна ціль — ущемити українство, тикнути на його пальцем на очах у влади, що лише дожидала конкретних вказівок. Коли, напр., »Голосъ Руси« прозоро натякав, що »самые злѣйшіе мазепинцы, т. е. измѣнники, конечно, не за рубежомъ, ибо австрійскіе подданные не могутъ »измѣнять« Россіи, а гнѣздятся въ нашемъ отечествѣ, на нихъ — особливое наше вниманіе«, то »Кіевъ« слідом за тим

послужливо конкретизував сю загальну вказівку: »Думается, что всевозможныя »кныгарни« и различныя »невинныя« общества, даже утвержденныя въ установленномъ порядкѣ, но съ примѣсью »украинскаго« элемента — далеко не такъ невинны, и при внимательномъ осмотрѣ въ ихъ резиденціяхъ можно было бы найти кое что любопытное«. А »Русская Рѣчь« і юридично уґрунтовує наслідки таких заходів, нагадуючи, що »участіе въ »украинскомъ« или »мазепинскомъ« движеніи во всякомъ случаѣ преступно. Напримѣръ, въ 110-й статьѣ Уголовнаго Уложенія читаемъ: »Россійскій подданный, виновный... въ обѣщаніи, прежде объявленія войны, иностранному правительству, за себя или за другихъ, содѣйствовать его военнымъ противъ Россіи дѣйствіямъ, наказывается срочною каторгою«. Преступленіе сіе именуется государственной измѣной. Памятуя о семъ, просимъ »украинцевъ« нашихъ перестать играть съ огнемъ и позакрывать »ковбасни«, учрежденія для препровожденія времени »на досвиткахъ«, »книгарни«, »крамныци« и остальную чепуху, а равно и не »гавкать« на русскихъ дѣятелей. Всему свое время. Покуражились, ну, и довольно. Довольно тѣмъ болѣе, что безъ указанныхъ учрежденій свободно можно обойтись. Такъ, у Варѳоломея Антоновича Дубинина колбасы великолѣпныя, съ чеснокомъ и безъ чеснока, съ печинкою и съ говьядыною; имѣется и кышка. На досвитки ходить теперь не время. Кныгы въ кныгарни никому не нужны, а крамъ въ крамныци — не крамъ, а нисенытныця. Отъ »гавкання« болитъ только горло, да оно и не страшно, и безсмысленно. Де мыръ и тышына, панове, щастлыви тамъ люды, блаженна сторона«. »Никто не мѣшаетъ малороссамъ, — писали »Моск. Вѣдомости«, — играть на бандурѣ, плясать гопака, ѣсть пампушки и галушки... Но создавать изъ всего этого какой то національный языкъ и національную культуру, это уже значитъ сѣять политическій сепаратизмъ и противоестественный федерализмъ въ единой русской землѣ«.

В Москві примарою сепаратизму ставала українська мова; одеським чорносотенцям не давали спати ковбасні з »малоросійською ковбасою«, а чорносотенці астраханські злостилися до божевілля з приводу заснування українського клубу та звернулися, як повідомляла »Земщина«, до міністра внутрішніх справ з такою телеґрамою:

Въ мѣстныхъ газетахъ было опубликовано объ открытіи въ г. Астрахани малороссійскаго клуба; записи членовъ принимаются. Дабы ослабить могучую, все нарастающую силу великаго объединеннаго народа русскаго, враги Россіи задались гнусной цѣлью розъединить его, обособивъ малороссовъ и великороссовъ. Правительства Австріи и Германіи много лѣтъ тратили на это громадныя деньги: поддерживали и покупали у себя и у насъ или создавали, при помощи своихъ школъ, русскихъ отщепенцевъ-измѣнниковъ изъ малороссовъ, окрещенныхъ хохлами позорной кличкой »мазепинцевъ«, которыхъ и посы-

лали въ Россію проповѣдывать расколъ. Мазепинцы эти служатъ въ нынѣшнюю войну австрійскими развѣдчиками и шпіонами, выдаютъ своихъ братьевъ-галичанъ озвѣрѣлымъ австрійскимъ бандамъ и истязаютъ нашихъ плѣнныхъ солдатъ хуже, чѣмъ нѣмцы: вѣшаютъ ихъ, отрѣзаютъ носы, уши, выкалываютъ глаза, поджариваютъ на огнѣ... Мы глубоко возмущены тѣмъ, что въ то время, какъ по призыву Царя вся Россія объединилась и вышла на смертный послѣдній бой съ австріяками и нѣмцами, внутри Россіи, въ это страдное время, могутъ свободно раздаваться голоса, призывающіе русскихъ людей къ раздѣленію. Мы думаемъ, что подобныя выходки мазепинцы позволяютъ себѣ не въ одной только Астрахани, а потому и обращаемъ на нихъ вниманіе вашего высокопревосходительства, какъ на явленіе дерзкое и въ настоящее время недопустимое«.

Українські клуби, книгарні й просто крамниці, навіть ковбасні, — ось що дрочило російських чорносотенців, — сі злочини підводили вони під ст. 110 чи яку іншу сувору статтю кодексу карного. З смаком і навіть із гумором правдивого ката смакувала, напр., »Волга« ті кари, що готові впасти на українців:

»Если поводъ къ мечтаніямъ даютъ нѣкоторые факты текущей жизни, ну, хоть то обстоятельство, что въ завоеванной нами Галиціи »мазепинцевъ« не вѣшаютъ, — то вѣдь, едва ли милость или, вѣрнѣе, презрѣніе, проявляемое властью къ этимъ выродкамъ славянства, можетъ что либо доказывать. Кромѣ того, въ Галиціи пока особое временное управленіе, а у насъ то Грушевскій уже арестованъ и, будемъ надѣяться, за свою предательскую дѣятельность получитъ возмездіе полной рукой«.

Гасло, що його засвоїли українофоби, звучало дуже виразно. »Оно (мазепинство), — пише »Кіевъ«, — должно теперь безвозвратно умереть, а если оно не захочетъ умереть, то его надо безпощадно задавить«. Ідеї сеї секти вішайлів та душителів знаходили відгук і по інших місцях, — місцеві газети в Орлі та у Вільні майже в тих самих словах рекомендували: »нечего намъ миндальничать съ пресловутой культурой украинской, — ее надо разъ на всегда задушить«.

В тім самім напрямі, але докладніше, висловлювалось і »Новое Время« устами свого визнаного барда. »Теперь, — писав Меньшиков, — мнѣ кажется, не время разговаривать съ предателями; русская армія и русская власть хорошо сдѣлаютъ, если выметутъ этотъ соръ изъ предѣловъ какъ Галиціи, такъ и Россіи. Правительство прекрасно сдѣлаетъ, если тщательно продезинфецируетъ мазепинскія норы и трущобы, дабы галиційская зараза не распространилась на коренную Малороссію... Велика или мала конспирація мазепинцевъ, велика или мала шайка злодѣевъ, они всѣ должны быть переловлены и изъяты изъ русскаго общества«.

Може забагато погостив я читачів тою стравою, якою живилося громадянство в Росії в часі війни. Сю гостру, дразнючу страву приймати можна хіба в невеликих дозах, а в більшій кількості то — річ нестерпна. Але без сих — з загальної кількости

небагатьох — прикладів трудно було б зрозуміти ту політичну та й моральну атмосферу, якою дихало українське громадянство на протязі всього часу війни — од самого її початку. Ті квіточки людожерної красномовности, що їх читає теперішнє молодше покоління в московських еміґраційних виданнях, — се самотужні безпредметові зусилля, порівнюючи з тим, що друкувалося з ясним, конкретним завданням не лише ущемити, але й задушити, з прихильним потакуванням міродайних верхів та на кошти, що широко плили з державної скарбниці.

Чорносотенна писанина робила своє діло насамперед, розуміється, в запіллі. Серед своїх читачів вносила вона отруту націоналістичної ворожнечі та ненависти до всього українського, а се, само собою, не могло не понижати загального темпу українського життя.

Але впливи тої »літератури« мали й протилежні наслідки. Самі українофоби глибше підкреслювали значіння українства, ніж як його розуміли в малосвідомих політично колах, — увесь час надавали йому значіння політичне — бунтівниче й революційне. Академік О. Соболевський писав, напр., що »украинство въ неукраинскихъ кругахъ извѣстно подъ именемъ мазепинства — и не безъ основанія«. Вся та настирливо проваджена чорносотенна аґітація примушувала й задуматися, а чи воно справді все так, як пишеться, та шукати правдивого освітлення справи. Хоч як мало залишилося тоді джерел такого освітлення, та все ж, хто хотів, той їх знаходив. Несотворена брехня, настирливо повторювана, штовхала думку, будила приспану українську свідомість, наводила на міркування близькі до тих, за які так напосідалася чорна преса на українство. Ту саму літературу цілими ваґонами пересилалося, для патріотичного гіпнозу, і в окопи, де люде мали час, у перервах у військових подіях, не лише перечитувати, але й обмірковувати, робити аналоґії, порівняння між тими жертвами, що вони, сини України, віддають для »спільної батьківщини«, та тою кваліфікацією їх потреб національних. Се мусіло будити та напружувати національне почуття, підвищувати національну свідомість. От чому у час революції такі широкі кадри національно-свідомих людей дав якраз воєнний фронт. Серед інших джерел української свідомости, джерел »од противного«, чорна преса була, безперечно не останнім з погляду практичного значіння. Врешті не так важливий був річевий зміст того, що писалося, як те, що справа стала на чергу дня, вийшла з того льоху, в якому досі перебувала. Розбуджувано заспану думку, — тому навіть ворожий галас був тим корисний, що будив її і тим сприяв пробудженню свідомости політичної та національної.

Голоси з поступового табору.

Українська декларація, надрукована в »Украинской Жизни«, зустріла й сумлінну оцінку — і в певних, небагатьох, орґанах преси, і з боку окремих представників російського громадянства. »Рѣчь«, проваджена П. М. Мілюковим та Й. В. Ґессеном, на протязі всього критичного часу воєнного, дотримувала шляхетної позиції в українській справі, хоч за се їй не раз перепадало од чорної преси. І в даному випадку »Рѣчь« писала: »Только враги украинства — и враги здраво понятой національной политики Россіи — могли утверждать, что россійскіе украинцы — сепаратисты и мазепинцы.... Разрушая своей безусловной лояльностью нелѣпое обвиненіе въ сепаратизмѣ, отнимая всякую почву у обвинителей, украинцы тѣмъ самымъ помогаютъ созданію тѣхъ условій, при которыхъ должны выработаться правильныя и нормальныя основы сожительства россійскихъ народностей, одинаково отстаивающихъ цѣльность государства, защищающихъ его нераздѣльность«.

Серед інших відгуків поступового крила російської журналістики заслуговує на особливу увагу виступ В. А. Мякотина в »Русскихъ Запискахъ« (»Галицкіе украинцы и русскій національ-либералъ«, 1915, II) з приводу вже згадуваної статті Струве. Се був виступ у тих тяжких для українства обставинах, коли воєнна окупація Галичини, здавалося, положила край якій будь українській національній акції та давала добрий привід до виступів у стилю ідейної боротьби П. Струве. Щодо останнього В. Мякотин зазначає, що

»въ переживаемый нами моментъ подобныя проявленія особенно тягостны и опасны«. Виступи П. Струве »характерны уже въ силу особенностей того момента, къ которому они пріурочены. Въ исторіи Галиціи открывается сейчасъ новая страница: занятая русскими войсками восточная Галиція переживаетъ большой и сильный кризисъ, и жизнь ея вступаетъ въ новое, не вполнѣ еще опредѣлившееся, русло. И именно этотъ моментъ, полный тревожныхъ ожиданій для украинскаго населенія Галиціи, г. Струве, наравнѣ съ другими, болѣе откровенными націоналистами, счелъ самымъ подходящимъ для того, чтобы выступить съ новыми призывами къ борьбѣ противъ украинскаго національнаго движенія и съ проповѣдью ограниченія національныхъ правъ галицкихъ украинцевъ... Не будучи достаточно знакомъ съ подлинною жизнью Галиціи, больше того, — видя передъ собой не живыхъ людей, а абстрактныя схемы, безвозбранно проводимыя въ пустомъ пространствѣ, онъ готовъ съ легкимъ сердцемъ уничтожить всѣ культурныя пріобрѣтенія галицкаго украинскаго населенія ради будущаго »органическаго сліянія Галиціи съ общерусской культурной стихіей« и лишь рекомендуетъ »спокойную твердость« и »благожелательную умѣренность« при проведеніи этого сліянія, утѣшая галицкихъ украинцевъ, что они за то получатъ возможность опираться на »великую русскую культуру«, и это будетъ »неизмѣримымъ культурнымъ обогащеніемъ для маленькаго осколка »русскаго народа«. Но

каковы будутъ конкретныя формы этого »культурнаго обогащенія«, г. Струве не говоритъ, какъ не говоритъ онъ конкретно и о томъ, каково должно быть, по его мнѣнію, отношеніе ко всѣмъ другимъ особенностямъ Галиціи, кромѣ вѣры и языка... Его (Струве) теоретическія положенія на счетъ взаимоотношеній отдѣльныхъ національностей въ государствѣ неясны, недодуманы и противорѣчивы, а тотъ историческій комментарій, которымъ онъ снабдилъ эти положенія, крайне мало согласованы съ дѣйствительными фактами исторіи. При такихъ условіяхъ рѣшительный и увѣренный тонъ открывателя новыхъ истинъ, какой усвоилъ себѣ г. Струве въ своихъ разсужденіяхъ, представляется крайне забавнымъ... Г. Струве однимъ взмахомъ руки устраняетъ съ поля споры филологіи и торжественно заявляетъ, что »исторически, политически и культурно« малорусскій языкъ есть и долженъ быть нарѣчіемъ, а не языкомъ. Пріемъ, что и говорить, достаточно рѣшительный, но, наблюдая эту рѣшительность, трудно удержаться отъ улыбки и отъ предательской мысли, что г. Струве, какъ-никакъ числящемуся профессоромъ, лучше было бы воздержаться отъ столь блестящихъ побѣдъ надъ филологами и отъ екскурсій въ мало знакомыя ему области научнаго вѣдѣнія«. Міркування Струве »это не что иное, какъ самый вульгарный націонализмъ, правда, закутанный въ нарочито хитрыя слова, но нимало не выигравшій отъ этого въ своей содержательности и убѣдительности и нисколько не потерявшій вульгарности«.

Але таких виразних голосів із безсумнівним змістом було не багато. В інших звучить уже загальна фразеологія, в неясності якої криються якісь застереження досить сумнівної природи. »Москва не вірила сльозам« — тим проґрамовим заявам, що виходили з українських фракцій у перших двох Думах, виголошувалися в українській пресі та у виступах українських політиків (напр., у »Освобожденіи Россіи« М. Грушевського, в »Украинскомъ Вопросѣ«). Ось в яких еластичних та хистких виразах писав кн. Є. М. Трубецкой, про якого анкету вгорі вже згадувано, в »Русской Мысли«, редаґованій П. Струве:

»Мы боремся за освобожденіе всѣхъ народовъ вообще, всѣхъ тѣхъ, кому угрожаетъ пониженіе и угнетеніе, безъ различія племени и исповѣданія. Мы сражаемся за право національностей вообще, за самый національный принципъ въ политикѣ, въ полномъ его объемѣ«... »Задача, навязанная намъ исторіей,... въ одинаковой мѣрѣ возвышается надъ антагонизмомъ племеннымъ и вѣроисповѣднымъ. Это — задача по существу сверхнародная, универсальная, — задача всеобщаго политическаго возрожденія всѣхъ порабощенныхъ національностей«... »Новыя маленькія національныя государства должны родиться на свѣтъ Божій, а старыя должны быть сохранены и доведены до своихъ естественныхъ, національныхъ границъ«... »Россія должна сохранить за собою значеніе державы-освободительницы, защитницы всѣхъ малыхъ и слабыхъ народовъ противъ народовъ-хищниковъ. Народы должны проникнуться убѣжденіемъ, что она никому изъ нихъ не грозитъ поглощеніемъ, а для всѣхъ служитъ заступницей. Тогда Россія станетъ центромъ союза народовъ въ цѣляхъ общей и ихъ безопасности«... »Широкое объединеніе національностей во всѣхъ областяхъ духовной жизни при сохраненіи всемірной культуры въ многообразіи національныхъ ея выраженій, осуществленіе духовной связи націй при широкой ихъ матеріальной взаимопомощи, — таковъ идеалъ, къ которому мы должны стремиться«...

За всією загальністю сих фраз можна ще тут вбачати певну засадничу сприятливість також до »сохраненія особенностей« народів, які входять і в склад Росії. Але дальша піфічна фразеологія того ж автора викликала вже поважні сумніви щодо дійсного всього змісту: »Волею судебъ Россія призвана служить той высшей сверхнародной культурѣ, въ которой отдѣльныя народности не истребляютъ, а восполняютъ другъ друга. Исполнитъ она эту свою задачу или вмѣсто того удалится въ пещеру зависти и тамъ, в духовномъ уединеніи, будетъ пожирать свою добычу, — это, конечно, всецѣло зависитъ отъ ея доброй воли. Теперь или никогда отъ нея зависитъ выбрать путь жизни или смерти, стать центромъ союза народовъ ради общаго ихъ спасенія противъ всякого хищенія или насилія или добровольно обречь себя на гибель, которая суждена каждому народу-хищнику«.

Так неясно не говорять, коли хотять сказати просто й отверто, чому вони спочувають та чого хочуть. Виразний коментар до сих слів, у тій самій книжці журналу, подає редактор його П. Б. Струве, виявивши такі жадання в дусі »народа-хижака«: »При извѣстныхъ условіяхъ »украинское« движеніе можетъ развиваться, и такъ какъ я этому не сочувствую, то я считаю необходимымъ, чтобы само русское общество противодѣйствовало этому движенію, которое можетъ угрожать внесеніемъ раздвоенія въ развитіе единой русской культуры«.

Так говорив рожевенький ліберал російський. У тому самому уникливому тоні говорить і на більш густо-червону фарбу змальований Б. А. Гуревич, що в збірнику »Отечество« умістив статтю з виразним титулом »Россія — творимая нація«. Поставивши питання, »какъ единая культура Россіи должна размежевать роль языка націи и языковъ національностей«, автор відповідає: »Чтобы русской культурѣ достигнуть расцвѣта, не теряя своей роли, связующей народы, она должна беречь языкъ русской національности, свой языкъ, ставшій живой связью народовъ. И въ этомъ смыслѣ мнѣ кажется желательнымъ, чтобы ростъ вліянія украинскаго и бѣлорусскаго языковъ не грозилъ распадомъ духовныхъ силъ русскаго народа, единство которыхъ такъ еще нужно для созданія сердца Россіи — общерусской культуры, къ которой могли бы тяготѣть и культуры національностей«.

Се темне місце теж якось натурально звязується з страханнями того ж Струве перед »украинской опасностью«, що загрожує викликати »расколъ въ русской націи« та »колоссальную растрату исторической энергіи населенія россійской имперіи« — в наслідок так само »роста вліянія украинскаго и бѣлорусскаго языковъ«.

Безсумнівно коментує всі неясності соромливих авторів із кола російських лібералів уміщена в січневій книжці »Русской

Мысли« за 1916 р. стаття Д. Муретова — »Этюды о націонализмѣ«, яку проф. М. Ф. Сумцов назвав »Этюдами по человѣконенавистничеству«. З приводу сеї статті писав він: »Маленькая статья г. Муретова заслуживаетъ большого вниманія, какъ симптомъ большой опасности. Не успѣлъ русскій народъ во всемъ его цѣломъ отбиться отъ Гинденбурговъ и Макензеновъ, какъ къ нему на шею полѣзли Петръ Бернгардовичъ Струве и Дмитрій Муретовъ съ тяжкой и весьма подозрительной ношей »великаго націонализма«.

Бувало й так, що російські поступовці покликають реакціонерів російських до відповіді, коли ті помилково не виконали за них чорної роботи та ще й — Боже борони — замість »ущемленія« обмовились словом терпимости до ущемленого інородця. З приводу статті нововременського »Іудушки Головлева« (так його назвав Михайловський) — М. Меньшикова, де той зоологічний націоналіст несподівано висловлювався за автономію окремих країв Росії, виступив у »Русскому Богатстві« А. Петрищев, дуже стурбований такими проєктами. Тими проєктами Меньшиков, на думку сього поступового російського публіциста,

»примѣняетъ къ національному вопросу испытанный принципъ землеустроительной политики: народы, населяющіе россійскую имперію, пусть укрѣпляютъ за собою свои полоски въ »единоличную собственность«. Укрѣпляя, они неминуемо вступятъ во взаимныя пререканія. А такъ какъ при этомъ столь же неминуемы пререканія съ имперскимъ начальствомъ, долженъ разгорѣться пока вообще довольно слабый окраинный сепаратизмъ. Это задѣнетъ государственную народность и начнется не хуже, чѣмъ въ Австріи... Какія же отсюда проистекутъ послѣдствія? Первое важнѣшее и, навѣрно, неминуемое: національный раздоръ заслонитъ проклятые соціальные вопросы... Второе послѣдствіе, довольно вѣроятное: при этой диспозиціи могутъ случится »полныя отпаденія«. Но спокойно смотрѣть на отпаденія никто не станетъ«.

На шпальтах поступової преси містяться статті й безсумнівно провокаційного характеру. Популярний журнал »Современный Міръ« умістив статтю б. члена Держ. Думи Г. Алексинського »О провокаціи«: автор витяг із ревеляційних сварок еміґраційних, друкованих у женевській »Боротьбі«, непровірені відомості про ніби-то провокаційну працю деяких членів »Союзу визволення« та узагальнив ті відомості з прозорим натяком на український рух взагалі. Стаття ся була тою водою, що пролилася на »пустиню жаждущу« — на ті настрої російського громадянства, що вже були досить насичені ворожнечею до українства через інсинуації націоналістичної преси. Ся остання широко ужила сього приводу напуститися на цілий рух український та, — використовуючи обставини військового часу, а головне те, що »гніздо мазепинства«, Галичина, була тоді окупована російським військом, — допускалася найгидкіших інсинуацій на адресу українства, вимагаючи щораз нових репресій.

Та ледве чи не найбільш відразливим було поступовання одного з лідерів кадетської партії В. О. Маклакова, що не погидував повторити підлу брехню про »німецькі марки«, — спеціяльно актуальну в тих обставинах війни з німцями. Ледве чи може оправданням для нього бути, що ту саму брехню оголосив, у часі війни, з думської трибуни й міністр закордонних справ Сазонов. На отвертий лист С. О. Єфремова, надрукований в »Укр. Жизни«, автор брехні не одповів*).

---

*) Ось текст листа С. Єфремова:

М. Г. Василій Алексѣевичъ.

»Ваша политическая дѣятельность какъ члена партіи народной свободы, ваше участіе въ борьбѣ съ ритуальнымъ навѣтомъ, ваше выступленіе въ качествѣ защитника по дѣлу Бейлиса, окончившееся и для васъ лично скамьей подсудимыхъ, — все это давало основаніе думать, что вы не способны принимать участіе въ національной травлѣ, отъ кого бы она ни исходила и противъ кого бы ни направлялась. Исключенія, казалось бы, не должно составлять и украинское національное движеніе, какъ бы вы лично къ нему ни относились, — и тѣмъ болѣе, что вотъ уже восемъ мѣсяцевъ, съ начала европейской войны, это движеніе подвергается неустанной и ожесточенной травлѣ и вслѣдствіе прекращенія всей украинской прессы не можетъ въ настоящее время даже защищаться отъ клеветническихъ навѣтовъ. Казалось бы, что ваше участіе, — разъ вамъ угодно было проявить его, — въ этой новой, хотя въ то же время и чрезвычайно старой, тяжбѣ можетъ выразиться только въ одномъ направленіи. Но... »въ № 10-мъ варшавскаго журнала „Świat"(отъ 6-го марта) появилось изложеніе вашей бесѣды съ сотрудникомъ названнаго журнала о русско-польскихъ отношеніяхъ, сочувственно подхваченное уже и »Прикарпатской Русью«. Вниманіе останавливаетъ на себѣ одно мѣсто изъ этой, кстати сказать, чрезвычайно характерной бесѣды. На замѣчаніе вашего собесѣдника о томъ, что поляки въ Галичинѣ въ самое послѣднее время вошли въ соглашеніе съ украинцами („rusinami"), вы »съ видимымъ неудовольствіемъ«, какъ отмѣчаетъ польскій органъ, отвѣтили буквально слѣдующее:

»Соглашеніе состоялось со вскромленной на нѣмецкія деньги („niemieckie pieniądze") украинской („rusińską") интеллигенціей, а не съ русскимъ (точнѣе — великорусскимъ, „rosyjskim") народомъ, который только теперь выражаетъ свою радость«.

Итакъ, къ согласному хору прикарпатскихъ и иныхъ клеветническихъ завываній въ націоналистической травлѣ украинскаго движенія присоединился, если мысль ваша передана вѣрно, и вашъ почтенный голосъ... Какъ политическій дѣятель не со вчерашняго дня, вы, коненчо, понимаете всю тяжесть обвиненія, публично брошеннаго вами по адресу украинской интеллигенціи. Понимаете также и возникающую для васъ обязанность — публично же подтвердить фактами столь тяжкое и серьезное обвиненіе. Понимаете, несомнѣнно, и общій долгъ всякаго общественнаго дѣятеля — »со словомъ обращаться честно«... Поэтому, не вступая пока въ полемику съ вами по существу вопроса, не касаясь также вашего, сопровождаемаго »видимымъ неудовольствіемъ«, замѣчанія о »русскомъ« (собственно »великорусскомъ«) народѣ въ Галичинѣ, — позволю себѣ выразить надежду, что вы не замедлите пе-

Ті виступи Струве, Алексинського, Маклакова та інших не можна росцінювати, як звичайні публіцистичні виступи, вислови особистої думки в звичайних умовах. У тих обставинах зоологічного устремління розбещеного націоналізму московського сей останній черпав у тих виступах свою ідеологічну базу та ще більше — зовнішнє оправдання в обличчі громадянства і вже роспаношувався з цинізмом, до міри якого, може, не міг би дійти, коли б не мав благословенства й з Синаю російської науки та російського лібералізму.

Треба признати, що з усіх російських лівих партій, поза кругами парламентарними, найбільш позитивно-виразним та традиційною московською ідеологією найменш зачепленим було ставлення до українства з боку найлівішого тоді крила с.-д. — с.-д. максималістів. Засадничу позицію сеї ґрупи висловив Лєнін у статті »О національной гордости великороссовъ« (»Соціалдемократъ«, № 35), де він навіть полємізує з московським націоналізмом та імперіялізмом[1]). Але се був голос з еміґрантського далека (річеве значіння того голосу виявилося пізніше), а представники тої самої партійної ґрупи в межах Росії московську »національную гордость« відчували та пропаґували не менш, як і типові чорносотенці з »Русскаго Знамени«. Один з авторитетних большевиків того часу, В. Базаров, дуже недвозначно виявляв свою нетерпимість московську до національного руху взагалі. »Какъ бы тамъ ни было, — писав він уже у листопаді 1916 р., отже — перед самою революцією, — уже теперь достаточно выяснилось, что оба вида націонализма, не смотря на ихъ кажущееся противорѣчіе, одушевлены однимъ и тѣмъ же стремленіемъ. Имперіализмъ — идеологія господствующихъ — послѣдовательнѣе, глубже и содержательнѣе. Національдемократизмъ — идеологія низшихъ и среднихъ слоевъ — поверхностный, идейно бѣденъ, полонъ наивныхъ и смѣшныхъ противорѣчій. Имперіализмъ — это экзотерическая вѣра жреца; національдемократизмъ — простенькое идолопоклонство пастуха«.

чатно же подкрѣпить извѣстными вамъ фактами свое положеніе о зависимости всего украинскаго движенія, представляемаго національной интеллигенціей края, отъ пресловутыхъ »нѣмецкихъ денегъ«. Къ этому считаю нужнымъ прибавить, что отсутствіе съ вашей стороны подобнаго рода фактическаго подтвержденія будетъ служить — не для меня только — неоспоримымъ признакомъ, позволяющимъ дать вашему поступку такую оцѣнку, какой онъ несомнѣнно заслуживаетъ. С. Ефремовъ. — Кіевъ, 19. III. 1915 г.«

[1]) »Намъ, представителямъ великодержавной націи крайняго востока Европи и доброй доли Азіи, неприлично было бы забывать о громадномъ значеніи національнаго вопроса, — особенно въ такой странѣ, которую справедливо называютъ »тюрьмой народовъ«, въ такое время, когда именно на дальнемъ востокѣ Европы и Азіи капитализмъ будитъ къ жизни и къ сознанію цѣлый рядъ »новыхъ« большихъ и малыхъ націй.

Голоси остороги.

Без своєї преси, без власних орґанізацій, з закритим ротом, із звязаними руками українці були в становищі, що здавалося безвихідним. Проте, де тільки проявлялася найменша щілинка для вияву громадської акції, ся остання зараз її заповнювала. Зібрався, напр., у тяжкий 1916-й рік у Київі кооперативний зїзд, — і він не промовчує про ті утиски й перешкоди, що повстають для кооперативної справи через обмеження українського слова, та виносить резолюцію: »Признавая, что широкая культурно-просвѣтительная дѣятельность кооперативовъ, являющаяся необходимымъ условіемъ дальнѣйшаго углубленія и развитія кооперативной работы, должна въ основѣ своей имѣть національную почву, съѣздъ признаетъ необходимость отмѣны національныхъ ограниченій для всѣхъ національностей и въ томъ числѣ: 1. отмѣны ограниченій украинскаго слова, 2. отмѣны запрещеній украинской пресы и издательствъ, 3. возобновленія прежнихъ и открытія новыхъ культурно-просвѣтительныхъ и научныхъ украинскихъ организацій и 4. необходимость школы на украинскомъ языкѣ«. А свої праці постановляє зїзд друкувати в мові українській.

»Чуждо ли намъ, великорусскимъ сознательнымъ пролетаріямъ, чувство національной гордости? Конечно, нѣтъ! Мы любимъ свой языкъ и свою родину, мы больше всего работаемъ надъ тѣмъ, чтобы ея трудящіяся массы (т. е. 9/10 ея населенія) поднять до сознательной жизни демократовъ и соціалистовъ. Намъ больнѣе всего видѣть и чувствовать, какимъ насиліямъ, гнету и издѣвательствамъ подвергаютъ нашу прекрасную родину царскіе палачи, дворяне и капиталисты.

»Мы полны чувства національной гордости, и именно потому мы особенно ненавидимъ свое рабское прошлое (когда помѣщики и дворяне вели на войну мужиковъ, чтобы душить свободу Венгріи, Польши, Персіи, Китая) и свое рабское настоящее, когда тѣ же самые помѣщики, споспѣшествуемые капиталистами, ведутъ насъ на войну, чтобы душить Польшу и Украину, чтобы давить демократическое движеніе въ Персіи и Китаѣ, чтобы усилить позорящую наше великорусское достоинство шайку Романовыхъ, Бобринскихъ, Пуришкевичей. Никто не повиненъ въ томъ, если онъ родился рабомъ; но рабъ, который не только чуждается стремленій къ своей свободѣ, но оправдываетъ и прикрашиваетъ свое рабство (напримѣръ, называетъ удушеніе Польши, Украйны и т. д. »защитой отечества« великороссовъ), такой рабъ есть вызывающій законное чувство негодованія, презрѣнія и омерзенія холуй и хамъ.

»Не можетъ быть свободенъ народъ, который угнетаетъ чужіе народы«, такъ говорили величайшіе представители послѣдовательной демократіи 19-го вѣка, Марксъ и Энгельсъ, ставшіе учителями революціоннаго пролетаріата. И мы, великорусскіе рабочіе, полные чувства національной гордости, хотимъ во чтобы то ни стало свободной и независимой, самостоятельной, демократической, республиканской, гордой Великороссіи, строящей свои отношенія къ сосѣдямъ на человѣческомъ принципѣ равенства, а не на унижающемъ великую націю крѣпостническомъ принципѣ привилегій. И именно потому, что

Єдиним орґаном, де українська думка могла знайти для себе вираз, рахуючись лише з загальними обставинами, а не з волею чужого господаря, була »Украинская Жизнь«. Ся єдина трибуна українська виконувала свій обовязок мужньо, щохвилі сподіваючись адміністративного обуха, який припинить і її існування. В новорічній статті на р. 1916 М. С. Грушевський »паки й паки« апелював до російського громадянства:

»Украинское общество Россіи, вступивъ въ послѣдніе годы в самое тѣсное сотрудничество съ прогрессивными кругами великорусскими и связавъ неразрывно разрѣшеніе украинскаго вопроса въ Россіи съ развитіемъ ея конституціонной жизни, областного самоуправленія и національнаго самопредѣленія, стоически переноситъ всѣ бѣдствія войны, усугубляемыя тяжкими репрессіями, объектомъ которыхъ стала украинская жизнь въ Россіи съ самаго начала войны и которыя продолжаютъ и по сей часъ окутывать густымъ облакомъ усмотрѣній всякое проявленіе ея. Парализуемое ими на всякомъ шагу, лишенное слова, поставленное подъ перекрестный огонь подозрѣній и инсинуацій, оно, несмотря на все это, стойко выдерживаетъ свою линію — свое непоколебимое рѣшеніе не отдѣлять своей судьбы отъ судебъ великорусскаго общества и прогрессивной, демократической Россіи, въ полной увѣренности, что рано или поздно общее торжество принциповъ общественной свободы, самоуправленія и демократизма въ Россіи принесетъ удовлетвореніе національныхъ запросовъ Украины, лежащихъ въ той же плоскости... Представи-

---

мы хотимъ ея, мы говоримъ: нельзя въ 20-мъ вѣкѣ, въ Европѣ (хотя бы и дальневосточной Европѣ) »защищать отечество« иначе, какъ борясь всѣми революціонными средствами противъ монархіи, помѣщиковъ и капиталистовъ своего отечества, т. е. худшихъ враговъ нашей родины; — нельзя великороссамъ »защищать отечество« иначе, какъ желая во всякой войнѣ пораженія царизму, какъ наименьшаго зла для 9/10 населенія Великороссіи, ибо царизмъ не только угнетаетъ эти 9/10 населенія экономически и политически, но и деморализуетъ его, пріучая къ угнетенію чужихъ народовъ, пріучая прикрывать свой позоръ лицемѣрными, яко бы патріотическими фразами.

»Намъ возразятъ, можетъ быть, что кромѣ царизма и подъ его крылышкомъ возникла и окрѣпла уже другая историческая сила, великорусскій капитализмъ, который дѣлаетъ прогрессивную работу, централизуя экономически и сплачивая огромныя области. Но такое возраженіе не оправдываетъ, а еще сильнѣе обвиняетъ нашихъ соціалистовъ-шовинистовъ, которыхъ надо бы назвать царско-пуришкевичевскими соціалистами (какъ Марксъ назвалъ лассальянцевъ королевско-прусскими соціалистами). Допустимъ даже, что исторія рѣшитъ вопросъ въ пользу великорусскаго великодержавнаго капитализма противъ ста и одной маленькой націи. Это не невозможно, ибо вся исторія капитала есть исторія насилій и грабежа, крови и грязи. И мы вовсе не сторонники непремѣнно маленькихъ націй; мы безусловно, при прочихъ равныхъ условіяхъ, за централизацію и противъ мѣщанскаго идеала федеративныхъ отношеній. Однако даже въ такомъ случаѣ, во-первыхъ, не наше дѣло, не дѣло демократовъ (не говоря уже о соціалистахъ) помогать Романову-Бобринскому-Пуришкевичу душить Украйну и т. д.«.

На жаль, все краще з ленінських заповітів забувають ті, кому треба їх памятати.

телямъ прогрессивнаго великорусскаго общества настаетъ время серьезно задуматься надъ необходимостью возобновленія, возможно скораго и полнаго, сколько нибудь нормальныхъ отношеній также и въ области національной жизни негосударственныхъ народностей Россіи, въ томъ числѣ и крупнѣйшей изъ нихъ, украинской, — необходимостью настоятельной съ точки ли зрѣнія осуществленія лозунга возможнаго развитія общественной жизни, или во имя несокрушимости принципа сотрудничества и солидарности прогрессивныхъ групъ, во имя неприкосновенности прогрессивной программы, въ которой охрана національной жизни негосударственныхъ народностей является столь существеннымъ членомъ«.

———o———

Поруч з освідомленням російського громадянства, вживалося способів для освідомлення також і кругів урядових.

Се робилося й способом простішим, — ми з Стебницьким зверталися до тих чи інших установ урядових, де треба було клопотати про які-небудь полекші, безпосереднє, чи вишукувалося який небудь хід посередній — через членів Думи, Державної Ради, через звязки в колах бюрократичних свої власні або кого небудь з членів петербурзької громади ТУП-а.

Але вживалося способів і урочистіших. Приїздили до столиці депутації. Року 1915 приїздила депутація з Київа в складі С. Ф. Русової та Ф. П. Матушевського. У Москві мав прилучитися до них С. В. Петлюра, але приїхав пізніше. З приїздом сих депутацій київські земляки звязували деякі поважніші надії, і се викликало в більш у таких справах досвідчених петербуржців певне посмішкувате відношення, — П. Я. Стебницький навіть спромігся на такий віршований опис тої депутатської подорожі:

Зажурилась Україна, — тяжко в світі жити...
Треба їхать до столиці милости просити.
Край великий, — міліонів, певно, з тридцять буде, —
А не можуть рідній мові прав добути люде.
Всі часописи замовкли, горе і з книжками:
Розвернулася цензура, — ляскає зубами...
На ввесь край одна людина тільки голос має, —
Бо жидів в своїй газеті ярижкою лає[1]).
Хто-ж поїде до столиці, до царського трону?
Треба-ж тридцять міліонів взяти в оборону!
Німців он як за макуху лаяно і клято, —
А у нас-же міліонам язика відтято!
Зібралися громадяне, довго міркували,
Всі по пальцям міліони, мабуть, перебрали:
Той слабує, той не хоче, цей не має змоги,
Цього жінка не пускає, той не зна дороги...
Врешті якось ублагали: двоє виїзджають,
А в дорозі — Бог поможе — третього спіймають.
Дійшла чутка до столиці: їдуть депутати!

[1]) Олена Пчілка в »Рідному Краю«.

Українці метушаться, біжать зустрічати.
Придибали товариства, прибігла й »Громада«...
Вже підходить, свище поїзд близько Петрограда...
Ось виходять із ваґону, — щось не дуже много:
Перший, другий... більш нікого, — та й то слава Богу...
Ой як стали депутати оббивать пороги, —
В-силу, в-силу волочили по столиці ноги.
Од міністра до міністра, од Думи до Ради, —
Ні уваги, ні помоги, жадної поради...
Повернулись депутати до рідної хати:
»Бодай тобі, Петрограде, добра не видати!«...
А було-ж і депутатам ганьби та прокльонів!
Дорікала вся Вкраїна, — тридцять міліонів:
»Скрізь ходили, говорили, вернулись додому, —
А про свічку й не згадали — Миколі святому!«

Депутація разом із членом Думи од Київа проф. С. А. Івановим відвідала міністра народньої освіти ґр. П. Ігнатьєва та подала йому записку про народню школу на Україні. До міністра внутрішніх справ депутація так, скільки пригадую, й не добилась, і записку до нього довелося передавати вже шляхом посереднім[1]). Побувала депутація також у видатніших депутатів Думи

[1]) З Київа привезено записки: »О задачахъ внутренней политики въ отношеніи къ украинскому населенію« та »Объ украинской школѣ«. Обидві сі записки видруковано в »Укр. Жизни« (1915, VIII—IX). Перша широка записка, подавши відомості що-до історії, характеру й завдань українського руху та спинившися на тім положенні, в якому опинилася Україна в часі війни, висловлює такі побажання: »Настоящій критическій для Россіи моментъ указываетъ на необходимость при общей переоцѣнкѣ основъ внѣшней политики подвергнуть пересмотру и установившееся въ офиціальныхъ сферахъ отношеніе къ украинскому вопросу. Необходимо прекратить травлю и преслѣдованіе гражданъ общаго отечества лишь за то, что они дорожатъ своимъ роднымъ языкомъ, цѣнятъ его культурное значеніе и стремятся къ работѣ на благо, просвѣщеніе и благосостояніе родного народа. Если дѣйствительно сознана важность переживаемыхъ событій и необходимость полнаго единенія между правительствомъ и обществомъ для разрѣшенія великаго кризиса, то необходимо прекратить политику, вносящую въ русскую жизнь элементъ вражды и раздора, совершенно недопустимый въ настоящее тяжелое время, но въ равной мѣрѣ нежелательный и въ будущіе дни нормального порядка.

»Первымъ шагомъ къ установленію нормальныхъ отношеній на Украйнѣ, по глубокому убѣжденію мѣстныхъ культурныхъ работниковъ, явились бы слѣдующія мѣры:

»1. Отмѣна спеціальныхъ ограниченій, созданныхъ какъ до войны, такъ и во время послѣдней по отношенію къ украинской прессѣ и литературѣ, а также къ разнообразнымъ общественнымъ учрежденіямъ съ украинскимъ національнымъ характеромъ.

»2. Реорганизація школы въ украинскихъ губерніяхъ въ смыслѣ примѣненія въ ней родного населенію украинскаго языка, какъ лучшаго орудія просвѣщенія.

та Ради, дала їм ріжний інформаційний матеріял та й особисто поінформувала про тяжке становище на Україні.

Практичних наслідків депутація, розуміється, не мала, але безпосередні її розмови з депутатами не могли не підживити їх зацікавлення українською справою. Занепокоїла вона дуже чорносотенні круги, що скористувалися сим для нових випадів на адресу українства. »Кіевъ« назвав депутатів »бандой мародеровъ«, а Л. Волков у »Московскихъ Вѣдомостяхъ« ще раз із того приводу зазначив, що українство »дѣйствуетъ во вредъ Россіи и всему русскому народу и въ угоду нашимъ политическимъ и національнымъ врагамъ«.

——o——

Відгукувалася з приводу положення на Україні й Державна Дума. Вгорі наводилося спеціяльні думські дебати з приводу утисків на пресу та на полонених галичан. Ті самі питання зачіпали деякі депутати й принагідно. А. І. Шинґарьов, напр., констатував, що: »въ Галиціи вѣдь мы надѣлали не мало скверныхъ дѣлъ. Между прочимъ мы взяли тамъ заложникомъ члена австрійской палаты господъ доктора Гольда, котораго собирались выселить въ Енисейскую губернію. Когда я обратился черезъ предсѣдателя Государственной Думы съ просьбой разяснить этотъ вопросъ, то отъ енисейскаго генералъ-губернатора получился отвѣтъ, въ которомъ сообщалось, что докторъ Гольдъ арестованъ по подозрѣнію въ неблагонадежности и австрофильствѣ! (Загальний сміх). Если такъ поступлено въ отношеніи члена палаты господъ, то можете судить, что дѣлалось тамъ въ отношеніи рядового населенія. Инородцамъ у насъ всегда жилось плохо. Но въ послѣднее время обостреніе націоналистической розни дошло до крайнихъ предѣловъ«.

»А отношеніе къ украинскому народу, — запитував депутат Александров, — развѣ это допустимая вещъ? Изъ того, что укра-

---

»3. Возвратъ къ общественной работѣ всѣхъ оторванныхъ отъ родного края украинскихъ дѣятелей, включая и подвергшихся высылкѣ галицкихъ украинцевъ.

»Въ дальнѣйшемъ же необходимо полное отрѣшеніе руководящихъ круговъ отъ устарѣлыхъ предубѣжденій противъ свободнаго развитія украинской культуры и предоставленіе украинскому обществу въ рамкахъ общегосударственнаго уклада возможности работать на пользу своей народности соотвѣтственно ея духу и въ ея національныхъ формахъ.

»Украинская интеллигенція глубоко убѣждена, что только осуществленіе перечисленныхъ мѣръ откроетъ для украинскаго населенія широкую дорогу къ культурному развитію и преуспѣнію наравнѣ съ другими народностями и что лишь этимъ путемъ могутъ быть въ равной мѣрѣ удовлетворены какъ насущнѣйшія потребности русскаго юга, такъ и общегосударственные интересы всей великой Россіи«.

инскій народъ имѣетъ особую національную культуру, не слѣдуетъ, что русская государственная власть имѣетъ право такъ относиться къ этой особенности. Любая власть, кромѣ нашей, бережно относилась бы къ этой особенности, потому что она ни кому не угрожаетъ, потому что украинцы имѣютъ такое же право на историческое развитіе, какъ и великоруссы. Но вмѣсто бережнаго отношенія къ украинскому народу онъ поставленъ прямо въ недопустимое положеніе. Вся украинская печать уничтожена. Въ Екатеринославѣ закрыты существующія въ теченіи 10 лѣтъ культурно-просвѣтительныя учрежденія, не подвергавшіяся никакимъ репресіямъ. И это въ то время, когда требуется объединеніе всѣхъ культурныхъ силъ. Мнѣ больно и стыдно бываетъ теперь возвращаться въ Екатеринославъ, гдѣ совершается дикое издѣвательство надъ народными нуждами и культурой«.

В той час лихоліття українського велике враження зробила уміщена в »Биржевыхъ Вѣдомостяхъ« стаття члена Державної Думи єп. Никона. Говоривши там головно про чорне гайвороння, що слідом за військом налетіло в Галичину, торкнувся він і загальної лінії поступовання щодо України та на закінчення сказав:

»Не держите, »націоналисты«, народъ въ темнотѣ; темнота имѣетъ то для нѣкоторыхъ непріятное свойство, что отъ времени проясняется, а тамъ, глядишь, и исчезаетъ безслѣдно. Проснется украинскій народъ и задастъ намъ вопросъ: »Что ты со мной сдѣлалъ, мой родной братъ? Гдѣ мои сыны, гдѣ моя дорогая мова, гдѣ воля, гдѣ правда, гдѣ мать-Украина?« А мы что скажемъ?... Вороны все расклевали... Русскій народъ возьметъ на свою душу тяжелѣйшій грѣхъ (грѣхи могутъ быть не только у человѣка, но и у цѣлой націи), если онъ откажетъ Украинѣ въ ея насущнѣйшихъ потребностяхъ, и, прежде всего, въ школѣ на родномъ языкѣ. Старшій братъ тогда лишитъ своего младшаго брата возможности мирно вмѣстѣ развиваться въ духѣ и стилѣ »своемъ«... Нельзя закрывать дыханіе народа; надо дать украинскому народу жить, дышать и развиваться... Того требуетъ долгъ, честь, справедливость, и разумъ, и совѣсть...

»А вы — вороны русской земли, устроители австрійской (и русской) Украины — »какъ ни садитесь, все-жъ въ музыканты не годитесь«... Не летайте за орлами и не мѣшайте имъ; они — слава Россіи, а вы — ея позоръ, они — орлы и герои, а вы — вороны и малосмысленные русскіе »дѣятели« въ кавычкахъ, очень плохіе »спасители« отечества«.

Українство перед революцією.

Сумнівний перебіг війни поглибив громадянську свідомість у Росії. Війна викрила такі основи життьових явищ, мимо яких громадська думка раніш перебігала без належної уваги. І се одна-

ково — як серед московського громадянства, так і серед українського, — в останньому випадку розумію широкі шари громадянства українського походження та з української території.

Все ясніше ставало, що наявний порядок державного та громадського життя не дає ґрунту для щасливого закінчення війни. За скованої громадської думки та скованих громадських сил не може створитися та енерґія, що становила основну базу для перемоги, — бо від тих настроїв громадських залежить навіть приготовання технічних засобів війни — їх якість та й кількість. Все ширші круги населення перейнялися свідомістю, що й у часі війни — та саме в сьому часі — не можна одмахуватись од тих проблєм внутрішнього порядку, без вирішення яких не дістане доброго вирішення й проблєма війни.

Національна проблєма стала — поза справами військової природи — одним із питань болючіших, коли навіть не найболючішим. Гостро, з життьовим наказом негайного вирішення стала вона на заході — в звязку з завоюванням, а опісля — втратою Галичини й Буковини та в звязку з німецькою окупацією Польщі. На прикладі останньої банкротство російської державної думки виявилося найбільш наочно. Відозва верховного главнокомандуючого, яка наобіцяла найбільше, що лиш могла з погляду тодішньої державної ситуації обіцяти, навіть крайову автономію, була пустим словом, що лише викрило правдиву вартість яких будь обіцянок уряду. Тож як до тих обіцянок повернуто знову, коли територію Польщі опанували німці, то вже ніхто — ні по сей, ні по той бік воєнного кордону — не міг поважно ставитися до тих пустопорожніх заяв. Державна й громадська думка однаково не знали, на яку ступити. Думка поступового громадянства виявила той маразм найбільше, — її приспаність та нікчемність концепцій яскраво показалися пізніше, в добу революції, коли влада та конечність ясного й рішучого рішення попали до рук поступових кол громадянства. Серед патріотичного захвату та вакханалії репресій горували впливи реакційної думки, що в звиклому напрямі — »тащить и не пущать« — доходили до гераклових стовпів національного канібалізму.

Українство за часу війни дістало удару надзвичайно тяжкого та на всьому просторі української етноґрафічної території. Удар був сильний, повсюдний та — для стороннього ока здавалося — вже смертельний. Але такі тяжкі моменти Україна вже не один раз переживала. Ледве чи який інший народ зазнав стільки ударів і зовнішніх, і в саму глибінь народньої душі. А проте — гоїв глибокі рани, заховував ті самі стремління та знову доконував їх активно чи бодай додержував пасивно. Се викликало подив, навіть підозріння: звідки та сила? Чи се не ззовні ґальванізується знесилений, замлілий пів-труп? Звідси й походять так багато варіовані

леґенди про польську інтриґу, про німецькі марки чи — як нині — про впливи капіталістичної буржуазії.

Справа українська набрала значіння актуального. На неї вказувалося, як на одну з яскравіших ілюстрацій державної безплановости й безладдя. Досить, що навіть виразно протиукраїнські елєменти в проґраму думського блоку включили точки українського змісту — припинення переслідувань преси та зміну національної політики щодо окупованої Галичини. Життьовість українського руху стає наочною й для тих, хто раніше не міг його ні чим іншим пояснити, як лише зовнішніми впливами десь збоку[1]). Лише зовсім сліпі чи несумлінні люде повторювали зади про »пруські марки« або, як Савенко, широкі дебати думські в українській справі пояснював тим, що »хтось оддав наказ по всіх лавах опозиції, і тут, з сеї трибуни, один за одним випущено представників лівих фракцій Державної Думи в оборону »покривдженої України«. Все більше розумілося, що то — наказ самого життя, що воно — саме життя — поставило на чергу дня українську справу.

Тяжкий досвід воєнного часу й чужим, і своїм дав зрозуміти, що джерело української ідеї та українського руху лежить десь глибше за які будь зовнішні впливи, — в глибині національної істоти, що змагала доконати свого права, витерпіла всі удари та вигартувала нові, невичерпані запаси народньої енерґії й сили.

Трудно було в час, про який згадую, передбачити ті форми, в які виллється український рух та втілиться українська національна справа. Але свідомість тодішніх людей не зражалася фактом руїни, що огорнула майже всі вияви національного життя. Навпаки, траґізм становища та звязані з тим переживання одкривали очі й малосвідомим елєментам та ставали для них школою, що підготовила широкі маси до приняття факту майбутньої революції з її національно-державними вислідами. Не вважаючи на всі утиски, українська справа за роки війни набула популярности може навіть більше й ширше, ніж за увесь час од першої революції, коли була своя преса та інші зовнішні форми національного життя. Мовчала преса своя, бо її не було; мовчала чужа чи через цензурні умови, чи з власної волі. Але розголос щодо української справи лунав широкий, бо викликав його життьовий її зміст. Кричали про неї »чорні ворони«, — і не могли не кричати,

[1]) В. Шульгинъ писав у »Кіевлянинѣ«: »Если провидѣніемъ суждено, чтобы малороссійское нарѣчіе выросло въ дѣйствительно-литературный и культурный языкъ, то вопросъ будетъ рѣшенъ самъ собою... И вопросъ рѣшится не филологическими и историческими спорами, а просто живой культурной энергіей, которую выставятъ обѣ стороны«. В сучасних умовах »мазепинцы имѣютъ мало шансовъ на побѣду. Но кто знаетъ, что сулитъ будущее? Если мазепинскихъ силъ хватитъ для созданія украинской культуры, то репрессіями этого дѣла не остановить«.

бо українські моменти життя били з усіх щілин того глухого мішка, куди хотіли увесь рух український запакувати.

Практичне усвідомлення щодо української справи наступило і в наслідок окупації Галичини. І інтеліґенція, і шерегові козаки, що туди пішли, бачили, що там було та що з тим робилося. Сотні тисяч вигнанців чи ошуканих приходили на Україну та оповідали про те саме. На сьому ґрунті вороняче каркання московських націоналістів набувало особливо гострого інтересу — з наслідками протилежними, ніж ті, що їх од того сподівалися.

Всі сі факти, не зважаючи на гнітючий тягар зовнішніх обставин, давали силу не лише терпіти, але й бадьоро вперед дивитися, в певності, що сон лихої ночі мусить конечне розвіятись. Найгірше було позаду, коли українство не будило поважної небезпеки, а тому й не звертало на себе уваги, через що й повставала небезпека, що просто буде воно приспане. Той рик розбудженого націоналізму московського, якого зразки подано вище, давав ясно зрозуміти, що справа українська з мертвої точки зрушила, що її стихійна сила не ослабла, — тож треба до тої стихії долучити свідомі зусилля розважливої та планової праці. Зрозуміння сього надихало певністю та давало бадьорість настрою й чину. І ті настрої, що панували серед українського громадянства в Петербурзі, і ті, що їх привозили приїзжі з України, свідчили про очікування подій, які конче мусять внести радикальну зміну в положення української справи. Про себе, напр., скажу, що круговид український видавався мені тепер яснішим у порівнянню не лише з часом до першої революції, але й з часом порівнюючи більшої національної пільги в часи третьої чи четвертої Думи — до початку війни. Мавши нагоду переглянути оце деякі свої писання того часу, бачу, що писалося тоді те саме, під чим можна було б і тепер підписатися[1]).

---

[1]) Характеризуючи тодішню ситуацію, я писав в »Украинской Жизни« (1915, №№ VIII—IX): »Цѣлый годъ нива національной жизни оставалась невспаханной и, вмѣсто благодѣтельного урожая, заростала сорными травами; цѣлый годъ украинская жизнь держалась в состояніи искусственнаго омертвѣнія. Враги украинства, получившіе рѣшающее вліяніе на курсъ политики въ украинскомъ вопросѣ, имѣли всѣ внѣшніе поводы радостно потирать руки. Протестъ со стороны украинскаго общества такъ легко можно было бы использовать при данныхъ условіяхъ какъ доказательство его нелойяльности, а отсутствіе какихъ либо эксцессовъ, при столь тяжеломъ положеніи, также легко можно истолковать какъ свидѣтельство безсилія всего движенія. Расчеты перваго рода, учитывавшіе послѣдствія игры на нервахъ украинскаго общества, оказались безплодными, и послѣднее, исполняя свой гражданскій долгъ и неся тягости войны, не видѣло въ настоящій моментъ другого пути къ измѣненію создавшегося положенія, кромѣ обращенія къ власти (какъ къ мѣстной, такъ и къ высшей — путемъ депутацій, петицій) и къ законодательнымъ кругамъ. Но было бы близорукою ошибкой въ совершенной ло-

Українство свідоме було, що ждуть його найбільші удари в умовах російського життя і, коли ті удари почали падати, се не було для нього несподіванкою, — воно було до них приготоване. Ще за рік до війни М. С. Грушевський умістив в »Укр. Студенті« статтю, що має ніби якісь пророчі риси. Сказавши, що так звана ліквідація визвольного руху в вищих школах Росії загрожує несчисленним лихом Росії взагалі та ще більше тим народностям, що, як от ми українці, знаходяться в стадії розвитку, збірання своїх національних культурних сил, М. Г. далій каже: »А тим часом антракт, що ми переживаємо, не може бути страченим часом. Раніше чи пізніше — і може бути навіть раніше, ніж хто небудь думає, життя знов покличе всіх, в кім живе громадське почуття, до невідкладного енерґічного будівництва суспільного, національного, політичного. Горе тим народам, тим суспільностям, у котрих замість могутніх рядів готових, усвідомлених, енерґічних робітників знайдуться безплодні жалкування про страчений час і оправдування перешкодами. Суд історії не визнає ніяких »смягчающих обстоятельств« і числиться тільки з реальними стосунками сил«.

Життя покликало раніше, ніж би належало, — але, імунізоване на всі прикрості, українство твердими грудьми спіткало нові іспити долі. Слушно казав старий Лазар Баранович, коли характеризував українців, як »родъ сицевъ, иже свободы хощетъ«. Під тиском тяжкого й ріжнородного гніту народ може затратити своє національне »я«; з Україною того не сталося, власне тому, що попала вона під націоналізаторський гніт із тривкою власною культурою. Навіть у моменти найбільшого асиміляторського тиску в українському національному орґанізмі усе ж не переставав битись живчик національного життя — в свідомих чи бодай у стихійних формах вияву. Не було вже сили задушити чи винищити те національне »я«, що було результатом многовікової історичної традиції. І нові, в кожному разі — ще тоді не найтяжчі, іспити долі так само розбилися об той охоронний панцир.

йяльности украинцевъ видѣть безразличіе ихъ къ интересамъ своего національного развитія. Нельзя, конечно, отрицать извѣстной слабости энергіи украинскаго общества, не соотвѣтствующей ни историческимъ судьбамъ національной жизни украинскаго народа, ни даже просто хотя бы численности 30-милліонной его этнографической массы. Эта слабость — результатъ долговременнаго режима и политическаго воспитанія, и эту черту, какъ послѣдствіе данныхъ условій, украинское общество — безпристрастіе требуетъ признать — въ значительной мѣрѣ раздѣляетъ со всѣмъ русскимъ обществомъ. Но въ этомъ явленіи — искусственно привитой, но отнюдь не органической слабости — нельзя видѣть національного анабіоза и тѣмъ болѣе — національнаго паралича украинской народности. Въ глубинахъ народной души національная стихія всегда коренилась прочно«.

Перелом в українських настроях.

Ні ворожа атмосфера російської громадської думки, ні грубіянський кулак урядових репресій не заламали українства в його засадничих позиціях — щодо цілей та завдань українського руху. Але не могли ті чинники не вплинути на переоцінку методів дальшого чину та стосунків порядку громадського й державного. Наявний характер тих стосунків викривав, що українці не мають жадної підстави сподіватись на вирішення української проблєми в тих умовах російських, що створилися для них у наслідок більш як двохсотлітнього спільного життя України з Московщиною. Ся остання використовує кожний привід та кожний спосіб на шкоду українській нації і навіть у найтяжчий для себе час заходилася у розбурханому воєнними подіями вирі потопити саму її істоту з її питомим правом. Виконуючи свій обовязок, поносячи всі жертви та бачучи безнадійність зусиль вивести рідну справу з глухого куту, в який її загнала нетерпима державна політика, українець не міг не відчувати тяжкої кривди. Не могли не обурювати й засліплені способи, якими провідники російські — і правительственні, і громадські в однаковій мірі — провадили спорохнілий корабель державний до виру найнебезпечнішого, який коли світ бачив, та тягли у той вир і Україну. В свідомості українця все більше вирисовувалося зрозуміння того, що держава російська для нього — немила мачуха, що її інтереси не лише чужі, але й ворожі для його батьківщини, бо що-більше зміцнення російської держави веде до все більшого пригноблення його батьківщини. Наступав той перелом у громадянській свідомості українця, на небезпеку якого для російської держави вказували українці ще до війни[1]) та який так по-мистецьки В. Винниченко змалював як психолоґічний факт, що вже й наступив у часі війни.

---

[1]) Ще перед війною я писав: »Все также не оскудѣвая, будутъ сыпаться изъ рога изобилія всяческія утѣсненія на украинцевъ, а эти послѣдніе, несмотря на всѣ препятствія и вопреки имъ, все такъ же упорно будутъ продолжать свою національную работу, какъ вели ее и до сихъ поръ, при условіяхъ, не болѣе благопріятныхъ. Ко всякаго рода внѣшнимъ воздѣйствіямъ намъ не привыкать. Украинство какъ бы иммунизовано многоразличными репрессіями, и если бы въ одно прекрасное утро недреманое надъ нимъ око вдругъ закрылось, то это, пожалуй, вызвало бы даже нѣкоторое замѣшательство въ налаженной работѣ. Работать на благо народа въ такихъ всесторонне ущемляющихъ условіяхъ, какъ это легко себѣ представить, отнюдь не сладко, и я, конечно, далекъ отъ мысли воспѣвать диффирамбы нашему, ни съ какой стороны не завидному, положенію; мнѣ только хотѣлось бы отмѣтить ту совершенно, кажется, очевидную истину, что послѣ того, какъ украинство прошло всѣ самые суровые курсы разнообразной по формѣ, но совершенно однородной по направленію политики можно быть совершенно спокойнымъ за судьбу его, въ особенности теперь, когда оно уже являетъ несомнѣнную культурную да не такъ ужъ и незначительную общественную и политическую силу. Всѣ

Торкаючись викликаних воєнними невдачами розмов про конечність »оновлення« російського життя, В. Винниченко так вияснює українську позицію в перспективах того оновлення.

»Пожалуй, и насъ даже подведутъ подъ лакъ и стиль модернъ, разрѣшатъ намъ нашу прессу (»бѣдненькая-то какая она у васъ!«), пожалуй, похлопаютъ насъ милостиво по плечамъ и скажутъ: не бойсь, никто не обидитъ. Но мы-то, мы, умилимся ли мы и восчувствуемъ эту милость? Мы-то возликуемъ ли, видя, какъ вокругъ насъ идетъ и шумъ и трескъ переустройства, какъ вкусно пахнетъ новой краской, глиной, тесомъ и лакомъ?

Я боюсь, что мы не восчувствуемъ всего этого. Какъ граждане, какъ члены того или другого класса, коему на пользу переустройство, мы будемъ и радоваться и строить. Но какъ члены націи, какъ объекты вотъ того угрюмо-нелѣпаго, хоть и подведенные подъ лакъ, мы будемъ сумрачно стоять въ сторонкѣ и съ горечью, и съ болью слѣдить за строительской суетой. Пожалуй, не въ одномъ сантиментальномъ сердцѣ зазвучитъ старенькое: »Не для меня придетъ весна«. Не одна украинская рука, работая киркой надъ фундаментомъ новой политической жизни, нѣтъ-нѣтъ да и замретъ, да и задумается: а я — то тутъ при чемъ? Вѣдь фундаментъ нашей жизни, національной,

---

домагательства »борцовъ« съ украинскимъ движеніемъ могутъ быть поэтому направлены въ сторону не предупрежденія (ибо оно уже существуетъ) и не пресѣченія (ибо мечтать объ этомъ послѣ почти трехвѣкового безплоднаго опыта по меньшей мѣрѣ наивно), а развѣ въ сторону большаго или меньшаго ослабленія его.

»Обрусительная система съ ея заподазриваніемъ и попытками пресѣченія всѣхъ проявленій національной жизни, какъ симптомовъ вредныхъ и опасныхъ, не можетъ не вызывать соотвѣтствующей реакціи въ объектѣ ея приложенія — въ украинскомъ народѣ и его идейныхъ представителяхъ. Если по русской пословицѣ, пуганая ворона всякаго куста боится, то вмѣстѣ съ тѣмъ, по извѣстной нѣмецкой перефразировкѣ ея, пуганая ворона на всякъ кустъ садится и своимъ карканьемъ съ вороньей назойливостью естественно вызываетъ раздраженіе. Наличность такого раздраженія въ украинскомъ обществѣ по поводу непрерывнаго карканья черныхъ и бѣлыхъ воронъ не подлежитъ сомнѣнію, и оно не можетъ не расти по мѣрѣ усиленія этого карканья и вызываемыхъ имъ практическихъ послѣдствій. Никакое здоровое чувство лояльности въ концѣ концовъ не устоитъ при ежедневномъ отравленіи доброй порціей націоналистическихъ измышленій, по большей части просто даже глупыхъ и безмысленныхъ до издѣвательства, но тѣмъ не менѣе встрѣчающихъ внимательный откликъ и поддержку.

»Вѣдь украинство отрицается во всемъ его объемѣ, независимо отъ идейнаго его тона, темпа и политическаго діапазона, даже въ самыхъ тѣсныхъ рамкахъ политическаго опортунизма, даже въ непосредственныхъ, безсознательныхъ его проявленіяхъ (»сами того не сознавая«, какъ говорилъ Столыпинъ). Здѣсь даже недопустима награда за доброе и тихое поведеніе, такъ какъ вообще не допускается никакое поведеніе въ запретной области украинской національной жизни; не приложимъ здѣсь и современный тактическій лозунгъ — »сперва успокоеніе, потомъ реформы«, такъ какъ единственная признаваемая форма успокоенія для украинской національной жизни это — національная смерть. И если трудно допустить, чтобы украинское движеніе, исторически отмѣченное печатью глубокаго демократизма, могло сойти со

останется тотъ же. Вѣдь мы попрежнему будемъ побивать рекордъ неграмотности и рецидивовъ къ оной... Попрежнему культура народа, равнаго по объему народу французскому, будетъ тлѣть, какъ костеръ, заваленный мокрой, тяжелой соломой. И попрежнему мы, интеллигенты, сознательные украинцы, будемъ ходить возлѣ этого не потухшаго и не горящаго костра, украдкой, самоотверженно, подставляя руки подъ удары стерегущихъ гнетущую мокрую солому, будемъ отрывать по соломинкѣ и отбрасывать. Все останется, какъ было.

И что намъ отъ того, если вокругъ будетъ и свѣтло, и ново, а у насъ по-старому будутъ слезиться глаза отъ дыма нашего придавленнаго, заваленнаго, дорогого, близкаго намъ костра, у котораго намъ все-жъ таки теплѣе всего«.

Українська позиція в справах російських та зокрема в справі війни щодалій прибірає все виразніший — неґативний — характер. Все більше сили набірають голоси, які ще перед війною, серед настроїв »примирення« — переважної течії в тодішньому українському громадянстві, зазирали до самого коріня справи та робили послідовні висновки в українській проблємі — з самої реальної дійсности. Ідея самостійности України, хоч як вона нереально виглядала в обставинах довоєнного часу, таки мала своїх

своего традиціоннаго пути изъ-за политическаго аттестата, то тѣмъ менѣе допустимо, чтобы нація, послѣ упорной вѣковой борьбы, послѣ всѣхъ достигнутыхъ результатовъ національнаго труда добровольно выпила чашу смерти. Современные наши націоналисты, состоящіе въ значительной степени изъ инородцевъ и руководящіеся принципомъ ubi bene, ibi patria, конечно, не могутъ понять этого. Но здоровое національное чувство не можетъ мириться съ вынужденной національной смертью и требуетъ законныхъ гарантій для выраженія и развитія національной жизни. А разъ не остается никакой почвы для легальнаго русла украинскаго движенія, разъ исключается здѣсь всякая возможность дѣятельности на законномъ основаніи, совершенно независимо отъ какого бы то ни было отмежеванія отъ »сепаратизма«, то этимъ создается предпосылка недовольства и раздраженія даже со стороны такихъ элементовъ, настроеніе которыхъ при отсутствіи спеціальнаго гнета въ національной области не выходило бы за рамки общаго политическаго настроенія въ странѣ. Сепаратизмъ, если о немъ можно говорить, можетъ создаться главнымъ образомъ благодаря тѣмъ репрессіямъ, какими имѣется въ виду »искоренить« его, и развитіе его въ будущемъ, такъ кажется намъ, находится въ прямомъ соотвѣтствіи съ кругомъ и напряженіемъ этихъ репрессій, въ связи съ ограниченіемъ сферы легальной самодѣятельности украинскаго общества. Русское правительство и общество уже имѣли передъ глазами примѣръ безплодности усилій предотвратить украинское движеніе репрессіями и, что еще важнѣе въ данномъ случаѣ, — примѣръ результатовъ, совершенно обратныхъ тѣмъ, какіе ожидались отъ примѣненія самыхъ даже крайныхъ стѣсненій. Послѣ извѣстныхъ распоряженій 1863 и 1876 г. г. украинское движеніе перенесено было за границу, развивалось и культивировалось здѣсь въ направленіи, конечно, иномъ, чѣмъ это могло бы быть, еслибы оно не было такъ стѣснено въ Россіи, — совершенно внѣ контакта съ условіями жизни и настроеніями русскаго общества.

»Не подобныхъ ли послѣдствій нужно ожидать и теперь въ результатѣ широко практикуемыхъ стѣсненій?« (»Укр. Жизнь«, 1913. IX.).

переконаних прихильників, які наводили арґументи, що таки не могли не переконувати. Д. Донцов уже в 1914 р., напередодні війни, з приводу старань певних укр. кругів втиснути українську справу в умови нормального життя Росії, вказував на повне нерозуміння значіння української проблєми для Росії. »Українська проблєма для ватажків нашої громадської думки, — писав він (»Укр. Студент«, 1914 р., ч. 3), — се одно з цілого шерега так званих »проклятих питань« російського життя, котре також хутко й легко буде вирішено з наступленням ліпших часів, як і питання про вільність преси, волю релігії або місцеве самоврядування... Одинокий ворог українства се — »реакція«. Згине вона... і все буде добре«. Бувши іншої думки, та на доказ, що він був не одинокий, автор покликується на знаного марксистського авторитета в національній справі, О. Бавера, котрий у свіжій своїй статті висловлював тоді майже ідентичні з ним погляди на значіння української справи для Росії. На думку Бавера, — ми вже почасти про неї згадували, — українське питання »є правдиве питання життя не тільки для пануючої орґанізації Росії, але й для самого російського народу. Уявім собі, пише Бавер, що в XV або XVI вв., не лише голяндці, але й усі долішні німці відокремилися б культурно від решти Німеччини. Ціла історія Европи вийшла б зовсім іншою«. А язикове відокремлення українців було б для росіян такою ж самою катастрофою, якою було б таке відокремлення долішніх німців перед трьома століттями«. Свій особистий погляд на українську проблєму Донцов формулував так: »В які конкретні форми укладеться українська національна ідея, — сього ми передбачати не можемо. Але до чого вона стремить — формулу »кривої« українського руху, як сказав би математик, — установити можна. Сею формулою буде перетворення полуднево-російського племени в свідому відрубну націю. Стремління се стати нацією охоплює собою: боротьбу за націоналізацію культури, за можливе економічне унезалежнення і, поки-що, за як найбільший вплив у державі (в центральних і місцевих політичних інституціях, судівництві etc.). Коли ми зобачимо, що все се значить для Росії, тоді й зможемо пізнати, чи »віра« наших українофілів оправдана, чи ні? Бо сучасна російська держава, як і лібералізм російський, своє відношення до українського, — а зрештою для кожного іншого руху — міряють не тим, що про сей рух думають п. п. Єфремови або Могилянські, а лише тою обєктивною тенденцією, яку він у собі криє, внутрішніми законами його власного розвитку... Період »юних днів«, днів весни українства кінчиться. Воно стоїть уже на порозі школи життя. Беручи свої цілі — створити нову націю, — воно повинно знати, що зачинає велику й небезпечну гру, котра вимагатиме від учасників витривалости і, пе-

редусім, ясности думки. Прекраснодушні апеляції до сердець усяких »принципіяльних« противників мусять бути облишені. Треба дивитися чортові просто в очі. Чи се потраплять зробити українці, — від сього залежить ціла будучина їх справи. А справа ся стоїть так, як становив її раніш я і як її становить тепер Бавер: вона має скінчитися чиєюсь катастрофою, або нашою, або не нашою. Третього немає!

І се нам потрібно запамятати...«

Такі лоґічні висліди вже невідклично встали в тих обставинах, що в них опинилося українство з початком війни. Про настрої тодішніх українських кругів може свідчити той лист український, про який писав П. М. Мілюков на початку війни (в статті »Украинцы и мазепинцы«, »Рѣчь«, 1915 р., № 125): »Открытое письмо въ редакцію »Рѣчи«, въ которомъ, наряду съ упреками по адресу великорусской интеллигенціи, категорически заявляется, что »политика, враждебная Россіи, политика освобожденія украинскаго народа — единственно реальная въ настоящее время«. Авторъ того »письма« называетъ такой взглядъ не »австрійскою«, а »европейскою оріентаціей, въ противоположность »азіатской« или »русской«. Онъ утверждаетъ даже, что европейская оріентація — оріентація массовая, глубокая, и что на эту позицію встало лѣвое крыло украинской буржуазіи и украинскаго пролетаріата«. Правительственна політика повела до того, що слідом за декларацією, видрукованою в »Укр. Жизни« в липні 1914 р., ТУП уже у вересні того ж року, видав, розуміється, способом нелеґальним, нову декларацію з зазначенням дуже здержливої позиції, яка відповідала тим подіям, що настали для України скоро по оголошенню війни. Ті неґативні настрої українського громадянства все більш зростали, і в грудні 1916 р. »ТУП« знову видав декларацію, складену, з його доручення, С. О. Єфремовим. Написано її мовою українською та російською. Одержавши її в Петербурзі я розмножив певну кількість примірників у мові російській та розіслав почтою видатним представником російської бюрократії й громадянства в столиці.

Відозву сю видруковано, вже за революції, в »Нашому Минулому«. З огляду на малоприступність сього видання, подам характеристичніші витяги з неї.

Сказавши про руїну, яку викликала війна на цілому світі, при чому найбільше постраждали малі нації, які в заплату мають хіба певні симпатії, яко жертви насильства, відозва вказує єдиний виняток навіть із такої платонічної заплати:

»А в тім не всі... І серед цього жахливого правила є виняток, якому не знайшлось навіть жалів та обіцянок — нехай лицемірних, якому не досталось навіть платонічних симпатій і, хоча право на вінець мученицький не викликає сумніву, та й його не дано тут. Таким винятком — єдиним у цій устрашливій

лаві »малих націй« — являється Україна. І її траґедія — нехай на погляд менша й непомітна — це справжня траґедія живого народу, що за чужий гріх мусить покутувати, і набуває вона найбільшої ваги як-раз через непомітність свою, через непризнання од тих великих держав, що українською між іншим крівлею купити хочуть свою величність. Опинившись між молотом і ковадлом, Україна оддала дітей своїх на жертву крівавому богові війни; її частини, що лежать у районі військових подій, наголо спустошено й зруйновано, витоптано нахабною салдаччиною, заражено пранцями й збезчещено; інші, в найближчому тилу, переживають уповні страхи небезпечности, трівоги й мук за ближніх та незносного гніту. Війна для українського народу стала сущим упирем, що виссав усі життьові соки краю; важенна колесниця історії ще раз переїхала живе його тіло... Що-ж дістав за це стражденний народ і знедолений край? Знищення всіх культурних вартостей — свідоме знищення; руйнування, знов-же цілком свідоме, економічного добробуту, десятки тисяч увязнених і засланих у сніги й тайги сибірські, сотні тисяч силоміццю зігнаних з рідних осель »біженців«, безмежну низку репресій і заборон, знущання й насильств — ось що дає досить промовисту відповідь на поставлене питання... Це особо вий рахунок українського народу, що він дістав од російського правительства задовго ще до останніх подій, але під час війни надзвичайно збільшений і наново збагачений на факти того-ж таки змісту. І як вінець тих заходів — рафіноване знущання в формі Протопопівського циркуляру з дня 11 грудня 1916 року, що вертає Україну до найгірших часів національного гніту, — оця повна реставрація української »конституції« 1876 року...«

Висловивши затим своє відношення (неґативне) до оголошеного австрійським урядом акту 24 жовтня 1916 р. про автономію Галичини, ТУП зазначає своє засадниче відношення до цілої війни взагалі:

»З неґативної позиції до цієї війни виникає найгарячіше спочуття наше до спроб вернути згоду на землю, хоча-б від кого вони виходили. З такого погляду не можемо не обурюватись тим, що до недавніх мирових заходів не тільки правительства по державах антанти, але й керівничі круги громадські в особах командуючих класів, поставились чисто формально і на диво легковажно, одмахнувшись навіть од розмов на цю для всіх пекучу тему. Тим часом настрій народніх мас, до краю знесилених безмежним напруженням у війні й тиловим безладдям, бо на собі несуть вони ввесь страшенний тягар війни, — безперечно складається на користь згоди — замирення негайного і як найскорішого, замирення за всяку ціну. Тільки цим бо шляхом можна розрубати той вузол поплутаних суперечностей та колізій, серед яких борсається сучасна людськість. Може несвідомо, але маси народні це почувають і, певна річ, не підуть за керовниками, що нагородою за нечувані муки показують їм хреста на св. Софії та протоки. І такий настрій безперечно передається і в шанці до війська, а воно жаденно його вбірає, — і так витворюється й росте загальне обурення проти прихильників війни за всяку ціну. Безпотрібний брязкіт зброєю та порожня балаканина людей, що мало терплять од війни, своєкорисливі обрахунки крамарів, які будують на війні основи особистого добробуту, крикливі фрази щирих і нещирих прихильників »війни до кінця« — звичайно, не можуть за собою потягти маси, вже росчаровані кричущею спілкою людської різанини. І коли вже тепер алярмові заклики не що, як злочинство перед правдиво зрозумілими інтересами всієї людськости й по-

одиноких народів, то недалеко вже мабуть час, коли їх треба буде кваліфікувати, як божевілля, скоро тільки не буде краю зроблено безглуздому роскиданню людського життя й моральних та матеріяльних вартостей.

»Виставляючи, через це, вже тепер гасло замирення та боротьби за внутрішнє визволення на основах автономізму й федерації, ми обертаємось до однодумців і суголосних елементів серед інших народів із закликом — щоб у цей справили бік свої сили. Щоб світовий катаклізм не минув без сліду, щоб забута й затоптана особа людська дістала все їй по праву належне, щоб під такою ориґінальною опікою »малі нації«, — ця основа »мира всего міра« — справді таки добились вільних обставин для життя і праці, — треба, щоб тая особа й тії нації прокинулись і до власних узяли рук справу свого громадського й національного визволення, одкинувши данайські дарунки од держав централістичного й імперіялістичного типу. Вільна людина серед вільного народу — ось яке стоїть завдання перед справжніми прихильниками оновлення, і його ставимо на увагу всім щирим чоловіколюбцям нашого часу.

Грудень, 1916.«

До такої радикальної зміни настроїв лише безоглядна сліпота московської політики, в якій духово злилися чинники урядові й громадські, так успішно могла допровадити.

Політична нарада.

Наприкінці передреволюційного часу довелося мені бути учасником політичної наради, що найяскравіше освітлила для мене всю тодішню ситуацію українську в російській державі, і висліди з неї стали мені дороговказом у дальшій моїй орієнтації у справі російсько-українських відносин.

В час душевного болю й обурення з приводу утиску над тим, що найдорожче, певне моральне заспокоєння можна було знайти в щирому та глибокому співчутті, яке виявляли кілька поодиноких людей російського громадянства. Їх було не багато, але з тим більшим визнанням думка й тепер спочиває на сих одиноких постатях серед безплідного для нас поля російських настроїв, що густо були посіяні кістками московського шовінізму, погордливого презирства та — в кращому разі — холодної байдужности. Серед тих незабутніх постатей видатнішою був уже згадуваний академік О. О. Шахматов.

Коли з початком війни російська бюрократія, а з нею й чорна сотня росперезалися остаточно, в певності, що вже прийшов край »мазепинської інтриґи«, акад. Шахматов переживав ті прояви гірших сторін людської душі з великим душевним болем. Про се часто здіймалася мова і в особистих розмовах, і на тих стислих зборах, де час од часу, з ріжних приводів, брав участь покійний академік. Одного разу, р. 1915, верталися ми з ним, не памятаю тепер уже, звідки саме, й розмова наша перейшла на ту ж болючу тему про свіжі урядові бешкети. Я тоді висловив такі міркування. На початку війни проголошувалися визвольні гасла,

що в певній мірі прихиляли до себе й кола українські. Навіть урядові репресії першого часу не викликали ще відповідної реакції, бо гадалося, що то дефекти самої адміністрації та що широка й розумна державна політика мусить ті дефекти виправити у своїх власних державних інтересах. Виникала й спокушала декого навіть думка про фактичне переведення соборности українських земель, забезпечених у своїх національних правах. Але щодалі — ті мрії розвіювались у повітрі. Все більше висвітлювались реальні відносини між українською та великоруською інтеліґенцією, і тому наростали в українських колах настрої непримиримости. Коли ті настрої мали своїм обєктом правительство, державний режим чи лад, то се одна річ, тут завинили сліпі чинники, і ради тут нема. Але мусить бути якась рада на інше. Поза всіма політичними подіями та їх зовнішніми наслідками залишається ще одна сторона фатального вузла національних відносин: се взаємовідносини між українською та великоруською інтеліґенцією. Коли ся остання або похвалює урядову політику або байдуже до неї ставиться, то окреслює взаємно й нашу позицію, і прірва між українським та великоруським громадянством росте та глибшає. Нам уже трудно розуміти одно одного не то що в справах політичних, але навіть і в сфері культури, в якій звичайно порозуміваються люде за всяких настроїв та відносин. Коли так буде далі, то скоро між нами не стане нічого спільного, і ми перейдемо на те саме взаємне трактування навіть культурно-національних цінностей наших, як бачимо у тих націй, що тепер між собою воюють.

Ся розмова, що роспочалася на візнику, захопила Олексія Олександровича, і він запросив мене зайти до нього та продовжити нашу бесіду. Він був у курсі тих настроїв, що наростали в українському громадянстві, — вони його дуже непокоїли й хвилювали, — тож шукав він виходу. Я запропонував такий вихід.

Російська інтеліґенція мусить зійти з позиції умивання рук в українській справі, — мусить подати свій голос та виявити своє засадниче відношення до тої справи. Приватно, в особистих розмовах, ми чуємо од ріжних представників російських поступових уґруповань, що вони осуджують поведінку правительства та реакційних кол громадянства. Але то — самі особисті розмови в тісному колі, і українці мають те переконання, що фактично й сі елементи російського громадянства коли отверто не проти нас, то й не з нами. Російське громадянство мусить виразно виявити свою думку — у книжці, яку було б видруковано десь у невтральній державі. Українці запропонували б анкету — десятків три запитань про ріжні сторони української справи — видатнішим представникам російської літератури та російського громадянського життя. Їх відповіді й були б голосом поступового громадянства російського в українській справі, з того голосу українське грома-

дянство складе собі непомильну опінію про те, що думає російська інтеліґенція в українській справі.

О. О. Шахматов задумався над сею пропозицією поважно. Він розумів політичну відповідальність сього кроку, і тут я вперше помітив, як схибнула звичайна й постійна сприятливість його до нашої справи. Справа та виходила за межі самої культурної ділянки, і от поза тою сферою навіть такий щирий приятель наш відчув певне вагання. Він із свого боку запропонував, щоб спершу в тіснішому колі провідників російської поступової думки було зреферовано український рух та його змагання, і той реферат став би базою для міркувань та дальших практичних кроків з боку російського громадянства. На тому й погодились.

Звернувся я за допомогою до найближчого свого товариша по громадській праці в Петербурзі — П. Я. Стебницького; опісля ще запрошували ми на наради Ф. К. Вовка. Складено було широкий, вичерпуючий реферат про українську справу.

О. О. Шахматов скликав нараду в помешканню акад. В. І. Вернадського (що опісля був першим президентом Української Академії Наук). Участь у нараді приймали здебільшого представники міродайної тоді в поступових російських колах конституційно-демократичної (к.-д.) партії. Були тут, крім академіків О. О. Шахматова та Ф. Є. Корша, акад. В. І. Вернадський, акад. С. Ф. Ольденбурґ, Ф. Ф. Кокошкин, голова петербурзького комітету партії к.-д. О. М. Корнилов. Не постійно бував ще акад. М. М. Ковалевський. На кінцевих зборах був П. М. Мілюков разом із членом Державної Думи Імшенецьким. Не пригадую тепер інших учасників зборів, — їх було все ж не більше 10—12. З українців були, крім мене, Ф. К. Вовк та П. Я. Стебницький.

Всі до єдиного російські учасники наради були висококваліфіковані люде в питаннях наукових та політичних, і ледве чи можна було знайти кращу та відповіднішу авдиторію для наради в українській справі. Два вечері читано реферат, а опісля на протязі кількох вечорів його обмірковувано. Дивні й повчаючі речі виявилися у тих дебатах, що повстали з приводу реферату. Коли учасники наради більш, ніж хто інший, знали українську справу, то далеко ще було від того, щоб вони її розуміли. Глибоко вчені люде, що розбіралися в найбільших тонкостях обєктів свого досліду, якось психолоґічно не могли увільнитися від тривало засвоєної звички — трактувати Україну не в цілому комплєксі усіх її інтересів, а лише з погляду самих культурно-національних її потреб, і тому українські національні інтереси відповідно звужували. Ті самі люде прикладали найширшу мірку національного самоозначення для кожного іншого народу, а раз мова була про народ український, то та широка, обєктивна мірка якось натурально зву-

жувалася в уяві кожного учасника наради. Треба ще завважити, ще се було в роках 1915—1916, коли взагалі ще не ставилася реально проблєма самостійности України. Політичні змагання українські виставлялося дуже скромні — в неясному формулованню внутрішньої автономії України у федеративному устрою російської держави. Отже сі сакраментальні точки української політичної програми й викликали найбільше жахання з погляду додержання єдности держави. Те, що нам так охоче й щедро тепер пропонують, викликало неудаваний жах. Памятаю, що той самий »святий« О. О. Шахматов, який так щиро й віддано послужився нам у справах культурно-національних, зовсім інакше заговорив, коли мова зайшла про мінімум політичних вимог для України. З приводу, напр., автономії України він так висловився: »До сього часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюсь на всі ґудзики. Бо тут справа йде про животніші інтереси великоруського народу, який ви одділяєте од теплого моря«. Даремно було посилатися на те, що автономія — се не відділення державне, що в межах одної тої самої держави можна дійти до найкращого порозуміння, що врешті великоруський народ користується не теплим морем, а здебільшого портами балтійського моря; ся розумна й розважлива людина не звертала уваги на всі такі арґументи, вважаючи себе за національно ображену у свойому традиційному почуттю власности[1]).

Гірко було такі речі слухати. Наводили вони на дуже сумні міркування щодо можливостей не то що порозуміння, а й просто психолоґічного зрозуміння у дальшому. Коли тут, серед сього справдешнього квіту представників російської інтеліґентської думки, не можна дійти до зрозуміння конечности якогось політичного мінімуму для України, то які се проказує форми вирішення української справи у майбутньому? Вже тоді в уяві ставав крівавий туман на обрію майбутности...

Отже й перед самою бурею революції навіть у найясніших умів російської інтеліґенції не було свідомости національного права українського народу, була лише думка, власне підсвідомий інстинкт, національної власности щодо українського народу. Інстинкти взагалі живучі. Як потрібно було мало не 300 літ, щоб витворити той інстинкт у народу-власника, так потрібно багато ще часу, щоб викорінити з його свідомости ті патолоґічні національні напливи. А тому всяке збочення з нашої позиції незалежности — чи то неясна мілюковська федерація, чи соціялістична ліґа, чи союз трьох трудових монархів, чи »кузькина мать« Петра

[1]) Ф. Є. Корш та М. М. Ковалевський займали інше, сприятливіше становище, але вони не часто брали участь у нарадах; перший жив у Москві і лише наїздив до Петербургу.

Струве або червоних його епіґонів — все те натурально, випробованим шляхом мусить привести нас знову до того становища, коли перед вимогами національного нашого права й найкращі представники »народу-суверена« застібаються на всі ґудзики.

Без наслідку точилися наші розмови більш року. Безпосередню ціль наради — видання збірника-анкети — було, розуміється, одсунуто, бо який сенс мала б анкета, коли в самих основах не можна було дійти до порозуміння. Останню нараду було призначено, здається, на 26 лютого 1917 року. Почалась уже революція, довелося йти на нараду під стрілами кулеметів, які розсадив по дахах домів останній російський міністр внутрішніх справ Протопопов. На сю нараду зійшлося у помешканню акад. В. Вернадського лише кілька людей. Так і розійшлися — з надією, може саме життя вирішить ту проблєму, що ніяк не надавалася до кабінетного вирішення[1]).

---

[1]) Як уже згадувалося (стор. 36), одночасно, р. 1916-го, російсько-українське порозуміння налагоджував В. П. Обнінський. На таємній нараді представників недержавних народів у Москві плановано було скликати зїзд недержавних народів, який мав би усталити статут Союзу Автономістів (власне поправити статут того Союзу Автономістів, що існував у першій Державній Думі) та виробити статут крайової автономії. Подаю тут, — здається, ніде не друковані, — проєкти.

ПРОГРАММА СЪѢЗДА.

Платформа союза. Пересмотръ временной платформы Союза автономистовъ въ I-й Государственной Думѣ.

Докладъ временнаго бюро объ опредѣленіи очередныхъ работъ Союза.

Географическія и этнографическія границы областей. Первоначальныя линіи безспорнаго характера. Спорныя зоны, которыя намѣтятся при нанесеніи на карту границъ, указанныхъ представителями областей.

Исчисленіе населенія областей, съ группировкой по національностямъ, по даннымъ послѣдней переписи и сообразно съ указаніями представителей областей.

Статистическія данныя, рисующія экономическое состояніе областей и современныя доли участія ихъ въ государственномъ бюджетѣ.

Такія же данныя для опредѣленія культурного состоянія областей.

Сводка репрессій. Современное положеніе просвѣтительныхъ и др. культурныхъ учрежденій областей.

Опредѣленіе исходной точки требованій. ЦѢЛЕСООБРАЗНОСТЬ или ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРАВО.

Основы законопроекта, опредѣляющаго мѣсто области въ государственномъ строѣ Россіи и связь области съ государствомъ.

Права меншинства въ каждой изъ областей Россіи. Способы обезпеченія этихъ правъ

Отже в умовах російської держави автократичної не можна було української справи вирішити навіть теоретично. Те завдання

Экстерриторіальныя народности и обезпеченіе ихъ правъ.

Связь между собою областныхъ организацій въ промежуткахъ времени между общими съѣздами. Регистрація організацій. Порайонные съѣзды.

Связь Союза съ Гос. Думой и Гос. Совѣтомъ. Парламентская группа Союза. Внѣпартійность Союза и свобода голосованія членовъ по вопросамъ, различно формулированнымъ партійными программами и платформой Союза.

Перечень вопросовъ, самое возбужденіе коихъ въ Думѣ или Совѣтѣ приближало бы основную цѣль Союза.

Необходимость своего печатнаго органа. Мѣсто изданія и средства.

Общая програма журнала: осуществленіе задачъ союза путемъ теоретической разработки вопросовъ автономизма и федерализма. Пропаганда основного положенія о децентрализаціи государственнаго строя въ предѣлахъ цензурныхъ условій.

Избраніе постояннаго бюро Союза. Мѣсто его пребыванія, составъ и число членовъ. Функціи постояннаго бюро (Докладъ временнаго бюро).

Финансы Союза. Центральная касса. Характер обложенія організацій. Расходованіе средствъ центральной кассы. Отчетность постояннаго бюро. Ревизіонная комиссія.

Вопросы, возбужденные на самомъ съѣздѣ.

ПРОЕКТЪ ПРОГРАММЫ СОЮЗА АВТОНОМИСТОВЪ.

1. Союзъ автономистовъ объединяется на областныхъ началахъ для осуществленія автономистской идеи.

2. Союзъ автономистовъ будетъ стремиться къ дѣйствительному сплоченію Россійскаго государства, основанному на самоуправленіи отдѣльныхъ его частей.

3. Въ этихъ видахъ Союзъ автономистовъ считаетъ необходимой полную децентрализацію государственнаго управленія, проведенную на основѣ принципа широкой областной автономіи, обезпеченой основными законами государства.

4. Географическія границы областей и правовые предѣлы ихъ автономіи должны опредѣляться согласно желанія населенія областей, поскольку оно можетъ быть согласовано съ правами сосѣднихъ. Союзъ автономистовъ будетъ также всецѣло поддерживать и желанія областныхъ единицъ, не выходящія изъ предѣловъ широкого мѣстнаго самоуправленія

5. Основными законами Россійскаго государства въ областяхъ со смѣшаннымъ составомъ населенія должны быть обезпечены права меньшинства не только гражданскія и культурныя, но и національныя, прежде всего въ смыслѣ употребленія родного мѣстного языка въ школѣ, въ судѣ, въ общественныхъ и правительственныхъ учрежденіяхъ.

перейшло в спадщину до демократичного, навіть більше — до революційного, російського режиму — на останній державний іспит в українській справі.

6. Въ постоянномъ общеніи съ представителями областей въ Государственной Думѣ и Государственномъ Совѣтѣ Союзъ автономистовъ будетъ стремиться къ обезпеченію, въ законодательномъ порядкѣ, за всѣми гражданами Россійскаго государства права на культурное и національное самоопредѣленіе, съ уничтоженіемъ всѣхъ привилегій и ограниченій, обусловленныхъ принадлежностью къ той или иной національности, къ тому или иному вѣроисповѣданію.

РЕВОЛЮЦІЯ.

Історичні прелюдії російської революції.

І буде суд, і буде кара —
І буде правда між людьми.

В стихійному явищі революції відбувається суд історії над перебігом попереднього життя народу. Були ми свідками — та й тепер у ролі свідків перебуваємо — такого суду над історичною спадщиною того державного орґанізму, що, виростаючи та чужим добром обростаючи, став, за влучним словом Герцена, величезною потворою, що не може вільно рухатися. Помилки останнього царювання, підсилені та підкреслені обставинами великої війни, лише ближче та скоріше споводували революцію. А основні її причини лежать значно далій та глибше, — заходять у далину минулих століть, випливають із обставин цілого життя того народу, що, створивши державу, здолав підбити собі все, що його оточувало. Монархічно-самодержавна система, що почалася з Суздалю та з Москви, послідовно затирала та врешті знищила у себе, на території великоруській, всі громадські сили, які могли врівноважити абсолютизм зверхньої влади. Удільні князі або трансформувалися в »служилий« боярський стан, остаточно й безумовно підпорядкований великому князеві, опісля — цареві, або мусіли, як Курбський, Глинські, Рутські, полишити батьківщину та шукати притулку в чужій — литовсько-польській — державі, де республіканський устрій творив іншу громадянську атмосферу. Поза сим зверхнім шаром інші сили громадські — стан середній, тим менше — селянство — жадного голосу не мали. Церква, за ціну опіки зовнішньої, стала слухняною зброєю для посилення правительственної влади. Інкорпорація України, з конституційним укладом її життя, загрожувала змінити дотеперішню конструкцію державну, бо в оборот громадського життя вводилися нові чинники, яких Московщина не знала: гетьман — на становищі президента козацької республіки, козацька старшина з певними становими правами, міщанство з маґдебурзьким правом, козацтво та посполита маса, що до половини XVIII ст. ще не знала кріпацтва; рівно ж і церква на Україні більше, ніж де інде в православних краях, заховувала громадянські засади соборности. Але підступна тактика московського правительства, за тяжких зовнішніх

обставин, перешкодила розвинутися тим чинникам громадянського порядку. Навіть переведена Петром так звана европеїзація держави лише посилила правительственну владу через засвоєння техніки військової та адміністративної, не давши народам реформованої московської держави, що стала Росією, жадного придбання в значінню соціяльному та політичному. За допомогою тих зовнішніх засобів Росія розросталася кількісно, захоплювала нові й нові території, підбивала народи, але внутрішнє, поза тим, що потрібне було для адміністративної техніки, пасла задніх у порівнанню з сусідами, загальним ранжиром свого життя навіть принижуючи культурний рівень і тих народів, що їх здолала підбити. Кріпацтво посилюється, навіть нововпроваджується й тоді, коли в Европі починається рух аболіціоністичний, та доживає аж до другої половини XIX в., коли всюди вже стало воно синонімом варварства; спроби конституційного ладу, що став звичайним, навіть конечним явищем в европейських державах, виказуються аж на початку XX ст. та зараз таки банкротують, — законом 3 червня 1906 р. чинник парламентарний використано для посилення адміністративної влади.

Правдиві патріоти російські розуміли безвідрадність становища своєї батьківщини та, глибоко вболіваючи з того, не вагалися й дуже прикрим словом те становище схарактеризувати. Ось, напр., якими темними фарбами змальовував Росію половини минулого століття такий рафінований патріот, яким був О. С. Хомяков:

В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймлена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лѣни мертвой и позорной
И всякой мерзости полна!

За дальший час багато чого змінилося, але й пізніше »ложь тлетворная", що характеризувала мертвотні засади старо-московського режиму, накладала своє тавро на все життя, роскладаючи його та сіючи нездорові настрої у всі стани людности. Врешті незадоволення було загальне. Клас командний ще свіжо відчував недавню свою »кривду«, заподіяну скасуванням кріпацтва, та, за всіма привілеями свого стану, не знаходив міри для сатисфакції за тую кривду й виявляв щораз більше несотворені претензії, щораз більше тратив розуміння засад соціяльної справедливости. З другого боку селянство, хоч як був всебічно низький його рівень, переросло ті життьові форми, в які його штучно заганялося, і так само було незадоволене та час од часу виявляло те своє незадоволення активно. Особливо се відчувалося на Україні, де традиції вільного життя не могли й за століття згинути; соціяльний рух, викликаний Кармалюком на Поділлю, спроби віднов-

лення козаччини в р. р. 1812, 1831, київська козаччина 1855 року, селянські розрухи на Полтавщині та Чернигівщині 1902—3 рр., поважний рух селянський на просторі цілої України в 1905—6 рр. — все се свідчило, що в глибинах народнього життя бють гарячі живці незадоволення. Се останнє загрожувало прибрати форми фатальні. За самодержавного режиму, з його класовим напрямом, не могло бути свідомости соціяльного й політичного права, а за штучно створюваної темноти мас — не було в масах і простого, елементарного розуміння правного. Таке становище насичувало не лише повітря, але й самий ґрунт матеріялом вибуховим, що кожної хвилі міг свою чинність виявити.

Одним із найбільш вибухових елементів у многонародній та уніфікаційно препаровуваній державі була справа національна. Територія російської держави наростала через прилучення — вільне чи невільне — територій з іншим укладом життя громадського та державного; так збільшили державну територію Україна, Польща, німецькі провінції Прибалтики, Грузія, провінції азійські. Життя висувало конечність федералізування державного устрою з захованням тих громадських засад, що могли б стати джерелом оздоровлення й основного тіла держави — землі московської. Замість того впроваджено систему пригнічення »окраїн« — пригнічення політичних, громадських та національних форм життя. Завдання се, викликане самовпевненою зарозумілістю народу-завойовника, не мало за собою річевих підстав життьових і раніше чи пізніше, але неминуче вело до краху. Народ, що склепав на величезній території державу, не стояв на найвищому рівні розвитку та до підбитих країв не вносив вищих форм життя — ні в змісті громадському та державному, ні культурному. Тому не міг він своїми впливами орґанічно обєднати ті народи, що над ними панував політично, як народ державний над недержавними. Тим більше, що серед цілої маси інших народів був він у меншості в державі. Се вимагало відповідної політики, що рахувалася б з правами народів — і політичними, і національними, аби скермувати їх життя в леґальне річище державне. Та в дійсності впроваджувано в ділянці державній — централізм, в національній — русифікацію. І в жертву тим утопіям приношено живі інтереси народів та — самої держави. Зокрема на Україні вищий клас політично куплено за ціну станових привілеїв, а національне пригноблення провадиться з перших кроків спільного життя — напочатку в ділянці церковній, бо церква в той час була носієм національної культури, опісля й у всіх інших ділянках життя — неухильно, ба навіть посилено до самого моменту революції. Українська нація, яко недержавна, не могла розвиватися нормально — в природних для свого розвитку умовах; в тім спіткала

вона перешкоди з боку нації московської, що мала всі державні засоби впливу та змагала використати ті засоби в цілях винародовлення України. Українців, що не одмовлялися од своєї національности, називано »українофілами«, »мазепинцями«, з усіма політичними наслідками такої кваліфікації. Більш-менш ту саму тактику проваджено й щодо інших народів — недержавних чи т. зв. інородців.

То була система гнобительства й нищення людського духа, — огидлива, жорстока, що ненависна була для всіх, кого вона ще не росклала. Вона викликала ненависть — не до культури російської, — при чім тут »культура«, — а до того глибокого некультурного поступовання, що й найбільш людяних засобів уживало для руїнництва людського ж духа[2]). То чи ж дивно, що той руїнницький режим врешті довів до свого натурального наслідку — витворив сили, які руйнують усе, що єсть найчистішого, ідеального в душі людській, руйнують саме розуміння тієї душі, яко

[2]) В українській публіцистиці подавалося рішуче спростовання з приводу закидів у московській пресі щодо шовіністичної української ненависти до російської культури. С. О. Єфремов, напр., так писав:

»Тільки суздальська тенденція може надихнути філіпіки проти ніби то української зненависти до російської культури. Де й хто глузував з російської культури? Де й хто її зневажав? Ми, сучасні українці, звичайно далеко пішли вперед за тих 60 років, що проминули од »ідилічних« часів »Основи«. Ми пережили не тільки 1863 і 1876 роки, а й галицьку, скажемо, окупацію й большевицьку федерацію. Ми бачили й бачимо рос. культуру не тільки з показного її боку, де пишається велика література, а й з оборотного, де велике й насильство роспаношилось, бо це також частина культури: централізм, і націоналіст. засліплення, і матерщина, і стражник з жандармом, і »неудобзабываемый Тормазъ«, як величав той самий Шевченко і в тому ж самому щоденникові Миколу І-го. І приймаючи Щедрина, ми одкидаємо »Леду«*); побожно схиляючись перед борцями за волю, інакше оцінюємо »Тормазів«; шануючи дійсну культуру, з огидою ставимось до тієї лакейсько-казарменної »культури«, що заполоняла наш край; шукаючи суголосних елементів, на зразок Обнінського, боремося проти Струве. І боремося. І не ми винні, що Обнінських серед російського громадянства ми налічували одиницями, а ідеологам »національного ероса« імя було леґіон. Не ми також винні, що до нашого народу та чужа культура доходила тільки в формі обрусительної школи, казарменного сміття та лакейської поезії, тобто здебільшого оборотним своїм боком. Ми не винуватили б і російську інтеліґенцію, коли б вона без самозасліплення глянула на ті потворні виплоди своєї культури й чорне справді звала чорним. На жаль, а надто останніми часами, вона заводить якусь оригінальну кругову поруку й цілий величезний комплекс ідей і подій, самих найріжнородніших, які складають культуру з усіма її ясними й темними сторонами, силкується рожевенькими занавісочками прикрасити. Коли так, то за це повинна ж вона й відповідальність нести« (»Нова Рада«, 1918, ч. 165).

*) Порноґрафічний твір А. Каменського.

такої. Се творило таку напружену атмосферу, що дивуватись треба не тому, що врешті балон лопнув, а тому, що міг він так довго видержати.

Перше остереження перед катастрофою — революція 1905 року — пройшло без наслідків, — не було усвідомлене ні правительством, ні тими командними верхами, що правительство під своїми впливами держали. До р. 1914, до початку війни, ота командна сметанка цілий час намагалася змести усякий слід тих осягнень, до яких змусила попередня революція. Початок війни породив надії, що у воєнних обставинах уряд зрозуміє ситуацію і піде тим шляхом, що єдине мудрий був. Але ті надії завели. В наступному році почалася та не вгавала боротьба правительства з громадянськими спробами впровадити основи конституційного ладу. Року 1916-го вже не було жадних ілюзій, крім хіба одної, — що коли не стане Распутина, злого ґенія царської родини, то щось може змінитися. Та як було його забито, то ще ясніше стало, що справа вже не в особах. Про революційний переворот, як про річ конечну та неминучу, почали говорити і в колах, що зовсім нереволюційно були настроєні, — навпаки, — глибоко патріотичних, які проте бачили неминучість розвалу держави; з тих патріотичних кол виходили й проєкти дворцового перевороту (генерал Кримов у наслідок такого плану закінчив життя самогубством). Ставилося конкретне завдання — позбавлення трону Миколи II та реґентуру його брата Михайла за малолітнього царевича Олексія. Над посиленням революційних настроїв, у напрямі найбільш деструктивному, працювали й ті сили, що пізніше, вже в часі революції, перетранспортували до Росії партію большевиків-еміґрантів у запломбованих ваґонах. Опубліковані р. 1927 в Москві документи — доповіді співробітників охранки (»Буржуазія наканунѣ февральской революціи«) — наявно показують, що вже у січні-лютому 1917 р. ясне було для всіх наближення революції. Вибуху треба було сподіватися кожної хвилі.

Вибух той і наступив у днях 23—27 лютого ст. ст.

Початок революції.

Розрухів сподівалися 14 лютого — в день скликання Державної Думи. Міністр внутрішніх справ порозсаджував поліцаїв із кулеметами на дахах домів та на каланчах, щоб масово розстрілювати маніфестантів. Проте день минув спокійно.

Але то лише одлягло, та не минуло. 23-го почався сильний рух по вулицях, збіралися мітинґи. Поліція розганяла, але крівавих сутичок іще не було. 24-го рух збільшився, поліція уживала зброї, були вже поранені й убиті. 25—26-го натовп на вулицях

збільшився до надзвичайних розмірів, особливо в осередку міста — на Невському, Знаменській, Садовій. Крім поліції, що вживала кулеметів, у приборканню натовпу взяло участь і військо. Було кілька сот поранених та забитих, — отже твердження про безкровність революції — фікційна леґенда. Але тут таки, слідом за стрілами, натовп звертався до салдатів з докорами та умовляннями — не стріляти в братів. Салдати видимо хвилювалися, в їх поступованню вже видно було вагання.

Коли в казармах волинського полку, що складався переважно з українців, офіцер вишикував полк на дворі та поздоровив його з учорашньою перемогою, салдати кинулись на його й забили. Се й було властивим початком революції, коли участь у ній прийняло військо.

Офіцери повтікали, й салдати залишилися самі, на власній волі. Мені довелося бачити одного з офіцерів волинського полку безпосереднє по згаданій події. Се був урядовець державного контролю мого департаменту, покликаний у часі війни на військову службу. Треба було бачити, з яким він жахом, прибігши до колишнього місця своєї служби, оповідав про той салдатський бунт та просив його сховати, бо от-от можуть надбігти салдати та замордувати, — видимо, сцени на казарняному дворі мали перебіг такий, що враження по них залишилося яскраве.

Майже одночасно так само повстав полк литовський та деякі інші частини столичного ґарнізону. Все се сталося без якого будь наперед складеного плану, стихійним відрухом. Салдати вийшли на вулицю без усякого порядку, з рушницями в руках, з криком, із невідповідними для військового порядку рухами, — але се саме й впливало найбільше на цивільний натовп. Всі бачили, що військо вийшло з норми, збунтувалося, і се робило величезне враження, — салдатів зустрічали оплесками, викриками: »Молодцы, салдатики«, »ура!«, а се ще більше підбадьорувало салдатів до зовнішніх виявів свого революційного настрою. Революційна активність натовпу дійшла до високої напруги, — треба було виявити її в якихсь екстраваґантних чинах, що маніфестували б протест проти існуючого порядку. Кинулись до будинку окружного суду, з яким сполучалося досить гірких вражінь од політичних процесів, підпалено його, — папери його біжучих справ та архівів були відповідним для вогню матеріялом, і майже все всередині вигоріло. Натовп кинувся до зненавидженої »охранки« (»охранное отдѣленіе« департаменту поліції, де власне зосереджено було політичні справи), виволікав папери на вулицю та роспалював із них пожарища. Нема сумніву, що особливо тут старалися ті, в чиїх інтересах найбільше лежало затерти всякі сліди своєї спільности з тою установою. Хто проходив мимо тих пожа-

рищ, — без перешкоди витягав із стосу »дѣлъ«, що їх спалювано, те, що зручніше було вихопити. В дальші затим дні мені приносили два »дѣла«, — одно з листуванням між петербурзькою та іншими охранками про приїзд до столиці та одїзд із неї українців, які були під замітом охранки, друге — квитки співробітників охранки про одержання винагороди за свої послуги...

Виявивши несподівано для себе революційний запал, салдати скоро відчули безплановість свого чину та неясність свого положення. А що всі ті казарми, де почався салдатський рух, були біля палацу Державної Думи (для палацу російського парламенту свідомо було обрано місце в такому сусідстві, — лише, розуміється, в інших, ніж се сталося, цілях), то повстало першим і цілком натуральним рішення салдатських частин іти до того »начальства«, що єдине залишилося як визнане та реальне, бо всяка інша влада зразу ж припинила чинність і зникла (лише посаджені на дахи поліцаї з кулеметами час од часу без тями стріляли, сліпо виконуючи наказ влади, якої вже не стало). Відділи військові, як на команду, рушили до таврійського палацу, дефілювали перед ним та декларували свою вірність народньому представництву. Спершу приходили самі салдати без офіцерів, опісля — частини з старшинами на чолі.

Почало стягатися військо до столиці з околиць, — почасти викликане ще старою владою, а в більшості — з власної ініціятиви. Все те прямувало до того ж, що визнавався за єдино правний, осередку — Державної Думи. Члени Думи — Родзянко, Мілюков, Керенський, Скобелєв та ін. зустрічали сі відділи, приймали їх декларації та одповідали промовами. Приходили й частини з старшинами, що були з царської фамілії, в тім числі на чолі відділу матросів прибув і теперішній »імператор« Кирил, — і він зголосив ті самі декларації, що й інші.

Тим часом усі, хто спинявся думкою на формальній стороні того становища, яке утворилося з початком революції, не міг не бачити цілковитої неясности того становища. В столиці відбувалася революція, а цар перебував у ставці на чолі армії. Практичні наслідки з того могли бути несподівані. Голова Думи Родзянко ще 26 лютого послав до царя в ставку телеґраму, де, повідомляючи про положення в столиці, рекомендував, щоб доручено було особі, яка користується довірям країни, скласти нове міністерство; »медлить нельзя, — додавав він, —всякое промедленіе смерти подобно«. Але другого дня телеґрама його до царя звучить вже досить безнадійно: »Положеніе ухудшается. Надо принять немедленно мѣры, ибо завтра будетъ уже поздно. Насталъ послѣдній часъ, когда рѣшается судьба родины и династіи«.

Доля царя фактично була вже вирішена. 2-го березня справу

Ю. Є. Львов.

лише оформлено на письмі зреченням царя — на користь його брата Михайла. Але й сей останній також зрікся. Не лише самодержавія, але й царя в Росії не стало. Не було власне й Думи, бо її царським указом ще 27 лютого роспущено. Але влада натурально перейшла до — бодай і роспущеної — Думи. Думська нарада обрала комітет із 12 членів, представників усіх думських уґруповань, на чолі з головою Думи Родзянком. Соціялістичні представники в Думі постановили відновити, з традиції першої революції, раду робітничих депутатів, додавши до них депутатів салдатських. Неясність стосунків між сими двома революційними центрами багато опісля сприяла заколотам, що врешті привели до большевицької перемоги. Українська колонія послала в раду робітничих та салдатських депутатів і своїх представників — О. Шульгина та М. Авдієнка.

Було арештовано міністрів та багато представників старого режиму. Перших звезено спершу до... міністерського павільону

в Думі, а затим — до петропавлівської фортеці. Одна з шкідливіших постатей останнього часу — міністр внутрішніх справ Протопопов — заявився сам до Думи і, коли вийшов до нього Керенський, сказав послушненько:

— Ваше превосходительство, отдаю себя в ваше распоряженіе.

Спільним порозумінням між комітетом та радою створено тимчасовий уряд, на чолі якого, з портфелем міністра внутрішніх справ, став один із провідників ще першої революції, а під час війни — голова всеросійського земського союзу кн. Юрій Євгенович Львов.

Українство в російській революції.

Всеросійська революція одкрила для України не лише нову сторінку життя, але й цілком нові перспективи. Самодержавний режим мав однаковий характер — деспотичний та все ті самі цілі — уніфікаційні, на протязі усього співжиття України з Московщиною, починаючи од Олексія Тишайшаго до Миколи Крівавого включно. Ота його природа, що особливо посилилась од часу цілковитої інкорпорації України, за останні два століття, впливала убійчо на життя України — політичне, громадське, національне; продовження того режиму загрожувало їй дальшим маразмом життя, що мав на цілі смерть національну. Тому кінець деспотії розвязував — бодай і ослаблені — сили України, давав їй фактичну змогу вступити на той шлях, на який вели її історичні традиції та реальні потреби її населення.

Українська справа завше була кардинальною справою всього життя Сходу Европи, такою й досі залишається й буде надалій. Країна з територією Франції та з населенням, що кількістю майже їй дорівнює, у вигідних умовах підсоння, біля теплого моря — чинник поважного міжнароднього значіння. На українській справі важилася історична доля двох могутніх сусідів України, і од установлення правильного співжиття їх із народом українським залежала та лежить і в дальшому їх політична доля. Польща в минулому не здолала осягнути відповідних для того часу форм такого співжиття, й се коштувало їй державної катастрофи, бо лише по цілковитій інкорпорації України могла Московщина доконати своїх імперіялістичних цілей і щодо Польщі. Ще задовго за Богданового пакту снувала Москва свої великодержавні плани в звязку з українською проблємою та в презумпції оволодіння Україною. І лише по доканнню сеї цілі Московщина стала російською імперією, фактичним та потенціяльним окупантом сусідів, геґемоном на Сході, небезпечним для рівноваги й спокою Европи. Українська справа стала справою самої майбутности сеї

російської лише з назви, московської в своїй суті — держави, і майже по трьох століттях своїх зусиль, спрямованих на знищення України, не можна було всеж не зрозуміти конечности правного усталення своїх взаємовідносин з Україною та визнати бодай і в неприродній, з правного погляду, формі, незалежність її »аж до відділення«. Україна переживала все те лихо, що може спіткати її ще й у майбутньому: і навалу диких азіятів та північних сусідів, од суздальського князя Андрія починаючи, і втрату державної незалежности, і змазання свого імени з мапи Европи, і навіть фізичне нищення свого населення, але все те перетривала, все те повертала, а по великій війні та по революції все яснішим стає міжнародного значіння Україна, як чинника і політичного й соціяльного, й економічного значіння.

—o—

В тих потенціяльних перспективах вступила Україна в революційну смугу свого життя. З якими реальними можливостями? Які були її сили внутрішні і зовнішні по кількасотлітньому національному виснаженню?

Я вже торкався раніше тих настроїв, що в них переживала Україна нове лихоліття в часі війни, коли все її добро національне оддано було на »потокъ и разграбленіе« силам реакції. Ся новітня азійська навала не осягла своїх цілей. Українство не було знищено, — зовнішні удари, ворожі проти нього виступи, чим більш вони були дикі й неоправдані, тим більш посилювали національний інстинкт, пробуджували й гартували приспану свідомість національну та викрешували нову енерґію в пригнобленій нації.

Надъ вольной мыслью Богу неугодны
Насиліе и гнетъ:
Она, въ душѣ рожденная свободно,
Въ оковахъ не умретъ.

Революційна буря розвіяла »сон лихої ночі«, що обняв приспану російським самодержавним режимом Україну. Пробуджена стихія національна перетворюється в глибоку національну свідомість, що приводить до усвідомленої революції національної. За короткий час народ український прискореним темпом проходить усі етапи політичного розвитку від культурного аполітизму, яким характеризувалися його настрої в довоєнному часі, через автономію й федерацію — до державної незалежности.

Але — по ґеніяльному вислову поета, який передбачав, що »її окраденую збудять«, — Україна вийшла з московських тортур справді окраденою та скаліченою в найдорожчих своїх якостях — у своїх національно-державних традиціях.

По століттях московського самодержавного режиму витворювалася ситуація, в якій справа українська, з погляду реальних

її можливостей, виглядала надто проблєматичною. Дійсне життя одкидало ті можливості, бо вся система життьова була їм противна та скеровувала життя в напрямі, противному українським національним інтересам. В тих обставинах людина, що поважно трактувала українські завдання та змагала таки до реального їх здійснення, здобувала репутацію дивака, Дон-Кіхота, одірваного од життьового ґрунту. Не лише офіційні проскрипції щодо »бывшей Украины«, але й загально-визнана рація т. зв. поступової думки громадської ясно й катеґорично запевняли, що мрійне »украйнофільство« чи злочинне »мазепинство« однаково в суперечності стоять до життьової дійсности. В тих штучно створених, але зовнішнє непереможних обставинах, що звідусюди закривали од очей природу національного чинника, українець міг доходити до свідомости національної хіба через якусь специфічну інтуїцію, через якийсь підвищений інстинкт національний, що його викорінити не сила. Дошукуватися правдивого вирішення української проблєми доводилося пересічному українцеві без найменшого проводу в пітьмі пануючого світогляду, самотужки розумуючи над українською справою у таємних шкільних гуртках, вишукуючи та запопадливо схоплюючи елєменти національної думки з нечисленної літератури, що бодай уривки чи натяки тої думки містила. І той складний процес національного усвідомлення кожний такий таємний гурток чи навіть окрема одиниця переводили самостійно, незалежно, одірвано одно од одного, лише випадково в пітьмі, напомацки натрапляючи на суголосні настрої. А тим часом самоділкова та праця була зовсім не легка, бо полягала в створенню цілого світогляду, що викривав би штучність зовнішніх примусових обставин та аж десь під нагромадженням фальшивої арґументації міг доглянути якесь зерно національної правди.

Отже не легко було аналізувати життьову ситуацію, виходячи з дальших її передпосилок, бо сі останні доводили до вислідів лише неґативних. На основі життьової дійсности аналізувати було просто таки небезпечно, — бо надто проречисто все говорило про безнадійність боротьби з тим укладом життя, який на протязі століть створився в наслідок планомірного чину ріжнородних та могутніх сил адміністративного й культурного порядку. І ліпше було тому, хто тим аналізуванням не займався, бо се роскладало настрій, убивало чинність. Але, аналізуючи холодним розумом ті обставини тепер, в умовах обєктивніших, доходимо до такої оцінки тодішньої ситуації, що навіть дивно стає, як могло вистарчити сенсу на такі нереальні ілюзії та до здійснення тих ілюзій змагати. В умовах реальної безнадійности рятувала ота хіба класична впертість українська — усвідомлений національний

інстинкт, що творить невикорінену основу національної живучости, непоборну за всяких, і найбільш »лютих«, обставин, певна спільність національного чину в тодішніх національних орґанізаціях чи особистих стоваришеннях та—головне—ота стихійна сила, що ключем била в життю української маси, яка, хоч здебільшого пасивно, але непереможно, одкидала всі замахи на свою національну душу.

Але той процес усвідомлення, складний та не легкий, переживали порівнюючи невеличкі частки нації. Решта звикла по інерції йти туди, куди провадили її зовнішні сили, й безнадійно тонула в російському морі.

—o—

Російська революція, як влучно сказав один український публіцист (В. Дорошенко), застала нас »без хребетного стрижня«, — застала нас не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження. Вже згодом, за два-три місяці революції, коли розвіявся чад революційного захоплення, відчувся орґанічний звязок нового руху з старими національно-державними традиціями. А на самому початку революційних подій, коли того контакту не було ще відновлено, українство, як і року 1905, йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції.

Було се наслідком історичного процесу за останні два століття. Смерть політична в XVII ст. послідовно провадила до відповідних наслідків у житті нації, загрожувала врешті смертю національною, а поки-що наслідком мала національне виснаження. І так власне натурально мало бути. Із зруйнуванням політичного й громадського ладу на Україні культурні та громадські її сили не мали куди інде йти, як на службу до російського молоха. Навіть національно-свідомі шари української інтеліґенції були просякнуті російською культурою. І се не було з їх боку якимсь злочином національним, а просто випливало з життьових обставин, що зчасом конче мусіли такі наслідки створити. Школа, література, преса, цілий апарат адміністративний та громадський призвичаювали українця мислити образами й формами російськими, реальну дійсність життьову, наче б то узагальнюючи її в маштабах російських, брати фактично з життя московського; поруч із тим всі ознаки національної стихії української всюди затиралося, джерела української свідомости замикалося. Тож не дивно, що ся спадщина поневолення, систематично й уперто доконуваного, викликала наслідки, надто сумні з погляду національного. Увесь духовий світогляд українця набував характеру російського. Неясність національного світогляду провадила до непевного, хи-

сткого, в кожному разі не твердого поступовання в національній справі. Український інтеліґент, безумовно й безоглядно, »на квиток вірючи москалеві«, засвоював од московських людей голі засади в їх теоретичному узагальненню та, покладаючись на уславлене — ідейне й гуманне — »прекраснодушіе« московське, добродушно сам, у більшості, не хотів бачити, що те »прекраснодушіе« кінчається там, де реально треба визнати національне право українця. В умовах формального забезпечення московських (»русскихъ«) національних інтересів принципіяльний осуд таких явищ, як імперіялізм та шовінізм, московські люде могли виявляти безпечно, і російська поступова інтеліґенція справді могла не каляти рук своїх яким будь чином характеру імперіялістичного чи шовіністичного, — все се робилося адміністративним апаратом держави. А ми на льоту ловили ті засади, не лише теоретично їх засвоювали, але й заносили до катехізису своєї чинности, — до своїх проґрам, до свого громадського поступовання, — і, за тою наукою, найбільш боялися заплямитись яким будь із отих гріхів тричі одіозних, а найбільш — шовінізмом, зміст якого звичайно поширювано взагалі на обстоювання національного права та на додержування відповідного національного поступовання. І коли настав для нас час державного чину, ми з добре засвоєними засадами прекраснодушія, з обуренням проти застережливих голосів, не самі лише гасла кидали, але й чинно оте прекраснодушіє в державних справах переводили, — всі свої сили та все добро несли на вівтар революційного визволення, на славу всеросійської республіки, оголошували національні автономії на своїй землі, декларували федерацію орґанічно звязаних із тою землею країв — без найменшої в таких випадках ґарантії наших власних, сусідських інтересів. І се в той час, як наші прекраснодушні вчителі, коли доля вложила стерно державне в їх руки, не погоджувалися не то що на автономію, але й на установлення крайового комісара, на націоналізацію військових частин, які йшли життя своє оддавати за той революційний фетіш усеросійської республіки. В своїй запозиченій прекраснодушності, наївності чи в чомусь іншому ми не бачили тої прірви, яка фактично була між абстрактними засадами та практичним чином народу-імперіяліста, в якому те імперіялістичне чуття виховано цілим процесом його загарбливої історії, цілою системою державного чину його провідників, усім характером його виховання. Тому революція остаточно розпружинила наше почуття національне, остаточно нашу обережність приспала й, коли ми в вогні окрадені збудились, то перед нашими заспаними очима все ще снували прекрасні сонні привиди національного альтруїзму, — наче живцем вийняті з сторінок книги пророка Ісаї. Тому й досить прекра-

снодушних карасів українських так легко попались на вудочку голосної фразеолоґії навіть пізніше, коли оголошувано незалежність української самостійної республіки »вплоть до отдѣленія«. То чи ж можна дивуватися, що тій випробованій вудочці більше на здобич пощастило на самому початку революційної весни, коли все зеленіло, цвіло та усміхалось.

В тій весняній атмосфері рожевими хмарами найбільше затуманено українські традиції порядку політичного. І до революції, як уже згадувалося, українство не дістало великої спадщини ідей, що творили би ясний і повний світогляд політично-державний. Українська людина під ріжнородними впливами, що облягали її з школи, преси, літератури і науки, засвоювала — щодо минулого України — погляд, що український народ нездатний до створення свого національного життя в основних його сторонах — громадській, політичній, державній. Навіть ідеї Драгоманова, що вважалися за ознаку найбільш поступового та модерного українства й протиставилися зневаженому »культурництву«, — і вони звязували майбутність українства з розвитком поступових течій російських, спрямовували політичні настрої громадянства в сторону лагідного співжиття в російській державі, а не в сторону державної незалежности. А що вже говорити про офіціяльну ідеолоґію політичну тих корифеїв українства, що мусіли говорити не з недосяглого заграничного далека, а в обставинах російської дійсности та оглядатися не лише на свої власні колеса (на се духу ще вистарчило б), а таки справді на долю отої тоненької ниточки, що нею держалися якісь зовнішні вияви національного життя. Стовпи українства провадили часом досить сумнівну тактику, що була не однакова на ріжні фронти, але досить однаково непевно репрезентувала завдання українства, не лише для чужих очей, для яких власне призначалася. Справжні завдання українські ота недалекозора дипломатія вважала за потрібне замовчувати, щоб не викликати підозріння з боку урядового та щоб разом не посваритися і з тими поступовими, не кажучи вже про реакційні, російськими кругами, що не в меншій мірі перейняті були централістичними поглядами. Досить згадати, напр., М. І. Костомарова, що так пильно старався довести лояльність українського руху. Коли б його послухати,— а власне його й мусіли слухати, бо він говорив, а решта мовчала, — то виходило, що ввесь український рух вичерпувався такою скромною метою, як видавання книжок для народу, букваря та словника; навіть українську літературу призначав він власне »для домашнього вжитку«. Для того, хто на власному досвіді зазнав отих »лютих« обставин, коли на волоску держалася найвужча цівка культурно-національної праці, трудно докоряти за таку сумнівну профілак-

тику урядових скорпіонів; але наслідки того були ріжні та все неґативні: і правительство, і громадянство надто легковажили питому вагу українства, — бо раз його завдання такі скромні, то безпечніше з ним покінчити зразу ж, поки натурально не виростуть вони до ширших маштабів; у дальшому — вже мойому — поколінню, коли ми українську проґраму представляли ширше, доводилося наражатися з російської сторони на докірливі завваги, що ми сходимо з засад та ламаємо заповіти попередніх авторитетних провідників українського руху. А разом — і се найголовніше — ширший загал українського громадянства дістав хибне уявлення українських національних завдань — у неприродньо вузькому їх обсягу. Врешті українські національні інтереси ґонули в так званих »общерусскихъ« інтересах. Українці не ставилися пасивно до подій, що були їх свідками; вони, навпаки, приймали чинну участь у тих подіях — своєю пайкою і в створенню згубного режиму, що душив їх народ, і в тих течіях, що розмивали береги абсолютизму. Але навіть і в сьому останньому випадку — за завданнями загального порядку забувалося ближчі інтереси своєї правдивої батьківщини та рідного народу. Більшість поступових та революційних сил українських віддавалися на боротьбу з режимом загально-державним, при чому вимоги, що випливали з свідомости національної ідеї, ставлено не так рішуче, задоволення їх самі ж українці ставили десь у другу чергу, по осягненню загальних — »общерусскихъ« — цілей. Така тактика провадила до того, що найпекучіші справи української проґрами видавалися за малопопулярні в очах широких кол громадянства, не раз тут викликаючи то здивування, то відношення скептично-зневажливе, то просто бажання, з певної традиції, одсунути їх на дальший план.

Всі ті обставини, з вини чужої й власної, здолали защепити ракову хворобу в саму душу українського інтеліґента. Не казати вже про т. зв. »малороссовъ«, що роспуста обрусєнія вже встигла орґанічно роскласти їх національну душу, створивши ґібридне явище російської нації. Досить українців високої інтеліґенції та разом — свідомости національної, виховані на ґрунті російської, в суті ж — московської, культури та московських ідей громадянських, вже не зовнішнє прилучилися, а внутрішнє прийняли чуже освітлення того ідейного змісту і силою тих культурно-громадських впливів мимо власної волі тягнуться до ідеалів російської демократії, а сі останні на дні своїм таїли й таять тенденції зовсім невідповідні українським національним інтересам, і тим гірше — до ідеалів російської державности, що, хоч і забарвлені ідеями автономії та федерації, але, як свідчить досвід

історії, найменше ґарантують ті інтереси од занехання чи й просто — зґвалтування.

Отже уніфікаційна політика, проваджена протягом століть, мала глибокі психолоґічні та, зокрема, ідеолоґічні наслідки щодо українства, — вона вплинула не лише на зовнішні форми національного життя, але й на самий зміст національної української ідеї. Ся остання поволі сходила з свого питомого незалежницького шляху. Українство переставало розумітися, як концепція окрема, незалежна од катеґорій московської чи — як їх названо — російської природи. Се найбільше позначалося на ділянці політичній, зокрема на політичних партіях українських. Українські партії до революції чи на її початку були здебільшого копіями або й просто філіями партій російських. С.-д. просили лише автономії. Члени партії р.-д. просто таки, не вагаючись, входили до складу кадетської партії та під прапором тої партії кандидатували й проходили до Державної Думи, а вже дальша трансформація р.-д. партії — с.-ф. — була якимсь покручем російсько-українським, — од такої риси партія звільнилася вже на еміґрації. Партія с.-р. увесь зміст свій запозичала з російської партії тієї ж назви, з майже усіма елементами її проґрами, що в головних точках (аґрарна проґрама) найменше пасувала до національних обставин українських. І все те відбувалося на тлі безоглядної віри в шляхетну демократію російську, в орієнтації на її добру волю. Тому таке панувало у нас побоювання не впасти в її очах, не стратити доброї марки поступовости та високої культурности. Тому так боялися ми на початку революції впасти в »шовінізм«, побоювання заплямитись одіозним ярликом і стримувало наших політиків яскраво виставити свої гасла — не лише політичні, а й національні. »Нова Рада«, напр., друкуючи в квітні 1917 р. резолюції зїзду партії с.-р., вважає за потрібне додати до тих резолюцій таку характеристичну примітку: »Друкуючи політичні резолюції зїзду українських соціялістів-революціонерів, редакція »Нової Ради« звертає увагу читачів на те, що в них нема нічого, що можна було б назвати шовінізмом, та нема разом із тим нічого, що дало б право комунебудь говорити про небезпечні захватні змагання в справі здійснення автономії України. Таким чином заяви про те, ніби українські соціялісти-революціонери перед конґресом обстоювали думку негайного проголошення автономії, як законодатного акту, лишаються на совісті й одповідальності тих членів київського виконавчого комітету, які про це говорили«.

Треба було перейти через бурю своєї, національної революції, струсити оті чужородні напливи, щоб українська політична думка стала на свій ґрунт національний та зорієнтувалася на властиві українські інтереси.

Сими загальними міркуванями уважав я за слушне попередити дальше оповідання про українську акцію в часі революції, аби була вона більш зрозуміла, в усій її скромній дійсності, для людей, що не варилися в тих подіях чи, принаймній, не були їх свідками.

Українська декларація.

27 лютого, коли був я на службі, знайомий головний контрольор селянського земельного банку телєфонує мені, що збунтувався волинський полк та й кілька інших полків, як повідомляють, мають до нього прилучитися.

— Починається, — майнуло в мене в голові. Але не вірилось, що так усе хутко й просто обійдеться. Думалося, що се перші вибухи, які на початку буде стлумлено. Бо ж таки режим царський не одну сотню літ держався, пустив коріння та мав прихильників не за страх, а й за совість. І я навіть висловив жаль, що стільки гарячої молоді загине, — буде розстріляно або й повішено.

Але те, що сталося, перевищило сподіванки найбільших песимістів щодо популярности царя та царського режиму. Не знайшов він спочуття навіть у найближчих своїх дворових, а по селах уже другого дня правилися подячні молебні.

Ніколи ще телєфони столичні не працювали так, як того дня, а вже в кожному разі ніколи не говорилося в телєфони річей, до такої міри для царя непідхлібних. А цар іще був у повній формальній силі, знаходився під охороною армії у ставці, — абдикував уже аж за три дні після того, як столичні миші кота ховали.

Увечері ж того дня телєфонував до мене П. І. Зайцев:

— Чи чули? Миколашку дідько взяв!

— Може ще й не взяв, — відповідаю, — а ви вже язика роспустили.

— Ні, де там! Вже йому капут: волинський та литовський полки збунтувались та до столиці з усіх боків їдуть так само збунтовані полки.

Опріч таких звісток, телєфонували з запитами, що ж нам, українцям, робити. Ми з Стебницьким порозумілися зійтися рано, порадитись, по змозі скликати громаду ТУП-а. Але рано довелося йти до нього під безперервним трісканням кулеметів, — то городовики, на дахах посаджені, старанно виконували наказ начальства, стріляли куди очі бачать, а їх знаходили, стягали та били революційним порядком. Але йти вулицями було неприємно, бо сипалась під ноги штукатурка з стін, а часом і куля, об стіну ударившись, покотиться. Трудно було за таких обставин громаду скликати. Вирішили ми скласти відозву, а громаду скликати, коли вже буде безпечніше. Зважаючи на статечність членів старої гро-

мади ТУП-а, не відважилися ми з відозвою в таких обставинах виступати без наради й ухвали.

Молодь не вагалася так довго. Головна студенська рада, що з першого ж дня революції перетворилася в тимчасовий український революційний комітет, уже 2 березня, коли ще не було певних звісток про абдикацію царя, випустила таку друковану відозву:

До українського Громадянства, студенства, робітництва й українських офіцирів у Петрограді.

Російська демократія виступила в боротьбі за політичну свободу своєї держави. До неї прилучилися жовніри російської армії — ся плоть од плоті й кров од крови демократії. В боротьбі за волю народу російська армія вкрила себе великою славою, далеко більшою й почеснішою, ніж на полі війни в боротьбі за завойовницькі змагання російського уряду й російської буржуазії. Велика хвала їй за се! Російський нарід з вдячністю й любовю запише в історії свого політичного визволення славні вчинки російського війська на вулицях столиці.

У визвольній боротьбі останніх днів велику ролю відограв і український демос в особі українського жовнірства тих полків, що прилучилися до повстання. Російське громадянство з вдячністю згадає колись, що ряди війська, яке боролося за свободу разом з широкими демократичними масами Петрограду, в значній мірі складалися з синів українського громадянства й робітництва, з представників демократичних верств української нації.

Чи так само з вдячністю згадає вчинки українських жовнірів на вулицях Петрограду і український нарід? Чи з такою самою любовю запише сі вчинки й українська демократія в історію національно-політичного визволення свого народу й своєї країни?

Щоб на сю вдячність і любов заслужити, щоб нестертими слідами записати в історію національно-політичного визволення українського народу свої вчинки, свій героїзм, свою готовість до самопожертви й віддання загальногромадській справі, український демос, українське жовнірство повинно сі вчинки, сей героїзм, сю самопожертву й віддання виявити в завойованню не чужих політичних прав, а своїх власних, національно-політичних прав українського народу. І справити велику енергію української жовнірської маси в Петрограді на шлях завойовання власних національно-політичних прав, зафарбити її революційні виступи свідомістю власних національних інтересів — сей обовязок лежить передусім на свідомій українській інтеліґенції й демократії Петрограду, на вас, українське студенство й свідоме робітництво, на вас, українські офіцири російської армії, на вас, свідомі українські громадяне. На вас всіх лежить під сю важну хвилю величезна відповідальність перед нашою нацією, величезної ваги завдання — дати напівсвідомій українській жовнірській масі гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорґанізувати під сим гаслом і повести до боротьби ще незорґанізовані й роскидані українські демократичні маси.

Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за сі права

ми жичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потрібують забезпечення не лише своїх загально-громадянських прав, але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський нарід має вже віддавна. З сим гаслом національного визволення й повинні виступити українські маси в Петрограді.

Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного орґанізму може забезпечити як найширший культурний розвиток українського народу. В світлі сього ідеалу, як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогоднішнього дня, українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, льозунґ перебудови російської держави на федеративну демократичну республіку, з як найширшими правами окремих націй і спеціяльно з як найширшою національно територіяльною автономією України.

Отже, широка національно-територіяльна автономія України — се практичний льозунґ, під яким кличемо вас усвідомляти й орґанізувати українську масу.

Українці Петрограду!

На вас лежить під сю хвилю кольосальна відповідальність за дальшу долю визвольної боротьби українського народу. Прикладіть же усіх зусиль, щоб з тої крізи, яку нині переживає російська держава, вийти з честю й з печаттю боротьби за волю свого народу.

До усвідомлення й орґанізації українських мас.

Тимчасовий Український Революційний Комітет

м. Петрограду.

2 Березоля 1917.

Зібралася й стара громада ТУП-а, порозумілися й з молодшою. Навязуючи свою відозву до виданої Тимчасовим урядом декларації, вирішили ми завести до тої відозви всі точки, що з давнішого часу стояли найбільш невідкличною потребою українського життя; вирішено також вставити у відозву вимоги щодо галицьких бранців та засланців, зокрема щодо увязненого митр. Андрея Шептицького. Відозва та мала набути характеру декларації українських прав, і видання її було річчю тим відповідальнішою, що трудно було в тих умовах порозумітися з київськими земляками. В перший чи другий день революції приїхав до Петербургу Л. Є. Чикаленко, але виїхав він із Київа ще до революційних подій і не міг подати нам думки киян. Тому над відозвою треба було працювати уважливо та сконтролювати її на одній-другій ширшій нарадах. Нарешті 9 березня видано її в такій редакції:

ДЕКЛАРАЦІЯ

Петроградського відділу »Товариства українських поступовців«.

Ми, члени Петроградського відділу »Товариства українських поступовців«, глибоко переконані, що витворені революцією нові правні умови особистого і колєктивного життя повинні забезпечити порішення тих завданнів,

які ставить собі український національний рух, в єднанні з демократичними силами всеї держави.

Проголошені, як основні підвалини державного ладу, лозунги політичних свобод дають певність, що без повороту минули всі національні обмеження, які так ретельно накладались на український народ за старого ладу і які цей лад так широко використав для боротьби з українським рухом під час війни; що українські громадські орґанізації, культурні і політичні, матимуть тепер змогу вільної діяльности; що українській мові, в словесній і письменній формі, забезпечене право вживання в культурнім, громадськім і політичнім життю українського народу; що з-осібна, на військовій службі українцям не тільки не заборонятиметься вживати рідної мови в побутових стосунках, але вона буде використана і там, де це буде полегчати і допомагати службовим справам; що в своїх призначеннях на адміністративні посади в українських губерніях уряд держатиметься, як конечної умови, — близького ознайомлення з країною, її побутом і мовою її людности; що при амнестії по політичним і релігійним справам негайно будуть визволені всі українці, що потерпіли за свої національно-політичні і релігійні переконання; що при скасуванні утисків проти віри дістануть свободу визнання штунди і інші сектярі на Україні, а також греко-католики (уніяти); що свобода страйків буде початком правильного порішення робітничого питання і, між іншим, забезпечить оборону інтересів найбільш численної на Україні верстви сільських робітників, котрих старий лад спеціяльним законом (15 квітня 1906 р.) проти сільських робітничих страйків поставив зовсім у безправне становище.

Нарешті ми тої думки, що близьке скликання Установчих Зборів ставить на чергу питання про здійснення основного домагання нашої проґрами — відновлення національно-територіяльної автономії України, в звязку з загальним перебудуванням Росії на підвалинах федеративного ладу. Тільки в цих умовах можливе зовсім правильне і відповідне інтересам нашого люду розвязання найважніших для нього справ економічних та соціяльних, — і в першій черзі земельного питання.

Висловлюючи повне вдоволення заявою Тимчасового Уряду, що він не має заміру скористатись умовами воєнного часу і загальмувати здійснення задуманих реформ, ми сподіваємося негайного проведення тих, які не потрібують довгого часу. Особливо невідкладними і необхідними для людности України ми уважаємо такі роспорядження:

заведення в народні школи українських губерній рідної мови людности, як найкращого способу культурного й економічного розвитку їх загально-політичної свідомости;

допущення української мови в середні школи на території України, — в тім числі в школи для підготовки народніх учителів; заведення нових шкіл того і іншого типу з українською викладовою мовою і негайної орґанізації спеціяльних курсів для вчителів української народньої школи;

поки вища школа на Україні не буде цілком пристосована до потреб української корінної людности, — щоб було допущено лекції українською мовою і заведено курси по українознавству по всім університетам і іншим вищим школам України, а на близькій черзі, щоб була поставлена реорґанізація в цім напрямі київського університету св. Володимира;

в інтересах українців, що живуть поза рідною територією, щоб були допущені лекції українською мовою і виклади українських курсів в тих російських вищих школах, де цього бажатимуть слухачі і знайдуться потрібні для того лектори;

щоб українська мова була допущена в практиці судових, адміністративних і церковних інституцій українських губерній, при зносинах з місцевою людністю.

Незалежно від того, за-для відновлення брутально порушеного старим режимом загально-людського і міжнародного права потрібно: негайно відновити в окупованих російським військом частинах Галичини і Буковини ввесь лад місцевого політичного і громадського життя і ті національні права, які мала перед війною місцева українська людність;

негайно визволити з арешту і повернути з заслання всіх галицьких і буковинських українців, що були жорстоко покарані виключно на ґрунті ненависти старого уряду до національної української культури, а в тім числі визволити керовника галицької уніятської церкви — митрополита гр. Андрія Шептицького.

9 березня 1917 р.

Українська маніфестація в столиці.

З революційним вибухом виявилася навні українська стихія в столиці, і тоді стало ясно, яка вона була сильна тут та як обставини режиму її притлумлювали. Перепис, перед тим літ за десять переведений, виявив всього 11 тис. українців у столиці, а в українській маніфестації, що одбулася на початку революції, взяло участь біля 30 тис. А той піднесений настрій, що ним перейнятий був тлум маніфестантів, наочно показав, що у тих 30 тис. українського люду національне почуття — живе й діяльне. Отже великою моральною сатисфакцією було впевнитись, що українська робота в столиці, яку провадило старше громадянство серед кол інтеліґентських, а молодше — в салдатських та робітничих сферах, не була марна, бо мала відповідний ґрунт під собою та виявилася у добрих наслідках. В шпугах старого режиму настрої тої маси стихійних українців не знаходили для себе відповідних форм вияву, — інтеліґенція численно відвідувала що-річні академії й панахиди в роковини Шевченкові, а решта — сірий люд український — приховував свої почуття національні серед чужинських обставин. І треба було бачити, як те почуття радісно вибухало, коли такий затурканий тими обставинами українець чув рідну мову, пісню та взагалі стикався з якими будь проявами українського національного життя.

Найбільше українського елєменту в столиці та в її околицях було серед війська. Ґвардейські полки переважно, а деякі майже виключно комплєтовані були з українців, — українська порода, що мала козацькі традиції, давала найліпший матеріял для зразкового війська. В тих частинах міста, де були казарми (а їх усюди

було роскидано в сьому казарняному місті), завше можна було почути українську мову, — салдати переважно говорили по українському. Один час жив я в околиці ізмайлівського ґвардейського полку, — то йдучи, бувало, встрягнеш у розмову салдатів між собою, — і так у мене склалося досить уличних знайомств із земляками, і вони мене завше радісно по земляцькому вітали. Приїздив до нашої няні небіж — салдат саперного полку з Царського Села, — оповідав, що й там живе він в українській стихії, що усвідомляється якраз на чужинському ґрунті. Сей потяг салдатської маси української до свого рідного використовувала студенська молодь, завязуючи знайомства та проводячи серед тих знайомих пропаґанду. Інтеліґентніші особи зпосеред тої маси, здебільшого військові писарі, були свідомими українцями і самі провадили українську пропаґанду серед вояцтва. Пропаґанда всіми тими способами все більше ширилася на початку війни, а під час війни прийняла вже цілком орґанізовані форми, як про се вже я згадував, говорячи про орґанізацію таємної »Нашої Школи« при українському клубі »Громада«.

Той національний сантимент до »свого« заховували військові українці й тоді, як, скінчивши службу, улаштовувались назавше в столиці. А улаштуватись тут взагалі не було трудно — породисті постаті вправлених по військовому бувших ґвардейців своєю зовнішньою репрезентативністю дуже пасували до становищ столичних швейцарів (портієрів), городовиків та й вищих урядовців зовнішньої поліції. Я вже згадував про українця-городовика, якого поставило дбайливе начальство спеціяльно для опіки моєю особою біля дому, де я мешкав. Другий такий земляк городовик оженився з приятелькою нашої няні, і тим способом завязалося і в нас знайомство з сим земляком — Карпом Онисимовичем. Досить часто приходила та пара в гості до землячки, — то було якоюсь конечною моральною потребою для сього закинутого в чужий край українця, — поговорити рідною мовою про »нашу милу Малоросію«, згадати про близькі обставини та ще й зїсти борщу або вареників, якими їх наша няня часом гостила, бо дружина сього стихійного українця, московка, секретів української кухні, на гіркий його жаль, не вміла. Часом і я виходив до кухні поговорити з земляком, але се не було так просто, бо він конче тоді ставав »во фронт« та за кожним словом титулував мене »господин сенатор«.

Помічав я поблажливі погляди на мене з боку міністерських швейцарів, коли по ріжних громадських справах доводилося оббивати міністерські пороги. Швейцари досвідчене мали око щодо відвідувачів своєї установи і вже якимись, тільки їм знаними способами довідувались, хто та в яких саме справах ходить, — тож

мав я якусь таємничу протекцію, — як найскорше до потрібної особи дістатись; рівнож і землячок-курієр, не лише з огляду на »чайові«, вправлявся не в чергу віднести візитову картку, поза іншими відвідувачами. А коли я вже на початку революції прийшов до міністерства внутрішніх справ, то сей придверний церемоніймейстер, залишивши свою звичайну величавість, здіймаючи з мене пальто, з фаміліярною щирістю почав висловлювати свою радість, — се було по голосній українській маніфестації, — що »тепер уже наша Малоросія дістане своє право«.

Отсі низи українського населення столиці й дали головні кадри того натовпу, що створив величезну національну маніфестацію 12 березня. Отими власне низами й збільшився український елємент у столиці, — збільшився не кількісно, а саме через зріст національної свідомости. В часі перепису члени українських громад зголошувалися в перепищики задля того, щоб мати доступ до робочого населення та розшукати серед нього українців, і враження тих перепищиків дуже сумні були. Б. Ю. Іваницький, напр., натрапивши на українця, старався з ним розговоритись, давав йому книжку українську, але той усе вагався з освіченою людиною, студентом розмовляти мужичою мовою. А за десяток літ національна свідомість тих безмовних українців виросла непомірно, і вони вже беруть участь в національних маніфестаціях.

За влаштування маніфестації взявся найголовніше молодий, рухливий революційний комітет, у який на початку революції перетворились орґанізації, що вже перед тим існували. В орґанізації взяли участь й інші українські установи: Товариство ім. Шевченка, Благодійне товариство, Український клуб »Громада«, Товариство українських поступовців, Українська соціял-демократична робітнича партія, Українське літературно-художнє товариство. Справа то була не легка, клопітна, вимагала багато енерґії, руху, біганини. До тої роботи притягнуто було всі сили, напруження їх було дуже велике, бо добре розумілося значіння сеї першої ґрандіозної української маніфестації в столиці. І результати тих старань були справді блискучі.

Вирішено було сполучити маніфестацію з роковинами Шевченка. 12 березня відбулася панахида в Казанському соборі, а опісля на площі біля собору — маніфестація. Видано й широко росповсюджувано такий плакат:

Настав час коли мусимо згадати і вшанувати гідно
нашого

Апостола Правди і Волі

ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Одже 12 марта о 1 год. дня

В Казанському соборі і на площі

має відбутись

ПАНАХИДА

Церковна і горожанська,

а потому

МАНІФЕСТАЦІЯ.

Хай кожен **Українець**, въ Петрограді сущий,
прибуде на се наше свято.

Ледве чи багато українців у Петербурзі не прийняли участи в маніфестації, — хіба ті, що живучи на околицях, не знали про неї. Опріч маси цивільної публіки, що зайняла всі тротуари, підвищення перед церквою та, де було можна, площу, взяли участь у маніфестації українські військові частини, — деякі прийшли у повному складі, в урочистих строях. Серед тих частин мальовничо визначався бувший конвой бувшого царя, на конях, — сей конвой складався з кубанських козаків у старій козацькій уніформі. Над усім тим людом, що в більшості прикрашений був стрічками національних кольорів, маяло безліч художньо виконаних прапорів жовтоблакитних. Настрій урочистий, підвищений. Зразковий порядок, стриманий український говір.

І гадки не було, щоб увесь той люд міг уміститись в церкві. Настоятель собору, митрофорний протоєрей Філософ Орнатський (пізніше розстріляний большевиками) вирішає відправити панахиду назовні собору — на підвищенні перед церквою. Біля духо-

венства стали орґанізатори та представники недержавних народів Росії. Протоєрей Орнатський, знаний красномовець церковний та ще розчулений зворушливими обставинами такої служби, виголошує натхненне слово; вказує на добрий помисл помянути память борця за волю у великі дні загального свята та пропонує одночасно помолитися і за всіх, хто життя своє оддав за добро народу та в обороні його волі. Увесь многотисячний люд відспівує »вічну память«, багато стають на коліна.

Після панахиди церковної відбувається панахида горожанська. Роспочав її П. І. Зайцев промовою про національні й політичні ідеали Шевченка та їх звязок із традиціями української демократії. Затим виступають представники польської молоді, литовців, естонців, фінів. Г. К. Голоскевич в імені орґанізаційного комітету вияснює цілі маніфестації — виявити в нових умовах зміст та силу наших жадань.

По закінченню маніфестації на Казанській площі увесь натовп поволі, в порядку, вливається в Невський проспект. Порядок зразковий, — ланцюги молоді не дають змішуватись стороннім глядачам з маніфестантами. Наперед визначені роспорядчики вказують чергу й напрям окремих відділів. І тепер, наче жива, стоїть перед моїми очима на підвищенню церковного портику струнка постать молодого старшини Петра Крамаренка, що дзвінким голосом та рішучими рухами оддає команду. Головним роспорядчиком походу був полонений Аґатон Добрянський-Короленко, який ще до революції утік з заслання та переховувався в столиці, ховаючись під студенськими ліжками.

Цілий Невський заповнений маніфестантами. Напереді військо з стягами, за ним делеґації, студенські громади та сила громадянства, а на горі мають жовтоблакітні та червоні прапори з написами: »Хай живе вільна Україна«, »Хай живе демократична федеративна республіка Росія« та ін. Військові оркестри та хори ідуть в перервах між маніфестантами. Співали добре. Коли співається український гимн чи »Заповіт«, усі знімають шапки.

Похід звертає на Литейний проспект, простуючи до тодішньої революційної Мекки — до палацу Державної Думи. Звідти виходить член виконавчого комітету М. Соколов, вітає маніфестантів та заявляє, що комітет визнає всі жадання української демократії та, виходячи з засад республіканської федерації, буде разом із українською демократією боротися за її права. Несподівано витикається незнана постать та починає закликати салдатів, аби припинили війну, але під оклики обурення зашивається в натовп.

Маніфестація зробила величезне враження. Про неї повно було розмов серед столичного населення, а другого дня газети,

окрім хронікальних звідомлень, майже всі вмістили статті з приводу маніфестації, якої не було ще до того часу.

Українську справу виразно поставлено в пресі на чергу дня. Кадетська »Рѣчь«, що і в часі війни відважувалася знімати голос в українській справі, умістила в тій справі передовицю засадничого змісту.

»Лише останнім часом, — писала вона, — в свідомості російського громадянства починає виявлятися в своїм значінню українська справа. Блискуче переведена українська демонстрація в Петрограді 12 березня звернула на себе увагу широких верств народу, і не можна не зазначити з почуттям глибокого задоволення сього її значіння. Бо українська справа стає тепер одною з важливіших справ, які стоять перед російською демократією...

»Не можна заперечити, що в останні роки... почали зявлятися ріжні примари, що загрожували великою бідою... Під впливом божевільної політики правительства в переживану нами добу грізної війни ознаки глибокої внутрішньої поріжнености ставали все помітніші й мусіли викликувати неспокій у кожного, хто свідомо ставиться до долі батьківщини. Бо нема жадного національного руху в Росії, супроти якого старий лад поступав із таким цинізмом і байдужністю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 р. було заборонено, часом без жадних виїмків, друкувати щось українською мовою. Від початку сеї війни українську пресу заборонено. До неї прикладено було заборону раніше, ніж до німецької мови. Аж до самої революції не дозволялось української школи, і навчання мовою українською вважалося за злочин.

»Бюрократичні неуки не соромилися в своїх неофіціяльних актах висміювати українську мову, що має свою історію, свою літературу, яка є одним із найбільших духових творів найближчого нам по крові й походженню славянського племени, нерозривно сполученого з нами історичними звязками. Божевільні гадали, що коли вони не признаватимуть існування сеї мови, вона дійсно зникне з обличчя земного, але вони лише плодили великий гнів у вільних серцях та сіяли насіння розбрату в найглибших надрах російської держави. В теперішню війну вони зробили ще одну велику державну помилку, а заразом і великий злочин. Такою помилкою була політика Н. Іванова, графа Бобринського, єпископа Євлогія і всіх інших у Галичині, сполучена з руйнуванням здобутків культури — школи, церкви, книжки, громадських орґанізацій українського народу в »Зарубежной Руси«, його примусова русифікація. Сі божевільні заходи викликали велике загострення проти російської орієнтації широких верств галицького (й загалом українського) громадянства, а заразом зміцнили німецький вплив та можливість для німців боротися з нами.

»Перед вільною російською демократією стоїть велике завдання направити лихо, заподіяне Росії сими помилками та злочинами. Вона може зробити можливим те, що було неможливе за старого режиму: загасити полумя розбрату, яке повстало з самих глибин нашої держави. У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу з захованням державної єдности Росії. І ми бачимо, що свідомість такої можливости просякла і в українське громадянство, — ціла демонстрація 12 березня дає нам яскравий зразок сього в промовах та покликах, які тут виголошено.

»Революція вже зробила своє діло. Українська преса й українські союзи визволилися та вже відроджуються. Тимчасове правительство увільнило гр. Шептицького, заарештованого всупереч усім міжнароднім умовам. Тепер перед правительством стоїть завдання дати волю українській школі, й, очевидно, се станеться в найближчому часі.

»Але діяльности самого правительства не вистарчає. Жадний із національних рухів, які розвиваються нині в нашій країні і дістануть тепер у вільній Росії можливість розвитку без перешкод, не зачіпає так глибоко цілої російської культури та не вплине, за свойого широкого розвитку, так глибоко у створений історією лад життя російського громадянства, й російська громадська думка повинна найповажніше звернути увагу на зміни великого культурного значіння, які відбуваються в його осередку, які залишалися досі незрозумілими й неусвідомленими у належній мірі. Воно — а не лише правительство — мусить активно згладити можливі тертя, створити необхідні форми дружньої спільної праці«.

З приводу сеї статті друга петербурзька газета »День« завважила: »коли згадувати злим словом усіх, що попсували відносини між Росією та закордонним українством, не можна обмежуватися Н. Івановим та гр. Бобринським. Їх руїнницька діяльність мала механічний характер. Ще небезпечнішою та шкодливішою була та русифікаційна націоналістична проповідь, яку під фірмою поступовости провадив у »Биржевыхъ Вѣдомостяхъ« п. Петро Струве«.

Та сама газета писала з приводу маніфестації 12 березня:

»Національна справа, до якої байдуже ставилася досі російська преса, вважаючи її за справу академічну, стає тепер як справа біжучої політики, як невідкладна справа. Величезна маніфестація, уладжена українськими партіями тут у Петрограді, зробила своє діло...

»Дивні переміни на кожному кроці відбуваються. 12 березня українські орґанізації Петрограду відправили урочисту панахиду по Тарасові Шевченкові в Казанському соборі.

»Я пригадую собі сі панахиди з попередніх років. Зібралася купка людей і тихесенько[1]) молилася за »раба Божого Тараса« й росходилася тихо, без промов. Які могли бути тут виступи й промови, коли сей раб Божий був політичний злочинець, революціонер. І церква молилася за нього з великою нехіттю. А деякі духовні отці цілком відмовлялися відправляти панахиди по Шевченкові. А тепер ся панахида зібрала десятки тисяч, і відправлено її прилюдно біля Казанського собору, »вічну память« співав цілий многотисячний натовп та віяли кольорові прапори — жовто-блакитні, а на сих прапорах красувалися неймовірні слова: »Хай живе вільна Україна«, »Хай живе федеративна республіка«.

»Духовна особа, що відправляла панахиду, виголосила зворушливу

---

[1]) Довільне перебільшення, бо збіралося на панахиди у тім самім Казанському соборі багато людей та й молилися не »тихесенько«, а як звичайно — з прилюдним виголошенням молитов та з співами хору. Коли автор хотів підкреслити відсутність промов на панахидах, то се — дійсно так.

промову, славлючи волю, а на ектенії разом із Тарасом споминали й інших, що »загинули за добро та волю батьківщини«.

»Дивно було чути в устах служителя церкви такі слова. І чудно було слухати величний спів »Заповіту« Шевченкового, відспіваного всім народом біля Казанського собору. Пророчо звучали заборонені раніше слова:

Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте«.

З великим чуттям та піднесенням написана з того ж приводу стаття проф. М. Ґредескула в »Русской Волѣ«. Оповівши перебіг української маніфестації, автор питає:

»Чого ж хоче Україна? Про що маніфестує?

Вона хоче волі й простору для свого національного життя. Вона хоче забезпечення її правними установами. Вона хоче, щоб її перший національний скарб — мова — не терпіла тих несвітських обмежень, яких не мала в Росії жадна інша мова. Вона хоче цілковитої волі для свого українського письменства, для своєї преси. Вона хоче, щоб на її землі її мова була мовою науки в школах — нижчих, середніх і вищих; вона хоче, щоб її мовою відбувалися урядування і суд, одно слово, щоб ся мова обіймала все її національне життя. Нарешті, вона хоче забезпечити се все автономним устроєм у складі російської держави; вона хоче бути автономним спільником у російській федеративно-демократичній державі. Ось чого хоче Україна, ось що маніфестує.

Як же нам треба ставитися до сих українських бажань? З а к о н н і вони чи ні? Чи вони на користь чи на шкоду російській державі та її добробуту?

Треба сказати, що ми зачіпаємо сим питанням справу дуже болючу для українців і дуже »непевну« для російського громадянства.

Українці все з жалем докоряли, що навіть поступове російське громадянство, визнаючи національні вимоги усіх інших народів Росії — поляків, жидів, естів, латишів, грузинів, вірмен та ін., — не хочуть визнати національних змагань українців.

А російське громадянство, в значній частині своїй, відповідало на сі докори: »Які там у вас національні змагання? Адже їх »повигадувала« купка інтеліґенції, яка підюджує на шкоду Росії. Своя культура є вже у поляків, жидів, латишів, грузинів та ін., але яка там окрема національність у »малороссовъ«, яка осібна мова і яка там »своя« культура? Все се »забаганки та вигадки« купки інтеліґенції та й годі«.

Ось як розуміло російське громадянство »українське« питання досі, а до певної міри розуміє й тепер.

Українці кажуть, що українська справа се така сама національна справа в Росії, як і всі інші, а великороси відповідають їм, що такого питання нема зовсім, що воно навмисне »вигадується«, і т. і. І якщо досі, під тиском правительственної системи, що вже завалилася, незгода між українськими національними змаганнями та великоросійським розумінням їх у повній мірі не загострювалася, не виступала наперед, то тепер, коли в Росії запанує воля народу, ся незгода виявиться гостро і в повній силі.

Російському громадянству треба глибоко передумати се питання, треба його пильно зважити, — я б так сказав, треба зрозуміти, нарешті, природу національности, національних змагань та т. ін. Треба зрозуміти, що коли ми не бачимо шкоди для російської культури від того, що поруч із нею існують культури: французька, анґлійська, німецька, польська, чеська, сербська, естонська, грузинська, — то яка ж може статися шкода для неї від розвитку культури найріднішого нам із-межі семї славянської народу — народу українського? Яка шкода для російської культури від того, що сей народ видав із глибин своїх такого ґенія, як сей Тарас Шевченко, память якого шанували українці минулої неділі?

Невже ж можна направду вважати, що для »російської користи« (як мовив Лєсков) краще було б, коли б Тарас зовсім не народився, або, побачивши світ, помер, не виявивши свого чудового ґенія? Чейже досить зняти се питання в такому вигляді, щоб признати його безглуздим, або й просто несвітським.

Ні, — кожна національна культура се скарб, се збагачення цілого світу, а бажати знищення або обмеження національних культур — се справжній вандалізм, справжнє варварство з погляду культурного. Се те саме відношення до культурних вартостей, яке виявив халіф Омар, звелівши спалити Олександрійську книгозбірню через те, що, коли в ній написано те, що й у Корані, вона непотрібна, а як щось інше, — вона шкідлива. Не можна в імя Пушкина або Толстого зрікатися Шевченка.

Кажуть, ніби національний рух на Україні безсилий або й »роблений«, що його висуває та підтримує тільки інтеліґенція, але при тім забувають, що Україна мала свою історію, свою культуру, що її національні сили тільки силоміць здушені, а зовсім не знищені ґвалтовною русифікацією.

Забувають, що єсть 30-міліонова українська людність, яка тепер уся освітиться сяйвом волі й науки. А серед таких умов національний рух буде неминучий і нестриманий. Він буде зростати, він захопить нижчі верстви, буде заглиблюватися й поширюватися. Чейже, коли осібну національну окремість витворюють $1^1/_2$ міліони естів чи латишів, то як можуть не витворити її 30 міліонів українців? Але переродження етноґрафічних народніх мас у справжні національності під впливом освіти, волі та культури — се ж процес неминучий. Дарма його спиняти, дарма йому перешкоджати. Та й як би ми йому перешкоджали в вільній Росії: поліцейськими заборонами чи внутрішньою цензурою?

А коли так, все питання тільки в тім, чи є в величезній українській народній масі творчі сили? Чи здатна вона до своєрідної культурної праці? Та чи можуть бути в тім сумніви?

Хіба й тепер не видно, що Україна має своє осібне духове обличчя, свою окрему духову вдачу? Та що її духова індивідуальність надзвичайно глибока? Хіба її сміх такий, як у великороса? Хіба її сльози такі, як у поляка?

Ні, Україна і тепер до навищого ступня індивідуальна. Український дотеп — такий тонкий і заразом такий мужній, — де він є в іншому місці? Український сум — такий жалібний і такий ніжний, — хіба він повториться в якого іншого народу?

Народня вдача України у великій мірі тонка, розвинена й ориґінальна.

І коли я думаю про се, в моїй памяті спливають ті оригінальні кольори національні України — ніжно-половий і небесно-блакитний.. Як виразно виявляють вони природу і вдачу сієї південної, соняшної країни«.

Українська депутація у голови революційного уряду.

Значіння Петроґраду (так з початком війни стала називатися російська столиця замість попередньої німецької назви), завше велике в централізованій державі, ще більше виросло на початку революції, бо звідси росходилися ідейні флюїди на цілу країну і звідси, в перших часах, ждали пристосовання старих форм до нових завдань революційних. Тому положення української колонії в столиці обовязувало до відповідних в українській справі кроків, що переходили за межі місцевих інтересів та мали значіння загально-українське. Відповідальність сього становища збільшувало те, що зносини з Київом були утруднені, оскільки ж ті зносини можна було навязати, то, як виявилося, в Київі до половини березня не було ще зорґанізовано сталого центру, й поради звідти, що виходили з ради ТУП-а, мали характер напівприватний. Тим часом події в Петроґраді розвивалися, нова революційна машина роспочинала свою адміністративну працю, й дальше вичікування з тими пекучими справами, що давно вже стояли без руху в житті українському, могло повести до упослідження тих справ, коли про них ніхто не подбав би. До скорішої акції зобовязувало й те велике враження, яке залишила по собі національна маніфестація 12 березня. Треба було кувати залізо, поки не охололо, хоча б і наражаючись на деяку неузгідненість діяльности петербурзької громади з Київом, що й був, а тепер іще більше ставав в українській справі природним провідним центром.

З практики попередніх спільних виступів утворився найближчий контакт між представниками орґанізацій двох громад ТУП-а, української академічної молоді та українських робітників. На спільній їх нараді вирішено було увійти в зносини з Тимчасовим Правительством в особі міністра-президента та подати йому пропамятну записку, в якій зазначено було б нагальні потреби українського життя, що вимагали негайного задоволення в найближчому часі.

Як завше в таких випадках, складати ту записку припало нам з П. Я. Стебницьким. В основу її взяли ми ті точки, що містила в собі незадовго перед тим видана відозва петроґрадського ТУП-а, — ми ту відозву лише ширше розвинули та уґрунтували. Щоб не закидувано петербуржцям самозванства чи засвоювання собі ширших уповноважень, ми вирішили точно, в заголовку записки, означити, од яких саме орґанізацій вони походять. Ось текст тої записки:

ПАМЯТНА ЗАПИСКА

Української депутації представників Петроґрадського відділу »Товариства українських поступовців«, академічної молоді, орґанізованих робітників та салдатів.

За старого ладу українська народність терпіла тяжкі перешкоди в своїм розвитку. Старий уряд поривався знищити усі, навіть по суті аполітичні, прояви національного життя українського народу, маючи на меті зовсім стерти його національні прикмети. Погляди уряду в сій справі виразно зазначені недавнім його головою — Столипіном, котрий виправдував закриття українських культурних орґанізацій історичною традицією боротьби російського уряду проти національних ознак »бувшої України«: на його думку, українські товариства »під культурно-просвітньою зверхністю, може й несвідомо для себе, допомагають відродженню українського сепаратистичного руху«. Особливо широко провадилась така політика утисків під час теперішньої війни, — для чого стара влада не гребувала використовувати виключні умови військового стану. Зараз по оголошенні війни були закриті орґани української преси, хоч вони закликали люд до впертої боротьби проти ворога; поволі закривалися ще не знищені українські просвітні орґанізації; українських діячів без слідства й суду арештовувано та позасилано, — і таке саме робилося в окупованих російським військом частинах Галичини та Буковини, котрі уважались за джерело українського руху: стверджені австрійською конституцією національні права української людности сих країн скасовано, українські орґанізації — культурні й економічні — закрито, пресу і взагалі друковане слово припинено, переслідувано навіть віру галичан-уніятів, котрих силоміць повертали в православіє; галицьких українців, що обстоювали свою народність та віру, арештовувано та засилано в далекі краї Росії та Сибіру.

Всі сі утиски, хоч не спинили українського руху, але понижали культурний та економічний рівень народньої маси, а заразом шкідливо вплинули й на її політичний розвиток. Тепер нові правні підвалини життя Росії потрібують, щоб було негайно ліквідовано сумну спадщину минулого. Се потрібно не тільки в інтересах українського народу, але й в інтересах усієї держави, бо занепад одної частини її шкідливо відбивається на функціях усього державного орґанізму. З огляду на се, новий уряд повинен спинити свою увагу на інтересах величезної по території країни, з надто добрими умовами задля матеріяльного розцвіту, але пригніченої економічно, — на інтересах 30-міліонової людности, з великими природними здібностями, але духово підупалої, яка майже зовсім не відчула вигід нового парламентського ладу Росії, бо через виборчий закон 3 червня вона представлена в російськім парламенті реакційними елєментами, котрі гальмують поступовий хід державного життя. Уважаючи на довголітнє штучне гальмування розвитку сил українського народу, новий уряд не може обмежитись щодо нього тільки пасивною ролею — простим скасуванням національних обмежень. Треба роспочати й активну компенсацію тих величезних утрат, котрі потерпів український народ від старого режиму. В сім напрямі ми уважаємо за негайні на ближчій черзі такі способи:

як національні обмеження щодо української народности ввійшли в міцну традицію місцевої адміністрації й занадто глибоко залягли в її пси-

хології, то з практичного погляду треба дати місцевій адміністрації пояснення, — що всі національні обмеження, які прикладалися до української народности, а саме до українських громадських орґанізацій та українського слова, надалі не повинні допускатись; що рідна мова української людности тепер допускається в практику адміністративних інституцій, — і то не тільки саме населення може звертатися своєю мовою до інституцій, але й орґани власти повинні користуватись, поруч із російською мовою, також і рідною мовою людности, звертаючися до неї, напр., при виданні офіціяльних актів, обовязкових постанов, в публікаціях про воєнні позички, в оголошеннях від ощадних кас, залізниць, почти, телеґрафу, тощо.

На нашу думку, правильність і безсторонність поводження місцевої власти в сих справах можна забезпечити двома умовами: перше, — коли б новий уряд, призначаючи людей на адміністративні посади в українських губерніях, мав на увазі неодмінну умову — широку освідомленість кандидатів із країною, її побутом і мовою людности, — особливо для шкільної адміністрації і, найперше, для попечителів шкільних округ, окружних та районових інспекторів.

Друге, — коли б догляд за адміністративною роботою в українських губерніях було доручено особливим комісарам з українського громадянства, котрі припиняли б можливі непорозуміння між аґентами власти та українськими політичними партіями. Тільки за таких умов урядові роспорядження не зостануться самими лиш побажаннями, а будуть дійсно виконуватись.

А на представництво інтересів української людности перед центральним урядом бажано установити особливу посаду комісара для українських справ при Тимчасовім Уряді в Петроґраді, призначивши на сю посаду особу, до якої з довірям ставиться українське громадянство.

Далі, по окремих галузях урядування негайно потрібні такі роспорядження:

По міністерству судівництва.

Щоб рідну мову людности було заведено в практику судових інституцій, при зносинах із народом на таких умовах:

в волосних і вищих сільських судах все діловодство по цивільних і карних справах провадиться українською мовою;

в мирових і загальних судових установах:

а) по справах цивільних судді повинні приймати прохання, заяви, тощо, українською мовою; всякі словесні звертання до суду, а також судові змагання допускаються українською мовою; зносини суду з тими, хто позивається (оповістки, оголошення і т. і.) повинні провадитись українською мовою; допит і присяга свідків, експертів, тощо, йде українською мовою, коли вона для сих людей рідна; резолюції й присуди в остаточній формі оголошується й українською мовою, коли одна з сторін зверталась до суду в сій мові; коли ж усі люде, що брали в справі участь, користувались під час процесу українською мовою, то резолюцію й присуд в остаточній формі оголошується в тій самій мові.

б) по справах карних — обвинувачені, покривджені та свідки допитуються українською мовою, коли вона для них рідна; акт обвинувачення, судове

слідство, змагання й присуд — усе ведеться й оголошується укргаїнською мовою, коли вона підсудному рідна.

По міністерству освіти.

1) Щоб у народніх школах викладовою мовою стала українська мова, як найприродніше педаґоґічне знаряддя народньої освіти.

2) Щоб українська мова допускалася в середні школи на території України, в тім числі в школи для підготовки народніх учителів; щоб негайно було ужито заходів задля орґанізації середніх загально-освітніх і вчительських шкіл з українською викладовою мовою, та з проґрамами, пристосованими до місцевих потреб.

3) Щоб, поки вища школа на Україні не буде цілком пристосована до потреб української корінної людности, — допускались лекції українською мовою, заводились курси по українознавству по всіх університетах та інших вищих школах України, — на ближчій черзі повинно в сім напрямі реформувати київський університет св. Володимира.

4) Щоб в інтересах українців, що живуть поза рідною територією, допускались лекції українською мовою і викладались українські курси в тих школах, де сього бажатимуть слухачі й будуть відповідні для того лектори.

5) Щоб при київській, харківській і одеській шкільних округах було орґанізовано особливі наради з участю українських громадських діячів задля обміркування практичних шляхів до здійснення сих всіх заходів.

6) Щоб у наступні літні канікули, а де можна — то й негайно, було орґанізовано короткотермінові курси підготовки народніх учителів до викладання в школі українською мовою.

На потреби складання й видання нових шкільних підручників, відновлення просвітньої діяльности закритих і матеріяльно знищених старим урядом просвітніх товариств, треба асиґнувати кредит київському Науковому Товариству, як центральній науковій українській орґанізації, та петроґрадському „Благодійному товариству видавання дешевих і корисних книжок«, котре — по своєму статуту має за мету задовольняти просвітні потреби українського люду та в своєму складі сполучило представників усіх верств українського громадянства.

По Св. Синоду.

1) Треба видати пояснення, що тепер духовенству вільно без перешкод уживати рідної мови української людности в церковній проповіді та в усіх інших потребах звертання духовенства до народу.

2) Треба негайно усунути церковну адміністрацію галицької уніятської церкви — з представників православного духовенства, вернувши уніятам їх власну конфесійну адміністрацію в церковних справах.

Незалежно від усього того, задля відновлення гостро порушеного старим режимом загально-людського й міжнароднього права, негайно відновити в окупованих російським військом частинах Галичини й Буковини увесь лад місцевого політичного й громадського життя та ті національні права, що їх мала до війни місцева українська людність;

негайно визволити з арешту й вернути з заслання всіх галицьких і буковинських українців, що були жорстоко покарані виключно на ґрунті зненависти старого уряду до національної української культури; видатки по повороту на місця визволених засланців — повинно взяти на кошт державний«.

З тою запискою представники зазначених у заголовку її орґанізацій заявилися 17 березня на авдієнцію до міністра-президента кн. Ю. Є. Львова. В склад депутації входили крім мене: М. Славінський, М. Корчинський, М. Чечель, Т. Гайдар та Лобода.

Кн. Львова мені доводилось раніш бачити, отже несподіванки та авдієнція не могла мені справити. Проте якесь надто нереволюційне враження було від голови революційного уряду.

По моїй доповіді, в якій я коротко виложив основні точки українських домагань, докладніше в записці означених, промовистий М. А. Славінський торкнувся деяких окремих точок. Завязалася тісніша розмова. Благенький дідусь добродушно слухав, мнякенько запитував, уникав рішучого слова та не давав певної відповіді, — наче події не мчаться стрімголов та не треба їх у життю доганяти. По суті справи міністр-премієр обмежився лише запевненням, що правительство принципіяльно не має нічого проти запропонованих делеґацією заходів. Так ми власне без нічого й вийшли, діставши приречення на нову авдієнцію за кілька день, коли ми мали подати кандидатів на посади губерніяльних комісарів. Видно було, що Львов хоче засягнути думки відповідніх міністрів, до ресортів яких належали наші жадання.

23 березня відбулася нова авдієнція, на яку ми з М. А. Корчинським прибули вже з уповноваженнями утвореної за той час у Петроґраді Української Національної Ради, — я яко голова тої Ради, Михайло Агафонович яко заступник. Ми й подали кандидатів на адміністративні посади на Україні. На становище крайового комісара, в порозумінню з Київом, рекомендували М. А. Суковкина, дотеперішнього голову київського губерніяльного земства, на становище губерніяльного київського комісара — О. Х. Саліковського (колишнього »совѣтника губернскаго правленія« на Поділлю), на комісара волинського А. В. Вязлова (бувшого мирового суддю), — інших кандидатур не пригадую. На посади куратора київської шкільної округи висували В. П. Науменка, на його заступника — Т. І. Лубенця, на куратора харківської округи — М. П. Чубинського. Львов заявив, що Тимчасовий Уряд нічого не має проти призначення кандидатів, рекомендованих українцями, коли б усе населення, а не самі лише українці погодились приняти їх. На се ми відповіли, що кандидати Національної Ради — особи, яких знають та поважають люде всіх національностей, що живуть на Україні. Президент обіцяв прийняти все те під увагу.

Ширша розмова вивязалася про комісара для українських справ при Тимчасовому Правительстві та про крайового комісара.

Ми доводили, що українська територія має такі особливості з погляду не лише етноґрафічного, але й господарчого, адміністративного та культурного, що планомірний та доцільний провід тим краєм потрібно зосередити в окремих руках — в інтересах не лише місцевих, але й загально-державних. Але з усього було видко, що се питання президент уже обміркував із міністрами, і воно показалося їм отим жупелом, що не лише сумніви, але й поважні побоювання у них викликав, — чи не єсть се перший крок до сепарації. Очевидно, аби затягти справу, Львов доручив нам скласти для ради міністрів записку, в якій було б ті доводи обґрунтовано річевими даними, бо справу ту могла б вирішити лише рада міністрів.

Так відновлялася »московська волокита« в українській справі, започаткована ще триста літ тому дяками »Тишайшаго«. Що була саме »волокита«, в тому скоро я переконався на ділі. Записку склав секретар Національної Ради П. Я. Стебницький, — склав із усією властивою йому діловою сумлінністю. Автор багато й прискорено попрацював, і се був таки грубший твір, що задовольняв усі вимоги бюрократичної техніки. Праця та попала до заступника Львова по міністерству внутрішніх справ Н. Н. Щепкина (Львов разом із президенством обіймав ще теку міністра внутрішніх справ). Сей останній на рішучі налягання з мого боку врешті таки проговорився, — призначення для українських губерній комісара означало би, що правительство визнає окремішність цілого краю. Тут власне й було собаку закопано. Той самий мотив завжде діяв і пізніше та приводив до наслідків якраз таких, що їх тою низькоокою тактикою думалося уникнути.

Українська Національна Рада.

По відвіданню премієр-міністра належало роспочати орґанічну працю в українській справі в нових, революційних умовах. Провадити ту справу дотеперішнім способом — спеціяльного для кожного разу порозуміння з окремими орґанізаціями було вже недоцільно. Обставини все більше вимагали створення такої орґанізації, що обіймала б усі творчі елементи українські в столиці і стала б осередком та джерелом національної тут акції.

19 березня в мойому помешканні відбулися численні збори, на яких я зясував сучасне українське положення взагалі та в Петроґраді зокрема, дав звіт про все, що було до того часу в українській справі зроблено, та висловив думку про конечність існування в Петроґраді сталої обєднаної громадської орґанізації з виконавчим орґаном. Збори приняли мою думку і постановили заснувати Українську Національну Раду. В склад її увійшло 5 членів першої делеґації до Тимчасового Уряду та представники ор-

ґанізацій: Товариства українських поступовців (дві громади), Радикально-демократичної партії, Української фракції Ради робітничих і салдатських депутатів, Українського Революційного Комітету, Української Ради Військових депутатів, Української соціялдемократичної партії, Селянської Спілки, Українського Студенського Союзу в Петроґраді, Українського прес-бюра в Петроґраді, Українського клубу »Громада«, Благодійного товариства видавання дешевих і корисних книг, Добродійного товариства імени Шевченка, Літературно-Художнього Товариства, Благодійного товариства допомоги б. студентам київського університету, редакції газети »Наше Життя«.

На сих перших установчих зборах своїх Українська Національна Рада обрала виконавчий комітет такого складу: О. І. Лотоцький (голова), М. А. Корчинський (товариш голови), П. Я. Стебницький (секретар), Г. К. Голоскевич (скарбник), М. А. Славинський; на кандидатів до комітету обрано Ф. П. Слюсаренка та П. І. Зайцева.

Таким чином спали на мене відповідальні обовязки, що, крім ділової сторони технічної, мали характер і зовнішнього представництва. Се дуже було мені немилим, бо не вязалося з моєю вдачею. Не одмовляючись ніколи од громадської праці, я уникав зовнішнє-показного становища. Так і в дальшому, коли революційні обставини кинули мене у вир політичного життя, я завсіди ухилявся од високих становищ та старався за першої нагоди од них звільнитися, як лише мав змогу кому їх передати. Конфлікти у мене виходили не на тім ґрунті, що я шукав чого, а на тому, що одмовлявся од того, до чого спонукували мене люде чи обставини. З прикрістю для свого громадського сумління мушу при тім констатувати, що, ухиляючись од становища, підлягав я часом не лише річевим обставинам, але й просто уступав забаганкам чужого честолюбства чи чиєїсь особистої пихи, а то — й відразливої інтриґи, через що досить справ, які удавалося поставити ґрунтовно, опісля занепадало. Але за такого успособлення особистого зазнав я в свойому житті великої полегкости, бувши вільним од тої гризоти, на яку так тяжко терплять люде з найдрібнішого приводу, коли не випадає їм задовольнити пусте гонорство. І в сьому випадку, як і в безлічі інших, у великій мірі обовязаний я тому соняшному світлові мого життя, яким була для мене моя дружина, що своїм моральним впливом уводила мене в рамці душевної рівноваги, коли обставини життя загрожували ту рівновагу порушити.

Та треба було прийняти обовязки голови Національної Ради, бо активніша частина громадянства уважала, що з усіх »старих« громадян петербурзьких я все ж наймолодший, хоча б і не віком.

Почалася гарячкова робота Національної Ради, власне виконавчого її комітету. Діяльно провадилися зносини з Тимчасовим Урядом у справах, що вимагали попереднього ґрунтовного досліду. Рішуче ставлено перед урядом справу утворення Крайової Ради з київським крайовим комісаром на чолі для планомірної орґанізації життя краю в нових умовах. Доведено до відома Тимчасового Уряду про потребу участи представників українського народу в комісії, що має виробити закон про вибори до Установчих Зборів, та в Ліквідаційну Комісію в справах Царства Польського, в останній — для забезпеченя прав української людности на Холмщині. Увійшла Національна Рада в зносини з Тимчасовим Урядом і в справі про поліпшення долі галицьких українців-бранців та виселенців і закладників. Зокрема завважалося обер-прокуророві Синоду про потребу видання Св. Письма українською мовою та українізації духовних шкіл на Україні. Міністрові освіти подано історичну записку про українську школу й конкретні заяви про учительські курси та орґанізацію української середньої школи. В відповідних урядових інституціях комітет робив довідки й підтримував прохання, що впливали до Петроґраду з України. З ініціятиви Національної Ради роспочалась орґанізація політичного українського клубу в Петроґраді. При повороті галицького митрополита Андрея Шептицького з заслання Національна Рада зорґанізувала йому почесну зустріч. Під час приїзду й пробування в Петроґраді київських делеґатів від Української Центральної Ради члени Національної Ради брали участь в біжучій роботі делеґацій по зносинах із Тимчасовим Урядом.

Поруч із зміцненням становища Української Центральної Ради в Київі та — згодом — зорґанізованого при ній Генерального Секретаріяту, функції Національної Ради в Петроґраді поволі звужувались і робота затихала, а переїзд більшости членів Комітету Національної Ради до Київа та переміни в складі громадських орґанізацій, що утворили Національну Раду, зовсім припинили роботу Ради й Комітету.

Всього фактичного існування й роботи Української Національної Ради та Комітету при ній було два місяці: з половини березня до половини травня 1917 року. За сей час Рада мала три загальні зібрання, а Комітет 9 засідань. Функції, які виконувала Рада, переходять затим до Комісара України при Тимчасовому Уряді, — сі останні обовязки приняв на себе, вже по мойому одїзді з Петроґраду, П. Я. Стебницький.

Подорож до Київа.

Конечною потребою, для правильної та планомірної праці Національної Ради в Петроґраді, було тісне порозуміння її з Ки-

ївом, де на 25 березня, з приїздом туди М. С. Грушевського, готувалося заснування головного орґану національного українського проводу — Української Центральної Ради. Установлення річевого контакту можливе було лише через особисте відвідання Київа, — зносини листовні ні до чого не доводили, бо й листи в умовах революційних свобод перестали акуратно доходити, і не знати було, до кого власне в Київі треба було звертатися. Все ждали на приїзд Грушевського до Київа, а коли він приїхав, то дійшли до нас чутки, що викликали у нас не лише здивування, але й трівогу.

Спершу арештований, опісля засиланий послідовно до Симбирська, до Казані, до Москви М. С. Грушевський чув себе в тих підназорних умовах дуже пригнічено. Ніколи ще не діставав я од нього листів, перейнятих такою душевною депресією, як під час отої засланчої міґрації. Листи його й на мене впливали гнітюче, і я врешті, покладаючись на наші дружні відносини, покартав його за такі невідповідні для його настрої. Він, видимо, схаменувся, бо написав, що я не так, як слід, зрозумів його.

За те, як почалася революція та приїхав він до Київа, де його так ждали, перегнув він свої настрої у бік зовсім протилежний. Людина надто буржуазних поглядів, одразу став він соціялістом, вступив до партії с.-р., яка складалася з молодиків, що їм усім разом ледве чи на багато більше було літ, як йому одному. Трудно припустити, щоб спалив він свої старі погляди, але в кожному разі розірвав свої звязки з людьми, з якими перед тим провадив разом громадську й політичну роботу, та роспочав експерименти, що, з погляду його колишніх однодумців, не могли, серед запалу загальних настроїв, допровадити до добрих наслідків. От я й мав на цілі, приїхавши до Київа, довідатися про всі ті чудесні метаморфози політичні та й з самим М. С. поговорити.

Ой, що то була за подорож у ваґоні, вщерть набитому роспаношеними »товаришами« у військових шинелях! Ніяка теоретична уява »збунтованого раба« не могла змалювати картини того, що давала тодішня дійсність. Не стало деспота, не було палиці, і раб, що під палицею того деспота був вихований, одразу занархізувався. Цілу дорогу мав я аж занадто приводів думати над майбутнім приверненням ладу в демократичних умовах, — уже й тоді виразно виглядало обличчя того невідомого, що прийшов та виявив себе пізніше.

От я в Київі. Перші враження були прикрі, — становище видалося мені тут значно гіршим, ніж у Петроґраді. Московська революційна вулиця роспаношилась до останньої міри та не лише повним господарем себе тут відчувала, а й затикала онучею рота всім, хто мислив інакше, і найперше та найбільше — »хахлам«,

що дозволяли собі свою власну думку мати. — До того в столиці все ж не доходило. А українська сторона не була ще зорґанізована та відчувався між нею розлам. Поміркована ґрупа, що зосереджувалася біля ТУП-а, якось не почувала ґрунту під собою в нових умовах. Її поміркованість політична за так поширених бучних гасел соціялістичних та лояльність щодо засад всеросійськости — з ідеалами автономії, а може й федерації мало кого могли тоді задовольнити, — ні своїх, що як мак, стали червоними, ні чужих, що їм не то що федерація й автономія, але й крайовий комісар видавався за ніж у спину революції. А юний інтернат під проводом за три дні спеченого соціяліста дивився понад усі реальні обставини у своїх внутрішніх справах, проте не мав сили й сміливости раду собі дати з чужинецьким нахабством.

Приїхав я, здається, 24 березня, напередодні зїзду ТУП-а. Прийшов до педаґоґічного музею, який здолали українці опанувати, призначивши його для приміщення Центральної Ради. Вже й ембріон її існував — покищо в числі дуже обмеженому, під головуванням М. С. Грушевського. Перед складом тої Ради, в числі щось десяти людей, серед яких переважали с.-р. та с.-д. на чолі з Ткаченком та Д. Антоновичем, я склав звіт про те все, що робила й зробила Національна Рада в Петроґраді. Невелика та авдиторія була настроєна гаряче й непримиренно, дехто пробував мене перебивати критичними окликами на адресу дрібязковости починених Національною Радою заходів, але М. С. Грушевський рішуче припиняв спроби в сьому напрямі. По моїй доповіді натуральний був обмін думок з її приводу, але М. С., несподівано та незрозуміло тоді для мене, запросив мене до свого кабінету, за хвилинку мене там покинув, просячи пождати його, а сам повернувся, правдоподібно, туди, звідки мене щойно випроваджено. Лише пізніше довідався я, що тим способом хотів він уникнути гарячих сутичок між непримиренно настроєними до центрального уряду молодиками та мною, що з тим урядом провадив пертрактації на основі проґрами, що видавалася мінімальною. Видимо, він таки їх укоськав, бо коли прийшов за мною та привів мене до них знову, то, хоч бачив я не досить прихильні погляди на себе, але М. С. од імени всіх висловив визнання правильности поступовання Національної Ради та подяку за переведену акцію. Вибух стався пізніше, щось за два дні, коли М. Ткаченко виткнув мені на зборах, що з Тимчасовим Урядом взагалі нема чого говорити, а вже як звертатись до його, то з іншими вимогами.

Не лише тоді мені здавалося, але й тепер можу сказати, що ті закиди були неслушні, — не відповідали обставинам та не були погоджені з ними. Поривати з центральним урядом за то-

дішнього становища на Україні — було практичним абсурдом. І значно пізніше київська делеґація Центральної Ради таки зверталася — їздила — до Тимчасового Правительства та осягла, коли не менше, то в кожному разі не більше, як петроґрадська Національна Рада[1]). В тих вийняткових обставинах політичні апетити не завжди координовано з фактичними засобами, — найменше тої координації ждати можна було в атмосфері київських напружених стосунків із чужинецькими елементами[2]).

——o——

25—26 березня відбувся з моєю участю зїзд Товариства Українських Поступовців, що вперше на тому зїзді виступило отверто.

На зїзд прибули делеґати громад від Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Камянця, Катеринослава, Єлисавету, Сум, Сосниці, Кремінчука, Переяслава, Констянтинограду, Умані, Вінниці, Катеринограду, Азова, Гадяча, Лубень, Золотоноші та інших міст, містечок і сел України, а також з обох столиць. До президії зїзду увійшли — М. Грушевський, як голова, І. Шраг та я як заступники голови, І. Крижанівський та А. Приходько, як секретарі. Єфремов подав історичний нарис діяльности орґанізації, ставлячи її повстання та діяльність у звязок з історією національного відродження України та з традиційними домаганнями відроджуваного народу — автономізмом-федералізмом. Замість старої назви »Товариство Українських Поступовців«, що повстала в колишніх обставинах, пропонував прийняти нову, що відповідала б головним основам орґанізації, — Союз українських автономістів-федералістів. Вирішено, що автономні орґанізації, які входять у склад союзу, або окремі ґрупи в них можуть вільно належати до тих або інших партій.

В справі автономії України зїзд постановив: негайно, всіма

---

[1]) Голова ради міністрів Львов, прийнявши її, сказав, що уряд не може відважитись на рішення в таких кардинальних справах, як автономія, — треба ждати установчих зборів; міністр освіти, заявивши своє прихильне ставлення до постулятів делеґації в справі освіти, додав заразом, що формально справу може бути вирішено тільки... після всеросійського зїзду народньої освіти; а урядова комісія, що розглядала декларацію Центральної Ради, так таки й не сказала нічого.

[2]) Додержувати певної обєктивности в зрозумінню взаємовідношення окремих фактів та щодо оцінки цілої ситуації взагалі легше було десь на віддаленню од напруженої київської атмосфери, найлегше, може, в столиці, де видніша була питома вага нашої й чужої сили; в Київі ж, попавши в крутий клубок політичних та національних відносин, трудно було заховати належну перспективу що-до оцінки реальних можливостей та наслідків того чи іншого чину.

силами і засобами впроваджувати автономічний устрій України, вживати заходів, щоб надати засаді автономічній як найбільшого авторитету на орґанізаційних зборах усіх ґруп людности України, а остаточну санкцію перенести на установчі збори всієї Росії. Раді Союзу доручено створити комісію, що розробила б проєкт автономії України.

Щодо інших народів на Україні вирішено в загальний орґанізаційний статут автономії України внести, а тим часом негайно здійснювати на практиці, засаду забезпечення прав національних меншостей.

Для найближчого часу за актуальніші визнано такі завдання: а) орґанізація сил українських, б) орґанізація виборчих комітетів на місцях, в) обєднання широких народніх мас на ґрунті економічному, політичному та культурному, г) поворот на Україну інтеліґентних працьовників, що живуть поза межами її, д) використання досвіду галичан, що перебувають у Росії.

Центральному урядові зїзд післав телеґраму: »Союз українських автономістів-федералістів на зїзді 25—26 березня в Київі постановив підтримувати Тимчасовий Уряд і доручає в справах Союзу представництво Українському Національному Комітетові з О. Г. Лотоцьким на чолі«.

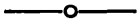

По зїзді ТУП-а відбулася нарада членів Центральної Ради, — на сю нараду запрошено було декого з членів зїзду, які ще залишалися в Київі. На нараді обговорювано лінії політичної тактики. Тут у мене вийшла сутичка з М. Ткаченком, яка викривала певну розбіжність у тогочасних українських настроях політичних, що була наслідком попередніх етапів українського життя.

Правительственний режим, брутальний та безоглядний, створював переконання, що нормального розвитку національного життя в умовах російської держави не може бути. Політичний ідеал усе більше складався в тому напрямі, який настирливо вказувано самою ж тактикою уряду та його послушливими чинниками — московськими націоналістами, а саме — в формах так ними спопуляризованого »мазепинства«, що крило в собі зміст державної незалежности. Молодші кадри українського громадянства, що з початком революції виявили найбільшу активність, вже перейняті були тими настроями у великій мірі, і політичні їх вимоги сягали дуже далеко. Але реальних умов для осягнення тих змагань ще не було, — сили українства, ослаблені убійчим режимом, ще заслабі були, щоб опанувати політичну ситуацію на Україні. Потрібний був якийсь час, щоб розбуджені в національній революції свідомість та енерґія народніх мас створили реальну підставу для осягнення найвищого політичного ідеалу,

до якого стреміли тоді гарячіші українські патріоти, — державної незалежности. Таке становище найбільше відчувалося саме в Києві, — сей осередок України так був за російського режиму опанований чужинецькими елєментами, що з початком революції не було тут місця для якоїсь ширшої української національної акції. Пізніше, коли доведеться мені продовжити свої спогади, я спинюся на тій ситуації в Києві, коли українці були тероризовані чужинецькими елєментами, — їх кликано »къ отвѣту«, і вони, виправдуючись перед своїми суддями — нахабними зайдами московськими, божилися й клялись, що й на думці не мають жадного сепаратизму. Але гніт режиму за час попередній відбився на українській психолоґії таким чином, що коли того гніту не стало, то роспружинення пригнічених настроїв рушило по інерції далеко, — аж тратилося розуміння реальних обставин та можливостей. Поруч із фактичним станом річей, що звязував належний розмах української акції, політичні апетити революційно настроєної молодшої ґенерації українців сягали за межі реального стану обставин. Як ні як, а в Києві, як і по інших міських осередках України, фактична сила, в наслідок усіх попередніх процесів її життя, була в руках чужинецьких — військо, маґістрат, установи громадські й церковні, школи, преса; українство ж, по погромах воєнного часу, з початком революції лише росправляло свої ослаблені сили. Ота фактична ріжниця між максималізмом настроїв та мінімальними можливостями життьової дійсности й насичувала атмосферу настроями незадоволення, що скермовувалося в першу чергу на тих, хто не самими оперував гаслами, а підходив до справи з погляду реальних можливостей її переведення. Такі настрої безоглядного максималізму, що припадали на найдалі йдучі гасла, характеризували людей типу М. Ткаченка, який врешті й опинився в большевицькому таборі, — хоч, правда, й загинув тут у таборі концентраційному. Тим і пояснюється його випад проти лєґальної тактики петербурзької Національної Ради, — тактики, що, використовуючи обставини, змагала до осягів, які були в тих обставинах можливі. Трудно, гадаю, думати, що й нам, петербуржцям, не смакували гостріші політичні стремління, особливо в приперченій атмосфері революції. І в Петербурзі не бракувало тих поширених вимог, що виходили головно од Є. Нероновича та його ближчих однодумців; але з більшістю тутешньої революційної молоді у нас силою фактів склалася мовчазна умова, в наслідок якої ота революційна молодь, допускаючись у демонстративних виступах гострої критики »старих«, на ділі не перешкоджала їх позитивній праці, навіть фактично тій праці сприяла, беручи участь у Національній Раді. Петербурзькі »старі« часом надто бурхливо реаґували на ті виступи, але ми з Стеб-

ницьким добродушно до того ставились, бо та гостра тактика навіть була для нас фактичним арґументом у пертрактаціях з урядом, — виказувала наочно, з яким максимумом доведеться йому рахуватись, коли не буде задоволено вимог характеру поміркованішого. А в Київі руйнація, заподіяна старим режимом, мала наслідки глибші, — в осередку українського життя та акції відносини були тою руйнацією більше заплутані. Тож і не дивно, що тут так різко витикалися два протилежні настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно орґанізацію ТУП-а, та гостро-революційний, що палив усі кораблі за собою, неґував попередню — як-ні-як у тодішніх умовах політичну — працю й стріляв перекидним вогнем у найдальші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей.

Між сими двома напрямами утворилася в Київі таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили якийсь спільний ґрунт — у боротьбі проти режиму, що душив українське життя. В понеділковому салоні Є. Х. Чикаленка, наче в Нойовому ковчезі, сходилися такі політичні антиподи, як сам буржуазний господар з одного боку та В. К. Винниченко — з другого, і не лише не сварилися й не билися, але, по всіх політичних розмовах, що в одну точку ціляли, знаходили ґрунт і для приятельської розмови за шклянкою чаю. З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі, і салонові розмови стали прибирати часто-густо досить терпкий характер, як мені наочно довелося в тому переконатись. А поза приватними розмовами той характер посилювався й витворювалося враження двох ворожих таборів в одному українському світі. Обидві сторони одійшли одна від одної надто далеко, — що найсумніше, без фактичної для того підстави, бо в суті речі не росходилися між собою різко навіть на ґрунті політичному чи й соціяльному; стосунки, напр., »пана« Чикаленка з селянами були зразком демократичного поступовання, а, з другого боку, новоспечені українські с.-ри, коли було пошкребти їх, не були вже такими непримиренними руїнниками всього старого світу. Але отруйні ґази, що назбіралися в громадській атмосфері згубного режиму, розріжнили й розвели людей, які в суті речі могли знаходити багато спільного в своїй праці для одної спільної цілі.

В тій насиченій атмосфері кияне, в одному казані варившися, не могли самі собі ради дати. Роспутати Гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися би з увагою та повагою. Такою людиною був М. С. Грушевський, якого моральний авторитет ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни. Кияне ждали його приїзду, марнуючи дорогий час, але,

видимо, серед тих противенств взаємних трудно було знайти інший вихід.

Тим часом позиція М. С., по його приїзді до Київа, дуже всіх здивувала. Ролі арбітра, яку готовили йому обставини, він не прийняв. Видно, дуже болючий слід у його душі залишили ті скорпіони, що їх зазнав він на засланні, і безпосередня реакція на ті переживання заступила йому тверезу обєктивність його політичного розуму, якою визначався він до того часу. Замість погодити розбіжні громадянські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей. Найперше визначився він як соціяліст та с.-р. Поза певною гумористичною стороною такого поступовання була ще й друга сторона — значно сумніша. Коли став він на чолі Центральної Ради та й цілої політичної акції, досить людей із старим громадянським стажем українським або одійшли од активної участи в дальших подіях, — і се було безперечною втратою для нашого життя, взагалі бідного на кваліфіковані сили, — або зайняли позицію, невідповідно неґативну до всього, що виходило од сторони противної. З другого боку, політично недосвідчені кадри молоді, яких висунула на політичний кон революція та які, під авторитетним впливом, у процесі взаємної співпраці з іншими елементами, могли б вирівнятися в лінії розміркованої акції, дістали, за авторитету Грушевського, атут до непримиренно-різкої тактики і все більше котилися до тої прірви, большевизуючи настрої селянства, в яку справжнім большевикам вже не трудно було скинути усю, проваджену ними, справу.

——o——

Все те було дуже прикре і на обєктивного обсерватора робило гнітюче враження якогось політичного канкану, на який пустилася ся поважна та розважлива людина. Тому ми з Стебницьким вирішили зробити спробу, чи не можна було б виправити сю недоречність, і я мав у Київі поговорити з Грушевським. З того, що я чув тут, ще більш укріпився в сьому намірі. В попередніх книжках своїх памяткових заміток я вже згадував про ті давні й тісні звязки, які лучили нас із М. С. Грушевським у справах не лише громадських, але й особистих. Звязаний із ним був я ще з часів свого студенства та з перших літ перебування його в Галичині. Ще в Київі перебуваючи, був я якимсь відпоручником М. С. в справах літературного співробітництва в галицьких виданнях — головно в »Записках« Наукового Т-ва ім. Шевченка та в »Літературно-науковому Вістнику«. Не легка се була позиція. Грушевському, коли відїздив він до Львова, обіцяно було золоті

гори всякого співробітництва та моральної піддержки, але обіцянки тої здебільшого не додержувано. А М. С. часто терпкий був у зносинах, не рахуючися з обставинами, і в тій дрібній, мозольній праці, що лежала на мені, я лише з надмірної любови та побожности до нього витримував несмачні його докори. На становищі студента, а опісля — урядовця, — те й друге становище мало сприяли науковій праці, — я мав за обовязок слідкувати за бібліоґрафією в певних галузях наукової літератури, здобувати відповідні книжки і не лише самому їх рецензувати, але й присоглашати на них рецензентів та — що власне найтрудніше — насідати на сих останніх, щоб писали, а тим часом деякі ще й перебували на провінції, де їх на віддаленню не легко допекти бувало, то ж не додержували термінів; а М. С., під пресією своєчасного випуску чергової книжки »Записок«, увесь гіркий намул із своєї душі звичайно переливав на мене, що був правдивим »козлом отпущенія« за гріхи всієї отої недбалої літературної братії, серед якої не сама лише дрібна рибка переважала, а були, так би мовити, й українські велериби наукової літератури (В. Антонович, О. Кониський, І. Каманін, В. Щербина, М. Василенко та ін.). Але заразом та постійність біжучої співпраці єднала й зближувала нас усе більше, а з моїм переїздом до Петербургу співробітництво те поширилось та поглибились наші взаємовідносини. У всіх своїх планах звичайно звірявся я Михайлові Сергієвичеві та йому ж таки чи хвалився успіхом, чи бідкався у випадку невдачі. Не лише в підприємствах літературних, але й у справах громадських та політичних, зокрема щодо акції в Думі, в установах державних, були ми в тісному контакті; і завжди мав я від нього пораду — обєктивну, розважливу, часом скептичну, але й скепсис той не розїдав наміру, а лише спонукував до глибшої уваги на обставини. Запитував він і моєї думки в справах, що торкалися терену російського. В-осени р. 1906 повірив він мені план — перенести свою працю з Галичини на Україну. На його думку, прийшов тоді час на те, щоб та підготовча праця, що її переводили українці в Галичині, принесла свої результати вже й на Україні. Справді, час було використати перерву в убійчому для нас режимі, щоб не перервалися та не вигасали національні традиції наші на Україні. І не кому іншому провідна роля в тому історичному моменті могла належати, як саме йому, Грушевському, з його широким політичним круговидом, талантом та енерґією. Я гаряче привітав сей намір, але подав певні застереження. Ті горожанські свободи, що так широко декларувалися в Росії, не мали під собою ґрунту певного, могли розвіятися так само несподівано, як і повстали, а тому, переносячи національну роботу на Україну, не слід було палити за собою кораблів у Галичині.

Бо, крім причин порядку зовнішнього, політичного, можуть і напевно повстануть, казав я, перешкоди внутрішні — в тій непідготовленості, психологічній та технічній, якою так виразно визначалося громадянство наше, в тодішніх умовах позбавлене яких будь попередніх вправ щодо ширшої праці національної. Я остерігав, — властиво звертав увагу М. С. на обставини, які він по суті знав ліпше за мене, — що йому протягом певного часу, може навіть не одного року, доведеться ближче працювати на Україні з кількома одиницями, які могли б провадити справу не лише віддано, але й технічно вміло; на широку допомогу громадянства тоді вже, на мою думку, час мав би прийти, коли справа твердо стане на ноги та здобуде загальне довіря.

Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої єдности поглядів, приводило нас до думки доконати льокальної близькости того співробітництва. Ще на студенській лаві запалився я думкою перенестися, по закінченню школи, в Галичину, й там провадити працю під проводом Грушевського. Але, затим, несмачні факти й форми, в яких реаґувало галицьке громадянство на віддану працю сього українського емісара, охолодили такі наші наміри. Пізніше, вирішивши оселитися в Київі, М. С. закликав і мене перенестися до Київа — в цілях ближчого з ним спіробітництва, навіть пропонував оселитися в тому домі, що будував там. Думка про переїзд до Київа ввесь час не кидала нас із дружиною. Петербург завжди був чужий нам, а до Київа тягли нас усі звязки наші з колом ідейно-близьких людей, що з ними постійний контакт та бодай часові побачення й піддержували нас морально на чужій чужині. І сі наміри фактично не здійснилися, — помимо ріжних причин порядку життьового, головно тому, що в столиці виконувалося такі функції, яких результати давали користь, а часом і самий ґрунт для національно-громадської праці, і в Київі.

——o——

Все оте, ухилившися од безпосередньої теми свого оповідання, кажу тому, щоб пояснити, що попередні близькі наші з М. С. Грушевським звязки давали мені право, якщо й не накладали обовязок, порозумітися з ним у випадку, коли повставала між нами кардинальна розбіжність поглядів щодо політичної тактики. Тож, приїхавши до Київа, я робив старання уловити М. С. на довшу розмову. Але не так було тепер легко доступитись до Михайла Сергієвича. На моє бажання на годину десь зійтися для розмови він ніяк не міг визначити часу для того. Часу йому в тодішніх обставинах дійсно бракувало, але видно було, що він таки свідомо ухиляється від розмови, бо не міг він не розуміти, про що саме та розмова між нами буде.

Але я з свого боку вирішив не виїхати з Київа, не відбувши розмови з Грушевським. Знаючи з часу, коли він приїздив до Петербургу та спинявся у мене, що він встає рано та у ті ранні години найбільше працює, я постановив собі відвідати його того раннього часу. Думка була у мене така: почувши дзвінок та гадаючи, що то принесли телеґраму, Михайло Сергієвич, з огляду, що всі ще сплять, сам вийде мені одчинити, а коли й не сам одчинить, то в кожному разі не зможе відмовитись, що він не вдома.

Так і сталося, — на мій дзвінок одчинив сам Михайло Сергієвич. Я попросив вибачення за таку ранню візиту, пояснивши її тим, що мушу виїхати з Київа, а маю конче з ним поговорити. Не було ради, — почалася розмова.

Не слід було марнувати так нагло заграбованого часу та й не було потреби в передмові, — і я почав мову одразу в справі, в якій саме прийшов. Мих. Сергієвич на мої зауваження та безпосередні запити ухилявся од ясної відповіді. Майже три десятки літ перед тим ми добре зналися, за той час звикли з пів-слова, особливо в езопівському листуванні через кордони, розуміти один одного, — то й тепер мав він мене добре розуміти. Тож по певних діялєктичних диверсіях він врешті змушений був арґументувати свою позицію: прибувши до Київа та бачивши, як революційна молодь ходить самопасом, він не міг не взяти її під опіку й догляд, бо хто зна, куди б вона сама зайшла.

— Чому ж старі не провадили її? — запитував він різко. Трудно було, дивлячись на посіяну вже сивим волосом знамениту »бороду св. Онуфрія«, вдержатися од усмішки з приводу репліки на адресу »старих«. Але врешті не до сміху було, і я на се завважив, що він помиляється, уважаючи, ніби то він кермує своєю молодою ґвардією с.-рівською, — навпаки, сам він плентається в хвості за нею та своїм авторитетним іменем піддає їй духа й санкціонує чини, що без тої санкції не мали б такого невідповідного характеру. В часі революції взагалі трудно щось реґулювати чи бодай стихійний хід подій затримати, але оскільки од нас залежить, не повинно, принаймні, посилювати заколоту нашою участю в чинах, що той заколот можуть збільшити. Село хвилюється, не знає, на яку ступити, — і в сей час кидати йому гасла, що, з чужого джерела запозичені, порушають традиційні форми господарства, — дуже небезпечно. Старатися переплюнути большевиків крайніми гаслами — річ безнадійна і в суті речі — для нас шкідлива. В петроґрадській раді робітничих та салдатських депутатів ми вже бачимо, до чого з тими гаслами можна договоритися. Своїм авторитетом він, Грушевський, міг би повстримати незрівноважені елєменти від крайніх виступів, ввести ті виступи

в такі береги, що забезпечували б співпрацю найширших кол національно-свідомого українського громадянства.

Але — »хто знає, хто відає, що Хміль думає-гадає«. Отже з тих реплік, що подавав мені Михайло Сергієвич, я міг зрозуміти лише одно: він став твердо на своїх позиціях, які не лише комусь іншому, але й собі самому ледве чи міг вповні пояснити. На мою думку, — вже теперішню, — по довгій перерві часу, коли він відогравав велику провідну ролю в Галичині та по переживаннях у понижуючих обставинах заслання, зароджувалися вже в ньому ті хворобливі настрої, які все більше штовхали його на шлях демаґоґії, провадили до вчинків, ніяк неоправданих у людині такого глибокого розуму, та врешті привели до того банкротства, що суть його ледве чи й сам він не зрозумів нарешті. Мої стики з Грушевським у дальшому послідовно приводили мене саме до такого висліду.

А тоді так наша розмова на нічому й не стала.

———o———

В кожному разі з Київа виїздив я перевантажений інформаціями та враженнями, що давали досить матеріялу й підстав для дальших ліній праці Національної Ради. Ще більше матеріялу могла би дати участь у Національному Конґресі, що мав роспочатися 6 квітня. Але треба було поспішати до Петроґраду, аби далій кермувати діяльністю Національної Ради на тих підставах, що засягнуто в Київі. А щоб не розривати звязку між Петроґрадом та Київом, вирішили ми з П. Я. Стебницьким, коли я повернувся з Київа, щоб тепер він туди їхав та взяв участь у Національному Конґресі. Він і поїхав та був обраний на голову Конґресу.

Тактика революційного уряду та революційної преси в українській справі.

З напруженої атмосфери київських настроїв політичних, як із гарячої парні, попав я одразу у холодний передсінок настроїв петербурзьких в українській справі.

Тодішню політичну ситуацію в революційному осередку найвідповідніше характеризувати можна, як ситуацію цілковитого політичного банкротства. За всіх розбіжностей, які я щойно бачив у Київі, тут у кожному разі над усім ясно горувала ідея національного визволення, що в кожному разі підпорядковувала своїм вимогам найріжнорідніші політичні та соціяльні стремління. Хоч як там самодержавний режим душив українську політичну думку, але ідеї національного визволення не здолав таки задушити, — навпаки, як ми бачили, посилений натиск репресій викликав реакцію її зміцнення та поширення в часі війни. І з повстанням революції також не приспано було, в настроях революційних, укра-

їнської визвольної ідеї, — перебіг революції, упосліджуючи українські національні інтереси, так само ту ідею держав в осередку національної уваги на Україні. Найсоціялістичніші с.-ри українські, з своїм новим архисоціялістом на чолі, коли справа торкалася інтересів національних, таки завжди гідно зраджували буржуазно-національну природу. Взагалі над цілим рухом українським світило одно традиційне гасло, що було дороговказом для всієї стихійної сили того руху та всі інші завдання природи соціяльної йому підпорядковувало. З революцією російською цілей національних ще не було осягнуто, — лише уторовано було шлях до їх осягнення, і тепер вони лише ясніше присвічували, стимулізуючи визвольні прагнення народу. Революція російська лише започаткувала на Україні її революцію національну, що ставила ясні цілі та зменшувала ростіч стремлінь внутрішніх, підрядних.

Зовсім інша ситуація знайшлася в Росії — в московських та змосковлених її елементах. Визвольні сили російські ставили собі одно завдання — повалення самодержавного режиму та живили свою енерґію опозицією чи активнішим протестом проти того режиму. Коли тої цілі не стало, — не знайшлося й реальної проґрами дальшого державного чину, — чинність державна одразу ж покотилася по старих, росхитаних рейках, не давала задоволення тим гострим вимогам, що повстали в наслідок руїнницької праці попереднього режиму, та, викликаючи росчарування в масах, приготовляла шлях до того капрала, що перший вхопив палицю до рук — несподівано для всіх і найперше — для себе самого. Тому то й показалася така убійча убогість творчости з боку тих, хто так слушно й дотепно з парламентської трибуни критикував дотеперішній режим. У політичному світогляді російському залишилося, і в умовах революційних, те саме теоретично-далекосягле доктринерство, яке, не маючи спину в реальних формах творчої думки, приводило до утопій, що врешті й краю не знали.

Банкротство російських провідників політичних виявилося найбільше в ділянці ділової, орґанічної праці державної. Лише з глибокого непорозуміння могли появитися на чолі революційного уряду такі особи, як прекраснодушний, але плохенький, млявий, до спокійної праці в губерніяльному земстві успособлений кн. Львов, або — пізніше — уславлений балакун Керенський, що, ставши на чолі правительства й армії, в найвідповідальнішу хвилю нічого ліпшого не міг учинити, як лише змитися в безвість, залишивши все на волю Божу. Першими сіли на міністерські крісла доктринери поміркованого типу, що, критикуючи уряд, головно під час дебат над бюджетом, давали — не як представники ре-

волюційних партій, а як »опозиція його величности« — і якісь конкретні плани державного поступовання. П. М. Мілюков обняв теку міністра тих справ — закордонних, — в яких голос його дуже авторитетно гремів із думської трибуни; А. І. Шинґарьов по черзі завідував, і однаково нефортунно, справами фінансовими та аґрарними, в яких перед тим висловлював справді річеві завваження, — за таємною допомогою, правда, фахових урядовців. Справи промисловости, торговлі, шляхів також обняли фахові люде, що на тих справах розумілися. Але за тою бодай поінформованістю в певних ділянках бракувало провідної державної думки, що освітлювала б усю чинність державну в тодішніх відповідальних умовах, коли революційний уряд прийняв до своїх рук тяжку спадщину попереднього режиму. Одразу ж показалося, що режим той допровадив громадську думку до такої міри атрофії, що ті самі, — безперечно ліпші, а може, й найліпші, — люде поступового громадянства показалися безрадними та мусіли щодалій усе більш котитися в прірву — не лише через ґвалтовний натиск із деструкційного ліва, але й просто тому, що не здолали знайтися у відповідальних обставинах.

Чи був хто винен у тому? Свідомої вини не було, — була невмілива безрадність суспільства, що на протязі століть традиційно тратило інстинкт громадянський, перетравлювало в собі найнебезпечнішу, з погляду соціяльного, хворобу — атрофію громадської ініціятиви, акції, та коли вийшло з підземелля самовладного режиму на чисте повітря, — то чулося так, як риба, що її на беріг із звиклої стихії викинуто. Інші країни, бувши навіть і переможені, але з інакшими традиціями громадськими, переживши гарячковий революційний кризис, звичайно уміють знайтися та прийти до нормального життя. В Росії, де на всьому просторі так старанно громадянські засади убивалося, не було місця для орґанічної праці громадянства, що спадкоємно було б у тій праці виховане. Тому, коли в руки того громадянства попало стерно державної справи, — справа та мала лише скрахувати.

Дозволяю собі навести попередні уваги з огляду на ту безоглядну критику, що її часто доводиться чути од надто суворих зоїлів нашого, українського недавнього минулого. Далеко не все, розуміється, було у тому минулому добре. Але та безліч лиха, що там у спадку од віків знайшлася, мала коріння остільки глибоке, що одному поколінню не сила його збутися навіть у тих, значно сприятливіших, умовах, в яких опинилися революційні сили російські. А наші умови значно були трудніші з усякого погляду.

Найфатальнішою справою, що у спадщину перейшла з тим самим фатальним значінням, од самодержавного російського

режиму до революційного, була справа національна. Се було те гибле місце російської держави, на якому в значній, коли не в значнішій, мірі валився кожний режим у минулому та валитиметься, очевидно, і в майбутньому, поки не дійде та справа до свого натурального фактичного вирішення.

До так званої конституційної доби національну політику провадило правительство тим простим способом, що підбивало все нові території в Европі та Азії, прагнучи їх зуніфікувати на зразок московського державного осередку. Громадянство лише дивилось, обсервувало, приймало до відома, так чи інакше свої думки з того приводу висловлюючи. Консерватори голосно раділи, елементи поступові в менш рішучій формі своє задоволення висловлювали чи, бувало, часом щось навіть буркнути важилися в осуд порушенню засад людського права, але в певності, що нічого од того слова не станеться. Національна справа, яко така, найменше взагалі займала увагу громдянства. Реакція часу Олександра III, з режимом побідоносцівським, звертала на себе увагу та викликала в поступових колах осуд лише з погляду загально-горожанського, але не політикою державного імперіялізму та нетерпимого націоналізму московського. І пізніше такий, наприклад, факт, як закон 3 червня 1906 р., привертав на себе увагу лише тому, що порушував інтереси демократії, але що при тім порушено було право національного представництва »недержавних« народів, — на се уваги не зверталося.

З повстанням Думи народнє представництво перейняло на себе націоналістичні завдання, що перед тим займався ними уряд. Правительство стало опиратись на ті національні позиції, що усталилися в Думі. Коли потрібувало воно піддержки в своїй націоналістичній акції, реакціонери виступали активно, виявляючи такі форми зоологічного націоналізму, що урядовим чинникам аж треба було їх до більшої поміркованости доводити, а поступова частина Думи чи безсило борсалась у тих націоналістичних тенетах, чи формально виконувала опозиційний обовязок, що його накладали проґрамові гасла, в певності, що все буде так, як і досі було.

По революції поступове громадянство, прийнявши у свої руки владу, змушене було активно стати на ту чи іншу позицію і в справі національній. Отут і викрилося правдиве обличчя російського лібералізму більше, ніж у добі дореволюційній, коли формальна відповідальність падала на правительство та на його реакційне підложжя в громадянстві. Тимчасовий уряд, декларуючи широкі засади в справі національній, фактично стояв на позиціях старого режиму і, коли якийсь із народів Росії здійснював своє національне право в тій чи іншій ділянці, то не тому, що прави-

тельство ішло йому назустріч, а лише через те, що зумів те право здобути та до визнання його — формального чи фактичного — примусити. Коли шукати історичних аналоґій у ділянці революційній, то російський революційний уряд засвоїв собі що-найгірші збочення з правдивих засад французької революції: свого часу революційне правительство устами Барера оголосило, що »мова вільного народу мусить бути одна та спільна для всіх«, — і на тій підставі, відкидаючи »федералізм мови«, денаціоналізувало провансальців, басків, бретонців та ін. Навіть у першій своїй відозві до населення революційне правительство многонародньої держави не згадує про національні права народів нової Росії, — очевидно, не надаючи значіння справі національній. 20-го березня опубліковано закон, що касував обмеження національні та віроісповідні, але закон сей мав лише обмежене значіння — торкався власне жидівського населення. Коли такі справи, як, наприклад, аґрарна, уважалися за невідкладні, то справу національну спокійно відкладалося »до другого дня«, властиво, ad calendas graecas чи, в тодішній термінолоґії, »до Установчих Зборів«, якщо даний народ не робив примусу своїм рішучим поступованням. Польща опинилась за межами держави, Фінляндія фактично сама стала своїми справами порядкувати, то їх справи розвязувано (хоч у тому вже потреби не було) декретами уряду, не ждучи Установчих Зборів, а справу автономії України відкладалося до тих зборів. Одмовлялося такому навіть домаганню, як обєднання української території під одним крайовим комісаром, якого мало настановляти центральне правительство; низькоокі революційні провідники російської держави мусіли скоро після того погодитися на ширші »уступки« в формі Генерального Секретаріяту, а пізніше — стали перед фактом створення незалежної української держави. Які будь кроки в сторону задоволення українських інтересів зустрічали тертя в складі правительства; призначено було, наприклад, українця — Д. І. Дорошенка — на крайового комісара окупованих частин Австро-Угорщини, але член правительства П. М. Мілюков, коли він був на димісії, в хвилю зденервовання сказав мені, що він був проти того призначення.

Панувала тенденція не давати нічого або — з конечности — давати найменше. Гора широких декларацій приводила до народин якоїсь дрібної миші. Голова уряду кн. Львов, по першому відвідуванню його українською делеґацією, оголосив представникам преси, що правительство прихильно ставиться до ідеї культурно-національного самовизначення народів Росії та що в особі міністра освіти воно вже пішло назустріч бажанням української людности щодо науки в початковій школі рідною мовою. Отже як широко козирялося тою рудою мишею. Свіже напочатку почуття

революційности все більше почало вивітрюватися. Борці за свободу, почувши в руках владу, почули й смак до неї, боялися розгубити будь що з спадщини імперіялістичного режиму. Найскромніші домагання українські в сей час фактично саботувалося — зовнішньою порадою ждати терпеливо, не порушувати орґанізованого революційного фронту. Діставши од старого режиму державну спадщину, революційне правительство перейняло на себе й його політичну тактику. Наслідки того показалися надто плачливі.

—o—

В проґрамах політичних партій немає точок щодо національного права росіян, — се право згори їм належало, як нації державній. Коли ж таку точку до проґрами заводилося, то лише відносно інших, недержавних народів, для установлення певних взаємовідносин із ними. Але взагалі ті згадки про права національні мали досить загальний та невиразний характер, що лише свідчило про нежиттьовість сих точок, як норм для практичного поступовання партії. Фікційність таких декларацій у справі національній особливо виявилася за революції, коли в нових умовах не стало самодержавного мурина, який виконував чорну роботу національного пригнічення недержавних народів та коли, з другого боку, ті народи почали виявляти претенсії на належні їм права, — тоді на допомогу революційному урядові виступили російські партії та партійна преса.

В революційній пресі ясно виступає тенденція — в найелементарніших домаганнях українських передбачати далеко йдучі наміри, підозрівати потаємні цілі, а тому й перешкоджати тим намірам і цілям, піднімаючи галас та істерику. От що, наприклад, друкувала петроґрадська »Рабочая Газета« в початку травня, коли на Україні ще панувало захоплення революційними гаслами в напрямі єдности революційного фронту:

»Тревожныя вѣсти приходятъ съ Украины. Судя по сообщеніямъ коммисаровъ исполнительнаго комитета совѣта рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ, тамъ очень сильны національно-федералистическія стремленія — совершенно почти отдѣлиться отъ Россіи, созвать самостоятельно учредительное собраніе Украины и Новороссіи. Мы сами выдвигаемъ принципъ самоопредѣленія народовъ, населяющихъ Россію, и требуемъ самаго широкаго самоопредѣленія даже въ областной автономіи, но федералистическое движеніе на Украинѣ носитъ, повидимому, характеръ національной исключительности, характеръ мелко-буржуазно-реакціонный. Вокругъ лозунга отдѣленія Украины группируются какъ радикальное крыло украинскихъ націоналистовъ, такъ и много бывшихъ столыпинцевъ, которые надѣются найти въ немъ рычагъ для контръ-революціонной кампаніи. Вмѣстѣ съ тѣмъ, этотъ украинскій сепаратизмъ даетъ пищу и контръ-революіцонерамъ русскаго націонализма. При такихъ условіяхъ, при близости фронта, особенно отвѣтственными являются задачи соціал-демократіи на Украинѣ«.

Характеристично, що найбільшу ворожість до українства виявляють ґрупи найрадикальніші, тим часом як поміркованіші елєменти — кадети з їх партійним орґаном (»Рѣчь«) — займали позицію більшої терпимости. Тактики цілковитого співчуття українству держалися тільки ті, хто нічим не вязався, уживаючи лише демаґоґічних методів, у доброму намірі все те уневажнити, коли прийдуть на те сприятливі обставини. На конференції військових большевиків у червні підкреслювано, що, лицемірно даючи право на самовизначення полякам, правительство одмовляє в сьому праві українцям і фінляндцям, а се призводить до гострої національної боротьби; Фінляндія раніше й не думала відділятися від Росії, а тепер приїзжі з Фінляндії с.-д. мусять признавати, що там появилися й розвинулися крайні сепаратистичні змагання; так само буде на Україні. Доповідач радив прийняти таку резолюцію, що признавала б Україні право на повне національне самоозначення аж до державного оддїлення та утворення національних полків.

Блискуче здійснення тих засад побачили ми в дальшому.

Кадетський партійний зїзд.

На травень скликувано в Петроґраді зїзд партії к.-д. На зїзді планувалося подати доповідь про автономію, і провідники зїзду хотіли перед тим вияснити українську позицію щодо свого проєкту. Збори, на яких з українців присутні були Ф. К. Вовк, П. Я. Стебницький та я, відбулися в помешканні Ф. Ф. Кокошкіна, — він і реферував проєкт партії.

Знаний учений у ділянці державного права, Ф. Ф. Кокошкін свого часу запрошений був редакцією »Украинской Жизни« дати відповідь на запроєктовану тою редакцією анкету. На точку анкети, — »які форми відносин з боку держави та російського громадянства на Україні уважаєте за найбільш нормальні та бажані в інтересах Росії, як цілого, та України, як частини«, — дав він таку уникливу відповідь: »дать отвѣтъ на послѣдній вопросъ я затрудняюсь, такъ какъ онъ мнѣ кажется постановленнымъ слишкомъ широко и недостаточно опредѣленно«; а до того ж просив редакцію не друкувати його імени, обмежившись підписом »Юрист«. Той соромливий »Юрист« міг спромогтися в анкеті на визнання лише початкової української школи, не відважившись визнати середню та вищу.

Дивно було чути, як сей глибокий знавець державного права — його теорії й практики — намагався надати змісту й рації партійному проєктові. Сей остнній полягав головно на тому, що в справі автономії на місце засади територіяльно-національної поставлялося засаду територіяльну. Замість брати за основу

Ф. Ф. Кокошкін.

спільність культурну та економічну, автор проєкту базувався на штучному, формальному поділі території на губернії, що надто застарів та держався єдино з традиції, не відповідаючи часто ні національним, ні господарським умовам. А все те впроваджувалося, ясно, на те, щоб Україна федерувалася з рештою державної території не цілим одноцільним своїм складом, а кожною губернією окремо. Сим ніби то можна було б уникнути одділення України од Росії, бо, мовляв, кожна губернія зокрема, не маючи орґанізаційного звязку з іншими, одділитися не може.

Тяжке враження робив сей проєкт, особливо на тлі ще свіжих тоді революційних гасел. Виявляв він і побоювання близького розвалу держави, і наївно-хитрі способи приборкання »хохла«, що почав бунтуватися. Ми, українці, могли лише звернути увагу, що ті способи привязання України до Росії нічого неварті, — бо коли й за військових обставин ніщо не могло перешкодити обєднанню міст та земств у союзи, то ще менше могло б бути перешкоди для самочинного обєднання всіх українських губерній, коли б вони цілою масою захотіли од Росії одділитися. Доводили ми представникам урядової партії, що задержати Україну в складі російської держави можна іншими, раціональнішими, способами сприятливої державної політики, широким задоволенням політичних потреб краю.

Завваження наші вплинули, здається, лише в тому відношенні, що в проєкті, виголошеному на самому зїзді, окремим автономним одиницям (губерніям та областям) признавалося право входити в згоду для створення тимчасових та постійних союзів, але зміна меж сих одиниць могла б відбуватися лише шляхом загально-державного законодавства; ся остання умова, очевидно, давала заспокоєння, що самочинному розмежованню територій, на засаді національній, завсіди можна буде перешкодити з державного осередку.

Доповідь на зїзді про автономію власне мала на увазі забезпечити право державної нації. Місцевим представницьким

зборам надавалося право законодавства в справах місцевого життя — господарського та культурного; але заразом центральна влада державна мала право касувати постанови сих орґанів. В українських кругах так і розшифровували сей проєкт, що говорить він не про автономію народів чи країв, а про забезпеку переваги російській владі та російській культурі.

Кадетський проєкт мав характер яскраво націоналістичний. Сей його характер зразу ж оцінили київські націоналісти і з задоволенням констатували, що постанови кадетсьокго зїзду сходяться з їхніми домаганнями: »совпаденіе это тѣмъ болѣе замѣчательно, — писали вони у своєму орґані, — что мы не сговорились. Кадеты самостоятельно пришли къ тѣмъ же самымъ мыслямъ«.

На сій точці наради зїзду прийняли бурхливий характер. Делеґати з національним українським забарвленням почали відчувати кривду та гаряче виступали проти національного »ущемленія«, яке запроваджувала партія, прийнявши тези доповіді. У відповідь почули вони звичайні докори в шовінізмі та демаґоґії. Се повело до виступів із партії. Член партії Мих. Могилянський, в наслідок зїздових дебатів, надіслав до міського комітету петроґрадської ґрупи партії такого листа, що свідчив про велику напруженість внутрішніх відносин у партії на ґрунті національному:

»Позиція, на яку став у питанні про автономію 8-й зїзд партії »Народньої Свободи«, примушує мене вийти з її рядів. Передова стаття № 110 газеты »Рѣчь« (12 травня) кваліфікує лозунґ »федералізм«, »федеративна республіка«, як лозунґ, »який багато обіцяє і нічого не говорить, кинутий в маси сучасною демаґоґією«.

»Кожен лозунґ можна оцінювати ріжно: для одних — у ньому великий зміст, другим — він нічого не говорить. Се — цілком натурально... Але проти обвинувачення в демаґоґії, для мене особисто в усіх її проявах огидної, я рішуче протестую. В своїй промові на зїзді, рахуючись із ясно висловленим побажанням скоротити дебати, я зовсім не зачіпав питання про лозунґ федералізму в історичному розвитку української ідеолоґії. Але багатьом, певне, відомо, що лозунґові сьому в українському руху йде вже 70-й рік. Він »давав натхнення Кирило-Мефодіївському Братству«, теоретиком якого був М. І. Костомаров, що стояв осторонь від сучасности та демаґоґії. Від романтизму Кирило-Мефодіївців федерализм був визволений Драгомановим, який уважав за свою заслугу пристосування до практичної політики тих провідних ідей, до яких у 40-х роках прийшли Кирило-Мефодіївці. Він розвинув федералізм, як лоґічний висновок із послідовного демократизму. В тому ж напрямі йшли й пізніші — аж до сучасних

М. П. Василенко.

— українські публіцисти. І федералізм в українській публіцистиці давно став міцною традицією. Гасло його входить у всі поступові українські політичні партії.

»Нехай же спростовують наші докази, нехай роскривають наші »помилки«, але нехай не ображають нас, обвинувачуючи в демаґоґії. Сі обвинувачення несправедливі й фактично невірні. Кинуті в нас, вони повертаються назад до тих, хто їх кинув«.

Кокошкін сказав між іншим, що на національній справі може розбитися революція. Чи не так воно й сталося?

Декрет про освіту на Україні.

Як уже згадувалося, революційний уряд козиряв тим, що міністерство освіти прихильно поставилося до українських вимог у справі освіти. Поруч із заявою премієра і міністр освіти Мануйлов подав у розмові з журналістами такі відомості. Вирішено визнати права за місцевими мовами, як викладовими; покищо основні засади нового навчання розробляються щодо прав української мови, а потім із сього буде взято приклад і для інших мов та шкіл — естонської, латиської, жидівської, мусульманських; у початковій школі навчання провадиться українською мовою, але права мови меншости в таких школах буде також забезпечено; російської мови, як державної, мають навчати з другого року обовязково всіх школярів; в учительських семінаріях та інститутах викладатимуть українську мову, історію, історію літератури та ґеоґрафію України; у вищій школі засновується кафедри історії української мови, історії літератури, історії політичної, ґеоґрафії та історії права України; українці мають повну волю засновувати свої середні школи, а якщо ті школи додержуватимуть загальних вимог щодо проґрами та навчатимуть і російської мови, то матимуть усі права державної школи.

І власне сі примітиви педаґоґічні були, з погляду українського, ледве чи не єдиною заслугою Тимчасового Уряду в початкову добу його існування, за першого його складу.

А фактично сталося се так.

Міністр освіти викликав із Київа Миколу Прокоповича Василенка та запропонував йому посаду куратора київської шкільної округи.

Василенко знаний був в українських колах, як історик та учасник ріжних культурних підприємств київських. Як редактор газети »Кіевскіе Отклики«, одсидів, по 129 ст. карного кодексу, девять місяців. У тюрмі не змарнував часу, — зайнявся студіями права та, в додаток до університетського диплому по історично-філологічному відділу, склав іспит у правничому відділі, а затим — ще й іспит на маґістра історії, змагаючи до карієри наукової; але адміністрація стала на перешкоді сим його замірам, — на її внесок до читання лекцій він не був допущений.

На посаду куратора Національна Рада рекомендувала В. П. Науменка, але й ся »лєґальна до дна душі« людина мала марку українофіла, що зражала й революційний уряд не в меншій мірі, як і самодержавний. Таку почасти марку мав і Василенко, але був він членом кадетської партії і навіть членом крайового її київського комітету, — то се вже знезаражувало український його напрям.

Зараз по візиті у міністра, якому він дав згоду на обняття посади київського куратора, заїхав Василенко до мене та оповів про свою розмову з міністром. Сей останній просив його подати свій проєкт орґанізації освіти на Україні в рідній мові. Він, Василенко, подав свої міркування на словах щодо школи початкової та кафедр українознавства на вищих школах. Міністр погодився на той проєкт та доручив йому другого дня вранці той проєкт подати на письмі, щоб можна було негайно внести його в раду міністрів. Василенко й просив мене опрацювати той проєкт на завтрішній день. На мій запит, — як же справа буде з школою середньою, Василенко, замішавшися, признавсь, що якось, спинившися на згаданих двох катеґоріях шкіл, про середню не згадав. Я порадив, щоб до проєкту заведено було точку й про школу середню. Василенко завагався. Тоді я, з огляду, що Василенко збірався того ж дня, годин за дві, відвідати П. Я. Стебницького, умовився з ним, що зустрінемось у П. Я., а сьому останньому, по відході мого гостя, зараз зателєфонував про справу та порадив і йому з свого боку налягти на Василенка, щоб той завів до проєкту точку про школу середню.

У Стебницького ту справу й було зачеплено, але Василенко доводив, що з його боку було б некоректно, коли б він умістив у проєкті те, про що він, хоча б і з недогляду, не говорив міністрові особисто. Ми натискали, доводячи, що він же пояснить міністрові свою помилку, але переконати його не вдалося.

Вернувшися додому, я склав записку у двох варіянтах: один так, як хотів Василенко, другий із згадкою про школу середню. З Василенком було умовлено, що ранком, перед авдієнцією у міністра, він зайде до мене в департамент і дістане проєкт — уже переписаний на машині. Я звелів переписати обидва варіянти, в надії, що мені таки пощастить переконати надміру коректного куратора. Він узяв у мене обидві записки, але подав міністрові таки ту, що відповідала попередній з ним розмові. В тому змісті й сталася постанова ради міністрів.

І сам Василенко розумів ненормальність такої постанови справи, але малодушно не відважувався свою помилку визнати та старався вийти з становища поясненнями досить штучного порядку. Скоро по призначенню його куратором відбувся зїзд директорів народніх шкіл київської шкільної округи; відчитуючи на тому зїзді записку, що її ухвалила рада міністрів, відсутність вказівок щодо середньої школи Василенко пояснював тим, що справа середньої школи стає логічним розвитком основних засад записки та визначається не стільки правними умовами, скільки умовами чисто практичними та педаґоґічними.

Спеціяльно про орґанізацію середньої школи подала міністерві освіти записку Національна Рада. Усе ж у наслідок згаданого формального lapsus-у у державні школи середні українські предмети впроваджувано через спеціяльні роспорядження. Вже в кінці червня міністр Мануйлов, що залишився і в кабінеті другого складу правительства, дав згоду на заснування на Україні двох українських ґімназій.

Справи церковні.

В поглядах української інтеліґенції, навіть у людей найбільш інтеліґентних та політично освічених, панує щодо справ церковних брак найелементарніших відомостей. Чужинецьку фальсифікацію нашої політичної історії український загал уже досить усвідомив собі, але для історії церковної, видимо, ще не прийшла черга. А шкода, — бо в минулій нашій історії, в історії нашої національної культури та духового життя, момент церковний одіграв ролю чинника великого і, здебільшого, позитивного значіння. Се могло б дати певний досвід і на майбутнє, бо з фактів нашого недавнього і сучасного національного життя маємо підстави гадати, що з церквою нам і надалі не розійтися, — вона матиме значіння і в нашому національно-державному життю. А яке кваліятивне буде те значіння, се залежатиме від того, чи зуміємо ми використати багатий досвід нашого минулого, чи зрозуміємо свої колишні помилки, чи скинемо ріжні партійні окуляри, що звужують нам поле зору та чи обєктивно оцінимо ролю всіх скла-

дових чинників у нашому національному життю. А для того найперше треба оглянутися на наше минуле. Той довгий хресний шлях, що історично перейшла наша церква, дає їй право на пошану і з погляду ідейної оцінки релігійно-церковного чинника в життю людському, і з погляду національних інтересів.

І ті, хто чує в душі своїй Бога, і ті, хто з засади одкидає зміст віри, мусять однаково зрозуміти, що в церковній справі єсть сторона, що для тих і других однаково зрозуміла, коли стоять на ґрунті національних інтересів свого народу. Для перших се, розуміється, звужує значіння справи, але будемо говорити про неї у сих звужених, так би мовити, утилітарних, межах національної користи. Отже, з погляду інтересів громадських і державно-національних для кожного українського громадянина, якого ті інтереси обходять, не може байдужим бути, чи забезпечено в церкві свободу національних форм церковного життя, чи персональний склад керманичів церкви, з погляду національного та громадського, не становить небезпеки для національного самовизначення церковної громади, чи, нарешті, провідний осередок адміністративного апарату церкви знаходиться в межах української державної території чи поза її межами, себто чи церква українська незалежна, автокефальна, чи залежить від церковної влади чужо-державної.

Наші політики в минулому зневажали значіння церковної у нас справи цілком безпотрібно, а для справи національної — на шкоду. Релігія була й залишається тим чинником, що супроводить життя людства на всіх щаблях його розвитку, і викоренити релігійні ідеї з його свідомости до сього часу ще не вдалося, хоч би яких там рішучих уживалося й уживається тепер способів. Отже, треба виходити з сього реального факту, а не з субєктивних поглядів на самий факт віри, і з сих реальних, життьових обставин треба той факт оцінювати.

Зокрема ми, українці, не можемо нехтувати традиційности релігійного моменту в життю нашого народу. Коли в добу всестороннього творення нашого національного життя не хочемо бути тими, що загубили рід, Іванами, то мусимо пригадати, яка роля належала релігії й церкві у найвідповідальніші часи нашого національного життя, коли український народ виявляв максимум свого пафосу, борючись за самий факт свого існування — існування нації. Коли поглянемо на справу з сієї точки погляду, то побачимо, що в дуже відповідальні у нас історичні хвилі боротьба за націю та її живі інтереси провадилася якраз під гаслом віри й церкви, — »нашої руської віри«. Гасло релігійне, як гасло ідеальне і найбільш зрозуміле, покривало собою інтереси утилітарнішого порядку — економічні, соціяльні, політичні, національні,

й оборона сих інтересів фактично концентрувалася в боротьбі релігійній. А пізніше, хіба ж не голова Української Церкви митр. Йосиф Налюбович-Тукальський найрішучіше обороняв засаду незалежности, і сю засаду в справах церковних переборола Москва на кілька десятків літ пізніше, ніж у справах державних. Та й у дальшому, в добу остаточного ламання наших державно-національних форм, церква залишилася останньою та найтривкішою твердинею нашою культурно-національною. І лише як переможено було церкву, тоді вже, в кінці XVIII століття, російський уряд міг спокійно собі сказати, що переможено націю. Церква додержала найдовше культурно-національні традиції, — тож тепер не тільки взято було націю у зовнішні державно-поліційні шпуги, але й можна вже було тепер витравляти саму душу нації, витворювати тих недолюдків, національних гермафродитів — »тоже малороссовъ съ русскою душой«, що становлять лихо й сором нашої нації.

У відповідальних обставинах проходили ми повз чинник церковний, не розуміючи його, не здаючи собі справи з того значіння. Так само загрожує нам і в майбутньому перед ним, як перед новими ворітьми, стати. Се творить певну сторону нашої одірваности од України. Її маси живуть релігійними інтересами, борються за свободу сумління, утворюють свої властиві форми релігійного життя, терплять страждання й муки, що переносять думку у старохристіянську добу, а ми скептично-презирливо абстраґуємо факт, прикриваючи сим своє невміння підійти до нього, своє цілковите нерозуміння його. Не можна одійти од релігійно-церковного питання, не вирішивши й не впорядкувавши його, — се значило б перемішати справу церковну з справами іншого порядку, заганяти хворобу в середину і завдати собі великих труднощів надалі. Навпаки, сю справу людського сумління треба точно приділити до ділянки особистого сумління, виділивши звідти все, що туди не належить, і тим увільнити місце в нашій роботі для боротьби за інтереси політичні, національні, державні. Так само соціялізм колись заходився одмахнутись од того питання, що перешкоджало обєднанню мас на ґрунті самих економічних інтересів, — визнавав шкідливим елементом націоналізм, бо він вносив розєднання в лави робочих мас і не давав зосереджувати їх увагу на одному завданню; але така спроба ухилитися від реального, життьового факту скрахувала, і соціялізм мусів піти йому назустріч, розмежувати ріжні сфери людського чину та в певній мірі використати новий могутній чинник людського життя. Ми так само вже пробували ухилитися від чинника релігійно-церковного — собі на шкоду, бо він таки постукався до нас примусово. Тож не треба далі змагатися безпотрібно з вимогами життя.

Справа нашої національної церкви не єсть лише справа чистої релігії, що становить сферу особистого життя кожної людини. Наші церковно-національні традиції й факти сучасного життя зобовязують нас бачити в нашій церковній справі і ще щось крім того. Поки-що — і се мабуть надовго — інтереси церковні переплітаються у нас з інтересами громадськими, національними, навіть державними. Тож здаймо собі ясно справу церковну, не вяжучись тою російською радикальщиною, що не мала в церкві національно-громадських традицій і з засади ставилася неґативно до церкви, як до катеґорії реакційної. Для нас справа церковна, опріч внутрішнього її значіння для сумління людського, — справа національно-громадська, одна з виразних форм і ознак нашого національного та громадського життя.

——o——

Церковно-національні змагання увесь час поневолення українського мали за собою одну станову верству, що самими умовами життя вязалася з народніми інтересами, тими інтересами переймалася й їх обстоювала. Се — духовенство — не ті князі церкви, що були зброєю самодержавного режиму, а та армія сільського священства, що почувала над собою тиск гнітючої руки мало що в меншій мірі, як і її селянська паства. Більшість тої армії тяглася законами життя за колісницею свого владаря, світського й духовного, виконуючи його волю щодо пригнічення мас народніх. Але безпосередня стичність із народнім життям, з його живими й болючими інтересами викликала бодай у значно меншої частини духовенства щирий відгук на інтереси народнього життя, спонукувала її йти на службу тим інтересам. Чи ж не характеристичне, справді, що серед діячів українського національно-державного визволення так багато священичих дітей? Коли б перевести статистику станового складу української армії, зокрема складу української академічної молоді на еміґрації, то наслідки тої статистики виявили б значний відсоток представників духовного стану. Се, очевидно, тому, що той стан найближче стояв до народньої маси, знав її і мав змогу збагнути її жадання.

До революції національні змагання молодого покоління духовного стану виявлялися в утворенню українських гуртків по духовних школах, — по сих школах були вони найчисленніші. Життя здебільшого глушило ті чисті паростки молодого віку; найгарячіші й найбільш нестримані падали жертвами зовнішнього спротиву, — до таких, напр., належать небіжчики о. Лука Скочковський, о. Степан Кедриновський (літературний псевдонім — С. Юрковиця) , учитель семінарії Ів. Ротар (псевд. Сопілочка), яким належить визначне місце в історії українського національного руху; але якась частина виживала морально й фізично та творила

серед духовенства кадри демократично настроєних та національно-свідомих працьовників української справи. Ті українські елементи й виплили на поверхню життя церковного, коли революція одкрила для того можливості. Десь аж через 25—30 літ побачив я на поверхні церковно-громадського життя такі близькі мені по школі, по шкільних гуртках постаті Крамаренків, Ботвиновських, Добрянських, Сікорських, Пащевських, Гриневичів та інших, яких імена Ти, Господи, відаєш, — що не угасили церковно-національного духа протягом цілих десятків літ у тяжких умовах сільського попівського життя. Ті церковні Никодими вийшли на світ, виявили те, чим вони жили все своє життя, що переводили в своїй щоденній непоказній праці, і за їх колективною — безпосередньою чи посередньою — участю утворилася Українська Церковна Рада, — перший прилюдний орґан української церковно-громадської акції.

Дуже занедбано було ту ниву, на якій мали українські діячі церковні працювати. Протягом більш двох століть провадилася на Україні система обсаджування впливових посад церковних елементами русифікаторськими — чи москалями зроду чи зрусифікованими українцями, що завдяки своїм природнім звязкам з українським середовищем ще краще за москалів переводили русифікаторську політику в церкві на Україні. Митрополити, епархіяльні архиєреї всі без останку належали до сеї катеґорії пересіяних крізь казьонно-русифікаторське сито церковних діячів. Ся адміністративно-чинна катеґорія заповнювала всі впливові посади своїми прибічниками, людьми тої самої реакційно-русифікаторської ідеолоґії, здебільшого своїми ж родичами з Московщини. За двохсотлітній час, особливо за останні 75 літ, утворився по містах України пануючий клас російської церковної бюрократії, що дістав до своїх рук виключний вплив на всі сторони життя тут. Забігаючи наперед, констатувати мушу, що й у час революції український уряд, додержуючись, як він думав, системи невтручання в справи релігійні, як справи людської совісти, давав тим самим адміністративний захист та матеріяльну підмогу ворожим українській справі чинникам, що вживали всієї своєї сили для переведення в українській церкві московсько-реакційних тенденцій.

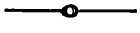

Всі сі факти та міркування завжди задержували мою увагу на церковній справі. Як видно вже з сказаного у попередніх розділах, я до певної міри спричинявся до тої справи способом літературним та особистими стосунками. І пізніше, коли гетьман запропонував мені портфель міністра освіти, я з жалем одмовився од сього найприємнішого для мене ресорту та прийняв портфель міністра ісповідань, бо не бачив, щоб хто з наших людей церков-

ними справами поважно інтересувався. Тож, очевидно, і за революції, ставши на чолі Національної Ради, не міг я з уваги спустити справу церковну.

Революція захитала й цілий уклад життя церковного, — тут, може, найвиразніше відчулося контраст між тим, що було, та що настало. Той самий Синод, що був безоглядною опорою ладу самодержавного, видав відозву, в якій писав, що державний переворот стався з волі Божої. Первоприсутній Синоду, митр. київський Володимир, відвідав Родзянка та висловив задоволення з тої зміни, що настала. Синод роспорядився не поминати царя та його родини. З залі синодальних засідань винесено царське крісло. Постановлено звільнити Распутинового ставленика митрополита петрґрадського Питирима та його ж приятеля єп. Варнаву. Всупереч тим поглядам, які горували в синодальних кругах та знайшли собі яскравий вираз у нарадах »Предсоборного Присутствія«, Синод видав у кінці квітня заяву про потребу скликати собор не лише з архипастирів та пастирів, але й з представників віруючого народу. А ще раніше, в половині березня, оголосив Тимчасовий Уряд, без спротиву з боку Синоду, автокефалію грузинської церкви.

Так уступаючи, Синод разом із тим, коли не стало царського страху, став виявляти певну сміливість у відносинах до обер-прокуратури. Новий обер-прокурор, що став називатися міністром ісповідань, повідомив Синод, що Тимчасовий Уряд прийняв на себе всі прероґативи колишньої царської влади в церковних справах, і на тій підставі він, обер-прокурор, дістав доручення виробити проєкт церковних реформ помимо Синоду; з сього приводу Синод оголосив, що вважає поступовання нового обер-прокурора за неканонічне та незакономірне.

——o——

Не поминула Національна Рада й справ церковних. В записці, поданій голові уряду, був розділ, що тих справ торкався. В тих справах удався я з П. І. Зайцевим до нового обер-прокурора В. М. Львова.

Се була одна з небагатьох серед членів уряду людина, що знала ту справу, за яку бралася. Львов скінчив вищу духовну школу та, бувши членом Державної Думи, виконував обовязки доповідача по бюджету Синоду.

Я звернув увагу провідника церковної політики на скомплікованість церковної справи на Україні та на конечність ту справу упорядкувати в нових умовах життя. Як на ілюстрацію відносин у церковній справі вказав я, між іншим, на конфлікт, про який подали газети, між архиєп. харківським Антонієм Храповицьким та харківським громадянством з того приводу, що архиєпископ не

дозволив читати в кафедральному соборі євангеліє українською мовою під час великодньої служби[1]).

Обер-прокурор погодився з моїми міркуваннями і одразу поставив справу на ґрунт практичний, запитавши:

— Чи маєте відповідного кандидата на митрополичу кафедру в Київі? Його зараз буде призначено.

Та то ж то й горе, що такого кандидата не було. Старий режим пересівав єпископські кандидатури крізь таке густе сито, що трудно було серед єпископату знайти людину, на яку можна було б з цілковитою певністю вказати. Спинилися ми на кандидатурі єп. Никона, члена Державної Думи, якого Синод фактично не допустив до виконання депутатських обовязків, заславши його на єпископську кафедру аж у Красноярськ та не даючи йому відпустки звідти. І з того сибірського далека виступав він в обороні

---

[1]) »Нова Рада« (з 10 квітня, ч. 10) подала про се таку звістку: »Перед Великоднем сього року Український Орґанізаційний Комітет у Харкові звернувся до місцевого Архиєпископа Антонія з проханням видати наказ по своїй єпархії читати євангеліє на перший день Великодня українською мовою. Того ж дня прохання було повернуто з власноручним написом та відповіддю Владики. Без змін подаємо сей просто неймовірний у часи наші документ:

Його Високопреосвященству Добродієві Архиєпископу Харківському і Ахтирському, Високопреосвященнішому Владиці Антонію.

Від Харківського Українського Орґанізаційного Комітету.

Високопреосвященніший Владико!

Споконвіку на літурґії в перший день Великодня читалося і читається Благовіствовання Іоанна на всіх мовах світу. Не читалося воно умисне тільки на одній мові, — тій, котрою говорить 35 міліонів православного Українського народу. Але тепер, коли адміністраційний гніт відійшов і мова народу, котрий создав міць Росії, звучить свобідно, — Харківська Українська суспільність в лиці Харківського Орґанізаційного Комітету звертається до Вашого Високопреосвященства з проханням видати роспорядження, аби не тільки в соборі і міських церквах Харкова, але й по всіх церквах дорученої Вашому Високопреосвященству єпархії Святе Євангеліє від Іоанна було читано в українській мові.

Зостаємося в надії, що Ваше Високопреосвященство не оставлять нас повідомленням про зроблений роспорядок на адресу (таку то). Голова Українського Ком. (такий то)*), Секретар (такий то).

На сім же проханні рукою адресата написано:

»Всегда разрѣшалъ и разрѣшаю всѣмъ священникамъ, кто пожелаетъ читать по-малороссійски евангеніе Пасхи, но на своей службѣ ни по великороссійски, ни по малороссійски никогда не разрѣшаю; всѣ великія націи молятся не на томъ языкѣ, на которомъ говорятъ на базарѣ, и малороссы терпѣть не могутъ малороссійскаго евангелія и не берутъ его, если имъ дарятъ«. Антоній. І апрѣля 1917 г.

---

*) Головою комітету був С. П. Тимошенко.

українських інтересів, — між іншим подав проєкт закону про заведення рідної мови в початкову українську школу. Я мав зібрати ближчі інформації та прийти за останнім рішенням.

За далекістю Красноярська зібрання тих інформацій затяглося, а я в половині травня, діставши призначення на черновецького губерніяльного комісара, виїхав на Буковину. Тим часом в особистому життю єп. Никона сталася переміна, що усувала його з обрію церковного життя.

Затим порушено було справу видання євангелія в українській мові, — попереднє синодальне видання було вже вичерпане. Львов запитався, скільки треба видрукувати.

— Ну, хоч би поки-що десять тисяч, — сказав я.

— Ні, принаймній, сто тисяч треба! — завважив на се Львов. І почав оповідати, як він сам переконався, що російська мова, особливо в ділянці релігійній, незрозуміла для українців. Батьки його, багаті дідичі на Україні, виховуючи його демократично, посилали вчитись до сільської школи. Коли батюшка на лекції закону божого оповів школярам про те, як кит проковтнув Йону, школярі почали сміятись, дивуючись, як то звичайний кіт, якого кожний із них знав у себе в дома, міг чоловіка проковтнути.

— А дѣло въ томъ, что по украински »кіт« значитъ »котъ«. Дѣтвора, понятно, смѣялась, слыша, какъ котъ проглотилъ пророка. Да, да. Очень, очень смѣшно было!

Поворот митр. Андрея Шептицького з заслання.

На початку війни вивезено з Львова та увязнено на чужині голову уніятської церкви, митрополита Андрея Шептицького. Сталося се проти всіх міжнародніх звичаїв. Німці не діткнули в Бельгії голови церкви кардинала Мерсіє, який не покинув своєї пастви та й за окупантської влади виконував свої церковні обовязки. Так само й митрополит галицький вирішив не покидати своєї пастви, не уважаючи на умовляння друзів та на загрозу з боку австр. влади—силою його вивезти. 22 серпня ст. ст. Львів опанувало російське військо, 30-го переведено трус у митрополита, а 7-го вересня вивезено його через Київ до Нижнього Новгорода, затим — до Курська, а в кінці 1915 р. — до духовної вязниці Спасо-Єфимієвого манастиря в Суздалі.

Арештування людини, що відогравала значну ролю в національному житті Галичини, не могло не спинити на собі уваги й українців із Росії. Зараз по арештуванню шукав я способів підійти до тої справи з сторони формальної, щоб клопотатись про його звільнення чи, принаймній, полегшити ті тяжкі умови, в які він попав на засланні. За найвідповідніше видавалося мені, щоб формальну ініціятиву взяли на себе його одновірці, — саме з мотивів релігійних, — уніятські священики, яких було два в Петрограді —

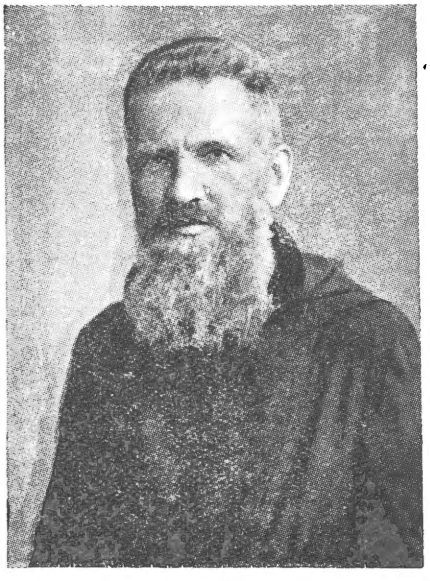

Митр. Андрей Шептицький.

при католицькій церкві св. Катерини; коли б вони започаткували справу, далій уже можна було б провадити її іншими шляхами. В сій справі й звернувся я до сих осіб — о. Олексія Зерчанінова та о. Івана Дейбнера (здається, се був батько знаного з своєї ватиканської авантюри секретаря кардинала д' Едбіні). Та не знайшлися сі особи на висоті свого призначення, — змалодушили й одмовились. Інших людей, що могли б з якого будь формального титулу взятися за сю справу, я не знайшов.

Пробував я роспочати справу ширшим способом, — через пресу, та написав статтю до »Рѣчи«. Редактор Й. В. Гессен хотів її умістити, довший час держав її, але врешті щиро признався, що боїться, — і, обєктивно кажучи, мав рацію.

Положення митрополита на засланні — вже знане, — в тяжких умовах там дістав він початок хвороби, од якої терпить і нині. А тим часом в урядових сферах захожувалися діткнути його ще й з іншої сторони. Обмірковувано справу обмеження його титулу: »митрополит галицький, архиєпископ львівський, єпископ камянецький«. Митрополит галицький уже існував у особі митрополита київського, єпископ камянецький був так само, отже залишалося йому лише титул архиєпископа львівського.

З початком революції на мою інтервенцію, в імені Національної Ради, у тодішнього міністра справедливости О. Ф. Керенського сей останній телеґрафічно роспорядився звільнити митр. Андрея Шептицького.

Національна Рада урядила урочисту йому зустріч. Прибув він 18 березня на миколаївський двірець. На пероні зібралося біля двохсот осіб, що представляли ріжнородні кола. Крім президії Національної Ради, що провадила урочистістю, були депутації від усіх українських товариств та українських партій, представники католицького духовенства з єп. І. Цепляком на чолі та духовенства уніятського, представники польських громадських орґанізацій, представники литовців, білорусів. При виході з ваґону зустрінуто митрополита окликами »Слава!«. Затим запрошено його до цар-

ських покоїв, де властиво й відбулася найурочистіша частина зустрічі. Першому слово дав я єп. Цеплякові, затим повитав його я, підкресливши його відданність пастві, за яку він, як пастир добрий, оддав душу свою. Від українців промовляли ще М. М. Могилянський, М. А. Славінський та П. Я. Стебницький. Промовляли в ріжних мовах і представники інших націй, — усім владика відповідав у тій мові, в якій його витали.

За митрополитом, щоб одвезти його в приготоване для його помешкання в католицькій академії, виїхав єп. І. Цепляк каретою. Але зустрінути його прибули й військові з автомобільної частини та просили, щоб він їм дозволив одвезти його. Владика вволив їх волю й відїхав оточений українцями в укладистім автомобілі.

Того ж дня ввечері в залі міської Думи було влаштовано український концерт, — то була академія з приводу Шевченкових роковин, що своєчасно не відбулася через революційні події. На концерт запрошено й високого гостя. Посадив я його на почесному місці серед одбірно гарних пань. Концерт зійшов блискуче, співали та деклямували артисти імператорських театрів (Петренко, Донець та ін.). Були великі овації на адресу визволеного вязня.

За кілька день потому улаштували ми з дружиною в свойому помешканні урочисте приняття, на яке запрошено було численне українське громадянство столиці. Коли хтось запитав митрополита, в яких умовах перебував на засланні, — не почулося від нього найменшої скарги. Відповів напів гумористично, що завдяки засланню мав змогу перечитати багато річей, на що в звичайних умовах не було б часу.

——o——

Після львівського трусу забрано було у митрополита та перевезено до Петроґраду кілька скринь з історичними документами та ріжними цінностями — особистою його власністю. Скрині ті, в яких бабралося багато цікавих людей, складено було в департаменті поліції. Тут їм на початку революції загрожувала ще сумніша доля. Другого чи третього дня революції проходили біля охранного відділу департаменту поліції знаний філолоґ Г. Ілїнський та бібліоґраф Поляков і вглянули, як натовп увірвався в приміщення охранки. Подалися й вони за тими людьми досить підозрілого вигляду й побачили, що та підозріла компанія починає грабувати все, що там знаходиться. Знаючи, що так можуть загинути цікаві речі, вони обидва вибігли на вулицю та закликали інших — нових громадян революції, аби припинили грабунок. Се їм удалося. Розглядаючись по тих річах, що були там, побачили, між іншим, скрині з мідяними гербами у вигляді підков та, розуміючись на геральдиці, догадалися, що то скрині, які забрано у ми-

трополита Шептицького. Того ж дня удалися вони до академіка О. О. Шахматова і, на інтервенцію останнього, скрині було перевезено до Академії Наук. По приїзді до Петроґраду митрополит запрошений був до Академії оглянути свою заграбовану власність. Заглянувши в середину двох чи трьох скринь, він лише за голову взявся, — так усе там було зруйновано, — і зараз звелів закрити. Керенський, здається, не дозволив власникові забрати скриню. Лише не так давно, чув я, їздив по ту скриню спеціяльний післанець до Ленінґраду, щоб одержати її на основі ризької умови.

Одночасно перебував у Петербурзі один із ближчих співробітників митр. Андрея — о. Стефан Юрик. Арештований у часі Євлоґієвої вакханалії в Галичині, був він осаджений у петербурзькій вязниці — у т. зв. »Крестах«. Тут він досидів до революції. Натовп із міста допався до вязниці і почав звільняти вязнів, яких було тут біля $2^1/_2$ тис. Одчинивши чи розбивши двері вязничної кімнати, кричали: »Уходи!« Випустили так і о. Юрика, але він, побачивши, що робиться, зараз повернувся до своєї келії, щоб забрати речі, та річей своїх вже не застав. На його ж очах один із визволителів натяг на себе добре хутро о. Юрика та, не вважаючи на благання власника, чим-скоріш здимів. Так само пропали зложені в депозиті вязничної контори гроші, золотий годинник, навіть білизна та чоботи. Рясу пощастило врятувати лише тим способом, що один із вязнів — полонений німець — одяг її на себе та опісля оддав власникові.

Тюрма опустіла, залишилися лише ті, що не мали де подітись. О. Юрик, лікар жид із Львова та два німці подалися до вязничного шпиталю й переночували в аптеці. Тут натрапив о. Юрик на одного вязня — інтеліґентного революціонера Аристова, з Полтавщини, який дуже доброзичливо поставився до його, відпровадив його та згаданого лікаря до американської амбасади, — ся остання опікувалася горожанами Австрії. На якийсь час улаштувався о. Юрик у амбасаді, опісля дістався до католицької академії, був тут приміщений єпископом суфраґаном Цепляком, а звідти вже, скомунікувавшися якимсь способом із Мих. Мих. Могилянським, увійшов у зносини з українською колонією в Петроґраді.

——o——

Революція викликала місіонерські апетити в колах католицьких та уніятських. Митрополит не висловлював своїх думок із сього приводу, але його сопутник о. Юрик звірився мені з своїх мрійних сподіванок, що тепер, по упадку царату, вже немає перешкоди до запровадження унії на Україні. Я, скільки міг, постарався його отверезити. Українські почуття, що так урочисто вия-

вилися в зустрічі митрополита галицького, походили зовсім не з джерела конфесійного, а з мотивів національних та з гуманного почуття, якого не могли не викликати терпіння сього ідейного страдника. Коли ж би українські земляки доглянули якийсь замах на їх батьківську віру, то ті почуття їх прибрали б інший характер. Унійна акція безперечно відновила б потворні картини вже раз пережитого в нашій історії середньовіччя. Не знаю, чи здолав я переконати; пізніше ми до сеї теми й не повертали[1]).

—o—

Перестудившися в дорозі, митрополит пробув у Петроґраді довше, ніж думав. Коли ми з Д. І. Дорошенком, бувши вже призначені в окуповані російськими військами австрійські провінції, відвідували хворого, він висловив бажання поїхати разом із нами до Львова. Але ми не могли взяти на себе відповідальности за такий чин. На фронті вже почався росклад серед війська та тих темних гієн цивільних, що разом із військом наводнили окупований край. У тих умовах не можна було забезпечити особу, що ледве чи не найбільше стягала на себе ворожої уваги тих темних сил.

24 квітня митрополит виїхав до Київа, також урочисто відпроваджений. Відїжджаючи, залишив він отсей листовний привіт, адресований до Національної Ради:

»Браття!

»Великою радостю переповнена моя душа і не в силі повздержатися від сього, щоб кількома словами не звернутись до Вас у сій історичній хвилі. По Божому Провидінню упали кайдани, в які століттями був закутий наш український нарід, і зірвано колодку з його уст. З обновленим життям цілої Росії

---

[1]) Місіонерські тенденції з боку галицьких греко-католиків виявлялися при нагоді й раніше. В часі перебігу російської революції, р. 1905, приїхав до Петербургу василіянин Нил Ломницький. Прибув з якимись уповажненнями таємничого порядку, — що не з своєї лише ініціятиви, се видно було хоча б уже з того, що роспоряжав грішми. В Петербурзі одразу ж роспочав він контакт із підозрілими елементами із »Галицко-русскаго общества« та силкувався втягти їх у звязок з українським громадянством. Надто розминаючись із звичайною для ченця та ще й гостя скромністю, допускався виступів, що вимогам простої звичайности мало відповідали. Напр., прибувши непрошений на зїзд недержавних народностей, забрав тут голос, говорив мало не годину українською мовою, якої не розумів майже ніхто, крім українців, розводився головно про свою місію, що зібраних не інтересувала, а вкінці попросив присутніх поляків, щоб вони вставились перед галицькими поляками за галицьких русинів. Один із польських делеґатів слушно одповів, що в політичній боротьбі перемагає не протекція, а воля народу й його енерґія в здобуванню права. Тяжко було свідком бути таких виступів. Врешті зник він із петербурзького обрію якось так само таємничо, як і появився, залишивши по собі взагалі несмачне враження.

оживає і наш нарід, і сього оживлення нашого ви не тільки свідками, але й самі одні з перших піонерів і творців. Честь Вам за се і вдячність від усіх грядучих поколінь!

»Свобідна Росія і в ній вільний український нарід приніс і мені, галицькому українцеві, синові свого народа, особисту свободу й волю.

»Вірте мені, що не півтретя року заточення і тюрми, але ціле життя просидів би радо в тюрмі, щоби тільки побачити свій нарід свобідним, вільним. Я щасливий, що дочекався сеї хвилі і у щирій тихій молитві склонив я голову перед непрослідимими дорогами Божого Провидіння.

»Моя радість не мала границь, коли я побачив при моїм приїзді в Петроґрад поважну українську петроґрадську громаду, яка вийшла повитати мене на дворець. Знаю, що овації не так відносилися до моєї особи, як радше до цілого українського народу в Галичині, чим Ви публично задокументовали нероздільну нашу єдність національну, як найтіснішу звязь і братню уважливість, одні і ті самі стремління до самоозначення, розвою і піднесення нашої національної культури.

»Я вдячний Вам за се, а се тим більше, що бачив не тільки представителів української інтеліґенції, але й українського люду, який у своїй сердечності, через своїх представників, побажав мене відвезти до мого тимчасового приміщення. Їм я дуже, дуже вдячний, бо сим наглядно показали, що й границі не розірвуть душі нашого доброго українського люду і нашого національного єднання. Ся єдність наша є найкращою запорукою величної будучности, на яку сміло можемо глядіти вперед і до якої ми всі українці підемо разом у культурній нашій праці. Орґанізуймось на всіх полях. Скоординуймо наші народні сили. До праці вперед, а наше національне життя запевнене, і Бог нам поблагословить.

»Як єпископ душпастир, якого обовязком є праця для вічного і дочасного добра свого народа, я все молився за нашу Україну, за наш український нарід; у сій хвилі звертаю мої молитви до Бога і прошу о Його благословенство для прадідної нашої землі, для українського народу, для всіх наших орґанізацій, для нашої праці, для Ваших родин і для кожного з вас з-окрема.

Боже, Україну спаси!

Андрей Шептицький
Митрополит Галицький«.

23-го червня, вже за моєї відсутности з Петроґраду, митрополит Андрей переїхав через Петроґрад до Стокгольму, а звідти — до Львова, куди прибув уже по відході російського війська.

Одїзд на Буковину.

Революційний російський уряд так і не зрозумів національної проблєми, яку прийняв у тяжкій спадщині од свого попередника. В революційних умовах, коли рушились і падали всі засади старого режиму, єдино непохитно стояли засади національної політики, традиційно засвоєні правительством та московським і змосковщеним громадянством, що поза звиклими націоналістичними

шорами не бачили іншого вирішення кардинальної в тодішніх обставинах — національної — справи. Та традиційна націоналістично-московська доктрина власне твердо стояла лише в головах революційних теоретиків — і тих, що стерно влади в руках держали, і тих, що на становищі громадському були фактичним підложжям їх державного чину. А саме життя, не рахуючися з тими доктринами, пішло іншим шляхом — в напрямі протилежному вже спорохнілим засадам. Що-менше міродайні чинники офіціяльні схилялися піти назустріч дозрілим та вже й навіть перезрілим домаганням національним, тим послідовніше ті домагання здійснювалися силою факту всупереч безсилим застереженням з центру.

Зокрема банкротувала типово-московська централістична політика на Україні. Центральна Рада з сумлінною лояльністю виконувала формальні повинності щодо центральної влади, — доводила до відома останньої про всі ті нагальні потреби українського життя, які конче й негайно вимагали задоволення. Відповіддю на те були проволікання, ухили, саботаж та навіть рішуча неґація. Все глибше відчувалося на Україні, що річчю безнадійною було б сподіватися вирішення життьових справ від центрального уряду, все більш перемагало переконання, що в палючих революційних умовах український народ має кувати свою долю власними руками. Тому чинна роля центрального правительства в процесі життя на Україні все більше одпадала, — центр ваги того життьового процесу все більше пересувався на властивий терен український. А се зменшувало й ролю українського представництва в російській столиці. Коли для революційного правительства навіть у призначенню на Україну крайового комісара вбачалося привиди державного відділення краю, то відношення до сього сліпого й глухого чинника, яким був Тимчасовий Уряд, діставало значіння що найбільше — формальне: в подаванню ріжних записок, нот, завваг, які практичних наслідків не мали.

В міру розвитку хоробливих ексцесів у столиці українська колонія тут усе зменшувалася, — хто міг, переїздив »додому«. Найактуальнішою потребою української орґанізації в столиці стало полагодження формальних і фактичних можливостей отого переселення на Україну. Назрівала та врешті й стала доконаною реформа тої орґанізації. Замість складного громадського апарату Національної Ради утворено — і Тимчасовий уряд врешті таки визнав за тим рацію — Комісара України при центральному правительстві, при чому практичні потреби українських громадян у Петроґраді задовольняв спеціяльно призначений український консул (С. Веселовський).

Ще до остаточного переведення сеї реформи мені довелося залишити столицю. Призначений Крайовим Комісаром Гали-

чини й Буковини Д. І. Дорошенко запропонував мені становище губерніяльного комісара Буковини. Пропозиція ся привела мене до ґрунтовної зміни праці. Більш двох літ перед тим доводилось у роспачі пасивно обсервувати, як руйнувалося життя на окупованих територіях Австрії. І коли повстала перспектива спричинитись до направи того життя, то трудно було встояти перед такою спокусою. Я погодився. Значно вже звужені обовязки по Національній Раді та ріжні інші спали на плечі П. Я. Стебницького, якого скоро потому призначено було Комісаром України.

Став гарячково ліквідувати старі й готуватись до нових обовязків. Своїх особистих справ зліквідувати остаточно не було часу, — треба було поспішати з виїздом. Тому мої бібліотека й архів залишилися в Петроґраді і — там загинули. Мимо всього, що довелось бачити, все ж якось не вірилося в таку фактичну ґвалтовність тої руйнації, що сталася, — у травні, коли виїздив я з столиці, ще не виключене було припущення, що в кожному разі процес той потрібуватиме довшого часу. Так воно, може, й було б, коли б революційні лікарі не довели смертельну хворобу російської держави до кінця прискореного. Та вже й тоді, на перших кроках революції, проникливі люде передбачали майбутнє. Коли я перед виїздом на Буковину прощався з генерал-контрольором І. М. Ачкасовим, з яким у нас були добрі стосунки на ідейному ґрунті, Ачкасов висловив такі передбачення що-до майбутнього та що-до моєї, в звязку з тим, дальшої праці:

— Та завірюха, що роспочалась тепер у Росії, матиме розгін та наслідки такі, що їх нам трудно передбачити. В кожному разі я певен, що ваша національна справа дійде до такого ступня, що вам уже не треба буде сюди повертатися. Ви почуєте себе обовязаним та матимете можливість працювати у себе вдома, на Україні.

Нові завдання в окупованій країні вимагали нових сил. В першу чергу ясно було, що ташкентські елєменти окупаційної адміністрації треба змінити на представників нових засад порядку революційного. Ми з Дорошенком зібрали у Петербурзі ціле ґроно кандидатів на відповідальні становища повітових комісарів, — сі орґани влади стояли в безпосередніх стосунках із населенням і їх відповідність для свого становища мала основне значіння для уреґулювання місцевого життя. То були: М. А. Корчинський — комісар товмацький, опісля — мій заступник у черновецькому губерніяльному комісаріяті, К. В. Шероцький — комісар городенський, П. О. Балицький — комісар снятинський, В. П. Приходько — комісар коломийський, П. І. Зайцев — комісар косівський, М. В. Маслов — комісар борщівський. Кілька кандидатів (Г. Іваницький, Гаєвський та інш.) викликано було з Київа. Були то

люде без якого будь адміністративного досвіду, — але в тодішніх революційних умовах найбільшу ціну мала валюта правдивої громадянської свідомости; і такий розрахунок цілком себе виправдав на окупаційному терені, де завдання нової влади полягало на початку головне в тому, щоб боронити й рятувати місцеву людність, надто вже покривджену та все більше покривджувану окупантськими чинниками — цивільними й військовими.

В середині травня я вже виїхав на Буковину. Те, що довелося тут бачити й пережити, стає тепер в уяві наче якийсь потворний сон. До тих страждань, яких зазнало населення в наслідок війни й окупації, прилучилися нові страждання, яких завдавали роспаношені чинники революції, що розуміли революцію, як свободу робити все, до чого єсть фактична можливість серед беззбройного, лихом прибитого та стероризованого населення. Та про се, може, оповім згодом, якщо взагалі доведеться отсі заміти памяти продовжити.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Абашидзе Димитрій, єп. — 214
Авалов — 178
Авдієнко М. — 317
Агєєв К. — 205
Аджемов М. — 96
Азеф Е. — 52, 53
Александров А. М. — 30, 78, 79, 81, 125, 291
Алексинський Г. — 284—286
Алексієв В. А. — 177
Алексієва О. В. — 264
Алчевський І. О. — 116, 265
Андрієвський В. М. — 257
Андріяшев М. А. — 138
Антонович В. Б. — 42, 153, 229, 354
Антонович Д. В. — 348
Апухтін А. М. — 116
Арабажин К. І. — 13, 160
Аристов — 378
Аркас М. М. — 148
Афанасіїв С. І. — 135
Ахтямов Абуссугуд - Абдель Холікович — 38
Ачкасов І. М. — 382

Бабич — 175
Бабянський О. — 231
Бавер О. — 269, 300, 301
Багалій Д. І. — 93, 94, 176
Бадені К. — 260
Бадені С. — 260
Базаров В. — 286
Базилевич П. — 96
Балашов — 57
Балицький П. О. — 194, 195, 196, 197, 200, 382
Балінський Я. — 232
Банулеско-Бодоні Гавриїл, митр., — 219
Баранович Лазар, архиєп., — 296
Баратов П. О. — 38
Бардиж К. — 15, 16
Барибін М. — 96
Батюшков Ф. Д. — 117
Беда-Дудик — 243
Бедвін-Сандс (Рафалович) — 269
Бежоєва — 116
Безсонов М. М., єп. Никон, — 104, 292, 374, 375
Белжецький С. — 233
Бентковський Й. — 234
Бергман — 96
Бернацький Л. — 186
Бессер В. — 232
Белавин Тихон, патр., — 220
Бернсон Бернстерне — 267-268
Бжеський Ф. — 232
Биковський К. — 234
Бич Л. Л. — 14
Білило Ц. О. — 115
Білоусенко О. (див. Лотоцький О.)
Біляшевський М. Ф. — 15, 20, 48, 159, 175, 177
Бірон Є. — 234
Бобринський В. А. — 75, 82, 90, 103, 255, 270, 288, 335, 336
Богданович С — 96
Богуславський В. — 231, 234
Богуславський Н. — 175
Богуславський П. — 36
Бодуен де Куртене І. О. — 28, 30, 232, 246—9
Бочковський Ф. І. — 231
Братковський Д. — 150
Бровнінґ О. — 268
Брянчанінов — 188
Булат А. — 36, 90, 96
Булгаков Макарій, митр., — 97
Бунін Ю. А. — 172
Буткевич Т. І. — 138
Бурянов — 103
Бяловеська П. Ю. — 117

Вавельберг І. — 234
Бадковський Антоній, митр., — 206, 208, 209
Валуєв — 68
Ванатович Варлаам, архиєп., — 218
Варнава, єп., — 208, 373
Василенко М. П. — 354, 366, 367, 368
Василевський Л. Б. — 229, 237, 238
Васютин — 175
Введенський М. В. — 197
Велене Р. Р. — 140
Вернадський В. І. — 305, 307
Веселовський С. — 381
Вессель М. Х. — 98
Белькопольський О. — 240

Вєнцковський О. І. — 245—6
Винниченко В. К. — 186, 187, 297, 298, 352
Висоцький В. — 229
Вишневський Агапіт, архиєп., — 221
Віткаускос П. — 38
Вітте С. Ю. — 232
Владичко С. — 232
Вовк Ф. К. — 164, 175, 177, 178, 192, 305, 363
Вовк-Карачевський В. В. — 175
Водовозов В. І. — 98
Войнович А. — 264
Войчинський — 175, 244
Волков К. К. — 59—60, 61, 120, 135, 158, 160
Волков Л. (див. Сидоров)
Волкова О. Ю. — 264
Володимир (Богоявленський), митр., — 373
Волошиновський Й. — 229
Вольтер Е. О. — 199, 201
Вольф І. — 117
Вольф М. О. — 234
Воронцов В. — 159
Врублєвський С. — 233
Врублєвський — 30
Вязлов А. Г. — 8, 15, 22, 38, 43, 48, 175, 264, 343

Гайдар Т. — 343
Гайдебуров — 135
Ганейзер Є. М. — 170
Ганько М. П. — 257
Гарткевич — 234
Гартнер К. — 231
Гарусєвич І. С. — 38
Гатцук А. — 98
Гегело М. — 264
Гедін А. — 268
Геловані В. Л. — 34, 35, 38
Герасимов — 53
Гермоген, єп., — 209
Герцен О. І. — 85
Герштанський Д. — 56
Гессен Й. В. — 171, 281, 376
Гжибовський — 236
Гінденбург П. — 284
Глинський М — 310
Глібов Л. І. — 41
Гнатюк В. — 164, 159
Гоголь М. В. — 46
Голоскевич Г. К. — 197, 334, 345
Голувко Т. — 237
Гольд — 291
Гонсьоровський Й. — 234
Горемикін І. — 82, 252
Горький М. (Пєшков О. М.) — 183-7
Грабовецький А — 14, 16, 17, 41
Гранати бр. — 157
Грановський Антонін, єп., — 205
Гредескул Н. А. — 265, 337
Григорович І. С. — 116
Гриневич А. Ю. — 22, 51, 175, 375
Грінченко Б. — 179
Грохольський В. М. — 38
Грузенберг О. О. — 141, 142
Грушевський М. С. — 30, 42, 59, 79, 84, 105, 122, 155, 156, 157, 158, 160, 164, 174, 175, 176, 178, 179, 182, 186, 190, 195, 215, 255, 260, 275, 282, 288, 296, 347, 348, 349, 352—357
Грушевський О. С. — 106, 158
Губе Р. — 232
Гудзь — 90, 96
Гудович Ф. — 36
Гужовський — 175
Гупало Амвросій, єп., — 221
Гуревич Б. А. — 283
Гучков О. І. — 30, 59, 251

Данельський І. М. — 257
Данковський Г. А. — 257
Дейбнер І. — 376
Дементієв — 175
Демидович-Деминський К. — 244
Деревицький А. — 121
Деспот-Зенович О. — 230
Джантюрин С.-Г. С. — 38
Дзюбінський — 57, 66, 69, 71, 72, 73, 75, 79, 90, 95, 103, 126
Димша Л. — 232
Диновський К. — 233
Дзєржґовський В. — 234
Дзєржґовський С. — 234
Дмитрієв М. — 179
Дмовський Р. — 235
Добрянський-Короленко А. — 334
Довгополов Н. — 22, 55, 175
Долєнґа-Ходаковський З. — 144
Долинський В. І. — 176, 179
Доманицький В. М. — 130, 135, 144—154, 174, 175, 177, 178, 202
Донцов Д. І. — 149, 201, 268, 300
Дородніцин Олексій, єп., — 221
Дорошенко В. В. — 321
Дорошенко Д. І. — 44, 176, 179, 196, 233, 264, 366, 379, 382
Достоєвський М. Ф. — 99
Драгоманов М. П. — 85, 118
Драгоміров М. І. — 44
Дубинін В. А. — 278
Дубяга М. М. — 135
Дудикевич В. — 74
Дудин Ф. — 140
Дурасевич С. — 274
Дурдуковський В. Ф. — 202
Дурново П. М. — 12

Егіазаров — 38
Енгель Н. В. — 264
Енгельс Ф. — 287
д'Ербіні — 376
Ессен Е. Е. — 195

Євлогій (Ґеорґієвський), архиєп., — 235, 335
Єрогін — 12
Єфименко О. Я. — 106, 131, 134, 156, 159, 179
Єфремов С. О. — 67, 152, 158, 160, 178, 179, 187, 202, 285, 286, 300, 301, 311, 349

Жарновський Я. — 231
Жебуньов Л. М. — 187, 188
Жемчужників Л. — 41
Житецький І. П. — 118, 158, 160, 179

Забіло М. І. — 264
Забіло Я. П. — 120, 135—137
Заболотний — 14
Заборовський А. — 231
Заборовський Рафаїл, митр., — 218
Зайцев П. І. — 326, 334, 345, 373, 382
Залєська Я. — 236
Залізняк М. К. — 275
Заньковецька М. К. — 42
Заремба В. — 229, 236
Затиркевич Г. — 42
Зерчанінов О. — 376
Зелінський Т. Ф. — 122, 231, 232, 236, 265
Земянський Й. — 234
Зіатханов І. О. — 38
Зілинський І. — 158
Золотов — 98
Зубченко Г. Л. — 14, 16, 17, 41, 50

Іваницький — 17
Іванов Н. — 335, 336
Іванов С. О. — 57, 69, 72, 103, 290
Івановський Ю. — 244
Ігнатєв П. — 290
Ілїнський Г. — 377
Іліодор, ієром. (див. Труфанов С.)
Іорданський А. — 171
Іскра І. — 272

Йосиф Нелюбович-Тукальський, митр., — 216, 370

Кальменев А. К. — 38
Каманін І. М. — 354
Каменський А. — 313
Капніст — 127
Караваєв — 26
Караулов В. — 96
Кармалюк У. — 311
Карніцький О. — 233
Каррик В. В. — 196, 197
Катеринич П. П. — 141
Кауфман А. — 159
Кауфман П. М. — 107, 108, 111
Кедриновський С. І. — 371
Кербедзь С. — 230
Керенський О. Ф. — 316, 318, 376
Кістяковський Б. О. — 85
Клементій, ієром., — 144
Коваленко Г. О. — 257
Коваленко С. — 96
Ковалевський М. В. — 133
Ковалевський М. М. — 14, 30, 117, 118, 157, 158, 159, 161, 170, 305, 306
Кожанчиков Д. — 130
Коковцев В. М. — 59, 251
Кокошкін Ф. Ф. — 13, 305, 363, 364
Колодкевич М. — 41
Колодянський В. (див. В. Доманицький)
Колюбакин О. М. — 30, 66, 67, 96
Колюмна Я. — 233
Комарецький Н. — 96
Комісаржевська В. Ф. — 116
Кониський О. Я. — 42, 98, 133, 239, 354
Коновалов О. — 186
Корженьовський І. — 232
Корнилов О. М. — 305
Короленко В. Г. — 118
Королів В. К. — 199
Корчинський М. А. — 343, 345, 382
Корш Ф. Є. — 182, 305, 306
Косач О. (Олена Пчілка) — 62, 289
Костомаров М. І. — 156, 239, 323, 365
Котвіч В. — 232
Котляревський І. П. — 14
Кочубей В. — 272
Кошиць О. — 179
Крамаренко М. Г. — 372
Крамаренко П. М. — 334
Краселюк — 175
Красовський А. — 232
Крашевський Й. — 242
Крашенинников М. — 248
Кривенко В. С. — 169
Крижанівський І. — 349
Крилов І. А. — 127
Кримов — 314
Кримський А. Ю. — 158, 187
Кроковський Йоасаф, митр., — 217, 218
Кропотов А. — 96
Кросновський С. — 234
Кузнецова — 116
Куліш П. — 98
Куніцький С. — 233
Курбський А. — 310

Кутиловський Б. — 241
Кушнір В. — 267
Кушнір М. О. 122,237

Ладиженко К. (Широцький К. В.) — 194
Лазаревський Н. — 31
Ларина А. Д. — 116
Лачко — 175
Лебедев Н. — 96
Лебединцев П. Г. — 116
Левин І. — 159
Левицький І. С. — 193, 212
Левицький М. П. — 258
Левицький О. І. — 115
Левицький Парфеній, архиєп., — 102, 209, 220
Леонтович В. М. — 121
Лепкий Б. — 149
Леус Н. — 96
Ледницький О. Р. — 14, 29, 32, 34, 38, 235, 241, 248
Ленін Н. — 165, 186, 286
Леонас П. — 36
Лермонтов М. Ю. — 99, 193
Леруа-Болієе А. — 268
Лесгафт П. — 28
Леткова (Султанова) — 117
Лизогуб А. — 41
Лизогуб Д. А. — 41
Липінський В. — 149
Липягов — 96
Лисенко М. В. — 42, 63, 96, 229, 236
Лисий М. — 237
Литвиненко — 175
Лібрович С. — 234
Лобода — 343
Лободовський М. Ф. — 138
Лозинський М. М. — 178
Ломницький Н. — 379
Лопатинський Феофилакт, архиєп., — 219
Лось-Колендзян — 22, 175
Лотоцька М. Н. — 264
Лотоцький О. І. — 175, 179, 202, 345, 350
Лотоцький О. П., свящ., — 212
Лубенець Т. І. — 195, 343
Лукьянов С. — 209
Лунин А. — 96
Лутковський — 142
Лучицький І. В. — 30, 61—63, 91, 93, 95, 96
Львов А. Н. — 210
Львов Ю. Є. — 52, 317, 318, 343, 344, 361, 373, 375

Мазепа І. С., гетьман, — 257
Мазуркевич В. — 244
Майборода В. Я. — 116
Макензен А. — 284
Маклаков В. О. — 96, 285, 286
Маклаков М. О. — 121, 252
Макогон — 69, 103
Маліновський — 53
Малішевський Б. М. — 231
Малковський К. — 231
Маляренко — 175
Мануйлов А. — 366
Марков II, Є. М. — 252
Маркович А. М. — 130, 131, 132, 133, 136, 137, 140
Маркс К. — 287
Маров А. — 96
Марцінкевич Є. — 233
Маслаковець П. — 264
Маслов А. — 159
Маслов М. В. — 382
Массоніус — П. П. — 38
Мате В. — 117, 118
Матулайтис В. Ю. — 232
Матушевський В. — 236-7
Матушевський Ф. П. — 178, 202, 289
Мацієвич Арсеній, митр., — 218
Мацієвич Л. М. — 265
Меленевський М. — 277
Мельгунов С. П. — 189
Меньшиков М. О. — 276, 284
Мержеєвський Я. — 232, 234
Меркулов П. — 264
Мерчинг Г. — 233
Мерщій — 127, 128
Мещерський В. — 9
Миклашевський Я. — 244
Михайлов М. Ф. — 172
Михайловський М. — 284
Михалович М. — 244
Мікешин О. — 115, 116
Міллер — 237
Мілюков П. М. — 58, 66, 67, 68, 80, 81, 90, 124, 128, 171, 265, 281, 301, 305, 316, 359, 361
Мінтовт Г. — 234
Міхновський М. І. — 47
Міцкевич А. — 124
Могилянський М. М. — 171, 176, 177, 300, 365, 377, 378
Мордовець Д. Л. — 115, 242
Мороз — 175
Морозов — 108
Морський Г. О. — 116
Муратов — 121
Муретов Д. — 284
Муркос Ю. — 97
Мякотин В. А. — 281

Набоков В. — 13
Назарій, єп., — 214
Науменко В. П. — 134, 343, 367
Неєлов Н. — 96

Нежданов — 116
Некрасов М. О. — 116, 193
Нелюбович - Тукальський Йосиф, митр., — 216, 370
Ненадищук І. — 151
Неронович Є. — 351
Нечитайло С. В. — 22, 53, 174, 175
Никон, єп. волог., — 213
Ніковський А. В. — 264
Нікольський — 90, 96
Нітгаль — 237
Новгородцев — 14
Новіков — 135
Новінський — 117
Нотович О. К. — 168

Обнінський В. П. — 14, 33, 36, 37, 40, 251, 307, 313
Оболенський О. Д. — 224
Овсянико-Куліковський Д. Ф. — 118, 177, 178
Огризко Й. — 239
Окерблом — 116
Оленський К. М. — 231
Олесь (Кандиба О. І.) — 195
Олтаржевський Феодосій (Петро Нарк.), єп., — 221
Ольденбург С. Ф. — 305
Омар, халіф, — 338
Онацький Н. — 14, 16, 17, 41, 47, 49
Орел — 257
Орель Є. А. — 116
Орнатський Філософ — 333, 334
Осадчий Т. — 159
Острогорський О. Я. — 173
Охримович В. — 158, 164

Павел Алепський, архид., — 97
Павленков Ф. Ф. — 140
Павлович Ю. Ю. — 197, 199
Падеревський Й. — 33, 38
Панкеєв Н. — 96, 173
Панченко І. Ю. — 257
Панченко М. Ю. — 257
Панцер — 199
Парфеній, архиєп. (див. Левицький).
Парчевський А. І. — 38
Пащевський П. Г. — 372
Пековець Б. В. — 257
Пергамент О. — 36, 96
Перетц В. М. — 160
Пернерсторфер Е. — 269
Петлюра С. В. — 117, 179, 183, 261—264, 289
Петражицький Л. Й. — 52, 232, 233
Петренко Р. Ф — 116
Петрищев А. — 284
Петров Г. — 205
Петров М. І. — 216
Петровський — 69
Петросіян К. М. — 38
Петрункевич — 13
Пипін О. М. — 126, 239
Пирожков М. — 176
Питирим, митр., — 208, 373
Підгірський С. І. — 197
Пілсудський Й. — 243-245
Пільц Е. — 241
Піснячевський В. О. — 12, 13, 135, 174, 175, 195
Піхно — Д. І. — 91-92
Платон (Рождественський), митр., — 107
Плеве В. К. — 46, 186
Плеханов (Бельтов) — 165
Побєдоносцев К. П. — 173, 206, 223
Подбереський В. — 233
Поздеєв Д. — 275
Позен — 142
Покровський — 90
Поляков — 377
Попов І. — 96
Попова — 116
Потебня А. — 99
Потоцький Б. — 230
Потоцький С. — 264
Потоцький Ф. — 230
Правдзіц Б. — 233
Праус Ф. — 244
Присецький І. — 7, 16, 19, 48
Приходько — 175
Приходько А. — 349
Приходько В. П. — 382
Пройда — 175
Прокопович Феофан, митр. — 219
Прокудин-Горський С. — 148
Протопопов — 252, 307, 318
Пташицький С. — 232
Пташицький Я. — 232
Пузина К. — 174, 223
Пуришкевич В. М. — 288
Пурпуров — 96
Пушкін О. С. — 99, 124, 193, 338
Пчілка Олена (див. Косач О. П.).
Пшибитек С. — 232

Равіта-Гавронський — 229
Распутін Г. Ю. — 208, 251, 314, 373
Ржевуський А. — 231
Ржевуський С. — 231
Рильський Т. Р. — 229
Римович Ф. — 233
Рихтер Д. І. — 159, 163
Рогожа — 175
Родзянко М. В. — 71, 72, 73, 74, 316, 317, 373
Родічев Ф. І. — 77, 90, 124
Рожков — 96
Романов Володимир, вел. кн., — 231

Романов Микола II, цар, — 130, 314, 318
Романов Мих. Ол., вел. кн., — 169, 317
Романов Олександер II, цар, — 35, 115
Романов Олександер III, цар, — 18, 224, 241, 360
Романов Олексій, цар, — 318
Романов Петро, цар, — 88, 203, 205, 216, 218, 219, 250, 311
Романова Єлисавета, цариця, — 27, 250
Романова Катерина II, цариця, — 218
Романови — 211
Романчук Ю. — 131
Ропп Є. Ю., єп., — 38
Ротар І. Т. — 371
Ротмистров Г. Г. — 257
Рубіс Н. — 22, 36, 51, 175
Рудницький С. — 164
Рудський О. — 234
Румянцев П. О. — 218
Русов О. О. — 12, 14, 17, 35, 133, 135, 141, 158, 164, 170, 175, 177, 179
Русова С. Ф. — 175, 179, 289
Рутський — 310

Саблєр В. К. — 208, 252
Савенко А. І. — 69, 72, 127, 128, 256, 258, 271
Садовський В. В. — 192
Садовський М. К. — 42
Сайко Є. — 22, 53, 89, 175
Саладилов П. М. — 131, 132, 135
Саліковський О. Х. — 63, 179, 261, 343
Самборський — 260
Самокіш М. — 118
Сафанов — 78
Сахно — 175
Свєчин О. О. — 15, 16
Святополк-Четвертинський Гедеон, митр., — 217
Сєлецький Ф. — 197
Сембратович Йосиф, митр., — 260
Сембратович Р. — 267
Семенів — 175
Сендерко М. І. — 59, 90
Сенкевич Г. — 229
Сеньобос — 268
Серафим, єп., — 212, 213
Сєдєльников Т. І. — 38
Сидоренко С. — 96
Сидоров — 253
Сильвестр, єп., — 214
Симиренко В. Ф. — 135, 136
Сиртланов Ш. Ш. — 38
Ситін І. Д. — 139, 140, 196
Сікорський П. Д. — 372
Сімович В. І. — 149
Сіцінський Юхим — 222
Скобелєв — 316
Скоропадський — 69, 71, 74
Скочковський Л. П. — 371
Славінський М. А. — 117, 118, 157, 158, 159, 173, 175, 176, 177, 185, 193, 265, 343, 345, 377
Сластьон О. — 118
Слатина — 116
Слюсаренко Ф. П. — 345
Смаль-Стоцький С. — 159
Смуток П. (див. Стебницький П.).
Соболєвський О. І. — 275, 280
Соколов М. — 334
Соколов 3-й — 96
Соловйов В. С. — 205
Солуха В. Д. — 59, 60, 96
Сонгайло А. М. — 38
Сохоцький Ю. — 232
Спасович В. Д. — 233, 234, 238, 239—242
Спіцин О. — 144
Стадницький Арсеній, архиєп., — 215, 222—227
Станєвич Вікт. — 234
Станєвич Віт. — 234
Станєвич Л. — 233
Старицький М. П. — 193, 194
Стасюк М. — 236
Стасюлевич М. М. — 239
Сташинський В. — 36
Стебницький П. Я. — 12, 14, 35, 71, 72, 120, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 141, 157, 160, 161, 162, 163, 167, 175, 176, 177, 180, 183, 186, 187, 188, 189, 192, 196, 232, 289, 305, 326, 339, 344, 345, 346, 351, 357, 363, 367, 377, 382
Стефаник В. — 193
Стецевич Й. — 234
Стешенко І. М. — 158, 160
Столипін П. А. — 53, 74, 75, 86, 87, 88, 107, 111, 186, 253, 254, 261
Сторчак І. — 96
Страшкевич В. М. — 202
Строльман К. — 108, 109, 111, 256, 257
Струве П. Б. — 165, 169, 171, 173, 281, 282, 283, 284, 286, 313, 336
Суковкин М. А. — 343
Сулковський О. — 243, 244
Сумнєвич В. — 225
Сумцов М. Ф. — 158, 284
Суханов — 80
Сухомлінов В. В. — 106, 107, 109 111, 252

Таалат-бей — 277
Таран С. — 14, 41

Тараненко Н. — 96
Тарасенко І. — 14, 41, 50, 175
Тарновський В. В. — 42, 135
Таченко К. К. — 259
Таченко О. К. — 259
Терещенко М. — 186
Тесля А. Ю. — 23, 175
Тимошенко С. П. — 237, 374
Тихон, патр. (див. Бєлавин).
Ткаченко М. — 348, 350, 351
Толстой Л. М. — 338
Толстой О. — 41
Томашевський — 242
Томашевський С. — 158, 164
Топчибаши А. М.-Б. — 31, 34, 36, 38
Трегубов А. Л. — 96
Троїцький А. — 96
Троцький Л. — 186
Трубецькой Г. М. — 172
Трубецькой Є. М. — 172
Труфанов С. (Іліодор, ієром.) — 208—211
Туган-Барановська (Русинова) О. Ф. — 165, 265
Туган-Барановський М. І. — 17, 158, 160, 161, 162—165, 177, 233
Туптало Димитрій, митр., — 219
Тучапський О. М. — 133

Федоровський М. Ф. — 167
Феофан (Бистров), єп., — 209
Фішер Б. — 233, 234
Фльорковський Ю. В. — 38
Франко І. — 179

Харламов В. — 96
Харламов Н. П. — 258
Харитонов П. О. — 82
Хвіст В. — 22, 55, 175
Хвостов А. — 82, 252
Хижняков В. — 100, 159
Хілінський К. — 232
Хмельницький Б., гетьман, — 115, 215
Ходський Л. В. — 121, 170
Хоменко І. М. — 257
Хомяков М. О. — 59
Хомяков О. С. — 311
Храпко С. І. — 257
Храповицький Антоній, архиєп., — 214, 373, 374
Хруцький О. — 261
Хрущевський — 244
Хуторний (див. Лубенець Т. І.).

Цєпляк І., єп., — 376, 377
Цибульський С. — 232
Цьонглінський Я. — 234.

Чаксте І. Х. — 38
Чарноцький — 244, 245
Чєбишев — 142
Чеховський В. М. — 225, 226
Чечель М. — 343
Чечот Г. — 233
Чечот О. — 232
Чигирик — 175
Чижевський П. І. — 8, 9, 14, 22, 41, 44—46, 66, 159, 175, 177, 257
Чикаленко Є. Х. — 188
Чикаленко Л. Є. — 197, 328, 352
Чириков Є. М. — 117
Чихачев — 82
Чубинський М. П. — 265
Чуксвський К. — 118, 120, 121
Чупринников М. М. — 116
Чхеїдзе Н. С. — 81, 82, 90

Шаляпін Ф. І. — 116
Шахматов О. О. — 156, 157, 158, 159, 179, 220, 303, 305, 306, 378
Шаховской — 82
Шевченко Т. Г. — 37, 83, 98, 113—143, 147, 197, 198, 199, 213—215, 236, 258, 313, 330, 332, 333, 334, 337, 338, 353, 377
Шевцов Ф. — 96
Шейковський — 98
Шельгорн Г. Х. — 38
Шемет В. М. — 7, 14, 15, 17, 32, 41, 46—48, 175
Шемет М. М. — 46
Шемет С. М. — 46
Шептицький Андрей, митр., — 171, 328, 346, 375—380
Шепченко П. Д. — 258
Шереметинський — 261
Шимановський С. — 233, 234
Широцький К. В. — 122, 192, 194, 197, 382
Шингарьов А. І. — 74, 75, 291, 359
Шольп Є. — 15, 20, 22, 48
Шраг І. Л. — 6, 8, 17, 22, 33, 34, 38, 41—44, 175, 177, 179, 349
Штейнгель Ф. Р. — 15, 284
Штюрмер Б. — 252
Шульгин, сенатор, — 142
Шульгин В. В. — 57, 294
Шульгин О. Я. — 317

Щегловитов І. — 141, 252
Щеголев С. — 181, 228, 254, 270
Щедрин М. Є. — 313
Щепкін Н. Н. — 344
Щербаківський В. М. — 159, 187
Щербаківський Д. М. — 159
Щербатов — 82, 252
Щербина В. І. — 354
Щербина Ф. І. — 175
Щоголєв П. Є. — 137

Яблонський — 237
Яворський Стефан, митр., — 219
Яковенко В. І. — 140
Янковський Ч. К. — 38
Яновський Г. — 231
Яновський Феодосій, архиєп. — 219
Янчук М. — 158
Ярковський А. — 233
Ярошевич А. — 159
Ярошевський Юрій, митр., — 221, 222
Ярошенко В. Г. — 197
Ясинський Варлаам, митр., — 217
Яцимірський О. І. — 179
Яцина Ян — 231
Ященко — 98

Юзефович М. — 115, 116
Юрик С. — 378
Юшкевич Амвросій, архиєп., — 219
Ющенко С. С. — 264

Удовицький Г. — 96
Ухтомський Е. Е. — 169
Ушинський К. Д. — 98, 100, 101

ПОРТРЕТИ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ

Александров О. М. — 79
Андрей (гр. Шептицький), митр., — 376
Аркас М. — 148

Багалій Д. І. — 94
Бардіж К. Л. — 16
Біляшевський М. Ф. — 20
Бодуен де Куртене І. О. — 246

Василенко М. П. — 366
Василєвський Л. Б. — 238
Волков К. К. — 61
Вольтер Е. О. — 199
Вязлов А. Г. — 43

Геловані В. Л. — 35
Горький (Пєшков) О. М. — 185
Гриневич А. Ю. — 51

Дзюбінський В. І. — 57
Довгополов Н. І. — 55
Доманицький В. М. — 145

Жебуньов Л. М. — 187

Зелінський Т. Ф. — 231
Зубченко Г. Л. — 50

Іванов С. О. — 57

Кокошкін Ф. Ф. — 364
Колюбакін О. М. — 67

Ледницький О. Р. — 29
Лучицький — І. В. — 61
Львов Ю. Є. — 317

Маркович А. М. — 132
Мілюков П. Н. — 67

Нечитайло С. В. — 53
Никон (Безсонов), єп., — 104
Нотович О. К. — 168

Обнінський В. П. — 37
Онацький М. С. — 47

Пілсудський Й. — 244
Піснячевський В. О. — 13
Присєцький І. М. — 19

Родичев Ф. І. — 77
Рубіс М. К. — 51

Сайко Ю. А. — 53
Свєчин О. О. — 16
Сендерко М. І. — 59
Симиренко В. Ф. — 136
Солуха В. Д. — 59
Спасович В. Д. — 238

Таран С. Т. — 23
Тесля А. Ю. — 23
Топчибаши А. М.-Б. — 31
Туган-Барановський М. І. — 161

Хвіст В. І. — 55

Чижевський П. І. — 9

Шемет В. М. — 15
Шингарьов А. І. — 75
Шольп Є. Ю. — 20
Шраг І. Л. — 6

Юрій (Ярошевський), митр., — 222

Члени Союзу Автономістів — 39
Товариство »Вік« — 202
Окладинки »Мальованих казочок« — 198
Плакат Українського Революційного Комітету в Петербурзі 1917 р. — 333.

ЗМІСТ:

ДЕРЖАВНА ДУМА. Перша Дума. — Українська парламентарна фракція. — Союз Автономістів. — Члени першої Думи. — Друга Дума. — Третя Дума. — Четверта Дума. — Думські дебати в українській справі в часі війни. 5

СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ. . 83

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ. Петербурзькі урочистості. „Німий юбілей“ та думські з приводу його дебати. 113

ВИДАННЯ ПОВНОГО „КОБЗАРЯ“. 129

В. М. ДОМАНИЦЬКИЙ. 144

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ „УКРАИНСКІЙ НАРОДЪ ВЪ ЕГО ПРОШЛОМЪ И НАСТОЯЩЕМЪ“. 155

ЛІТЕРАТУРНА ПРАЦЯ. . 167

В ЦЕРКОВНИХ КОЛАХ. . . . 203

ПОЛЬСЬКА КОЛОНІЯ В ПЕТЕРБУРЗІ. 228

ПЕРЕД БУРЕЮ. Політична реакція та репресії. — Репетиція українського погрому. — Українська позиція на початку війни. — Генеральний погром у вигляді визволення. — Українство в світлі реакційної думки. — Голоси з поступового табору. — Голоси остороги. — Українство перед революцією. — Перелом в українських настроях. — Політична нарада. 250

РЕВОЛЮЦІЯ. Історичні прелюдії російської революції. — Українство в російській революції. — Українська декларація. — Українська маніфестація в столиці. — Українська депутація у голови революційного уряду. — Українська Національна Рада. — Подорож до Київа. — Тактика Тимчасового Уряду в українській справі. — Кадетський партійний зїзд. — Декрет про освіту на Україні. — Справи церковні. — Поворот митроп. Андрея Шептицького з заслання. — Виїзд на Буковину. 310

ПОКАЖЧИК ІМЕН 385

ПОРТРЕТИ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ 393

TREŚĆ:

DUMA PANSTWOWA: Pierwsza Duma. — Ukraińska frakcja parlamentarna. — Związek Autonomistów. — Członkowie pierwszej Dumy. — Druga Duma — Trzecia Duma. — Czwarta Duma. — Debaty Dumy nad zagadnieniem ukraińskiem podczas wojny. 5

KWESTJA SZKOŁY UKRAIŃSKIEJ. . 83

ROCZNICE SZEWCZENKOWSKIE Obchody peterburskie.—„Niemy jubileusz“ i debaty Dumy wokoło niego. 113

ZUPEŁNE WYDANIE KOBZARA 129

W. M. DOMANICKI. 144

ENCYKŁOPEDJA „Украинскій народъ в его прошломъ и настоящемъ“. . 155

PRACA LITERACKA 167

W SFERACH KOŚCIELNYCH 203

KOLONJA POLSKA W PETERSBURGU. 228

PRZED BURZĄ: Reakcja polityczna i represje. — Repetycja pogromu ukraińskiego. Stanowisko Ukraińców na początku wojny. — Pogrom generalny pod pozorem wyzwolenia. — Ruch ukraiński w oświetleniu myśli reakcyjnej. — Głosy obozu postępowego. — Głosy przestrogi. — Ukraińcy w przededniu rewolucji. — Przełom w nastrojach ukraińskich. — Narada polityczna. 250

REWOLUCJA. Preludja historyczne rewolucji rosyjskiej. — Ukraińcy a rewolucja rosyjska. — Deklaracja ukraińska. — Manifestacja ukraińska w stolicy. — Delegacja ukraińska u prezesa rządu rewolucyjnego. — Ukraińska Rada Narodowa. — Podróż do Kijowa. — Taktyka Rządu Tymczasowego w sprawie ukraińskiej. — Zjazd partyjny „kadetów“. — Dekret o oświacie na Ukrainie. — Sprawy kościelne. — Powrót ks. metropolity Andrzeja Szeptyckiego z zasłania. — Wyjazd na Bukowinę. 310

SPIS IMION 385

PORTRETY . . . 393

TABLE DES MATIERES:

A LA DOUMA: La première Douma. — Le groupe parlementaire ukrainien. — Union des Autonomistes. — Les membres de la 1-ère Douma. — La 2-ème Douma. — La 3-ème Douma. — La 4-ème Douma. — Les débats parlementaires sur la question ukrainienne pendant la guerre. 5

LA QUESTION DE L'ÉCOLE UKRAINIENNE. . . . 83

LES ANNIVERSAIRES DE CHEVTCHENKO. Solennités à St-Pétersburg. — „Anniversaire muet" — les débats à la Douma à ce sujet. . . 113

PUBLICATION DU „KOBZAR" COMPLET. 129

B. DOMANYTZKY. 144

ENCYCLOPÉDIE „LE PEUPLE UKRAINIEN DANS SON PASSÉ ET SON PRÉSENT". 155

ACTIVITÉ LITTÉRAIRE. 167

DANS LES MILIEUX ECCLÉSIASTIQUES. . 203

LA COLONIE POLONAISE À ST-PÉTERSBOURG. 228

AVANT L'ORAGE: Réaction et représailles. — „Répétition" d'un pogrome de l'Ukraine. — L'attitude des Ukrainiens au début de la guerre. — Pogrome général sous l'aspect des libertés. — La cause ukrainienne et les milieux réactionnaires. — Les milieux libéraux. — Quelques avertissements. — Les Ukrainiens au seuil de la révolution — Crise dans les idées. — Un conseil politique. 250

LA RÉVOLUTION. Prélude historique de la révolution russe. — Les Ukrainiens et la révolution russe. — La déclaration ukrainienne. — Manifestation ukrainienne dans la capitale. — Les délégués ukrainiens chez le chef du gouvernement révolutionnaire. — Conseil National Ukrainien. — Voyage à Kiev. — La tactique du Gouvernement Provisoire dans la question ukrainienne. — Le parti C.-D. — Décret au sujet de l'instruction publique en Ukraine. — L'Eglise. — Le métropolite André Szeptycki de passage à St-Pétersbourg. — Départ pour la Bucovine. 310

TABLE DE NOMS . . . 385

CLICHÉS PHOTOGRAPHIQUES 393

Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tchubenko. Prix zł. 6.

Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł 20.

Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glovinski, K Macievitch, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine Prix zł. 6.

Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Tchekhovytch, docteur ès lettres. Alexander Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 6.

Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 12.

Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zł. 8.

Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 6.

Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 6.

Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I (jusqu'à la moitié du XVII siècle). Prix zł. 8.

Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Pouchkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 5.

Volume XI. Série économique, livraison 3 I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine Prix zł. 5.

Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Lotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł 15.

Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d' hiver de 1920 (paraîtra prochainement).

Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł 2·50.

Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l' Etat-Major de l' Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 15.

Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Lotocki. L' Autocéphalie (paraîtra prochainement).

Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l' hetman Orlyk avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz (paraîtra prochainement).

Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l' histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.

Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Yakovliv. Les traités moskovito-ukrainiens aux XVII — XVIII siècles (paraîtra prochainement).

Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing I. Chovhéniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 4.

Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Lotocki. Notes et souvenirs. III-me partie. Prix zł 15.

Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L' instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł. 10.

Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. V. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l' économie de l' Ukraine et du Caucase du Nord. Prix sł. 5.

Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Tchyževskij. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 8.

Volume XXV. Série d' histoire de la littérature, livraison 1. Prof. S. Smal-Stotzky. T. Chevtchenko. Interprétations (paraîtra prochainement).

Volume XXVI. Série économique, livraison 6. V. Sadovsky. La main-d'oeuvre agricole en Ukraine (paraîtra prochainement).

Volume XXVII. Série économique, livraison 7. B. Ivanitzky. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. Volume I (paraîtra prochainement).

Varsovie, Służewska, 7, m. 4.

Праці Українського Наукового Інстатуту.

Том I.	Серія статистична, книга 1. Українська людність СССР. Розвідки Т. Олесевича. О. Пителя, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 6 зол.
Том II.	Серія статистична, книга 2. Тиміш Олесевич. Статистичні таблиці українського населення СССР, за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.
Том III.	Серія економічна, книга 1. Є. Ґловінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 6 зол.
Том IV.	Серія фільольоґічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександер Потебня. Український мислитель-лінґвіст. Ціна 6 зол.
Том V.	Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.
Том VI.	Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 8 зол.
Том VII.	Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УССР. Ціна 6 зол.
Том VIII.	Серія мемуарів, книга 2. Л. Василевський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчибаши, Табуї. Спогади. Ціна 6 зол.
Том IX.	Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
Том X.	Серія фільольоґічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша палаталізація шелестівок в українській мові. Ціна 5 зол.
Том XI.	Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 5 зол.
Том XII.	Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 15 зол.
Том XIII.	Серія історична, книга 1. О. Доценко. Зимовий похід 1920 р. (друкується).
Том XIV.	Серія фільольоґічна, книга 3. Іван Зілинський. Карта українських говорів з поясненнями. Ціна 2.50 зол.
Том XV.	Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Армії Української Народньої Республіки. Під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. Ціна 15 зол.
Том. XVI.	Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія (друкується).
Том XVII.	Серія історична, книга 3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карашевич (друкується).
Том XVIII.	Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
Том XIX.	Серія правнича, кн га 3. Проф. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. (друкується).
Том XX.	Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 4 зол.
Том XXI.	Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 15 зол.
Том XXII.	Серія педаґоґічна, книга 1. Проф. С. Сірополко. Народня освіта на Совєтській Україні. Ціна 10 зол.
Том XXIII.	Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванис. Енерґетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 5 зол.
Том XXIV.	Серія фільософічна, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Фільософія Г. С. Сковороди. Ціна 8 зол.
Том XXV.	Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації (друкується).
Том XXVI.	Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України (друкується).
Том XXVII.	Серія економічна, книга 7. Б. Іваницький. Ліси й лісове господарство України. Том I (друкується).

Warszawa, Służewska 7, m. 4.